

2KRONIKA62

2014

časopis za slovensko krajevno zgodovino

62
2014

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),

dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

10. junija 2014

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober 2014/ October 2014

Prevodi/ Translations:

Manca Gašperšič – angleščina (English), mag. Irena Bruckmüller Vilfan in

Angelika Hribar – nemščina (German)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič, mag. Mateja Jankovič Čurič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 10,00 EUR

Cena tematske številke/ Theme issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS/ Slovenian Research Agency

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa / ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Marija Pomagaj, Radmirje, ž. c. sv. Frančiška Ksaverja, 17./18. st.

(foto: Viktor Povše) / »Mariahilf«, Radmirje, parish church of St. Francis Xavier, 17./18. century

(Photo: Viktor Povše).

KAZALO

Razprave

Vanja Kočever:	Uvedba gregorijanskega koledarja v notranjeavstrijskih deželah leta 1583	173
Boris Golec:	Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (4. del)	193
Ana Lavrič, Blaž Resman:	Marija Pomagaj na Slovenskem. Layerjeva slika, njene predhodnice in naslednice	233
Tita Porenta, Alenka Černelič Krošelj:	»Po moji smrti se bo videlo, da sem dobro gospodinjala ...« Zapuščina Josipine Hočever, roj. Mulej, (1824–1911) v Radovljici in Krškem	255
Matic Batič:	Prebivalstvo župnije Batuje skozi matične knjige v zadnji četrtini 19. stoletja	275
Mateja Ratej:	Samotarka Manica Koman – javna podoba slovenske pisateljice, pesnice in publicistke v tridesetih letih 20. stoletja	289
Dejan Pacek:	Delovanje slovenske Katoliške akcije za rapalsko mejo	295
Rok Poles:	O grobni kapeli na starem pokopališču pri cerkvi sv. Martina v Velenju	313

Ocene in poročila

Rok Špela Poles:	Villa Bianca. Zgodba o ponovnem rojstvu vile. (<i>Miha Preinfalk</i>)	329
Janko Kastelic:	Sežana, ljudje in kraj skozi čas. (<i>Meta Turk</i>)	330
Tam čez Savo, na Črnučah:	Sto petdeset let župnije Ljubljana Črnuče (ur. France M. Dolinar). (<i>Marija Čipić Rehar</i>)	331
Mihael Petrovič ml.:	V Kočevje pa že ne. 75 znamenitih kočevskih in s Kočevsko povezanih osebnosti. (<i>Jana Pintar</i>)	333
Franc Lazarini:	Zgodovina rodbine Lazarini: kronika, dokumenti, genealogija, komentarji, zgodbe. (<i>Miha Preinfalk</i>)	335
Janez Höfler:	O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku. (<i>Matjaž Ambrožič</i>)	336
Miha Preinfalk:	Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje. 1. del. Od Andriolija do Zorna. (<i>Dragica Čec</i>)	338
Zbornik soboškega muzeja 20–21	(ur. Franc Kuzmič). (<i>Klaudija Sedar</i>)	340

Ignacij Voje: Od Osmanov do Celjanov. Utrinki preteklosti. (<i>Boris Golec</i>)	342
Dušan Kos: Valvasor, kuharica Ana in težave z duhom gospe Gallenberg: o prikazovanju duhov in reševanju nesrečnih duš na Slovenskem v zgodnjem novem veku ter o spiritističnih zgodbah Janeza Vajkarda Valvasorja. (<i>Dejan Zadravec</i>)	343

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 006.954.3(439.5)"1583"

Prejeto: 24. 4. 2014

Vanja Kočever

univ. dipl. zg., mladi raziskovalec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: vkocevar@zrc-sazu.si

Uvedba gregorijanskega koledarja v notranjeavstrijskih deželah leta 1583

IZVLEČEK

Prispevek obravnava uvedbo gregorijanskega koledarja v notranjeavstrijskih deželah jeseni 1583. Papež Gregor XIII. je koledarsko reformo v svojem dominiju sicer izvedel že leto pred tem, vendar so mu katoliški vladarji iz različnih razlogov sledili le postopno. Nadvojvoda Karel II. je v svojih notranjeavstrijskih dednih deželah koledarsko reformo ukazal s posebnim patentom z dne 25. septembra 1583 in predvideval, da bo izvedena že deset dni pozneje, vendar je pri tem naletel na politične, konfesionalne in povsem praktične težave. V ospredju zanimanja sta predvsem vojvodini Kranjska in Štajerska.

KLJUČNE BESEDE

gregorijanski koledar, notranjeavstrijske dežele, nadvojvoda Karel II., deželni stanovi

ABSTRACT

INTRODUCTION OF THE GREGORIAN CALENDAR IN THE INNER AUSTRIAN PROVINCES IN 1583

The paper discusses the introduction of the Gregorian calendar in the Inner Austrian provinces in the autumn of 1583. In his dominium, Pope Gregory XIII implemented the calendar reform a year before, but the Catholic rulers were, for various reasons, slow to follow his example. Archduke Charles II ordered the calendar reform in his Inner Austrian provinces with a special patent of 25 September 1583, in anticipation that the reform process would be completed in ten days' time. However, he encountered a series of political and confessional problems, as well as obstacles of purely practical nature. The focus of the discussion will therefore be on the duchies of Carniola and Styria.

KEY WORDS

Gregorian calendar, Inner Austrian provinces, Archduke Charles II, provincial estates

Uvod

Gregorijanski koledar¹ je način štetja časa, ki se danes z nekaj izjemami uporablja povsod po svetu, je standard, v skladu s katerim potekajo mednarodna trgovina, diplomacija in svetovni splet, zato so ga vsaj do neke mere prisiljene uporabljati tudi tiste države, ki ga sicer niso sprejele v uradno rabo. Prevladujoči svetovni koledar je nastal s papeškim popravkom julijanskega koledarja v osemdesetih letih 16. stoletja ter se nato postopno uveljavljal, dokler ni v prvi polovici 20. stoletja skoraj popolnoma prevladal po vsem svetu.² Pretežni del današnje Republike Slovenije je novi koledar vsaj deklarativno sprejel jeseni leta 1583, Prekmurje, ki je bilo v sklopu Ogrskega kraljestva, leta 1587,³ kraji v slovenski Istri, ki je spadala pod beneško jurisdikcijo, pa so nov koledar dobili že leta 1582.

Vzrok popravka julijanskega koledarja je bil njegovo zaostajanje za dejanskim Sončevim letom, julijansko leto namreč traja 365 dni in 6 ur, Zemlja pa Sonce obkroži v 11 minutah in 12 sekundah manj. Ta razlika povzroča postopno zaostajanje koledarja kljub prestopnim dnem, ki jih predvideva enkrat na štiri leta.⁴ Diskrepanca je po 1627 letih uporabe, odkar je Julij Cezar 1. januarja 45 pr. Kr. uvedel svoj koledar,⁵ povzročila, da je ta zaostajal že za 10 dni, zaradi česar se je krščanski svet sicer počasi, a gotovo začel približevati koledarski zmedi,⁶ ki je vladala v Rimskem imperiju v času pozne republike – pred Cezarjevo reformo, ko se meseci starorimskega luninega koledarja in letni časi niso več ujemali. Zahteve po rektifikaciji koledarja na koncilih v Konstanci in Baslu niso prodrle, to se je zgodilo šele na tridentinskem koncilu, ko je cerkveni zbor na pobudo škofa Vestija Huga Buoncompagna⁷ reformo julijanskega koledarja zaupal kuriji.⁸

Papež Gregor XIII. je v ta namen sredi sedemdesetih let 16. stoletja ustanovil posvetovalno komisijo, ki naj bi pripravila reformo. Predsedstvo je pripadlo kardinalu Guglielmu Sirletu (1514–1585), za uvedbo novega koledarja pa je bil zelo pomemben jezuitski astronom Christophorus Clavius.⁹ Komisija je naposled sprejela rešitev, ki jo je že nekaj let pred tem pri-

Kalendarium Gregorianum perpetuum, fol. A1r (Rim, 1582) (Steinmetz, Die Gregorianische Kalenderreform, str. 123).

pravil zdravnik iz južne Italije Luigi Lilio¹⁰ in jo je že po njegovi smrti leta 1576 komisiji predstavil njegov brat Antonio Lilio. Glavni avtor gregorijanske reforme je tako umrl še preden bi dočakal slavo in o njem je pravzaprav malo znanega. Dne 14. septembra 1580 je komisija papežu predložila svoje končno poročilo, ki je temeljilo na skoraj neokrnjeni rešitvi Luigija Lilia, ter dodala predlog, da se prvi dan leta poenoti na 1. januar. Reforma naj bi bila s črtanjem desetih dni izvedena že leta 1581, vendar je bila zaradi dodatnih popravkov preložena na leto 1582. Za čas izvedbe je bil določen mesec oktober, saj je bilo takrat najmanj cerkvenih praznikov.¹¹

Pontifikat Gregorja XIII. (1572–1585) so poleg koledarske reforme zaznamovale številne druge novosti, kot so Gregorijanska univerza v Rimu, zasnovana kot semenišče, namenjeno vsem ljudstvom sveta, Nemška kongregacija, ki je bdela nad izvajanjem koncilskih sklepov na Nemškem in o tamkajšnjem

¹ Za nesebično pomoč pri raziskovanju in prevajanju tekstov iz nemščine v slovenščino se zahvaljujem dr. Borisu Golcu, dr. Sašu Jeršetu in dr. Mihi Preinfalku, za pomoč pri oblikovanju članka pa se zahvaljujem dr. Mihi Seručniku.

² Duncan, *Koledar*, str. 407.

³ Prav tam, str. 376.

⁴ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 126.

⁵ Duncan, *Koledar*, str. 13.

⁶ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 126.

⁷ Prav tam, str. 127.

⁸ *Zgodovina Cerkve* 3, str. 170.

⁹ Christophorus Clavius (1538–1612) je latinizirana oblika izvorno nemškega imena *Christoph Clau*, ki jo uporabljamo zato, ker je pod njo objavil svoje knjige. (*The Catholic Encyclopedia*, Christopher Clavius, <http://www.newadvent.org/cathen/04009a.htm> (19. 5. 2014)).

¹⁰ Aloysius Lilius (Duncan, *Koledar*, str. 336).

¹¹ Duncan, *Koledar*, str. 335–342.

stanju podajala izvedenska mnenja,¹² ter indeks prepovedanih knjig. V zunanji politiki je papež moralno podpiral zarote zoper angleško kraljico Elizabeto I., ki je preganjala katoličane. Za krepitev katoliškega položaja na območjih, kjer je bil ta v nevarnosti, ter za utrditev stikov s konfesionalnimi zavezniki je kurija v njegovem času odprla nove nunciature v Varšavi, Kölnu, Gradcu in Luzernu.¹³ Gregor XIII. je bil odločen podpornik katoliške obnove; ko je izvedel za pokol hugenotov v Parizu na šentjernejsko noč leta 1572, naj bi v Rimu ukazal zapeti *Te Deum laudamus*, vendar o tem zloglasnem dogodku obstaja več nasprotujočih si stališč, papež naj namreč ne bi vedel za razsežnost masakra. Leta 1583 je tudi ponovno popolnoma prepovedal obhajilo pod obema podobama, ki je bilo pred tem ponekod nekaj časa v navadi tudi med katoličani. Poleg tega je podpiral jezuite in širitev njihovih kolegijev, med drugim je tudi v Gradcu na lastne stroške vzdrževal nekaj dijakov.¹⁴

Uvajanje novega koledarja

Koledarska reforma v cesarstvu

Papež je bulo, ki je določala odpravo razlike v času, naposled podpisal 24. februarja 1582. V Papeški državi in na nekaterih drugih katoliških teritorijih je tega leta 4. oktobru sledil 15. oktober. Vsi katoliški vladarji bule iz različnih razlogov niso upoštevali, zato jim je 7. novembra 1582 Gregor XIII. poslal noto, naj reformo izvedejo med 10. in 21. februarjem 1583, ter apeliral predvsem na cesarja Rudolfa II., naj reformo uveljavi v Svetem rimskem cesarstvu.¹⁵

Cesar je koledarsko reformo predložil v obravnavo na državnem zboru v Augsburgu leta 1582. Protestantski stanovi so ob tem izrazili svoje matematične in teološke pomisleke ter menili, da hoče papež na ta način z eno nogo stopiti v njihovo Cerkev.¹⁶ Razmere v cesarstvu je še dodatno zaostрила tako imenovana kölnska vojna, ki je izbruhnila kot posledica neuspelega poskusa, da bi nadškofijo Köln spremenili v dedno protestantsko vojvodino.¹⁷ Cesar se je naposled zadovoljil z uveljavitvijo novega koledarja v svojih dednih deželah ter pri katoliških stanovih, ni pa pritiskal na protestantske kneze cesarstva. Ko so katoliški knezi v cesarstvu privolili v uvedbo novega koledarja za leto 1583,¹⁸ je cesar Rudolf II. septembra izdal svoj patent, čemur je sledil tudi njegov stric nadvojvoda Karel II., deželni knez notranjeavstrijskih dežel, in novi koledar uveljavil v svojem domi-

niju.¹⁹ Oktobra 1583 je bila reforma izpeljana tudi na Bavarskem, novembra 1583 so sledili Würzburg, Münster in Mainz, januarja 1584 katoliški kantoni v Švici, ostali katoliški teritoriji cesarstva skupaj s Češko in Moravsko so reformo izpeljali do konca leta 1584, habsburški del Ogrske pa leta 1587.²⁰

Medtem je večina protestantskih držav in pravoslavni avtokefalij ostala pri julijanskem koledarju. Protestanti po vsej Evropi so čutili odpor do novega koledarja, saj je bil njegov pobudnik papež, Evropo pa so v tem času pretresali številni konfesionalni nemiri in vojne.²¹ Uvajanje gregorijanskega koledarja nikjer ni potekalo gladko, med matematiki in astronomi so vladala nasprotujoča si mnenja, poleg tega so bili preprosti ljudje marsikje ogorčeni, saj so menili, da so jim oblasti ukradle črtanih deset dni, da bo zamenjava datumov razburila svetnike ter da so novi dnevi napačni. Težave so pljusnile na finančno poslovanje, saj bankirji niso vedeli, kako zaračunati obresti za mesec, ki je imel le enaindvajset dni, roki za plačila in vračila so prihajali deset dni prej. Koledarska reforma je povzročila veliko zmede v vsakodnevnom poslovanju in mednarodnem trgovanju, saj so različni deli kontinenta uporabljali različna koledarja.²²

Koledarska reforma v notranjeavstrijskih deželah

Graški dvor se je z gregorijansko reformo začel ukvarjati, še preden je stopila v veljavo v Rimu. Dne 17. septembra 1582 je nadvojvoda Karel II. prvič pisal cesarju Rudolfu II., da bi poizvedel o njegovih načrtih v zvezi z novim koledarjem. Notranjeavstrijski nadvojvoda Karel in njegov brat Ferdinand, ki je vladal Tirolski, sta se namreč znašla v neugodni situaciji. Zaradi pritiska papeškega dvora in graškega nuncija sta hotela oba novi koledar sprejeti čim prej, poleg tega bi se tako izognila časovnemu odstopanju od svojih južnih sosedov v Italiji.²³ Po drugi strani pa nista hotela ravnati na lastno pest brez cesarja. Dne 13. novembra 1582 je v Gradec prispela zgoraj omenjena papeška nota, ki je terjala uvedbo koledarja februarja 1583, potem ko so habsburški knezi zamudili oktobrski rok. Nato se je Karel 25. novembra ponovno obrnil na svojega cesarskega nečaka Rudolfa II. ter pismu priložil kopijo papeške note. Dne 17. decembra je na Karla II. pritisnil še salzburski nadškof in od njega zahteval uvedbo gregorijanskega koledarja februarja 1583, vendar nadvojvoda ni privolil, temveč je cesarja prosil za uvedbo reforme šele tik pred oktobrskim rokom. Rudolf II. je uvedbo novega koledarja ukazal 4. septembra 1583, čemur je nato 25. septembra s svojim patentom sledil še Karel II. Predvidoma

¹² Gruden, *Zgodovina*, str. 653, 855.

¹³ *Zgodovina Cerkev* 3, str. 170–172.

¹⁴ Gruden, *Zgodovina*, str. 653, 855.

¹⁵ Duncan, *Koledar*, str. 376.

¹⁶ *Zgodovina Cerkev* 3, str. 170–172.

¹⁷ Schich, *Universalgeschichte*, str. 645.

¹⁸ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 128.

¹⁹ ARS, AS 1097, *Zbirka normalij*, 2. mapa (Cesarski patenti 1560–1619), patent št. 82.

²⁰ Duncan, *Koledar*, str. 376–377.

²¹ *Zgodovina Cerkev* 3, str. 170–172.

²² Duncan, *Koledar*, str. 371–372.

²³ Steinmetz, *Die Gregorianische Kalenderreform*, str. 176–177.

naj bi do reforme prišlo tako, da bi 4. oktobru sledil 15. oktober,²⁴ vendar je notranjeavstrijski nadvojvoda pri izvajanju reforme naletel na več političnih, konfesionalnih in tudi povsem praktičnih težav. Zlasti na Štajerskem se je ponovila situacija iz državnega zbora, saj so protestantski stanovi nasprotovali uvedbi papeževega koledarja.

Patent o uvedbi gregorijanskega koledarja

Patent nadvojvode Karla II. o uvedbi gregorijanskega koledarja v notranjeavstrijskih deželah²⁵

1583, september 25., Gradec.

Orig.: papir, tisk (dimenzije dokumenta 32,1 cm x 43,8 cm, filigrana ni, pečat odtisnjen na papir, verjetno nadvojvodov, je precej poškodovan, napis ni čitljiv, premer pečata je 4,4 cm); ARS, AS 1097, Zbirka normalij, 2. mapa (Cesarski patenti 1560–1619), št. 82.

Ed.: Loserth, Johann: *Acten und Correspondenzen zur geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590)*, št. 372, str. 501–502.

Lit.: Valvasor, Die Ehre dess Herzogthums Crain, 3. Band, X. Buch, str. 349; Klun, Vinko Fereri: *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain, Heft 1*, str. 46; Dimitz, *Geschichte Krains III*, str. 104–105; Zahn, *Der Kalenderstreit in Steiermark. Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark, Heft 13*, 1864, str. 126–146; Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodni-*

kov in županov 1269–1820, 2. zvezek. *Župani in sodniki 1504–1605*, str. 227.

Ohranjenost dokumenta: dokument je bil некоč prepognjen na šest delov ter je na levi zgornji in spodnji strani poškodovan, dve večji in ena manjša razjeda, tekst pa je ohranjen v celoti.

Transkripcija

[1]Wir Carl von Gottes gnaden / Ertzhertzog Zu Österreich / [2]Hertzog zu Burgundi / Steyer / Khärntden / Crain / und Wirtemberg / etc. Graue zu Tirol und [3]Görtz etc. Embietten / allen und jeden unsern nachgesetzten Obrighkheiten / und underthonen / So in [4]unsern Fürstenthumben und Landen gessen sein / unser gnad. Und geben Euch gnädiger mainung [5]zuvernemen. Nachdem die Röm: Kay: May: unser gnedigister geliebter Herr und Vetter / [6]den verneuernten Calender / im Heiligen [7]Römischen Reich Teutscher Nation / und irer May: [8]Khönigreichen / und Landen / auf das eingehundt Monat Octobris / Publiciern zulassen / im werckh / [9]und unß dessen erindert / damit wir unß demselben gemäß / zuverhalten wissen / Wie dann ir Kay: May: [10]unß / das *Fragmentum* sollichen Calenders uberschickht / darvon wir verrer den Bischouen / Vicarien / und [11]Ertzpriestern in unsern Fürstenthumben / und Landen / etlich abdruckh / zue der Publicierung / an jetzo [12]uberschickhen. Und ist darauf unser genediger beuelch / Wann solliche Publicierung beschicht / Das [13]ir darob seyey / damit derselben von meniglich / under Eurem gebiet / Bey unser ungnad und straff / ge[14]lebt werde / Daran beschicht unser Ernstlicher willen / und mainung. Geben in unser Statt Grätz / [15]den Funfundzwaintzigisten tag Septembris / im Dreyundachtzigisten Jahr.

*Commissio Serenissimi D[omi]ni Archiducis in Consilio.*²⁶

(Napis na hrbtni strani dokumenta).

»Herrschaft Lackh. present[iert] den 22 October Anno 83isten. correctii cālendarii Primæ Novembris«²⁷

²⁶ Podpisi in drugi napisi na dokumentu. Napisi na mapi: »1583, 25. sept. Gregor. Koledar« (levo zgoraj); »Patent nadvojvode Karola« (na sredini); »Patent betreffend die Einführung des gregor. Kalenders H. V.« (sredina na listku); »82« (desni spodnji kot). Dva podpisa desno od pečata: »Vz[...?]: Khisl z: Khaltebrun« in »Georg Veit: Wagfen«. Dva podpisa ob spodnjem levem robu dokumenta: »Sigi freiherr Zu Egkh Stodtholter Ambdtes verwolter« (Baron Žiga Egkh) in »Bar Walcher d. Canz[ist]«.

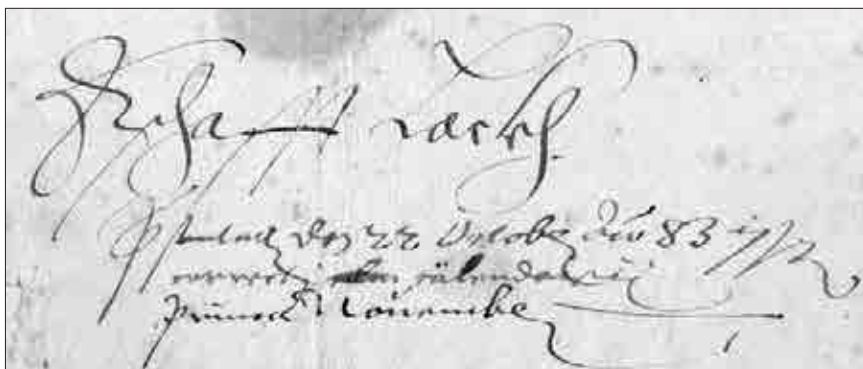
²⁷ Na podlagi napisa na hrbtni strani patenta ugotovimo, da je bil poslan gospostvu Škofja Loka. Gospostvo je dokument datiralo po obeh koledarjih, saj je prvi navedeni datum, 22. oktober, po julijanskem, drugi, 1. november, pa po gregorijanskem koledarju (razlika med datumoma je 10 dni korekcije med koledarjema).

²⁴ Prav tam.

²⁵ Edicijska načela sledijo navodilom za transkribiranje in objavo zgodnjenovoveških nemških tekstov revije *Acta ecclesiastica Sloveniae* (Priporočila za izdajanje, str. 385–392) in smernicam nemškega zgodovinarskega združenja *Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine* (*Richtlinien für die Edition*, str. 28–39). Transkripcija besedila sledi izvorniku z nekaj izjemami, in sicer: enopomenske okrajšave in ligature so razrešene brez opomb, na primer *vñ* → *und*, razen okrajšave *etc.*, ki ni razrešena, večpomenskih okrajšav v dotičnem dokumentu ni; črke: *i, j, u, v* in *w* smo zapisovali v skladu z njihovo glasovno vrednostjo, prav tako tudi nismo ločevali dolgega *s*: *fod* ostrega *s*; *s*; dosledno smo uporabljali redukcijo podvojenih soglasnikov znotraj besed, na primer *vnnd* → *und*; ločila smo poenotili v skladu s slovničnimi pravili, ohranili pa smo znake /. V ostalih primerih se transkripcija drži predloge. Ker gre za tisk, smo se pri pisanju velikih in malih črk zvesto držali predloge, v skladu s katero s tudi besede pisane skupaj ali narazen. Vsi diakritični znaki so dosledno navedeni, ko gre za nadpisano črko *e*, na primer *ā, ō* in *ū*, kadar pa so ta mesta označena s preglasti, transkripcija temu zvesto sledi: *ā, ō* in *ū*. Lastna imena so pisana v obliki, ki ustreza predlogi, na primer *Carl*. Zapisa samoglasnikov nismo nikjer spreminjali. V tisku se uporabljajo različne vrste črk, večina teksta je v nemškem jeziku in v tiskani gotici, besede, ki so v predlogi natisnjene v humanistični pisavi, so v transkripciji v ležečem tisku, na primer: *Fragmentum*. Transkripcija je opremljena s štejetjem vrstic, številke vrstic so navedene v nadpisani obliki, na primer: [1]. Odlomki v opombah, ki so povzeti po ediciji virov *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590)*, zvesto sledijo transkripcijam Johanna Losertha in njegovim transkripcijskim načelom.

Patent nadvojvode Karla II. o uvedbi gregorijanskega koledarja (ARS, AS 1097, Zbirka normalij, 2. mapa).

Dvojna datacija na hrbtni strani patenta (ARS, AS 1097, Zbirka normalij, 2. mapa).

Prevod

Mi, Karel, po milosti božji nadvojvoda v Avstriji, vojvoda v Burgundiji, na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Württemberškem itd., grof Tirolske in Goriške itd.

Sporočamo vsem in vsaki naši podrejeni gosposki in podložnikom, ki živijo v naših kneževinah in deželah, našo milost in vam oznanjamo svojo milostno zahtevo. Potem ko je rimskocesarско veličanstvo, naš premilostljivi ljubljeni gospod in bratranec,²⁸ za prihajajoči mesec oktober v Svetem rimskem cesarstvu nemške narodnosti ter v kraljestvih in deželah njegovega veličanstva dal objaviti prenovljeni koledar in

nas pozval, naj se [tudi] mi v skladu z njim ravnamo, in potem ko nam je njihovo cesarsko veličanstvo poslalo primerek²⁹ tega koledarja, mi sedaj nekaj odtiskov pošiljamo v objavo škofom, vikarjem ter arhidijakonom v naših kneževinah in deželah.

Naš milostni ukaz je, da po objavi poskrbite, da se bo na vašem območju skladno z njo živelo, sicer sledita naša nemilost in kazen. To naj se torej zgodi skladno z našo odločno voljo in odločitvijo.

Dano v našem mestu Gradcu, petindvajsetega dne septembra, v triinosemdesetem letu.

Po ukazu presvetlega
gospoda nadvojvode, [izdano] v [tajnem] svetu³⁰

²⁸ Nadvojvoda Karel II. cesarja imenuje bratranca, kar je bila vljudnostna fraza med visokim plemstvom, izkazovanje naklonjenosti in izražanje skupne pripadnosti najvišji eliti. Karel II. je bil sicer po biološki sorodstveni vezi stric cesarja Rudolfa II.

²⁹ Verjetno *Tabula nova*.

³⁰ Tajni svet – deželno knežji urad v Gradcu, ki je po vsej verjetnosti izdal patent.

Komentar

Patent je po julijanskem koledarju datiran 25. septembra 1583. Na podlagi datacije na hrbtni strani ugotovimo, da je bil patent v Škofji Loki, mestu in gospostvu, ki ga je leto poprej močno prizadela kuga,³¹ prezentiran 22. oktobra po julijanskem, oziroma 1. novembra po gregorijanskem koledarju. Dvojna datacija daje slutiti, da so na nekaterih gospostvih najkasneje v drugi polovici oktobra že uporabljali tudi gregorijanski koledar. Koliko so uvajanju koledarske reforme na Škofjeloškem botrovale lokalne politično-konfesionalne razmere, je težko reči. Gospostvo je bilo sicer cerkveno, vendar je imetnik – freisinski škof – ravno v tem času izgubljal svojo oblast nad mestom, saj se je v njem močno razširil protestantizem. Od leta 1579 dalje so Ločani za mestnega sodnika ponovno volili protestanta, popolnoma protestantski je bil notranji svet, z reformacijo pa je vsaj simpatizirala tudi večina v zunanjem svetu. Protestanti so si v mestu uredili svojo molilnico in šolo, protestantsko nastrojen je bil tudi loški oskrbnik Filip Siegesdorfer. Freisinski škof je začel svojo oblast nad mestom ponovno utrjevati šele s prihodom komisije na gospostvo leta 1585, naslednje leto pa je bil odstavljen še oskrbnik Siegesdorfer.³²

Karel II. je o uvedbi koledarja nato razposlal še različne ukaze podrejenim gosposkam v svojih deželah. Na Kranjskem je bil to zlasti deželni vicedom, čigar službo je tedaj opravljal protestantski sorodnik znanega tržaškega škofa Petra Bonoma, Nikolaj Bonomo (vicedom med letoma 1578 in 1591).³³ Zanimivo je, da se v zbirki cesarskih odredb – *Sammlung von Verordnungen* – fonda Deželnih stanov za Kranjsko ni ohranil noben nadvojvodov ukaz, povezan z uvedbo gregorijanskega koledarja.³⁴

V patentu nadvojvoda navaja, da je cesar izdal prenovljeni koledar za svoje dedne kraljevine in dežele ter za celotno cesarstvo, vendar je bilo v skladu z dogodki na augsburškem državnem zboru prejšnjega leta sklenjeno, da bodo gregorijanski koledar uvedli le katoliški teritoriji v cesarstvu, ne glede na protestante, tako augsburške kot reformirane veroizpovedi.

Notranjeavstrijska vlada³⁵ je po sklepu nadvojvodovega tajnega sveta izdala patent o uvedbi gregorijanskega koledarja v notranjeavstrijskih deželah. Joseph von Zahn poroča, da je vlada patentu priložila tudi primerek koledarja, ki je obsegal zadnje tri mesece leta 1583. Tako naj bi koledarska reforma na

Štajerskem predvidoma nastopila 5. oktobra 1583, oziroma naj bi bil ta dan v skladu z novim koledarjem 15. oktober.³⁶ Kot bomo videli kasneje, so se protestantski stanovi temu uprli.

Na podlagi napisa: »*Herrschaft Lackh. present[iert] den 22 October Anno 83isten. correctii cāendarii Primæ Novembris*« na hrbtni strani primerka Karlovega patenta, poslanega gospostvu Škofja Loka, ki ga v Zbirki normalij hrani Arhiv Republike Slovenije, lahko sklepamo, da je Kranjska novi koledar uvedla pozneje, kot je velel deželnoknežji patent, očitno na prelomu oktobra in novembra. Nemara se je to zgodilo prav 22. oktobra, ko bi lahko preskočili na 1. november. Izvajanje koledarske reforme je bil dolgotrajen postopek, ki ni potekal v vseh organizacijah in uradih v deželi istočasno. Po navedbah Augusta Dimitza so stanovi spoštovali deželnoknežji patent in v svoje svetno poslovanje uvedli gregorijanski koledar, zataknilo pa se je pri njegovi uvedbi v liturgiji deželne protestantske Cerkve.³⁷

Na Koroškem pri uvajanju koledarja do večjih težav ni prišlo, saj so prav Koroški konec decembra Kranjcem svetovali uvedbo novega koledarja tudi v liturgiji protestantske deželne Cerkve.³⁸ Da je Koroška brez večjih težav javno sprejela gregorijanski koledar, poroča tudi Dirk Steinmetz.³⁹ Sklepamo lahko, da je deželni knez gregorijanski koledar zlahka uveljavil na Goriškem, saj je tam s protestantsko opozicijo pometel že leta 1579. Vendar so se nato razširila poročila, da naj bi se v Gorici neki oreh »odzval« na papeževo reformo in vzcvetel deset dni prej.⁴⁰ Poročil o težavah pri reformi koledarja v Trstu in na Reki še ne poznamo. Se je pa novemu koledarju odločno uprlo protestantsko plemstvo na Štajerskem.

Politično-konfesionalne razmere v notranjeavstrijskih deželah v času gregorijanske reforme

Politika je bila v tem času, ki so ga zaznamovala verska trenja, tako tesno povezana z religijo, da so imeli skoraj vsi politični spori tudi močno izražen konfesionalni predznak. S sklenitvijo sicer ustne bruške verske pacifikacije leta 1578 so protestantski stanovi pristali na financiranje hrvaške in slavonske vojne krajine v zameno za verske privilegije. Tako so na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem nastale sicer legitimirane deželne protestantske Cerkve, ki pa se niso smele prosto razvijati.⁴¹ Protestanti so nato določila pomiritve delno prekršili in s tem dali knezu priložnost, da je začel protireformacijo.⁴² Leto dni po sklenitvi bruškega libela se je v Münchnu sesta-

³¹ Valvasor, *Die Ehre, Band 4., XV. Buch*, str. 505.

³² Blaznik, *Škofja Loka*, str. 248–249.

³³ Klun, *Archiv 1*, str. 96; Košir, *Stanovska*, str. 69.

³⁴ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., šk. 935. *Sammlung von Verordnungen verschiedenen Inhalts aus dem 16. und 17. Jahrhundert*.

³⁵ Notranjeavstrijska vlada je to ime prevzela šele po letu 1619, prej se v virih imenuje spodnjeavstrijska vlada. Da bi se izognili morebitni zamenjavi z deželo Avstrijo pod Anizo, današnje deželo Spodnjo Avstrijo, bomo v članku uporabljali ime notranjeavstrijska vlada.

³⁶ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 128.

³⁷ Dimitz, *Geschichte Krains III*, str. 103–104.

³⁸ Prav tam, str. 104.

³⁹ Steinmetz, *Die Gregorianische Kalenderreform*, str. 177.

⁴⁰ Duncan, *Koledar*, str. 378.

⁴¹ Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 72–73.

⁴² Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 330.

Nadvojvoda Karel II., deželni knez notranjeavstrijskih dežel (1564–1590) (po: Kranjski deželni privilegiji, str. 57).

la konferenca treh katoliških deželnih knezov, kjer so gostitelj, bavarski vojvoda Viljem V., ter gosta, tirolski nadvojvoda Ferdinand in notranjeavstrijski nadvojvoda Karel II., obravnavali grozeči protestantski vzpon v Karlovih dednih deželah. Konferenca je sklenila, naj deželni knez dosledno uveljavi svojo pravico določanja religije v deželi, ki mu pripada na osnovi sklepov augsburškega miru iz leta 1555.⁴³ Udeleženci so si bili enotni, da protestantom podeljenih pravic ni mogoče kar preklicati, temveč jih gre odpraviti postopno, z ukinitvijo protestantskih tiskarn, odpravo patronatske pravice plemičev, ki župnijske cerkve podeljujejo protestantskim pastorm, omejitvijo protestantskega bogoslužja le na plemstvo in štiri s pacifikacijo določena mesta (Gradec, Celovec, Ljubljano in Judenburg) ter z zamenjavo protestantov v knežjih uradih s katoličani.⁴⁴

Karel je opustil svojo začetno popustljivo katoliško držo⁴⁵ in še istega leta 1579 zadušil sicer šibkejši protestantizem na Goriškem,⁴⁶ medtem ko se je v ostalih deželah omejil na manj drastične ukrepe, kot so izgoni predikantov iz posameznih mest. Politično konfesionalni konflikt med deželnim knezom in stanovi se

je dalje zaostroval po letu 1580, zlasti na Štajerskem.⁴⁷ Do pravega vrenja je prišlo med zasedanjem deželnih zborov na prelomu let 1580 in 1581, ko je nadvojvoda 10. decembra 1580 izdal dekret, s katerim je namegal prepovedati udeležbo pri protestantskem bogoslužju za prebivalce deželnoknežjih mest. Plemstvo se je hitro povezalo z meščani in odklonilo potrditev davkov za obrambo pred Turki. Karlove prošnje za denarno pomoč na tujem niso obrodile sadov.⁴⁸ Spor se je dodatno zaostрил zaradi izjave graškega nuncija, češ da je bilo že pred dvema letoma sklenjeno, da bo protestantizem v deželi uničen, čemur je sledila burna reakcija stanov.⁴⁹ Naposled so v strahu pred zaostritvijo krize kranjski stanovi prekinili obstrukcijo in pristali na kontribucijo, štajerski deželni zbor pa je vztrajal, vse dokler ni deželni knez 3. februarja 1581 popustil in preklical svoj decembrski odlok.⁵⁰ Napetost in medsebojno nezaupanje med konfesionalnima skupnostma v deželi kljub začasni pomiritvi nista izginila, temveč sta kmalu povzročila nove napetosti. Poslaniki treh notranjeavstrijskih dežel so v Augsburgu leta 1582 državnemu zboru cesarstva predložili verske pritožbe zoper svojega deželnega kneza Karla II.⁵¹ Ko sta na telov 1582 graška predikanta David Tonner in Bernhard Egen ostro pridigala, je katoliška stran na čelu z jezuiti pri knezu dosegla ukaz o izgonu Bernharda Egena, ki ni smel več pridigati ter je moral v roku treh tednov zapustiti dežele nadvojvode Karla II., ki je bil ogorčen nad ravnanjem štajerskih stanov. Štajerci so se v zadevi Egen posvetovali tudi s svojimi kranjskimi kolegi.⁵²

Protireformacijski ukrepi so nato najprej pregnali protestante s podeželja in s cerkvenih posesti, čemur so sledili ukrepi proti protestantizmu v mestih in posamični izgoni predikantov. Do konca osemdesetih let je nadvojvoda tako rekatoliziral kmečko prebivalstvo na cerkvenih gospodstvih Bled in Škofja Loka, naredil konec protestantskemu tisku v Ljubljani, ustavil plemiško prilaščanje cerkvenih posesti, odstavil protestantske mestne sodnike ter odstranil protestante z dvora in osrednjih notranjeavstrijskih uradov. Deželnemu knezu so podpora nudili zlasti jezuiti in notranjeavstrijske škofije, katerih škofovska mesta so zasedle izrazitejše osebnosti od prejšnjih.⁵³

Uvedba gregorijanskega koledarja na Kranjskem

Urad kranjskega deželnega vicedoma in novi koledar

Deželnoknežjim ukazom o uvedbi novega koledarja je na Kranjskem najverjetneje prvi sledil urad

⁴³ Prav tam, str. 330–331.

⁴⁴ Grafenauer, Boj deželnega, str. 300.

⁴⁵ Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 73.

⁴⁶ Štih, Simoniti, *Na stičišču*, str. 251.

⁴⁷ Grafenauer, Boj deželnega, str. 300.

⁴⁸ Pörtner, *The Counter-Reformation*, str. 85–86.

⁴⁹ Grafenauer, Boj deželnega, str. 300–301.

⁵⁰ Pörtner, *The Counter-Reformation*, str. 85–86.

⁵¹ Klun, *Archiv* 1, str. 46.

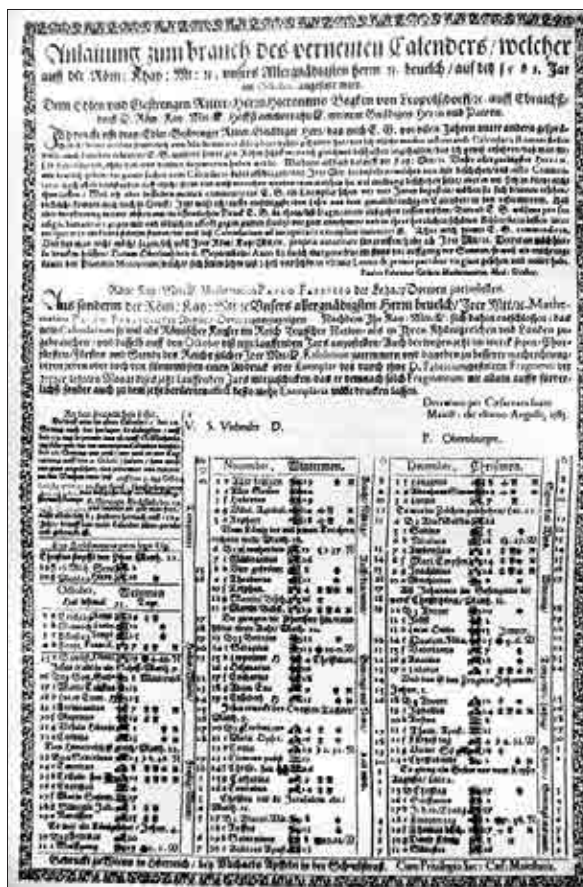
⁵² Dimitz, *Geschichte Krains III*, str. 103–104.

⁵³ Štih, Simoniti, *Na stičišču*, str. 251–252.

deželnega vicedoma, ki je skrbel za komorno posest v deželi. Takratni kranjski deželni vicedom Nikolaj Bonomo (vicedom 1578–1591)⁵⁴ je bil sorodnik tržaškega škofa Petra Bonoma, po veroizpovedi je bil protestant ter je na Kranjskem opravljal več stanovskih in deželnoknežjih služb.⁵⁵

Na podlagi gradiva v zvezi z reformo koledarja, ki se je ohranilo v vicedomskem arhivu, lahko sklepamo, da je nadvojvoda poleg zgoraj navedenega patenta s 25. septembra 1583 izdal več različnih ukazov, namenjenih različnim oblastnim organom. Tako je vicedomski urad v Ljubljani prejel poseben ukaz podobne vsebine kot patent, v katerem je Karel II. svojim podrejenim gosposkam posebej naročal, naj se uredbe držijo in jo izvajajo.⁵⁶ Poleg tega je izdal še ukaz, naj se starih, že natisnjenih koledarjev za prihajajoče leto 1584 ne prodaja in uporablja, temveč naj se ravna v skladu z novim koledarjem.⁵⁷

Kot povsod po Evropi, kjer so oblasti uvedle gregorijanski koledar, je zaradi izpuščenih desetih dni tudi na Kranjskem prišlo do zmede v različnih finančnih poslih, zato je deželni knez v ukazu z 22. oktobra 1583 (po gregorijanskem koledarju) zagotavljal, da glede izpuščenih desetih dni ni spregledal nevarnosti škode, ter ukazal, naj vsi plačujejo svoje obresti ali druge donose, tudi plače provizorijev, miloščine in ostale zadeve. Glede finančnega poslovanja je naročil še: »... kar zadeva delež onih zgoraj omenjenih, v novem koledarju izpuščenih desetih dni jih strankam in uradnikom ne samo odštejte, temveč obenem pazite, da bodo take časovne spremembe strankam pravilno zavedene v pogodbe in da se bo temu ustrezno v bodoče prav tako pravilno izvajalo izplačilo. Ne nasprotujemo, da bi tej ali oni stranki, ki bi to zahtevala, zaradi velikega pomena njeno staro pogodbo po izteku obnovili in jo dali prepisati, da bo v celoti vse urejeno vodeno in da zaradi vašega uradovanja ne bo nihče oškodovan.«⁵⁸

Anleitung zur Einführung des gregorianischen Kalenders im Reich – Navodilo za uvedbo gregorijanskega koledarja v Cesarstvu (4. 10 – 15. 10. 1583) (Steinmetz, Die Gregorianische Kalenderreform, str. 170).

Novi koledar se je uveljavljal le mukoma, delno zaradi nasprotovanja protestantov, delno zaradi praktičnih težav. Upravitelj deželnega glavarstva Volf grof Thurn⁵⁹ (deželni glavar je bil takrat očitno odsoten)⁶⁰ in vicedom Nikolaj Bonomo sta zato izdala poseben ukaz, naj se vse prebivalstvo dežele drži novega koledarja, ter se sklicevala na deželnoknežji ukaz z dne

⁵⁴ Nicolaus Bonomo (Klun, *Archiv* 1, str. 96).

⁵⁵ Košir, *Stanovska uprava*, str. 69.

⁵⁶ ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 95–96.

⁵⁷ »Daneben ist unser Beuelch das ir darob seyet und verordnung thuet, Damit die alten Callender, auch die jenigen so auf das khunfftig vier und Achtzigsten Jar, alberaith und gedruetkht ferner nit faill gehabt noch gebraucht, sonder sich menigklich die verwurten Callender Betrag und sich derselben gemäß verhalte« (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 103).

⁵⁸ »... das ihenig was sich auf obgedachte in dem neuen Callender aufgelaßne Zehen tag, prorata gebürt, nit allain defalcieren und den Partheyen auch Officiieren, in alweg abziehen, sonder daneben bedachtsein wellet, solche veränderung der Jars Zeit, wie ordenlich auf der dahin verwisens Partheyen verschreibungen zuvermerken, also auch demselben nach die bezallungen künftiglich gleichfalls ordenlich darauf zuthuen. Wie uns dann nit zu widersein solle, ainer und der andern Parthei, die solches begern wurde, von desto besserer wichtigkheit wegen, ire alte Verschreibungen ablaufendermassen, zu vernewern und umschreiben zu lassen. Also das ir in Suma der sachen dits falls dermassen recht zu thuen werdet wissen, damit uns hierinen bei diser eurer Ambsverwaltung, zu nachtail allerding nichts ubersehen« (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 100–101).

⁵⁹ Wolff Graff und Freyherr von Thurn und zum Creüz (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 103).

⁶⁰ Klun napačno poroča, da je bil deželni glavar med letoma 1566 in 1585 baron Herbard Auersperg (kar ne drži, saj je Herbard leta 1575 padel v bitki pri Budačkem), tega naj bi leta 1585 nasledil baron Vajkard Auersperg, temu pa naj bi se istega leta sledil grof Janez Ambrož Thurn. Valvasor podobno poroča, da je bil Herbard Auersperg deželni glavar med letoma 1566 in 1575, Vajkard Auersperg pa med letoma 1576 in 1585, ko ga je nasledil grof Janez Ambrož Thurn, vendar tudi ta vrstni red ni točen, saj je Vajkard Auersperg umrl že leta 1581 v Karlovcu. Odprto torej ostaja vprašanje, kdo je bil deželni glavar med letoma 1581 in 1585. Iz gradiva v arhivu kranjskega deželnega vicedoma izvemmo le, da je deželnega glavarja v tem času nadomeščal grof Volf Thurn (Klun, *Archiv* 1, str. 83; Valvasor, *Die Ehre*, Band 3, str. 65–66; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 96–98).

25. septembra, ki je prepovedoval prodajo in uporabo starih koledarjev.⁶¹

O izvedbi koledarske reforme na Kranjskem je med deželnoknežjimi organi v Gradcu in uradom vicedoma v Ljubljani verjetno potekala živahna korespondenca, saj je bil vicedom nadvojvodov najzanesljivejši uradnik v deželi. Na žalost se je v vicedomskem arhivu ohranil le del tega dopisovanja. Dne 4. januarja 1584 (po gregorijanskem koledarju) je Karel II. pisal Volfu Thurnu, upravitelju deželnega glavarstva, in vicedomu Nikolaju Bonomu ter jima naročil, naj notranjeavstrijski vladi pošljeta poročilo o tem, kako se kranjski poverjeniki držijo novega koledarja. Vicedom je 17. januarja vladi poslal poročilo, v katerem je omenjal prejšnje poročilo, ki je bilo v Gradec očitno poslano že decembra prejšnjega leta, vendar se v Ljubljani na žalost ni ohranil niti koncept. V svojem januarskem poročilu vladi je Bonomo zapisal, da so se poverjeniki⁶² koledarski reformi upirali, ker so čakali na to, kakšen bo razvoj dogodkov v sosednjih deželah Koroški in Štajerski ter kako bodo ravnali tamkajšnji stanovski poverjeniki. Uvedbo koledarja naj bi oteževalo tudi dejstvo, da ga še niso uvedli vsi uradi ter da je v deželi primanjkovalo koledarjev, kar je povzročalo veliko zmedo. Zato so vlado pozvali, naj na Kranjsko pošlje natisnjene nove koledarje.⁶³

Razvidno je, da so se kranjski poverjeniki skupaj s celotnim deželnim zborom, vsaj kar zadeva protestante, pri odločitvah precej zanašali na ravnanje koroških in še zlasti štajerskih kolegov. Najsamozavestnejši med notranjeavstrijskimi stanovi so bili vsekakor štajerski, ki so se koledarski reformi deželnege kneza tudi najdlje upirali. Vendar lahko izgovore kranjskih poverjenikov, češ da bodo z uvedbo novega koledarja počakali na štajerske in koroške kolege, razlagamo tudi kot taktiko zavlačevanja. Štajerska je sicer kot največja med notranjeavstrijskimi deželami v vseh zadevah imela primat pred ostalimi, vendar so se tudi štajerski stanovi knezovim ukazom izmikali in se izogovarjali na stanove cesarstva, češ da bodo počakali na njihovo odločitev. Odlašanje izpolnjevanja deželnoknežjih ukazov pod pretvezo čakanja na odločitve drugod je bila očitno preverjena taktika deželnih stanov v številnih deželah cesarstva.

Težave, ki so pri uvajanju gregorijanskega koledarja nastale na lokalni ravni zaradi nereda znotraj same katoliške Cerkve in šibkega uradniškega aparata, so jasno vidne na primeru arhidiakonata Ribnica. V arhivu kranjskega vicedomskega urada se je ohranila korespondenca na to temo, saj je deželni knez očitno izvedel za tamkajšnje težave. Dne 4. januarja 1584 (po gregorijanskem koledarju) je zato Karel pisal ribniškemu arhidiakonu Andreju Meruli⁶⁴ in se pritoževal, da se pogosto celo katoličani ne držijo novega koledarja, ter poizvedoval o razmerah na Ribniškem: »... na kakšen način so bili podložniki, in med njimi tudi katoličani, na več krajih ne le neposlušni, temveč so tudi uporabljali stari koledar, zaradi česar tudi na tvojem območju sedaj vlada enaka nepokorščina.«⁶⁵

Nadvojvoda je ribniškemu arhidiakonu še naročil, naj notranjeavstrijski vladi posreduje poročilo o tej zadevi ter naj v njem poimensko navede podložnike, ki se niso držali novega koledarja. Za izboljšanje razmer je velel, naj župniki podložnike in župljane poučijo o novem koledarju: »... da župniki glede koledarja, na zdaj omenjen način in tudi sicer po potrebi, podučijo podložnike in župljane, ki zdaj morda odklanjajo koledar samo zaradi nesporazuma.«⁶⁶

Zgornja navedka kažeta na slabo stanje po župnijah na Kranjskem. Razmere so bile še zlasti slabe v župnijah, ki so pripadale oglejskemu patriarhatu, saj je imel patriarh le malo nadzora nad njimi, zato so na teh območjih pobudo pogosto prevzeli protestantski plemiči in si prilaščali beneficije.⁶⁷ Razmere so bile neurejene tudi na Ribniškem. Anton Skubic piše, da je tamkajšnji arhidiakon Merula simpatiziral s protestantizmom. Vizitator škof Pavel Bizancij je oktobra 1581 v svojem poročilu zapisal, da je v Ribnici malo katoličanov; tega leta naj bi imeli le petsto obhajancev in samo osemdeset birmancev. Protestantski plemiči so gospodovali na gradovih Ribnica, Breg in Ortnek. Ko je župnijo nekaj let kasneje vizitiral Francišek Barbaro, je pri arhidiakonu Meruli našel več protestantskih knjig. Leta 1582 je Merula naslednjemu vizitatorju Polidorju pl. Montagnani odredel pokorščino, zato ga je ta dal zapreti in za komisarja ribniške župnije postavil kočevske-

⁶¹ Ukaz, ohranjen v Vicedomskem arhivu, je bil namenjen na Dolenjsko (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 103).

⁶² Valvasor za dotični leti navaja naslednje poverjenike; leta 1583 so to bili: Martin Gall (*Merth Gall*), Janez Gallenberg (*Hanns von Gallenberg*), Baltazar Rasp (*Balthasar Rasp*) in Volf Neuhaus (*Wolff von Neuhaus zum Neukhoff*). Leta 1584 so bili poverjeniki: Leonard Formentin (*Leonhard Formentin*), Martin Gall (*Merth Gall*), Jošt Mordax (*Jobst Mordax*) in Franc Kristof Gall (*Franz Christoph Gall*) (Valvasor, *Die Ehre, Band 3., IX. Buch*, str. 86).

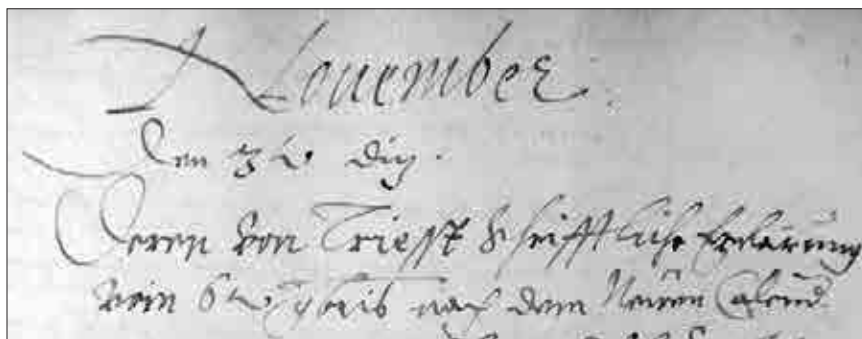
⁶³ ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 119–121.

⁶⁴ V virih dotični ribniški arhidiakon nastopa pod imenom *Andree Merula*, tako ga imenuje tudi Janez Vajkard Valvasor, medtem ko ga Anton Skubic imenuje *Andrej Mešuta*. Mi bomo uporabljali slovenizirano varianto zapisa v viru (Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 114–117).

⁶⁵ »... waffmassen an mehr ortten ettliche Underthonen und darunder auch Catholische die gehorsamb nicht laisten, sondern sich des alten Callenders gebrauchen, wofür nun in deinem district der gleichen Ungehorsamb gebraucht wurde« (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 105–106).

⁶⁶ »... das die Underthanen und Pfarrleitt durch die Pfarrer, jezť vermelder massen und sonst der notturfft nach diß Callenders halber, underricht werden, die villeicht sonst allain auß ainem mißverstands sich der haltung des Callenders der Zeit noch verwidern« (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 105–106).

⁶⁷ Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 119.

3. november 1583 – zadnja datacija po julijanskem koledarju v deželnozborskem protokolu (ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, fol. 434 b).

ga župnika. Skubic še poroča, da ni znano, kaj se je nato zgodilo z zaprtim arhidiakonom Merulo, je pa ribniško župnijo že naslednje leto, 1583, prevzel nov župnik, David Reiffenberger.⁶⁸ Kot poroča Skubic, je protestantizmu naklonjeni arhidiakon Merula že leta 1583 končal za zapahi, vendar je pismo nadvojvode Karla II. s 4. januarja 1584 še vedno naslovljeno nanj. Sklepamo lahko, da v Gradcu očitno še niso vedeli za zamenjavo, saj je župnijo tedaj že vodil Reiffenberger. Nemara je slabši obveščenosti notranjeavstrijskih organov botrovalo tudi dejstvo, da je župnija Ribnica pripadala oglejskemu patriarhatu.

Zapletene razmere na terenu so uvajanje gregorijanskega koledarja zavleklo dolgo v leto 1584. Dne 27. junija je nadvojvoda vicedomu Bonomu pisal, da ga je novi ribniški arhidiakon David Reiffenberger obvestil, da so se podložniki na gospostvu Poljane ob Kolpi (danes Stari trg ob Kolpi) izkazali za nepokorne, ker še vedno ne spoštujejo novega koledarja. O tej zadevi je (zastavni) imetnik gospostva Volf pl. Schnitzenbaum⁶⁹ molčal in zoper to tudi ni ničesar ukrenil. Še več, celo sam je sodeloval pri tem početju. Karel II. je čutil potrebo po odpravi tega neprimer-

nega vedenja, ki daje za povrh še slab zgled drugim. Kranjskemu deželnemu vicedomu je še naročil, naj poskrbi, da se bodo omenjeni podložniki držali novega koledarja, in naj tiste, ki bi se še naprej upirali njegovi rabi, ustrezno kaznuje.⁷⁰

Nadvojvodo je o nespoštovanju gregorijanskega koledarja gotovo opozoril novi ribniški arhidiakon Reiffenberger, ki je bil za razliko od svojega, protestantizmu naklonjenega predhodnika nesporno katoliško naravnani in se je med svojim službovanjem boril proti širitvi ljudskih verovanj med farani.⁷¹ Njegove zveze s Poljanami ob Kolpi pa potrjuje tudi Majda Smole, ki pravi, da je David »Reiffenberger«, kot ga imenuje, kanonik v Novem mestu, arhidiakon v Ribnici in župnik v Poljanah ob Kolpi. Dne 24. aprila 1584 je Reiffenberger župnijo Poljane podelil v upravljanje Pavlu Slečiču za čas do jurjevega 1585, saj zaradi drugih obveznosti ni mogel skrbeti zanjo in ni hotel, da bi ostala brez službe božje.⁷² Reiffenberger je bil torej v času, ko je nastalo poročilo za Gradec, tudi župnik v Poljanah ob Kolpi in je tamkajšnje razmere brez dvoma dobro poznal.

5. julija 1584 je vicedom Bonomo pisal baronu Volfu Schnitzenbaumu in mu očital, da ne stori ničesar zoper neposlušnost svojih podložnikov z gospostva Poljane ob Kolpi. Naročal mu je, naj se, kot povsod drugod po deželi, tudi na njegovem gospostvu podložniki držijo novega koledarja. (Zastavnega) imetnika neposlušnega gospostva je še seznanil z vsebino deželnoknežjega ukaza in zahteval, da se podložniki, ki bi se še dalje upirali, poimensko navede, ter jim zagrozil s telesnimi in gmotnimi kaznimi.⁷³

Sklepamo lahko, da so se podobni primeri kot na Ribniškem in v Poljanah ob Kolpi dogodili še kje na Kranjskem ali v drugih notranjeavstrijskih deželah, vendar viri na to temo zaenkrat še niso znani.

⁶⁸ Prav tam, str. 114–117. David Reiffenberger je bil ribniški arhidiakon med letoma 1583 in 1588 (prav tam, str. 119), Majda Smole ga imenuje »David Reiffenberger« (Smole, *Vicedomski urad* 5, str. 190, 473), naš vir pa »David Steifberger« – ta vir izvira iz deželnoknežje pisarne v Gradcu in je zato morda zapis napačen (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 109–110).

⁶⁹ Volf pl. Schnitzenbaum ali, kot ga imenuje naš vir, *Wolff Schnitzenpaumb Freyherr zu Sonneggkh* (ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 113–114) je bil po navedbah Majde Smole lastnik gospostva Poljane ob Kolpi med letoma 1612 in 1623, medtem ko je bil lastnik gospostva v času koledarskega spora Viljem pl. Schnitzenbaum. Viljem je gospostvo posedoval med letoma 1562 in 1612, vendar lahko sklepamo, da je bil že pred tem zastavni imetnik gospostva. Družina pl. Schnitzenbaumov je gospostvo od Habsburžanov pridobila sredi 16. stoletja in ga leta 1623 prodala Khislom (Smole, *Graščine*, str. 376, 679). Nespoštovanju koledarske reforme na gospostvu je verjetno botrovala tudi protestantska vera lastnikov. Za Viljema Schnitzenbauma lahko z gotovostjo trdimo, da je bil protestant, saj so se njegovi slugi leta 1598 v Ljubljani spopadali s katoličani; zelo verjetno je bil protestant tudi Volf pl. Schnitzenbaum (Gruden, *Zgodovina*, str. 822).

⁷⁰ ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 109–110.

⁷¹ Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 117–120.

⁷² Smole, *Vicedomski urad* 5, str. 190.

⁷³ ARS, AS 1, Vicedomski urad, fasc. I/90, šk. 156, lit. C, št. I, 113–114.

Deželni stanovi, stanovska uprava in uvajanje novega koledarja

Pretežno protestantski kranjski deželni zbor je januarja 1583 kljub protestom stanu prelatov in katoliškega deželnega glavarja Janeza Ambroža barona Thurna⁷⁴ sprejel verske pritožbe v deželnozborski odgovor deželnemu knezu.⁷⁵ Sicer so to leto na Kranjskem zaznamovale predvsem priprave na tisk Dalmatinovega slovenskega prevoda Biblije, zato sta 10. aprila Jurij Dalmatin in Adam Bohorič s tremi spremljevalci iz Ljubljane odpotovala na Württemberg. Maja prihodnje leto je bilo v Ljubljani že precej izvodov slovenskega Svetega pisma.⁷⁶ Kranjski deželni zbor se je ukvarjal še z nasvetom štajerskim kolegom glede izгона zgoraj omenjenega predikanta Bernharda Egena ter jim predlagal, da se glede na trenutne razmere ne bi dalo doseči drugega, kot da se nadvojvodo prosi, naj ustavi izvajanje ukaza o izgonu Egena, ter da se o zadevi razpravlja na naslednjem generalnem deželnem zboru.⁷⁷

Karlov patent z dne 25. septembra 1583 je predvideval uvedbo novega koledarja že čez deset dni, to je 5. oktobra oziroma 15. oktobra po novem koledarju. Po navedbah Augusta Dimitza naj bi kranjski stanovi takoj sprejeli gregorijanski koledar, saj naj bi bile vse stanovske obravnave nemudoma datirane po novem koledarju.⁷⁸ Vendar je na podlagi zgoraj omenjenega Karlovega pisma upravitelju deželnega glavarstva in deželnemu vicedomu z dne 4. januarja 1584, v katerem nadvojvoda poizveduje, ali se poverjeniki res držijo novega koledarja, mogoče sklepati, da vse le ni potekalo tako gladko. Verjetno so nekateri stanovski uradi sprejeli koledar v svetno rabo prej, drugi kasneje, vsekakor pa novega koledarja pred koncem leta ni sprejela kranjska protestantska Cerkev pod vodstvom superintendenta Kristofa Spindlerja.

Uvajanje novega koledarja pri stanovih lahko spremljamo v deželnozborskem protokolu za leto 1583.⁷⁹ Dan, ko naj bi po deželnoknežjem patentu koledarska reforma stopila v veljavo, 5. oktober, je v protokolu datiran še po julijanskem koledarju: »*October 83ten, den 5ten diz ...*«.⁸⁰

Prvič je bil novi koledar v dataciji omenjen 3. novembra, vendar v povezavi s pismom Tržačanov, datiranim po gregorijanskem koledarju: »*November den 3ten diz. Deren von Triest schriftliche Erklärung von*

6ten 9bris nach dem Neuen Calender ...«.⁸¹ Na podlagi te notice lahko sklepamo, da je stanovska uprava na Kranjskem v prvih dneh novembra še uporabljala julijanski koledar, medtem ko je bilo pismo iz Trsta že datirano v skladu z novim koledarjem. Izvajanje koledarske reforme je očitno potekalo postopno. Če upoštevamo hrbtno datacijo s patenta, poslanega na loško gospostvo, lahko predpostavljamo, da je del uprave koledarsko reformo izvedel konec oktobra ali v začetku novembra in da je Trst reformo zagotovo sprejel že pred novembrom.

Pri kranjskih deželnih stanovih se je »novi« koledar očitno dokončno uveljavil novembra: »*Den 18ten Nouembris Nach dem Neuen Publicirten Calender ...*«,⁸² 18. november je namreč prva datacija v deželnozborskem protokolu v skladu z gregorijanskim koledarjem. Stanovska uprava je torej deset dni izpustila po 3. novembru, saj je to zadnja julijanska datacija v protokolu, vendar pred 8. novembrom (po julijanskem koledarju), ker je naslednja datacija – 18. november – že v skladu z gregorijanskim koledarjem.

Naslednja datacija z dne 29. novembra sicer nima notice o tem, ali gre za novi koledar, vendar je malo verjetno, da bi sledila julijanskemu koledarju: »*29ten 9:bris*«.⁸³ Tega dne se omenja tudi korespondenca s štajerskimi stanovi glede koledarske reforme; Kranjce je namreč zanimalo, kaj so Štajerci glede koledarja sklenili na dvorni pravdi in kaj je nato odgovoril nadvojvoda.⁸⁴ Datacije po novem koledarju se nadaljujejo v december: »*Ersten Decembris nach dem Neuen Calender 83ten*«⁸⁵ in »... vom 20ten Xbris nach dem Neuen Calender.«⁸⁶

Za uvedbo koledarske reforme v versko življenje protestantske Cerkve na Kranjskem pa je bila ključna obravnava odgovora koroških odbornikov 28. decembra 1583 (po gregorijanskem koledarju). Koroški odbor je kranjskemu sporočil, da so na Koroškem novi koledar začeli z božičem, ki so ga praznovali že v skladu z gregorijanskim koledarjem. To pomeni, da so koroški protestanti božič leta 1583 praznovali prej, 25. decembra po gregorijanskem in 15. decembra po julijanskem koledarju – torej tri dni, preden so na Kranjskem obravnavali njihovo pismo.⁸⁷ Tudi štajerski protestanti so božič 1583 že praznovali po gregorijanskem koledarju.⁸⁸ Na Kranjskem, kjer so stanovi

⁷⁴ Johann Ambros von Thurn (Dimitz, *Geschichte Krains III*, str. 99–103).

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Fabjančič, *Župani in sodniki*, str. 227; Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 334–335.

⁷⁷ Dimitz, *Geschichte Krains III*, str. 104.

⁷⁸ Prav tam, str. 103–104.

⁷⁹ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3. 1579 bis 1583 inclusive, Protocol de Anno 1583*, foli. 344–456.

⁸⁰ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 428 b.

⁸¹ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 434 b.

⁸² ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 435 b.

⁸³ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 437 a.

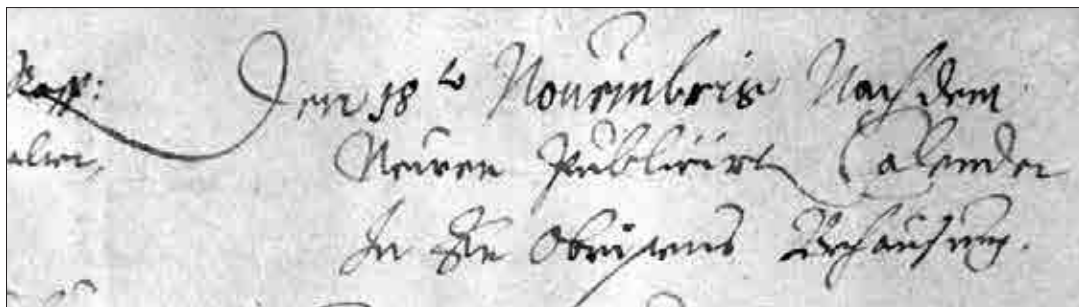
⁸⁴ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 437 b.

⁸⁵ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 437 b.

⁸⁶ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 453 b.

⁸⁷ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, *Landtags Protocol No. 3*, foli. 454 b.

⁸⁸ Loserth, *Akten Karl II*, št. 382, str. 515.

18. november 1583 – prva datacija po gregorijanskem koledarju v deželnozborskem protokolu (ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, fol. 435 b).

sprejeli novi koledar z razmeroma majhno zamudo, se je protestantska Cerkev koledarski reformi najdlje upirala, nemara je bil tudi deželnoknežji pritisk nanjo, potem ko je novi koledar novembra sprejela stanovska uprava, manjši kot na Štajerskem. Potem ko so odborniki obravnavali pisanje Korošcev, je superintendent kranjske protestantske Cerkve Kristof Spindler prosil, naj se mu pove, kako od sedaj dalje ravnati v protestantski Cerkvi.⁸⁹

V ta namen so se poverjeniki in superintendent na silvestrovo, 31. decembra 1583,⁹⁰ zbrali v hiši deželnega upravnika Kristofa barona Auersperga.⁹¹ Poverjeniki so Spindlerju povedali, da so v zvezi s koledarjem pisali deželanom Štajerske in Koroške ter prejeli pojasnilo s Koroške, da so tam novi koledar z božičnimi prazniki že začeli uporabljati, kar pomeni, da ga bo treba uvesti tudi v kranjski protestantski Cerkvi. Spindler je odvrnil, da ve, da se je v tej zadevi pisalo deželnim stanovom sosednjih dežel, vendar meni, kot je opozoril že prej, da novi koledar ni le politični ukrep, temveč je prejudicialen tudi v verskih zadevah. Ta koledar namreč prihaja⁹² od rimskega papeža, »antikrista«, ki je koledarsko reformo ukazal pod grožnjo izobčenja, za kar nima pravice. Spindler je protestiral proti novemu koledarju in trdil, da papežu kot »antikristu« ni pripravljen slediti, kljub temu pa je izjavil, da se bo, ob sicer potrebnem ugovoru, uklonil volji častivrednih deželnih stanov. Poudaril je še, da se ne sme pozabiti, da je po novem koledarju božič že mimo, medtem ko se po starem koledarju šele bliža. Če pa bi izpustili praznovanje božiča, bi obremenili svojo vest.⁹³ Zato bo naslednjo nedeljo s

prižnice razglasil, naj se božič v kranjski Cerkvi praznuje po starem koledarju.⁹⁴ Spindler tudi ni vedel, kaj naj odgovori drugim predikantom po deželi, ki so ga spraševali, kako naj ravnajo v tej zadevi, saj prej od gosposke ni dobil nobenih točnih navodil.⁹⁵ Poverjeniki so superintendentu dovolili, da se božič praznuje še po starem koledarju. Nato je Spindler stopil v drug prostor in na sklep poverjenikov počakal v sosednji sobi.⁹⁶ Ker je imel deželni upravnik pomisleke, so po posvetu v veliko sobo stopili poverjeniki Martin Gall, Janez Gallenberg, Baltazar Rasp in Volf Neuhaus⁹⁷ ter Spindlerju sporočili, da se njegov protest upošteva in se mu dovoli božič praznovati po starem koledarju, nato pa naj sledi novo leto (to pomeni 25. decembru 1583 sledi 6. januar 1584). Naročili so mu še, naj se obnaša nekoliko bolj ponižno in naj se pri občevarju izogiba predvsem rabi besede antikrist.⁹⁸ Konec koledarskega spora so kranjski stanovi pospremili z besedami: »Po tukaj opisanem dogajanju, ker je njihova knežja visokost itd. kot gospod in deželni knez zaradi sprejema in upoštevanja novega koledarja izdala tako ostre ukaze in mandate, ga sedaj upoštevajo tudi deželni stanovi Štajerske in Koroške. Sprejeto je bilo, da se v prihodnje tudi v kneževini Kranjski, tako v evangeličanskih kot tudi v drugih Cerkvah in v uradib, ravna po istem novem koledarju.«⁹⁹

pred tem naleteli v Flandriji, kjer so oblasti koledarsko reformo izvedle 21. decembra 1582, tako da je temu dnevu sledil 1. januar 1583. Na Flamskem so leta 1582 tako preskočili božič (Duncan, *Koledar*, str. 375–376).

⁹⁴ »... zu seiner ordenlichen Zeit caelebrirt werden sollen« (ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 455 b.).

⁹⁵ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 455 b.

⁹⁶ Dimitz, *Geschichte Krains*, III, str. 104. »Darauf Herr Christoph etc. abgetreten« (ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 456 a.).

⁹⁷ Glej: Valvasor, *Die Ehre*, Band 3, IX. Buch, str. 86.

⁹⁸ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 456 a.

⁹⁹ »Auf nächst verzeichnete Handlung, weil nämlich Ihrer Fürstlicher Durchlaucht etc. alß herr und Landsfürsten so starkhe General und Mandata wegen annembung und baltung des Neuen Calenders außganngen. Deme nun auß beide Landtschafftten Steyer und Khären nachgelebet. Ist gleich geschlossen worden sich feröhin auch in diesen fürstenthumb Crain, sowol in den Evangelichen

⁸⁹ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 454 b.

⁹⁰ »Welches in Herrn LandtsVerwalters behausung den nächsten Sambstag Abendt beschehen« (ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 454 b.).

⁹¹ Kristof baron Auersperg (*Christoph Freyherr zu Aursperg*) je bil po Valvasorju trinajsti *LandtsVerwalter* na Kranjskem in je to službo opravljal med letoma 1579 in 1587 (Valvasor, *Die Ehre*, Band 3, IX. Buch, str. 70).

⁹² ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 454 b.

⁹³ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 3, šk. 877, Landtags Protocol No. 3, foli. 455 a. Kranjskim evangeličanom je torej grozilo, da bodo leta 1583 ostali brez božiča. Na podobno težavo so leto

Deželnozborski protokoli za leto 1584 se začnejo z datacijo: »Anno etc. 1584. Nach dem Reformirten Newen Calender«. ¹⁰⁰ Kranjski stanovi so torej koledarsko reformo izvedli novembra 1583, z enomesečno zamudo glede na Karlov patent, vendar lahko na podlagi hrbtnih notice na patentu, poslanem v Škofjo Loko (22. oktober, 1. november), sklepamo, da so določeni organi v deželi gregorijanski koledar v svojo rabo uvedli že vsaj na prelomu oktobra in novembra 1583.

Ljubljanske mestne oblasti in novi koledar

Morda je uvedba novega koledarja manj gladko potekala pri protestantskih mestnih oblasteh v Ljubljani. Kratko notico o uvedbi gregorijanskega koledarja je v svoji knjigi *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820* zapisal Vladislav Fabjančič: »Januarja 1584 je uveden v vseh mestnih knjigah, 1583 manjka.« ¹⁰¹ Na podlagi te notice se porodita dve uganjki: ali je mestna oblast za razliko od deželnotanovskih organov, ki so reformo izvedli novembra, zavlačevala ter naposled popustila šele januarja 1584 ali pa je sledila deželnotanovskemu zgledu in koledar sprejela že prej, le da tega ne vemo, ker so dokumenti za leto 1583 izgubljeni. Protestantizem v Ljubljani je bil brez dvoma zelo močan, kar dokazuje tudi dejstvo, da je 16. januarja 1583 ljubljanski župan Marko Stettner na seji deželnega odbora nastopil kot govornik kranjskih protestantskih mest in trgov. ¹⁰²

Nikodem Frischlin in gregorijanski koledar

Nikodem Frischlin (1547–1590), nekdanji profesor na univerzi v Tübingenu, protestant, ki je zagovarjal koledarsko reformo papeža Gregorja XIII. in se tudi sam dejavno vključil v koledarski disput, je prav v času uvajanja novega koledarja bival na Kranjskem, v Ljubljani je namreč opravljal službo rektorja stanovske šole. Frischlin se je že med svojim študijem na univerzi v Tübingenu seznanil s številnimi Kranjci. Ker se je kasneje kot profesor sprl z vodstvom univerze in si za povrh nakopal še jezo švabskih vitezov, je maja 1582 sprejel vabilo kranjskih stanov za rektorja stanovske protestantske šole v Ljubljani. Službo rektorja je opravljal dve leti, od 1. avgusta 1582 do 1. avgusta 1584. Že jeseni 1582 je v Ljubljano prišla pritožba frankovskih, švabskih in renskih vitezov zoper Frischlina, vendar so jo kranjski stanovi januarja

1583 zavrnil. ¹⁰³ Frischlin je naposled službo odpovedal maja 1584 ter delo neuspešno iskal v Gradcu in na Ogrskem. Ker mu ni uspelo ponovno pridobiti rektorstva v Ljubljani, se je vrnil v Tübingen, kjer prav tako ni dobil profesure zaradi sporov s posameznimi profesorji, morda pa zaradi svojega podpiranja uvedbe papeževe koledarske reforme. ¹⁰⁴

Frischlin je kljub pripadnosti luteranski veri podprl papeževo koledarsko reformo, do katere je prišlo dobrega pol leta pred vabilom Kranjcev. Svojo knjigo na to temo *De astronomicae artis cum doctrina coelestis et naturali philosophia congruentia* je končal v Tübingenu tik pred svojim odhodom v Ljubljano. Za pokroviteljstvo nad izdajo knjige se je neuspešno potegoval pri cesarju Rudolfu II. in notranjeavstrijskem nadvojvodi Karlu II. ter ga naposled dobil na Saškem pri mladoletnem vojvodi Kristjanu II. (1583–1611). Kasneje je gregorijanski koledar podprl še en prominenten protestantski znanstvenik, Johannes Kepler, kar mu je, podobno kot pred tem Frischlinu, zaprlo pot do profesure v Tübingenu. ¹⁰⁵

Frischlin si je s svojo knjigo *De astronomicae artis* [...] nakopal zamero protestantov v cesarstvu, saj se je katoliškemu taboru približal tako s podporo gregorijanskemu koledarju kot tudi z nasprotovanjem astrologiji. ¹⁰⁶ Svoje delo o astronomiji je nameraval objaviti na Württemberskem in ga je zato januarja 1584, ko se je koledarska zmeda na Kranjskem počasi umirjala, poslal v oceno württemberskemu vojvodi in univerzi v Tübingenu. Na oceno knjige je moral počakati kar dve leti in dobil je negativen odgovor, publikacijo je namreč v imenu tübingenske univerze zavrnil njegov nekdanji učenec Michael Maestlin, ki je Frischlinu zameril predvsem podporo gregorijanskemu koledarju. Frischlin je zato leta 1586 svoj traktat objavil v Frankfurtu. ¹⁰⁷

Z literaturo o astrologiji je bil na Kranjskem pozneje sicer najbolj založen Volf Engelbert Auersperg, ¹⁰⁸ deželni glavar med letoma 1649 in 1673. ¹⁰⁹

Koledarski spor na Štajerskem

Notranjeavstrijska vlada je ob izdaji patenta štajerskemu deželnemu upravniku, vicedomu in deželnemu upravitelju posebej naročila, naj začnejo svoje dokumente datirati v skladu z novim koledarjem ter naj to naročijo tudi vsem organom pod svojo jurisdikcijo. ¹¹⁰ Vlada je namreč menila, da je ukrep, kot je

und anderen Khirchen. Alß bey den Canzleyen den selben Neuen Calender nach zu reguliren etc.» (ARS, AS 2, DSK, 1. reg., šk. 877, Landtags Protocol No. 3, fol. 456 b.).

¹⁰⁰ ARS, AS 2, DSK, 1. reg., fasc. 4, šk. 878, Landtags auch Verordneten Ausschuss Protocol No. 4 1584 bis 1588 inclusive, Protocol de Anno 1584, foli. 1.

¹⁰¹ Fabjančič, *Župani in sodniki*, str. 227.

¹⁰² Prav tam, str. 226.

¹⁰³ *Slovenska biografija*, Frischlin, Nikodem (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193289/>) (1. 4. 2014); Klun, *Arhiv* 1, str. 46.

¹⁰⁴ *Slovenska biografija*, Frischlin, Nikodem (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193289/>) (1. 4. 2014).

¹⁰⁵ Južnič, *Reforma koledarja*, str. 87–88.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 91.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 108–109.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 110–111.

¹⁰⁹ Klun, *Arhiv* 1, str. 84.

¹¹⁰ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 128.

novi koledar, njena izključna pravica ter da se ji zavoljo tega ni treba posvetovati s stanovi, zato deželanom tudi ni dala časa za razmislek, saj je deželo od izdaje patenta do zaukazanega dne uvedbe novega koledarja ločilo le deset dni (od 25. septembra do 4. oktobra – po julijanskem koledarju). Ta čas bi po mnenju vladne moral zadostovati. Vendar je vladna uredba nalepila na odpor, saj so bili štajerski stanovi pod vplivom odločitve protestantskih knezov v cesarstvu, ki so na državnem zboru prejšnje leto zavrnili uvedbo gregorijanskega koledarja ter jim je bilo jasno, da cesarski patent, na katerega se je skliceval nadvojvoda Karel II., velja le za cesarjeve dedne dežele in nikakor za celotno Sveto rimsko cesarstvo. Zato se ne štajerskemu deželnemu upravniku ne vicedomu ni zdelo potrebno, da bi upoštevala vladno odredbo in njeno izvajanje naročila podrejenim organom. Koledarsko reformo so na Štajerskem vzeli resno le katoličani, ki pa so v prestolnici Gradec predstavljali manjšino.¹¹¹

Ker deželna gosposka ni hotela sodelovati pri uvajanju koledarske reforme, je vlada naposled 3. novembra 1583 (25. oktober po julijanskem koledarju) sama poslala general s primerkom novega koledarja in navodili graškim mestnim oblastem, kako se ga je treba držati.¹¹² Vendar tudi to ni zaleglo, saj je vlada že kmalu zatem grajala graški mestni svet, da dopušča obrtnikom zapiranje in odpiranje njihovih trgovin v nasprotju z vladno uredbo, zaradi meščanskega upiranja novemu koledarju pa je dobil oster dekret tudi graški župan.¹¹³

Vlada je pričakovala, da se bo novo datiranje uveljavilo na bližajoči se deželni in dvorni pravdi, vendar je imela od stanovskega zasedanja svoja pričakovanja tudi nasprotna stran, saj so se zlasti meščani znašli v kočljivi situaciji.¹¹⁴ Na deželni in dvorni pravdi, ki se je začela 15. novembra 1583 (po julijanskem koledarju je to 5. november, kakor je dokument tudi datiran), so se zbrali deželni upravnik, upravitelj in drugi deželani, ki so izrazili svoje pomisleke na račun uvedbe novega koledarja. Deželni upravnik je deželanom med drugim sporočil nadvojvodov ukaz, da se posvetovanje skliče po novem koledarju. Na to so stanovi v odgovor knezu zapisali, da je zamenjava koledarja zelo pomembna zadeva, ki bo za seboj potegnila številne posledice, sploh pa so stanovi bolj naklonjeni staremu koledarju, ki ohranja enotnost krščanstva in stari red. Ker pa hoče cesar novi koledar uvesti ne le v svojih deželah, temveč v celotnem cesarstvu, imajo stanovi zoper to pomisleke, in sicer: kar zadeva cesarjeve dežele, že on sam ve, kaj glede na privilegije posamezne dežele sme početi, kar pa se dotika celotnega Svetega rimskega cesarstva, stanovi opozarjajo, da so še pred časom številni volil-

ni knezi, knezi, učenjaki, matematiki in univerze v javnosti svarili pred napakami novega koledarja, na podlagi česar je mogoče sklepati, da se novi koledar ne bo obdržal. Če bodo pomisleki volilnih knezov in drugih knezov pritegnili še druge stanove, cesar koledarja v cesarstvu ne bo mogel uveljaviti. Štajerski stanovi se dalje bojijo, da bo novost prinesla zmedo v doslej dober krščanski duhovni in svetni red. Poleg tega Štajerci dnevno poslujejo z ostalimi deželami cesarstva, kar bi nov koledar otežil, ko bi ga Štajerska sprejela, ostale dežele v cesarstvu pa ne. Stanovi kneza še spomnijo na svoje privilegije, ki zagotavljajo obstanek starih običajev:¹¹⁵ »... in ko se hoče v deželi narediti kaj novega, v tem ali onem in celo v najmanjših in najskromnejših stvarih, naj se vselej za nasvet in mnenje vpraša sklicani deželni zbor ali druga zborovanja častivrednih deželnih stanov gospodov in deželanov. Uvajanje novega koledarja je taka sprememba več stoletij ohranjene hvalevredne in krščanske navade, da v tej zelo pomembni zadevi, ki potegne za seboj številne posledice, spreminja ali odpravlja staro navado v deželi ...«¹¹⁶

Stanovi deželnemu knezu zagotavljajo, da nočejo ničesar prejudicirati, vendar pa prosijo, da z uvajanjem novosti počaka do naslednjega deželnega zbora ali dokler ne bo povsem jasno, ali so se volilni knezi in knezi ter drugi stanovi cesarstva s cesarjem sporazumeli o uvedbi novega koledarja. Stanovi še upajo, da odloga uvajanja koledarja knez ne bo doživel kot prejudic.¹¹⁷ Dvorna pravda je naposled svojo prošnjo knezu spretno datirala zgolj kot »im Nov. 1583« in jo predložila vicekanclerju.¹¹⁸ Nato so štajerski poverjeniki še istega dne poslali pismo kanclerju volilne Pfalške (Kurpfalz) Gerhardu Pastorju v Heidelberg in poizvedovali o aktualnih političnih dogodkih v cesarstvu ter o tem, ali bo Pfalška sprejela novi koledar.¹¹⁹

Uvajanje gregorijanskega koledarja je na Štajerskem zaradi neposlušnosti gosposke in graških mestnih oblasti obstalo na mrtvi točki. Uvedbi novega koledarja so se ostro zoperstavili tudi štajerski predikanti na čelu z Jeremiasom Hombergerjem,¹²⁰ zato je Karel II. 19. novembra 1583 sprejel odlok, da ne bo več sprejemal pošte, datirane po julijanskem koledarju, in z dekretom opozoril deželane, da je datiranje po starem odpravljenem koledarju v nasprotju z njegovo

¹¹⁵ Loserth, *Akten Karl II*, št. 374, str. 503–504.

¹¹⁶ »... wenn auch etwas neues in ainem und andern, ja oft in gar geringen und wenig ob sich tragunden sachen im landt fürgenumben wolte werden, dass es jederzeit in gehaltenen landtagen oder andern der herrn und landleuth zusammenkunften E. E. L. umb derselben geb. rath und guetbedunken fürgetragen worden. Dise anrichtung aines neuen calenders ist aine solche mutation der nun vil hundert iar erhaltenen löblichen und christlichen gewonheit, dass in sollicher hochwichtigen und vilmit sich ziehenden sach, alda die alte gewonheit im landt dits orts gar umbgestossen oder aufgehebet ...« (Loserth, *Akten Karl II*, št. 374, str. 504).

¹¹⁷ Loserth, *Akten Karl II*, št. 374, str. 503–504.

¹¹⁸ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 132.

¹¹⁹ Loserth, *Akten Karl II*, št. 375, str. 505.

¹²⁰ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 132.

¹¹¹ Prav tam, str. 130.

¹¹² Loserth, *Akten Karl II*, št. 373, str. 502.

¹¹³ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 130.

¹¹⁴ Prav tam, str. 128–129.

uredbo ter da zadev, datiranih po julijanskem koledarju, ne bo ne sprejemal ne reševal.¹²¹ Za skrajni rok je bil določen 1. januar 1584 (po julijanskem koledarju 22. december 1583). Odlok je bil nato nabit na številnih krajih v mestu, dva primerka odloka so neznanci odtrgali in onečedili, in sicer z grajskih vrat in z deželne hiše.¹²² Zoper takšno ravnanje je nadvojvoda objavil poseben razglas, ki je vsem nalagal dolžnost, da takšna dejanja preprečijo ali prijavijo, za tistega, ki bi storilca prijel, pa je razpisal zelo visoko nagrado petsto goldinarjev.¹²³

Štajerske deželne in dvorne pravde so nato začele pošto datirati brez navedbe dneva, s formulo »meseca novembra 1583«, nakar je nadvojvoda 24. novembra (14. novembra po julijanskem koledarju) izdal ponoven dekret, ki je obnovil zahteve prvega. Poverjeniki so se nato 26. novembra (16. novembra po julijanskem koledarju) posvetovali pri svoji protestantski cerkveni sinodi,¹²⁴ če in v kakšni meri naj spoštujejo uredbo. Protestantska cerkvena sinoda je podala izčrpno mnenje proti uvedbi koledarja, saj jo je zapovedal papež.¹²⁵ Cerkevno sinodo so sicer sestavljali: Jeremias Homberger, Christoph Stamler, Heinrich Osius, Friedrich Latomus in David Tanner; slednji s svojimi kolegi ni delil ostrega nasprotovanja novemu koledarju in je podobno kot Johannes Kepler zagovarjal spravljivejši ton. Sicer so tudi štajerski predikanti papeža razglašali za antikrista ter za uvajanje »novotarij« krivili graškega nuncija in jezuite. Kljub temu so bili pripravljeni popustiti do te mere, da bi bili dokumenti v bodoče datirani po obeh koledarjih, vendar pa ne bi smel nihče preprečiti delovanja in praznovanja po starem koledarju.¹²⁶ Svoje mnenje je podal tudi Georg Stadius, ki je kot Keplerjev predhodnik opravljal profesuro iz matematike na deželnostanovski šoli v Gradcu. Stadius se je po Zahnovi presoji sicer zavedal potrebe po reformi koledarja, vendar je v strahu pred bolj gorečimi kolegi v svoji ekspertizi nekako lebdel med obema nasprotujočima si stranema. V poročilu je znanstvene razloge le redko omenil ter gregorijanskemu koledarju očital nepopolnost.¹²⁷

Na podlagi mnenj so se poverjeniki začeli pripravljati na bližajoči se deželni zbor. Dne 8. decembra 1583 so deželnega kneza prosili za rešitev njihovih, sicer že februarja oddanih pritožb, da se na zasedanju bližajočega se deželnega zbora ne bi ukvarjali s temi stvarmi in bi se lahko v polni meri posvetili reševanju koledarskega spora.¹²⁸

Očitno so decembra pri starem koledarju vztrajali le še štajerski stanovi, kar dokazuje ponoven deželno-knežji dekret z 12. decembra 1583 (2. december po julijanskem koledarju), ki veleval, naj se na Štajerskem novega koledarja držijo tako kot drugod v nadvojvodovih deželah: »*Koledar bi morali, tako kot na Koroškem in Kranjskem, nujno sprejeti; ker se to ni zgodilo, knez ponovno opominja na to ..., naj si zaradi te točke pri sedanjem zasedanju deželnega zbora [nihče] nikakor ne drzne storiti česa nasprotnega, in sicer pod kaznijo tisoč dukatov v zlatu, ki jo bo moral plačati vsak, ki bo z besedami ali dejanji neposlušno in hudodelsko ravnal nasprotno.*«¹²⁹

Zagrožena globa 1000 dukatov je postala ena ključnih tem kontroverze med deželnim knezom in stanovi, saj bi jo bili dolžni plačati tudi deželani, ki bi na zasedanju deželnega zbora govorili proti uvedbi koledarja, s čimer je nadvojvoda po mnenju stanov ostro posegel v njihove pravice in svoboščine. Odpor deželanov do kazni je determiniral koledarski spor vse do njegove rešitve januarja naslednjega leta.

Spor se je še zaostroval, saj so pridigarji na čelu z Jeremiasom Hombergerjem 23. decembra (po julijanskem koledarju 13. december – tako je pismo tudi datirano) izjavili, da bližajočega se božiča ne morejo praznovati po papeževem koledarju, ne da bi s tem ravnali zoper svojo vest.¹³⁰ Štajerski poverjeniki so se v zvezi z decembrskim deželnim zborom pritoževali zaradi junijskega izгона stanovskega predikanta magistra Bernharda Egena, kar je bilo po njihovem mnenju v nasprotju z versko pacifikacijo, saj naj je Egen ne bi z ničimer kršil. Poleg drugih konfesionalnih pritožb so tožili, da je deželni knez uveljavil novi koledar, čeprav so gospodje in deželani temu nasprotovali, ker bi temu lahko sledilo veliko nesoglasje na verskem in političnem področju. Vendar pritožbe niso zalegle. Notranjeavstrijska vlada je namreč izdala še ostrejši generalni mandat, nadvojvoda pa je prenehal sprejemati pošto, datirano po julijanskem koledarju (19. novembra 1583).¹³¹

Deželni zbor je svoje zasedanje naposled začel 18. decembra 1583 (po julijanskem koledarju 8. decembra).¹³² Ko sta bila v deželnem zboru zbranim štajerskim stanovom prebrana relacija poverjenikov in deželnoknežji dekret z dne 12. decembra, ki je zahteval, da Štajerci sprejmejo novi koledar, kot so že storili Korošci in Kranjci, so 22. decembra 1583 (12. decembra po julijanskem koledarju) stanovi izrazili svoj protest ter se pri tem sklicevali na svoje

¹²¹ Loserth, *Akten Karl II*, št. 376, str. 505.

¹²² Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 132.

¹²³ Prav tam, str. 132–133.

¹²⁴ Protestantska cerkvena sinoda je eden od možnih prevodov imena *Kirchenministerium*.

¹²⁵ Loserth, *Akten Karl II*, št. 377, str. 506–507.

¹²⁶ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 133–135.

¹²⁷ Prav tam, str. 136–137.

¹²⁸ Loserth, *Akten Karl II*, št. 377, str. 506–507.

¹²⁹ »*Man hätte wie in Kärnten und Krain den Kalender unweigerlich annehmen sollen; da dies nicht geschehen, mahne er nochmals dahin, ..., sich dieses Punkts halben bei der jetzigen Landtagsversammlung durchaus nichts Widerwärtigen zu unterstehen, bei Strafe von 1000 Ducaten in Gold, die ein jeder, der in Worten oder Werken ungehorsam und freventlich dagegen handelt, bezahlen müsse*« (Loserth, *Akten Karl II*, št. 378, str. 507).

¹³⁰ Loserth, *Akten Karl II*, št. 379, str. 507–508.

¹³¹ Prav tam, št. 380, str. 509–511.

¹³² Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 138.

privilegije, izročilo in stare navade. Zoper uvedbo novega koledarja so navedli praktične in konfesionalne razloge, češ da bi novi koledar z menjavo praznikov lahko povzročil zmedo in nemir med preprostim prebivalstvom na deželi.¹³³ Izrekli so se proti papežu: »... ker je papež Gregor takšen koledar spočetka objavil pod [kaznijo] izobčenja in prekletstvom duš ter si torej domišljal da je vrhovni oblastnik krščanstva in je s tem hotel uveljaviti svoj primat, se mi, razen gospoda škofa in gospodov prelatov, s tem prosto in javno izrekamo, da za poglavarja krščanstva in njegove krščanske skupnosti ali Cerkve ne priznamo in ne častimo papeža, temveč našega lastnega Odrašenika Jezusa Kristusa ...«¹³⁴

Dalje so se sklicevali na versko pacifikacijo. Nadvojvodo so ponovno pozvali, naj počaka z uvajanjem koledarja, dokler se o njem ne izrečejo stanovi cesarstva, ter naj odpravi globo. Stanovi so še svarili pred zmedo, ki jo povzročajo tovrstne novosti.¹³⁵

Dejansko so štajerski stanovi pred nadvojvodovi mi zahtevami klonili že 23. decembra (13. december po julijanskem koledarju), ko so deželani v pismu, naslovljenem na protestantsko cerkveno sinodo in predikante v Judenburgu (M. Frey),¹³⁶ deželni četrti Ennstal (Dionis Widemann) in deželni četrti Celje (Jurij Maček)¹³⁷ naročili, naj zaradi močnega pritiska nadvojvode na stanove bližajoče praznike v vseh protestantskih verskih ustanovah praznujejo v skladu z »novim« koledarjem: »Na podlagi utemeljenih razlogov smo zdaj tako sklenili, naj se zaradi sedanjega tako močnega pritiska njihove knežje visokosti ne le pri vseh spisih, temveč tudi v šolah častivrednih stanov pomembne in druge običajne praznike praznuje po novem koledarju, v prepričitev vsakovrstnih zmešnjav med preprostimi ljudmi.«¹³⁸

Kljub dejstvu, da so stanovi s tem *de facto* popustili Karlovi volji, so se nesoglasja med njimi in deželnim knezom zavlekla v januar 1584. Stanovi so namreč – morda zgolj iz prestižnih razlogov – vztrajali pri odpravi zagrožene kazni zoper nasprotnike reforme. Poleg tega se nekateri predikanti niso nameravali podrediti; tako se Jeremias Homberger z odločitvijo

stanov še vedno ni strinjal ter je vztrajno zavračal papežev koledar, sklicujoč se na svojo vest, vendar so se njegovi kolegi začeli postopno umikati.¹³⁹

Na stanovski protest z 12. decembra (verjetno 22. december po gregorijanskem koledarju) je z repliko 27. decembra (17. december po julijanskem koledarju) odgovoril nadvojvoda Karel II.,¹⁴⁰ ki ni hotel, da se deželni zbor namesto s propozicijo ukvarja s koledarskim sporom.¹⁴¹ Stanovom je odvrnil, da z uvedbo novega koledarja niso kršeni deželni privilegiji, da uvedba ne bo povzročila nikakršne zmede na podeželju, če bodo župniki le storili svojo dolžnost, ter da koledar ne pomeni novosti v verskih zadevah, temveč z nujno redukcijo samo uravnava stari red. Karel je stanovom še očital žaljivo govorjenje na račun papeža, ki ga, kot je stanovom znano, deželni knez časti kot edinega pravega poglavarja na svetu.¹⁴²

Deželni zbor je deželnoknežji odgovor obravnaval na seji 29. decembra (19. decembra) 1583. Kljub temu da so stanovi koledar *de facto* že sprejeli, so ostale pritožbe na račun kršenja njihovih pravic, poleg tega so ostro zavrnil, da bi bili oni sami odgovorni za trganje deželnoknežjih odredb v Gradcu. V dupliki, ki je bila sprejeta na seji 30. (20.) decembra,¹⁴³ so stanovi obžalovali, da dekret o globi zoper kršitelje novega koledarja ni preklican, ter dodali, da namen opazke o papežu ni bil razžalitev deželnega kneza, temveč le izražanje protesta proti papežu. S tem je koledarski spor po mnenju Josepha von Zahna ubral drugo pot. Ugovor uvedbi gregorijanskega koledarja se je umaknil obrambi ključne stanovske pravice – imunitete, ki je bila ogrožena zaradi kazni zoper verbalne delikte proti novemu koledarju. Stanovi so papežev koledar dejansko sprejeli, pogajanja so se nadaljevala le še glede umika globe, deželni zbor pa se je začel ukvarjati tudi z drugimi zadevami.¹⁴⁴

Korespondenca se je nadaljevala. Dne 31. decembra (21. decembra po julijanskem koledarju) 1583 je Karel II. podal svojo resolucijo na dupliko¹⁴⁵ ter v njej spravljuje izjavil, naj bi dekrete raztrgali nasprotniki stanov, pojasnil, da je sporni dekret o globi izdal le zato, ker je koledarska reforma naletela na neustrezen odziv, in razložil, da je strah pred protipravnim ravnanjem odveč in da v času svoje vladavine nikdar ni tako ravnal. Ker pa so stanovi novi koledar sedaj le sprejeli, umika grožnjo z globo. Stanovom je še zabilčal, naj o papežu v prihodnje raje molčijo.¹⁴⁶

Deželni zbor je knezu tripoliko poslal 4. januarja (1584)¹⁴⁷ ter odgovoril, da je koledar sprejel le iz po-

¹³³ Loserth, *Akten Karl II*, št. 381, str. 511–514.

¹³⁴ »... weil der babst Gregorius sollichen calender bey dem paan und verdammung der seelen und gewissen anfangs publiciert und den hohen potentaten in der christenheit also eingebildet und dardurch mit seinem primat fürbrechen wollte, so bekennen wir hiemit frei und öffentlich, ausser des herrn bischove und herrn prälaten, dass wir den babst für das haubt der christenheit und seiner christlichen gemain oder kirchen nit, sondern unsern ainigen Salvatoreum Jesum Christum dafür erkennen und ehren ...« (Loserth, *Akten Karl II*, št. 381, str. 512).

¹³⁵ Loserth, *Akten Karl II*, št. 381, str. 511–514.

¹³⁶ Polnega imena dotičnega predikanta nam Zahn žal ne razkrije (Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 140).

¹³⁷ Georg Mathchökh (Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 140).

¹³⁸ »Wir haben an ietzo aus beweglichen ursachen dahin geschlossen, dass derzeit auf so starkes I. F. Dt dringen nicht allein alle schriften sundern auch bei E. E. L. schuelen, die hohen und anderen gemainen festa nach dem neuen calender zu verhütung allerlay verwirrung under dem gemainen man gehalten sollen werden« (Loserth, *Akten Karl II*, št. 382, str. 515).

¹³⁹ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 141.

¹⁴⁰ Loserth, *Akten Karl II*, št. 383, str. 515–516.

¹⁴¹ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 141.

¹⁴² Loserth, *Akten Karl II*, str. 514–516.

¹⁴³ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 142–144.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 144.

¹⁴⁵ Loserth, *Akten Karl II*, str. 514–515.

¹⁴⁶ Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 144.

¹⁴⁷ Loserth, *Akten Karl II*, str. 514–515.

slušnosti in ne zaradi grožnje s kaznijo. Nadvojvoda je v odgovoru, ki je prišel že naslednji dan, 5. januarja 1584, nadaljnje repliciranje označil za odvečno ter koledarski spor razglasil za rešen. Stanovi so naposled 9. januarja 1584 nadvojvodi poslali prošnjo, da jim v prihodnje prizanese s takšnimi novostmi in globami, nakar je Karel 10. januarja zagotovil, da ni imel namena ukreniti ničesar, kar bi bilo proti starim navadam stanov, in da tega tudi v prihodnje ne namerava. Dva dni kasneje (12. januarja) so se stanovi zahvalili za to namero, s čimer se je koledarski spor med deželnim knezom in stanovi tudi dejansko končal.¹⁴⁸ Štajerski stanovi so potemtakem popustili in sprejeli gregorijanski koledar, vendar ohranili dostojanstvo z obrambo lastnih pravic in umikom zloglasne globe.

Končno so štajerski deželani potrditev o pravilnosti svojega ravnanja dobili še od teološke fakultete univerze v Tübingenu. Obsežno strokovno mnenje, ki je upoštevalo sprejem koledarja pod moralnim pritiskom, ki so ga Štajerci občutili, potem ko sta novi koledar uvedli Koroška in Kranjska, sta med drugim podpisala tudi rektor tübingenske univerze Theodor Snekffius ter luteranski teolog in tübingenski prošt Jakob Andreae.¹⁴⁹

Sklep

Na podlagi gradiva v Arhivu Republike Slovenije, objavljenih virov ter strokovne literature je mogoče sklepati, da je pravi politični spor glede uvedbe gregorijanskega koledarja med stanovi in nadvojvodo Karlom II. izbruhnil le na Štajerskem, kjer so se napetosti prve pojavile in zadnje pomirile.

Deželni knez je imel najverjetneje najmanj težav z uvajanjem gregorijanskega koledarja na Goriškem, kjer je s protestantsko opozicijo med stanovi pometel že prej.¹⁵⁰ V rekatolizirani grofiji so se nato začele širiti zgodbe o nekem orehu, ki naj bi se odzval na papeževo reformo in vzcvetel deset dni hitreje.¹⁵¹

Za mesto Trst lahko sklepamo, da je reforma koledarja potekala najkasneje v drugi polovici oktobra, torej prej kot med stanovi na Kranjskem, medtem ko za Reko v arhivu kranjskega deželnega vicedoma ni mogoče najti nobenih poročil.

Na Koroškem so stanovi gregorijanski koledar v svetno rabo uvedli vsaj do začetka decembra 1583, vendar se je to verjetno zgodilo že prej, saj je nadvojvoda Karel 12. decembra Štajercem ukazal, naj vendar že vpeljejo novi koledar, kot so že storili Korošci in Kranjci. Prav tako je znano, da je koroška protestantska Cerkev gregorijanski koledar sprejela najkasneje do božiča leta 1583, saj so kranjski stanovi 28. decembra obravnavali koroško poročilo o izvedbi

reforme in praznovanju božiča po novem koledarju. Koledarska reforma je tu potekala z manj zapleti kot na Štajerskem in Kranjskem.

Kranjska, ki je v središču pozornosti pričujočega prispevka, je zanimiv primer, saj gregorijanskega koledarja niso sprejeli vsi deželni uradi istočasno. Bržkone je nadvojvodov patent prvi upošteval urad kranjskega deželnega vicedoma, ki je bdel nad izvajanjem koledarske reforme v deželi in o tem obveščal deželnoknežje urade v Gradcu. Na podlagi dvojne datacije na hrbtni strani patenta, poslanega v Škofjo Loko (22. oktober, 1. november), vemo, da so določeni uradi in gospodstva v deželi gregorijanski koledar v uporabo uvedli vsaj do druge polovice oktobra. Kranjski deželni stanovi so novi koledar v svoje poslovanje uvedli z enomesečno zamudo glede na določila patenta nadvojvode Karla II. Reformo so stanovi začeli med 3. in 8. novembrom, prvič je razprava v deželnozborskem protokolu datirana po novem koledarju 18. novembra. Sočasna korespondenca med graškimi centralnimi organi in vicedomskim uradom v Ljubljani pa kaže na to, da uvajanju koledarske reforme niso sledili vsi stanovski uradi istočasno, saj je deželnega kneza še v začetku januarja 1584 zanimalo, ali se poverjeniki v Ljubljani držijo novega koledarja. Medtem ko so bili kranjski stanovi bolj poslušni pri uvajanju gregorijanskega koledarja v svetnih zadevah, pa je bila kranjska protestantska Cerkev zadnja med notranjeavstrijskimi evangeličanskimi Cerkvami, ki je uvedla novi koledar. To se je zgodilo po božiču, ki so ga kranjski protestanti na predlog superintendenta Krištofa Spindlerja praznovali še po julijanskem koledarju (25. december 1583 po julijanskem, oziroma 5. januar 1584 po gregorijanskem koledarju), čemur je sledil 6. januar 1584 po gregorijanskem koledarju. Protestantska uprava mesta Ljubljana je novi koledar po pričevanju Vladislava Fabjančiča sprejela najkasneje z novim letom 1584. Morda je to v povezavi z uvedbo koledarja v kranjski protestantski Cerkvi. Težave pri uvajanju novega koledarja so imeli verjetno tudi katoličani, saj je primanjkovalo tiskanih primerkov novih koledarjev. Razmere so bile še zlasti kaotične v župnijah, ki so pripadale oglejskemu patriarhatu. Tako je župnija Poljane ob Kolpi (danes Stari trg ob Kolpi) novi koledar uvedla šele na izrecno povelje nadvojvode in vicedoma julija 1584 – več kot osem mesecev po objavi patenta. V času uvajanja koledarske reforme na Kranjskem je v deželi živel Nikodem Frischlin, ki se je vključil v evropske koledarske razprave.

Pravi politični spor glede uvedbe novega koledarja je izbruhnil na Štajerskem, vendar so stanovi popustili in koledar *de facto* sprejeli že 23. decembra 1583 ter njegovo rabo kljub odporu protestantske cerkvene sinode uvedli tudi v štajerski evangeličanski Cerkvi, ki je v skladu z gregorijanskim koledarjem praznovala božič 1583. Štajerski stanovi so spor z deželnim knezom nadaljevali zaradi obrambe pravice imunitete in prestižnih razlogov.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 514–515; Zahn, *Der Kalenderstreit*, str. 145.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 146.

¹⁵⁰ Grafenauer, *Boj deželnega*, str. 300.

¹⁵¹ Duncan, *Koledar*, str. 378.

Uvajanje koledarske reforme je, kot smo videli na primeru Kranjske, povzročilo nemalo zmede, ki so ji botrovale slabe razmere v katoliški Cerkvi, konfesijski razkol in s tem povezane politične napetosti ter zelo verjetno tudi praktično dejstvo, da je bil uradniški aparat zgodnjenovoveške segmentirane države še precej neobogljjen.¹⁵² To potrjujejo neprestano ponavljanje ukazov in njihovo zelo počasno izvajanje na terenu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 156.

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg.: šk. 877, 878, 935.

SI AS 1097, Zbirka normalij: 2. mapa.

OBJAVLJENI VIRI

Klun, Vinko Ferer: *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain, Heft 1*. Laibach: Historischer Verein für Krain, 1852.

Loserth, Johann: *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590). Fontes rerum Austriacarum – Oesterreichische Geschichts Quellen, Zweite Abteilung, Diplomata et Acta, 1. Band*. Wien: In Commission bei Carl Gerald's Sohn, 1898.

ELEKTRONSKI VIRI

The Catholic Encyclopedia, Christopher Clavius. (<http://www.newadvent.org/cathen/04009a.htm> (19. 5. 2014)).

Slovenska biografija, Frischlin, Nikodem (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193289/> (1. 4. 2014)).

LITERATURA

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Die Kaiser: 1200 Jahre europäische Geschichte (ur. Gerhard Hartmann, Karl R. Schmith et al.). Wiesbaden: Marix, 2006.

Dolinar, France M.: *Die Gegenreformation in Innerösterreich und das Schicksal der Protestanten. Primus Truber 1508–1598: Der slowenische Reformator und Württemberg* (ur. Sönke Lorenz, Anton Schindling in Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2011, str. 327–340.

Duncan, David Ewing: *Koledar: 5000 let naporov, da bi uskladili uro in nebo – in kaj se je zgodilo z manjkajočimi desetimi dnevi*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2004.

Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820, 2. zvezek. Župani in sodniki 1504–1605*. Gradivo in razprave 23. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2003.

Grafenauer, Bogo: *Boj deželnega kneza za omejitve protestantizma na plemstvo. Zgodovina Slovencev* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 300–302.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.

Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast: O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj. *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.

Južnič, Stanislav: *Reforma koledarja Trubarjevih dni. Zgodovinski časopis*, 63, 2009, št. 1–2, str. 86–115.

Košir, Matevž: *Stanovska uprava v obdobju vzpona protestantizma in zmage protireformacije in absolutizma (1560–1660) na Kranjskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (doktorska disertacija), 1999.

Kranjski deželni privilegiji = Carniolan provincial privileges = Krainische Landesprivilegien: 1338–1736 (ur. Andrej Nared, Jure Volčjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008.

Pörtner, Regina: *The Counter-Reformation in Central Europe: Styria 1580–1630*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2001.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledeh mogočnega tura. Thesaurus memoriae, Dissertationes 4*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.

Priporočila za izdajanje zgodnjenovoveških besedil. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 23, 2001, str. 385–392.

Richtlinien für die Edition Landesgeschichtlicher Quellen (ur. Walter Heinemeyer). Marburg, Hannover: Selbstverlag des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, 2000.

Schich, Winfried: *Universalgeschichte in Stichworten. Propyläen Weltgeschichte: Eine Universalgeschichte. 7. Band*. (ur. Golo Mann, August Nitsche). Berlin: Propyläen Verlag, 1986.

Skubic, Anton: *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine*. Buenos Aires: Editorial Baraga, 1976.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747. 5. del: Cerkvene zadeve Lit. M–R*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Steinmetz, Dirk: *Die Gregorianische Kalenderreform von 1582: Korrektur der christlichen Zeitrechnung in der Frühen Neuzeit*. Ostersheim: Verlag Dirk Steinmetz, 2011.

¹⁵² Tilly, *Evropske revolucije*, str. 34.

Štih, Peter in Vasko Simoniti: *Na stičišču svetov: Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.

Tilly, Charles: *Evropske revolucije 1492–1992*. Ljubljana: Založba / *cf., 2005.

Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar: *O slovu na Kranjskem* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2009.

Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre dess Herzogthums Crain ...* Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.

Zahn, Joseph von: *Der Kalenderstreit in Steiermark. Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark*, Heft 13, 1864, str. 126–146.

Zgodovina Cerkve 3: Reformacija, protireformacija in katoliška prenova 1500–1715 (ur. France Martin Dolinar). Ljubljana: Družina, 1994.

S U M M A R Y

Introduction of the Gregorian calendar in the Inner Austrian Provinces in 1583

Based on the materials kept in the Archives of the Republic of Slovenia, published sources and professional literature, it is possible to conclude that a genuine political dispute regarding the introduction of the Gregorian calendar between the estates and Archduke Charles II only erupted in Styria, where the tensions also first started and last stopped.

The archduke most likely encountered the least resistance with his introduction of the Gregorian calendar in Gorizia, where he had already done away with the Protestant opposition among the estates. In the re-Catholicized county, stories then soon began to spread about a walnut tree that reportedly reacted to the Papal reform and blossomed ten days earlier.

For the city of Trieste it is safe to conclude that the calendar reform took place in the second half of October at the latest, i.e. at an earlier date than among the Carniolan estates, while the archives of the Carniolan provincial vidame contain no mention regarding Rijeka/Fiume.

In Carinthia, the provincial estates had passed the Gregorian calendar into lay use at least by the beginning of December 1583, but in all appearances, this must have happened earlier, as it was on 12 December that Charles II urged the Styrians to introduce the new calendar and follow the example of the Carinthians and Carniolans. It is also known that the Carinthian Protestant Church adopted the Gregorian calendar no later than Christmas 1583, given that the Carniolan provincial estates discussed the

Carinthian report on the introduction of the reform and the celebration of Christmas in accordance with the new calendar on 28 December. Here, the calendar reform proceeded with fewer complications than in Styria and Carniola.

Carniola, which is at the focus of the paper at hand, stands out as an interesting case, since the Gregorian calendar was not adopted by all provincial offices at the same time. Most likely, the Archduke's patent was first taken into consideration by the office of the Carniolan vidame, who also saw to the implementation of the calendar reform in the province and notified the ducal offices in Graz of its progress. Based on dual dating on the back page of the patent sent to Škofja Loka (Bischofack) (22 October, 1 November), we know that certain offices and seignories in the province passed the Gregorian calendar into use at least by the second half of October. The provincial estates of Carniola introduced the new calendar into their transactions with a month's delay given the patent provisions of Archduke Charles II; they undertook the reform between 3 and 8 November and the debate in the protocol of the provincial diet was for the first time dated according to the new calendar on 18 November. The concurrent correspondence between the central authorities in Graz and the vidame's office in Ljubljana, however, clearly shows that the introduction of the calendar reform was not followed by all provincial estate offices at the same time, since it was still in the early January 1584 that the archduke inquired whether the trustees in Ljubljana observed the new calendar. While the Carniolan estates were more dutiful in passing the Gregorian calendar into lay matters, the Carniolan Protestant Church was the last among the Inner Austrian Evangelical churches to introduce the new calendar. This happened after Christmas, which the Carniolan Protestants still observed in accordance with the Julian calendar (25 December 1583 pursuant to the Julian calendar, 5 January 1584 according to the Gregorian calendar) on the proposition of the Superintendent Christoph Spindler, to which then followed 6 January 1584 pursuant to the Gregorian calendar. According to Vladislav Fabjančič, the Protestant administration of the city of Ljubljana adopted the new calendar no later than the New Year's Eve 1584. This was perhaps related to the introduction of the calendar into the Carniolan Protestant Church. The Catholics themselves, too, probably faced difficulties in introducing the new calendar, which was owing to the shortage of written specimens of new calendars. The situation was especially chaotic in parishes under the Patriarchate of Aquileia; thus, the parish Poljane ob Kolpi (present-day Stari trg ob Kolpi) introduced the new calendar only at the archduke's and vidame's explicit command in July 1584 – more than eight months after the patent was published. Nicodemus Frischlin,

who lived in the province at the time when the calendar reform was being implemented in Carniola, entered the European calendar debates as well.

A genuine political dispute concerning the introduction of the new calendar broke out in Styria, but eventually the provincial estates caved in, *de facto* adopted the calendar as soon as 23 December 1583 and, despite the resistance of the Protestant Church Synod, introduced it into use in the Styrian Evangelical Church, which observed the Christmas of 1583 in accordance with the Gregorian calendar. Styrian estates continued their dispute with the archduke for

the sake of defending the right to immunity and reasons of prestige.

As seen in the case of Carniola, the implementation of the calendar reform caused considerable confusion, accompanied by an unfavourable situation in the Catholic Church, confessional schism and related political tensions, as well as most likely the practical fact that the officialdom of the early modern segmented state was still in its infancy. This is confirmed by the constant reiteration of orders and their protracted implementation in the field.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5Valvasor

Prejeto: 12. 5. 2014

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (4. del)

IZVLEČEK

Prispevek obravnava izvor, sorodstvo, primarno družino in prvih trideset let življenja kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693). Z novimi viri so osvetljeni njegovo genealoško, socialno in družinsko ozadje ter okoliščine, v katerih se je osebno oblikoval in rasel, preden se je ustalil na Bogenšperku in se v celoti posvetil znanstvenemu delu. Dejstvo, da je Valvasor po starših pripadal tako staremu kot novemu kranjskemu plemstvu, se je odražalo tudi v njegovi percepciji rodne dežele Kranjske.

KLJUČNE BESEDE

Valvasor, Medija, Ljubljana, kranjsko plemstvo, štajersko plemstvo, plemiška vzgoja in izobrazba, baroni Rauber

ABSTRACT

VALVASOR'S ORIGIN, FAMILY AND YOUTH – THE OLD UNKNOWNNS IN NEW LIGHT (PART 4)

The contribution focuses on the origin, relatives, immediate family and the first thirty years of the life of the Carniolan polymath Johann Weikhard Valvasor (1641–1693). New sources shed light on his genealogical, social and family background, as well as on circumstances in which he pursued his personal growth and development before he settled down at Bogenšperk (Wagensberg) Castle and immersed himself entirely in his scholarly work. The fact that, through his parents, Valvasor belonged to both the old and new Carniolan nobility also reflected in his perception of the native province of Carniola.

KEY WORDS

Valvasor, Medija, Ljubljana, Carniolan nobility, noble upbringing and education, Rauber barons

2.5 Spremembe doma v času Valvasorjevih mladostnih potovanj (1659/60–1671) in njegovo zamujeno pobaronjenje (1667)

V dobrem desetletju, ki ga je Janez Vajkard s prekinitvami preživel na svojih mladostnih potovanjih, znatno daljših od običajnih popotovanj mladih plemičev, so se v njegovi primarni družini dogodile občutne spremembe. Če jih strnemo v kratek pregled, so bile gotovo najpomembnejše menjave lastništva in posesti, pridobitev baronskega naslova pri bratu Karlu in delu stričeve, Adamove rodbinske veje, ter poroke in smrti.

Polihistorjev pravi dom je ostajal grad oziroma dvorec Medija, kjer je gospodaril njegov najstarejši polbrat Karel in kjer je imel tudi Janez Vajkard svoj dedni delež. Po Karlovi izgubi gospostva Gamberk, ki ga je upravljal kot solastnik in varuh mlajših sorojencev, uradno kot zakupnik, je bila Medija nekaj časa sploh edina posest Jernejeve rodbinske veje Valvasorjev. Sredi šestdesetih let se ji je nato pridružil dvorec Belnek v sosednji Moravški dolini, novi dom Karlovega rodu, Medija pa je pristala v rokah brata Janeza Herbarda, o čemer bo govor v nadaljevanju.

O porokah in smrtih polihistorjevih sorojencev bomo sicer govorili v zadnjem podpoglavju, namenjenem njegovim stikom in odnosom z brati in sestrami, zato si le na kratko oglejmo, kako se je **širša družina med njegovimi potovanji povečevala in zmanjševala**.¹ Ko se je prvič odpravil na pot, so bili od polbratov in polsester potrjeno živi Karel, Franc Adam, redovnica Elizabeta v samostanu klaris v Mekinjah in neporočena Marija Klara. V šestdesetih letih 17. stoletja, ko je bil Janez Vajkard le redko in kratek čas doma, je spomladi 1663 v Celju umrl neporočeni Franc Adam, Karlova družina pa se je povečala za štiri otroke (roj. ok. 1660–1668). Od šestih pravih bratov in sester, živih ob njegovem odhodu na prvo potovanje, je tridesetletni Janez Vajkard ob vrnitvi leta 1671 najbrž našel žive vse, razen morda najstarejše sestre, neporočene Regine (Ane Katarine). Najstarejši brat Janez Ditrih, ki ga je mati zaradi morganatskega zakona razdedinila in je ostal na Štajerskem, sicer zelo blizu doma, je medtem spravl na svet najmanj štiri polihistorjeve nečake (roj. od 1658 vsaj do 1663). Štirje drugi sorojenci, vsi mlajši od Janeza Vajkarda, so šele odrasli. Za tri je bil zelo pomemben čas okoli leta 1670, malo pred polihistorjevo vrnitvijo domov. Volfgang Jernej je bil namreč nekako v tem času posvečen v duhovnika, Janez Herbard se je prvič oženil in od polbrata Karla kupil Medijo, Rozalija Konstanca pa je stopila pred oltar s »stanovsko neprimernim« človekom. Njenemu zgledu je nato sledila še najmlajša Marija Izabela.

Za povrnitev omajanega ugleda rodbine, na katero so metale sence poroke proti volji sorodstva, je poskrbel najstarejši Karel. Njegova najmočnejša stran sicer niso bili gospodarsko-finančni posli, zlasti če pomislimo na izgubo Gamberka, bil pa je zelo prisoten in javnem življenju dežele. Kot bomo videli, je v letih 1665–1669 prvič opravljal funkcijo stanovskega poverjenika, člana najožjega vodstva kranjskih deželnihi stanov. V tem času je prenesel »sedež« svoje rodbinske veje z Medije na ku-

pljeni grad oziroma dvorec Belnek v sosednji Moravški dolini in leta 1667 – kar je najpomembnejše – dobil baronski naslov. Za tega je na dvoru uspešno prosil skupaj s svojo svakinjo, vdovo po završkem bratrancu Janezu Krstniku Valvasorju, in z dvema njenima nedoletnima otrokoma. Svoje sorojence je nasprotno preskočil in tudi pozneje se (uradno) ni povzpел v baronski stan nihče od njih ali njihovih potomcev.

Materialna osnova polihistorjeve primarne družine je torej ostajala Medija s svojo posestjo. O tem, kako so si bratje in sestre razdelili dedne deleže, je znanega komaj kaj. Janez Vajkard pravi pri opisu Medije le, da je Karel »nam ostalim izplačal naše deleže«, ² kar lahko pomeni dvoje: ob polnem soglasju ali tudi ob morebitnih trenjih. Kot je že znano, Gamberk v kranjski imenjski knjigi nikoli ni bil prepisan na Karla, kar glede na neažurirano vodenje knjige ne preseneča. ³ Tudi o tem, da bi bil Karel Valvasor lastnik Medije, imenjska knjiga molči. Ob nastavitvi nove knjige leta 1662 je bila vanjo prenesena Jernejeva imenjska renta dobrih 47 funtov, naslednji vpis pa je šele iz leta 1672, ko je bil lastnik že polihistorjev mlajši brat Janez Herbard in se je posest za malenkost povečala z nakupom ene hube. ⁴

Potem ko je Karel očitno že leta 1660 izgubil **Gamberk**, se najbrž dolgo ni mogel sprijazniti z mislijo, da mu je iz rok spolzelo nekaj, za kar se je neuspešno potegoval že njegov ded Hieronim in kar je slednjič pridobil oče Jernej – pravo zemljiško gospostvo v neposredni bližini Medije. ⁵ Z Gamberkom ni ostal povezan le preko terjatve, ki jo je še imel do novega gospodarja Janeza Jurija pl. Palmburga in nato do njegovih dedičev, ampak si je, kot kaže, skušal pridobiti nazaj vsaj del izgubljene posesti. Ko je bil s Palmburgom že dogovorjen, da mu izplača dolg dobrih 9.451 goldinarjev, je ta leta 1664 umrl in Karel ni videl obljubljenega denarja vsaj do leta 1667. ⁶ Medtem je spomladi 1665 pri poverjeniskem uradu kranjskih deželnihi stanov dosegel zagotovilo, da mu konec leta izročijo »stanovsko pravico« nad gospostvom Gamberk v višini 12.302 goldinarja, ki se je iztekala dotedanjim imetnicam, ljubljanskim klarisam. Ali je nato res položil obljubljeno vsoto in s tem pridobil pravice do dela gamberskega gospostva, viri ne povedo. ⁷ Gamberk, ki je pristal v lasti pl. Palmburgov, je medtem kot zakupnik vse od leta 1661 do izteka leta 1673

² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165.

³ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 227.

⁴ Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 45–46.

⁵ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 22; (2. del), str. 226–227.

⁶ Zadnji znani podatek o dolgu je sodba ogradnega sodišča, naj ga Palmburgov sin in dedič Franc Bernard plača v enem letu od 7. decembra 1666 dalje skupaj z obrestmi (ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 10. 12. 1664, 21. 11. 1665, 7. 12. 1666).

⁷ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 100v, 20. 4. 1665. – O tej terjatvi klaris pri gamberskem gospostvu in stanovski pravici tudi: ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 20. 2. 1665. – »Stanovska pravica«, ki jo je 20. decembra 1659 uveljavil samostan klaris, je skoraj brez dvoma izvirala iz Karlovega posojila 10.000 goldinarjev. Tega je Karel najel pri klarisah pred marcem 1651, in sicer iz sredstev ustanove dr. M. F. Hillerja, namenjene gradnji samostana (Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 47).

¹ O tem gl. natančneje v podpoglavju 2.6.

upravljal Janez Anton baron Löwenburg.⁸ Kako in kdaj natančno je gospostvo medtem prišlo v roke ljubljanskih klaris, je prav tako odprto,⁹ a vsekakor se je to zgodilo še pred letom 1674. Tedaj je namreč Karel Valvasor kot zaščitnik klaris v zadevah gospostva Gamberk poravnal pri deželnihih stanovih Löwenburgove davčne zaostanke in v zameno za plačano vsoto (dobrih 1.300) goldinarjev dobil za tri leta »stanovsko pravico«.¹⁰ Ta se je iztekla v letu, ko so klarise prodale Gamberk Gašperju baronu Lichtenthurnu, leta 1677.¹¹ S tem so se Valvasorji tudi dokončno poslovili od Gamberka.

Tako kot ni znan natančen čas Karlove izgube Gamberka, ne poznamo podrobnosti o njegovem nakupu **Belneka**, dvorca v sosednji Moravski dolini, ki je postal »matični grad« Karlove rodbinske veje in ostal v njenih rokah skoraj eno stoletje, do leta 1763, po ženski strani pa še tri desetletja in pol dlje, do leta 1799.¹² Belnek je vsaj deloma pripadal Karlu najpozneje leta 1667, saj ga kot del baronskega naslova navaja Valvasorjeva baronska diploma 17. novembra istega leta.¹³ Prejkone je bil delno v njegovih rokah že sredi leta 1665, ko se Karlova žena Ana (Rozina) omenja v moravski krstni

matici kot krstna botra.¹⁴ A kranjska imenjska knjiga 1662–1756 govori drugače. Belnek so vanjo vpisali na začetku (1662) kot posest Janeza Sigfrida Raumschüssla z imenjsko rento dobrih 45 goldinarjev (*Wegen Wildenegg*), nato pa edini vpis na tem mestu pravi, da je bila posest leta 1669 prodana Karlu baronu Valvasorju. Sočasen je popravek višine imenjske rente s 45 na 37 goldinarjev.¹⁵ S takšno imenjsko rento in z navedbo, da je šlo za nakup od Raumschüssla, je Karel samostojno vpisan v knjigo na drugem mestu, prav tako z letnico 1669.¹⁶ Prepis z Raumschüssla na Karla Valvasorja leta 1669 za dejansko menjavo lastnikov ni zamujal nekaj let, kot bi lahko sklepali iz navedbe Belneka v Karlovi baronski diplomu. Menjava lastništva se je namreč odvila v dveh stopnjah, o čemer priča regest o dveh, žal nedatiranih kupnih pismih v zapuščinskem inventarju Karlovega vnuka Karla Jožefa (1761).¹⁷ Ob pridobitvi baronstva leta 1667 je Karel moral že biti delni lastnik Belneka, nato pa je kupil še preostali del. Leta 1669, ki ga navaja imenjska knjiga kot leto prodaje, se je skupaj s soprogo tudi ovekovečil na sklepniku vhodnega kamnitega portala, očitno v spomin na prezidavo dvorca.¹⁸ S Karlovim nakupom Belneka je povezana ponavljajoča se zmota, ki izvira iz XI. knjige *Slave* (!). Očitno je ko- rektor Erasmus Francisci preoblikoval besedilo tako, da je nastala groba napaka: Karel Valvasor je pridobil Belnek od gospodov Raumschüsslov, od njega pa naj bi ga

⁸ V protokolih ograjnega sodišča lahko sledimo urejanju zadev med Palmburgi in Löwenburgom kot zakupnikom samo do sredice šestdesetih let, preden se v vrsti protokolov začne dolga vrzel (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 16. 1. 1665, 20. 2. 1665, 27. 8. 1665). Janez Anton baron Löwenburg je konec leta 1675 omenjen kot že nekdanji zakupnik, in sicer skupaj z davčnimi zaostanki do konca leta 1673 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 810, fasc. 543d, kopalne knjige poverjeniškega urada, 1675–1676, 4. 12. 1675).

⁹ Kranjska imenjska knjiga o tem molči. Še v knjigi, vodeni od leta 1662, je kot lastnik gospostva Gamberk vpisan Jurij Sigmund baron Paradeiser (od katerega je gospostvo že leta 1640 kupil Jernej Valvasor), ni pa Valvasorjev, Palmburgov in ljubljanskih klaris. Prvi vpis najdemo šele leta 1707, ko so posest prepisali na Franca Adama barona Lichtenthurnu (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 503). V XI. knjigi *Slave* ima Valvasor le zelo nedoločno omenjen prehod Gamberka z Löwenburga na ženski samostan sv. Klare v Ljubljani, nato pa pove, da ga je od klaris kupil Gašper baron Lichtenthurn, čigar sin ga je imel še ob izidu *Slave* (Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 159).

¹⁰ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1680, fol. 199v, 20. 4. 1674; fol. 234, 8. 120. 1674; fol. 244, 13. 11. 1674; šk. 898, sejni zapisniki 24, 1665–1674, fol. 497, 8. 10. 1674.

¹¹ Kupna pogodba med predstojnico klaris in Gašperjem baronom Lichtenthurnom je bila sklenjena 28. septembra 1677 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Zap. inv.), šk. 61, fasc. XXIX/B, lit. L–33, 26. 5. 1693, pag. 27–28/Nr. 33).

¹² Zadnji moški Valvasor, lastnik Belneka, je bil Karlov vnuk Karel Jožef, ki je umrl leta 1761. Ker je njegova vdova z majhnima hčerkama živila v Celovcu, je šla belneška posest že v začetku leta 1763 na dražbo, toda kupil jo je sorodnik, Karel Gotfrid grof Lichtenberg, soprogo Valvasorjeve nečakinje Felicite baronice Neuhaus iz Vipave. Valvasorjev rod je tako po ženski strani gospodaril na Belneku še eno generacijo, do prodaje leta 1799 (ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, gl. knj. 10, fol. 358; prim. Smole, *Graščine*, str. 79).

¹³ ÖStA, AVAFHKA, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667; ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 848, Pisma deželanstva, lit. V, 15. 1. 1668. – Na to dejstvo je opozoril že Reisp (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 290, op. 50).

¹⁴ NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1655–1666, s. p., 24. 5. 1665. – S tem sklepanjem bi se ujemala trditev M. Smole, da Janez Sigfrid Raumschüssl, ki je po imenjski knjigi Karlu prodal Belnek (gl. op. 15), ob smrti leta 1663 ni bil več lastnik gradu, »ker se v njegovem zapuščinskem inventarju ne navajajo nikakršne nepremičnine« (Smole, *Graščine*, str. 79). Citirani zapuščinski inventar je v resnici popis zapuščine drugega Raumschüssla, Erazma (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 94, fasc. XXXX, lit. R–25, 21. 4. 1663), inventar Janeza Sigfrida pa v Zbirki inventarjev pogrešamo (gl. popis zbirke). Belnek je bil v rokah Raumschüsslov od druge polovice 16. stoletja, ko ga je priženil in od ženinah sorodnikov odkupil Leopold st., ded Leopolda Raumschüssla ml., očima polihistorjeve matere. Očitno je zadnji dve tretjini lahko odkupil le tako, da je prodal Medijo prvemu kranjskemu Valvasorju Janezu Krstniku, saj se je oboje zgodilo istega leta 1580. Leta 1605 sta si njegovo dediščino razdelila sinova Danijel, oče Leopolda ml., in Baltazar, njegov stric (Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 247). Belnek in Medija sta bila torej dvakrat povezana z Valvasorjevo rodbino. Janez Sigfrid, ki je Belnek v šestdesetih letih 17. stoletja prodal Karlu Valvasorju, je bil po rodoslovnem viru edini sin Baltazarja Raumschüssla in brez otrok (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 149).

¹⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 139.

¹⁶ Prav tam, fol. 76. – Še isto leto so pri imenjski renti Karla Valvasorja vpisali nakup šestih hub ter prodajo petih z dvema vinogradoma in desetino. Z nakupom se je imenjska renta dvignila na 43 goldinarjev in 2 krajcarja, s prodajo pa padla na izhodiščno stanje 37 goldinarjev in 2 krajcarja.

¹⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 118, fasc. XXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 98/Nr. 60: »Zwey das gutt Wildenekh betrefend original Kauf-brieffe«.

¹⁸ V sklepniku z letnico 1669 sta Valvasorjev in Barbov rodbinski grb, napisa pa razrešena le deloma (Lavrič, *Odsev blišča*, str. 22). Stopar, ki napisa ni razrešil, je mnenja, da je Belnek dobil podobo, kot jo prikazuje Valvasorjeva Topografija Kranjske (1679), okoli leta 1660 (!), o čemer naj bi pričala omenjena heraldična kamnita plošča (Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Druga knjiga*, str. 10).

kupil »sedanji lastnik« (!) Janez Sigfrid Raumschüssl.¹⁹ Dejansko so Valvasorji obdržali Belnek neprekinjeno do šestdesetih let 18. stoletja.²⁰

Polihistorjev najstarejši brat Karel, ki je bil od šestdesetih let 17. stoletja prvi lastnik Belneka iz Valvasorjevega rodu, je v tem času kot sodedič še upravljal Meddijo.²¹ Najbrž pa se je tu le malo zadrževal, še največ v prvi polovici desetletja, ko ni imel drugega domovanja razen rodne Medije in najetega stanovanja v Ljubljani. Vse kaže, da je bila družina tu vsaj leta 1662, ko Karla drugače kakor leta 1660 ni na popisu ljubljanskih družinskih poglavarjev.²² Potem ko je kupil Belnek, pa Medija zanj ni bila več pomembna, zato jo je tem

laže prodal polbratu Janezu Herbardu. Ne vedno zelo natančni Janez Vajkard, ko je šlo za lastniške zadeve, je v XI. knjigi pri opisu domačega gradu zapisal te že večkrat navedene besede: »In ko je tudi ona [mati Ana Marija] odšla v svoje zadnje bivališče, si ga je [medijski grad] pridobil (*handelte es [...] an sich*), moj najstarejši brat Karel in nam ostalim izplačal naš(e) delež(e). Nato pa ga je pred približno 19 leti prodal mojemu drugemu bratu Janezu Herbardu.«²³ O izplačilu dediščine sorojencem smo že govorili, tako tudi o tem, da ni znano, kdaj je svoje zadnje goldinarje prejel Janez Vajkard. Ne bi presenečalo, ko bi mu zadnji obrok izplačal že novi gospodar Medije, brat Janez Herbard (* 1642–45, † 1681), saj je tudi sestra Rozalija Konstancija podpisala odpovedno pismo za dediščino po materi šele leta 1675, že v času gospodarjenja tega njenega mlajšega brata.²⁴ Janez Herbard je Medijo glede na formulacijo »pred približno 19 leti« odkupil od Karla leta 1670 ali kakšno leto prej, ko je Karel potreboval denar za preostanek kupnine za Belnek. Regest poravnalne pogodbe med polbratoma, ki zadeva »odstop posesti Medija«, pa ima datum 20. november 1670.²⁵ Znatno del kupnine je nesporno plačala nevesta Janeza Herbarda, njegova zgodaj umrla prva žena Marija Magdalena pl. Rezenheim iz Kranja, s katero se je oženil nedolgo pred majem 1671,²⁶ morda prav v letu 1670. Nevesta je namreč prinesla v zakon 8.000 goldinarjev dote in drugega prispevka, njen oče pa je zetu Janezu Herbardu leta 1673 posodil še tisočaka.²⁷

Če povzamemo ugotovitve o posesti in gmotnem stanju članov Valvasorjeve družine v šestdesetih letih oziroma ob polihistorjevi vrnitvi na Kranjsko (1671), slika ni ravno rožnata. Karel je izgubil Gamberk (1660) in se moral zadovoljiti z nakupom manjšega Belneka (med 1665 in 1669). Medijo oziroma svoj (večinski) delež na tej posesti je prodal Janezu Herbardu (1669–

¹⁹ »Von diesem [Paul von Scheyer] kam es auf die Herren von Dornberg; folglich auf die Herren Raumschüssel / dann an Herrn Carl Valvasor / Freyherrn: von dem es der jetzige Besitzer / Herr Hans Seifried Raumschüssel / käuflich hat überkommen.« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 651). Janez Vajkard napake ni opazil, ker je nima med popravki na koncu knjige (prav tam, s. p., za str. 730). V literaturi tako pogosto naletimo na zmoto, da so Valvasorji Belnek začasno izgubili in ga nato spet pridobili (Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Druga knjiga*, str. 9; Lavrič, *Odsev blišča*, str. 20, 21, 22). Reisp je brez utemeljitve zapisal, da je Karel Valvasor prodal Belnek Janezu Sigfridu Raumschüsslu po letu 1679 (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 291, op. 58) in da si ga je njegovga veja pozneje ponovno pridobila (prav tam, str. 62). Iz časne izgube Belneka je izvajal celo naslednjo domnevo (prav tam): »Poleg navedenega baronskega predikata, ki je vseboval vse tri glavne rodbinske posesti, je bil v rabi tudi krajši naslov: zu Galleneck und Neudorf. Ta je bil kasneje običajen pri Janezu Vajkardu, morda zato, ker Belnek prav v času njegove publicistične dejavnosti ni bil v rodbinski posesti.« – Slovenski prevod zadevajočega mesta v XI. knjigi *Slave* je glede na izvirnik sicer napačen, a dejansko pravilen: »Od njega [Pavla pl. Scheyerja] so ga pridobili gospodje von Dornberg, za njimi gospodje Raumschüssli, nato gospod Karl Valvasor, baron, ki ga je odkupil od gospoda Hansa Seyfrida Raumschüssla in ki ga še poseduje.« (Valvasor, *Čast in slava*, 3., XI. knjiga, str. 651).

²⁰ O kakršni koli začasni odtujitvi ni nobenih sledov ne v zapuščinskem inventarju Karlovega vnuka Karla Jožefa (1761), v katerem sta sicer popisani kupni pismi (gl. op. 17), ne v imenjski knjigi, kjer je pri Karlovi posesti do leta 1688 (ko je nastajala XI. knjiga *Slave*) šest vpisov posestnih sprememb (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 76).

²¹ V protokolih ograjnega sodišča je Karel še sredi šestdesetih let označen kot »cum benef. leg. et Inuent. erclärter vätterlicher Erb«, torej kot prvi med očetovimi dediči (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 6. 2. 1665). – Otroci Jerneja Valvasorja iz drugega zakona so imeli poleg tega še skrbnika v pravnih zadevah (*curator ad lites*), in sicer v osebi dr. Gabrijela Lukančiča, ki je v tej vlogi izpričan dvakrat, leta 1663 (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 86, Plemiške rodbine, Scarlich, listina 1663 V. 7., Ljubljana) in dve leti pozneje, tedaj kot postavljeni skrbnik otrok pokojne Ane Marije Valvasor (kot v isti opombi zgoraj, 6. 2. 1665).

²² O najetem stanovanju v letu 1660 gl. Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 39. – O ljubljanskem stanovanju leta 1662: NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 58/17, Ljubljana, Nomina Communiantium, Restantium et Cathecumenorum annotata 1660 [...] Tractus D. Vicarii Baschtianschtsch; prav tam, Nomina, Cognomina Patrum familias qui de se suisque Anno 1662 pro Paschali tempore exhibuerunt Schedas. – Karlov sin in naslednik Janez Karel je bil 13. januarja 1664 krščen v Ljubljani, prav tako kot 3. oktobra 1668 najmlajša hči Eva Maksimila, ne pa tudi okoli leta 1660 rojena hči Marija Franciška in okrog leta 1666 rojeni Volfgang Engelbert (gl. op. 138).

²³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165.

²⁴ Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 46.

²⁵ Regest v zapuščinskem inventarju Karlovega vnuka Karla Jožefa pravi: »die Abtretung des Guts Galleneck betr.« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 118, fasc. XXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 88/Nr. 33).

²⁶ O poroki in nevestinih starših gl. Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 145. – 31. maj 1671 je datum, ko je Marija Magdalena Valvasor izpričana na Vačah kot krstna botra (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1666–1672). V zapuščinskem inventarju Janeza Herbarda je njun poročni dogovor žal naveden brez datacije (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 14/Nr. 36). V poročnih matičnih knjigah župnij Vače in Ljubljana–Sv. Nikolaj njune poroke ni (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1667–1685; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682). Najverjetneje sta se poročila v Kranju, česar izgubljena poročna matica kranjske župnije ne more ne potrditi ne zanikati (prim. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 44). Ko je Marija Magdalena 24. januarja 1672 v visoki nosečnosti na Mediji narekovala oporoko, še ni imela otrok in je pričakovala (prvi) porod (ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Testamenti), II. serija, fasc. V 1–16, V–4, 24. 1. 1672).

²⁷ Kot priča zamenjalna in poravnalna pogodba med Valvasorji leta 1683, je teh 9.000 goldinarjev in dodatni 403 (po poročnem med tastom in zetom iz leta 1678) pripadalo otrokom Janeza Herbarda Valvasorja iz prvega zakona (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683).

1670), ki pa je kupnino zmogel le z ženino doto. Od Karla in Janeza Herbarda so dobili svoje dedne deleže še neizplačani sorojenci. Ker je, kot smo videli, Janez Vajkard kupil Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok skoraj samo z denarjem svoje mlade žene in solastnice Ane Rozine pl. Graffenweger, polovico pa ostal dolžan, je na dlani, da mu je od dediščine po starših dotlej ostalo komaj kaj. Lahko bi rekli, da sta eksistenco Jernejeve veje Valvasorjev (v veliki meri) rešili dve roso mladi nevesti iz plemenitenih družin Rezenheim in Graffenweger. Pravzaprav sta njuni doti in dediščini le odložili finančni polom. Do neizogibnega obračuna glede Medije je prišlo že leta 1683, slabi dve leti po smrti Janeza Herbarda, ko je morala njegova druga žena prepustiti grad Adamovi veji Valvasorjev.²⁸ Janez Vajkard pa se je soočil z realnostjo nekaj pozneje, v letih 1689–1692, primorano prodati svojo celotno posest.²⁹

V drugi polovici polihistorjevih potovanj, še pred menjavo lastnikov Medije, se je v Valvasorjevi rodbini zgodil še en pomemben premik, ki pa je tedaj 26-letnega Janeza Vajkarda obšel. **S pobaronjenjem** se je namreč leta 1667 del njegove rodbine povzpел v plemiški hierarhiji. Kranjski Valvasorji so se odtlej delili v dve plemiški stopnji, baronsko in viteško. Zadnji, torej nebaronski je vseskozi pripadal tudi Janez Vajkard, ki pa se je pozneje s tihim pristankom sorodnikov in ob očitni toleranci deželnega plemstva začel samovoljno naslavljal kot baron. Polihistorjevo samolastno pobaronjenje, ki je doseglo vrhunec z naslovitvijo baron Valvasor na naslovnici *Slave vojvodine Kranjske* (1689), sodi v naslednje obdobje njegovega življenja in je bilo osvetljeno že drugje,³⁰ zato ga tu puščamo ob strani. Še vedno pa ni zadovoljivo obdelano vprašanje, zakaj niso leta 1667 baronstva dobili vsi člani rodbine, ampak le nekateri, izbrani.

Nesporni protagonist v procesu pobaronjenja je bil polihistorjev edini še živeči polbrat Karel (ok. 1618–1697). Do svojih poznih štiridesetih letih je Valvasorjevemu imenu v deželi še utrdil veljavo, ki mu jo je prinesel zlasti njegov oče Jernej (ok. 1596–1651), a sta jo dva člana rodbine v petdesetih letih nekoliko zmanjšala – »odpadla« Jurij Sigmund in Janez Herbard, poročena s plebejkama in živeča zunaj Kranjske. Medtem ko je ded Hieronim šele tik pred smrtjo sploh postal kranjski deželan (1602),³¹ je bil oče Jernej v tridesetih letih 17. stoletja najprej glavni prejemnik deželnih stanov, v štiridesetih pa dva mandata stanovski poverjenik, član najožjega vodstva deželnih stanov.³² Na isto funkcijo poverjenika iz viteških vrst so leta 1665 prvič izvolili Karla,³³ ki je zdaj zaslutil pravo priložnost in ni predolgo okleval s prošnjo cesarju za povzdignitev v baronstvo. Le malo prej, 22. julija 1667, je baronstvo prejel Karel pl. Witzenstein, nekoč poročen s Karlovo zgodaj umrlo sestrično Polikseno Valvasor (ok. 1612–1647).³⁴ Zago-

tovo so bili ambicioznemu Karlu dober zgled tudi bratje njegove žene Ane Rozine pl. Barbo, ki so postali baroni leta 1651 in so se zdaj najbrž že tiho spogledovali z grofovskim nazivom, do katerega sta se nato leta 1674 dokopala dva od svakov baronov Barbov.³⁵ Čeravno so imeli baronski naslov le bratje Barbo, sta se za baronici šteli tudi njihovi sestre, omenjena Karlova žena in njena sestra Sidonija Regina, vdova po Karlovem zgodaj preminulem bratrancu, završkem graščaku Janezu Krstniku Valvasorju (1613/15–1650).³⁶ Dejansko nikoli nista bili »rojeni baronici Barbo«, toda leta 1674 je cesar tudi njiju, skupaj s tretjo že poročeno sestro, z bratoma in bratranci baroni Barbo, povzdignil v grofovski stan.³⁷ Tu je odgovor, zakaj je Karel prosil za podelitev baronskega naslova še za bratrančovo ženo, svojo svakinjo, in za dva njena oziroma bratrančeva otroka. Evidentno je šlo za dogovor v trikotniku: Karel, žena, svakinja. Pri tem se postavlja vprašanje, zakaj se je Karlova prošnja omejevala le nanj in na bratrančovo družino, izključevala pa je vse druge Valvasorje. Leta 1667 je bilo v njegovi generaciji – bratov, polbratov in bratrancev – poleg njega živih še pet odraslih moških, starih najmanj 21 let. In če so se med kandidati za baronstvo znašli vdova in dva odrasčajoča otroka pokojnega bratranca Janeza Krstnika, ki je umrl mlad in v javnosti malo uveljavljen, je na videz težko najti utemeljen razlog za izključitev drugih Valvasorjev. Veliko prej kot za moške ga najdemo za obe Karlovi neporočeni sestri in še samski mlajši polsestri,³⁸ saj so stanovske povzdignitve le redko vključevale odrasle ženske osebe. Toda dejanski razlogi za selektivno pobaronjenje Valvasorjev so bili drugačni. Kar dva moška člana rodbine sta bila »črni ovci« in zaradi poroke z ženskama nižjega stanu preprosto nista »bila vredna« baronskega naslova. Prvi, Karlov in polihistorjev edini še živeči bratranec Jurij Sigmund, je leta 1657 sploh izgubil kranjsko deželanstvo in plemiške časti. Tako kot drugi, polihistorjev brat in Karlov polbrat Janez Dietrich, se je iz dežele odselil, a vendar ne prvi ne drugi nista odšla daleč.³⁹ Ostali trije Valvasorji, ki jih Karel ni povabil, naj skupaj z njim prosijo za baronstvo, so bili trije njegovi polbratje, med njimi najstarejši 26-letni Janez Vajkard, kakšni dve leti mlajši Janez Herbard in 21-letni Volfgang Jernej.⁴⁰ Pri Karlovi odločitvi, da za njihovo pobaronjenje ne bo zaprosil, so pretehtali drugačni razlogi. Janez Vajkard je bil tedaj v tujini in družina nemara niti ni vedela, kje je oziroma ali sploh še živi. Njegov brat Janez Herbard še ni imel družine niti lastnega doma, saj je šele leta 1670 ali malo prej kupil od Karla domači medijski grad, tretji brat Volfgang

²⁸ O tem gl. poglavje 2.6.

²⁹ Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 62.

³⁰ Golec, Neznano in presenetljivo, str. 305–309; Golec, Epilog k Valvasorjevemu baronstvu, str. 31–39.

³¹ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 24.

³² Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 222–224.

³³ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 181, 12. 2. 1665.

³⁴ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 48.

³⁵ O povzdignitvah gl. Frank, *Standeserhebungen. 1. Band*, str. 52; o sorodstvenih razmerjih v rodbini Barbo-Waxenstein pa: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 1, št. 20, Barbo; Umek, Barbo-Waxenstein, str. 186.

³⁶ Sidonija Regina je kot rojena baronica Barbo navedena v prošnji Karla Valvasorja za baronstvo, v baronski diplom in v drugih predaktih le-te (ÖStA, AVAFHKA, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667).

³⁷ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 70, Familiaria, Barbo pl. Waxenstein, 1674, IV. 10., Dunaj.

³⁸ O sestrah in polsestrah gl. poglavje 2.6.

³⁹ Natančno o njiju: Golec, Lažni Valvasor, str. 5–29.

⁴⁰ O obeh polihistorjevih bratih gl. poglavje 2.6.

Začetek koncepta Valvasorjeve baronske diplome, izdane na Dunaju 17. novembra 1667 (ÖStA, AVAFHKA, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667, fol. 2)

Jernej pa se je odločil za duhovniški poklic. Poleg tega je imela baronska diploma svojo ceno in Karel od svojih treh polbratov najverjetneje ni mogel pričakovati, da bi (lahko) prispevali del plačila. Tako je v prošnji cesarju Leopoldu I. prosil za stanovsko povzdignitev le zase, za bratrančovo vdovo (sicer svojo svakinjo) ter njunega sina in hčerko, ter seveda za celotno zakonito potomstvo pobaronjencev. Ne nazadnje so bili tedaj v rokah teh dveh družin vsi Valvasorjevi gradovi na Kranjskem, ki so nato prišli tudi v baronski naslov. Karel je imel Medijo kot »izvirni grad« kranjskih Valvasorjev in pred kratkim kupljeni Belnek pri Moravčah, vdova Janeza Krstnika pa je v imenu otrok gospodarila v Zavrhu pri Svibnem, »matičnem« gradu Adamove rodbinske veje.

Zaradi nekaterih nedorečenosti v zvezi s pobaronjenjem dela Valvasorjev leta 1667 si natančneje oglejmo, kateri dokumenti so o tem na voljo in kaj nam pove njihova vsebina. Razen enega so vsi shranjeni med plemiškimi akti Avstrijskega državnega arhiva na Dunaju, kjer jih je konec 19. stoletja videl že P. Radics.⁴¹ Prošnjo, ki žal ni datirana,⁴² je napisal in podpisal Karel. Ker je v njej navedel, da je poverjenik kranjskih deželnih stanov, ni mogla nastati pred njegovo izvolitvijo na to mesto 12. februarja 1665,⁴³ zelo verjetno pa je bila sestavljena šele leta 1667, nekaj mesecev ali tednov pred nastan-

kom baronske diplome. Presenetljivo je spoznanje, kako pomankljivo védenje je imel prosilec o imenih svojega mrzlega nečaka in nečakinje, bratrančevih otrocih. Adama Sigfrida je namreč v prošnji imenoval Janez Adam (*Hannß Adam*), njegovo sestro Ano Elizabeto pa zgolj kot sestro (*dessen Schwestern*). Zdi se, kot bi bil na pisanje prošnje slabo pripravljen in odrezan od zanesljivega vira informacij. Bržkone je nastanku prošnje botrovala tudi naglica, ker se je mudilo za oddajo. Morda jo je pisal v Ljubljani v trenutku, ko ni imel v bližini ne žene ne svakinje. Ni izključeno niti, da se je mudil na Dunaju in se je lotil pisanja nepričakovano na nekogaršnjo pobudo ali spodbudo. Kakor koli, ob njem v ključnem trenutku ni bilo nikogar, ki bi mu lahko povedal, da je bratrančevi hčerki ime Ana Elizabeta in da je njen brat, ki so ga očitno vsi poznali po prvem imenu Adam (tako se je imenoval njegov ded), v resnici Adam Sigfrid, in ne Janez Adam. V utemeljitvi prošnje je Karel navedel, da so Valvasorji že »nepomnljivo dolgo« kranjski deželani, da je oče Jernej za cesarjeve prednike opravljal razne ugle dne in pomembne naloge, v službi deželnih stanov pa je bil dolgo glavni prejemnik in dvakrat, skupaj sedem let, stanovski poverjenik, kakor je to zdaj Karel.⁴⁴ Baronske diplome, izdane na Dunaju 17. novembra 1667, ne poznamo v izvirniku, ampak samo koncept iz novembra, brez natančnega datuma. Njegovo besedilo tako rekoč dobesedno povzema prošnjo, vendar s to razliko, da so pri imenu hčerke Janeza Krstnika pustili prazen prostor,

⁴¹ Radics, *Die Landmannschaft*, stolpca 150–151.

⁴² ÖStA, AVAFHKA, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667, fol. fol. 14–14v.

⁴³ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 181, 12. 2. 1665.

⁴⁴ ÖStA, AVAFHKA, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667, fol. 12–13.

ki ga je bilo treba pred izdelavo čistopisa nujno zapolniti.⁴⁵ Čistopis torej ni znan, je pa na dan izdaje diplome (oziroma z istim datumom) nastal ohranjeni cesarjev ukaz (intimacija), ki kratko povzema vsebino. Po njegovih besedah so bili v baronski stan povzdignjeni štirje Valvasorji: Karel, vdova njegovega bratranca Janeza Krstnika Regina Sidonija, rojena baronica (!) Barbo, ter njen sin Janez Adam in hči Ana Elizabeta. Njihov dedni naslov se je v skladu s prošnjo glasil »baron in baronica z Medije, gospod in gospa na Belneku in v Zavruhu« (Freyherrn vnd Freyin von Gallenegkh, Herrn vnd Herrin zum Wildtenegkh vnd Neüdorff).⁴⁶ Uradni glas o stanovski povzdignitvi je Kranjsko dosegel šele naslednje leto. Obvestilo notranjeavstrijskih tajnih svetnikov v Gradcu kranjskemu deželnemu glavarju je namreč datirano 15. januarja 1668, prezentirano pa je bilo šele 3. marca. Pomembna ugotovitev je ta, da vsebuje za mladega završkega gospoda pravilno ime Adam Sigfrid (*Adam Seyfridt*), ne Janez Adam.⁴⁷ Toda v izvirniku baronske diplome je ostala napaka, o čemer priča njen regest v zapuščinskem inventarju Karlovega vnuka Karla Jožefa iz leta 1761. V pokojnikovi zapuščini v Ljubljani so zapuščinski komisarji popisali diplomu cesarja Leopolda I. o pobaronjenju Karla, Janeza Adama (!) in njegove sestre Ane Elizabete Valvasor, namesto natančne datacije pa navedli samo letnico 1667.⁴⁸ V resnici je bil torej pobaronjen neobstoječi Janez Adam Valvasor, kar v primeru kakršnih koli poznejših zapletov sicer ne bi bilo »usodno«, saj je v diplomu jasno zapisano, čigav sin in brat je pobaronjenec. Radics, ki je imel v rokah dunajske predpise k baronski diplomu, se o imenu barona Janeza Adama ni spraševal, ampak je v obeh svojih objavah zgolj povzel vsebino dokumentov vključno z napačnim imenom mladeniča. Čeprav je uporabil tudi dopis iz Gradca z dne 15. januarja 1668, v katerem je navedeno pravo ime pobaronjenca Adama Sigfrida, tega dejstva ni objavil niti ni komentiral razlike, če jo je sploh opazil.⁴⁹ B. Reisp, ki ni poznal dunajskega gradi-

va, ampak le Radicsevi objavi in pravkar omenjeni dopis s pravilnim imenom, je veliko pozneje (1983) opozoril na neskladje med imenoma Janez Adam in Adam Sigfrid in pravilno ugotovil, da je bil eden od štirih pobaronjencev Adam Sigfrid.⁵⁰ Pri tem ni odveč dodati, da so Adama Sigfrida leta 1672 v deželnozborskih zapisnikih dvakrat (pomotoma) imenovali Janez Adam (*Hanß Adam*).⁵¹ Vsi so ga pač poznali kot Adama in njegovo drugo osebno ime je imelo ustrezno temu manjšo težo.

S pobaronjenjem štirih Valvasorjev je torej stanovsko povzdignitev doživela manjšina članov rodbine. A ker se baronstvo z obema ženskama – materjo in še neporočeno hčerko – ni moglo prenesti na naslednjo generacijo, je bil dejanski učinek baronske diplome omejen na dva nosilca rodbinskega imena, na osemnajstletnega Adama Sigfrida, ki še ni imel družine, in na nekaj manj kot 40-letnega Karla in njegove otroke, od katerih se mu jih je dotlej rodilo sedem, nekaj pa najbrž tudi že pomrlo. V baronski stan sta torej stopili dve družini Valvasorjev, prva iz Jernejeve in druga iz Adamove rodbinske veje. Pri tem se postavlja še eno vprašanje: zakaj sta bila od treh otrok pokojnega Janeza Krstnika pobaronjena le dva, ne pa tudi hči Marija Katarina. Ta je namreč kot živa in neporočena izpričana še pet let pozneje ob poravnavi za dediščino (1672). A kot vse kaže, ni bila sposobna za samostojno življenje, najsi jo je kazila kakšna telesna ali duševna hiba. Pomenljivo je namreč, da jo je ob omenjeni dedni poravnani kot nujna varuhinja (*als Nothgerhabin oder Vertreterin*) še vedno zastopala mati, čeprav je bila »gospodična Katarina« starejša od brata Adama Sigfrida, o katerem regest poravnalne pogodbe z dne 21. novembra 1672 izrecno pravi, da je postal polnoleten.⁵² Marija Katarina oziroma kratko Katarina je kot neporočena umrla še pred izidom *Slave* (1689), v kateri je na rodovnem deblu Valvasorjev označena kot pokojna.⁵³

26-letni Janez Vajkard je torej pobaronjenje »zamu-dil« in je zanj bržkone izvedel šele čez čas, ko se je spet mudil na Kranjskem, ali sploh šele leta 1671, ko se je za stalno vrnil v domovino. Čeprav bi lahko na dvoru kdaj pozneje prosil za razširitev baronskega naslova nase in na svoje potomce,⁵⁴ je potrjeno, da tega ni nikoli storil.

⁴⁵ Prav tam, fol. 1–7v.

⁴⁶ Prav tam, fol. 14–14v.

⁴⁷ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 848, Pisma deželanstva, lit. V, 15. 1. 1668. – V arhivu kranjskega vicedoma je ukaz z dne 15. januarja 1668 pogrešan (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 268, I/136, lit. S V–3, Podeljevanje plemiških naslovov, U–V, V–1, Valvasor, Freiherr von Galleneck). Najdemo ga samo na abecednem seznamu podelitev (prav tam).

⁴⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 118, fasc. XXXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 101/Nr. 66. – K. F. Frank, ki je uporabil koncept iz Avstrijskega državnega arhiva, razumljivo prav tako navaja ime Janez Adam, izpustil pa je ime njegove matere Sidonije Regine oziroma Regine Sidonije: »Valvassor (sic!), Carl, Landschaftsverordneter in Krain, Johann Adam, und dessen Schwester: Anna Elisabeth, Frhrstd., 'Valvassor Freiherr von Gallenegkh, Herr zu Wildtenegkh und Neudorff'. Wien 17. XI. 1667 (E)« (Frank, *Standeserhebungen. 5. Band*, str. 148).

⁴⁹ Natančnejša je Radicseva objava iz leta 1893, v kateri se sklicuje na Karlovo prošnjo in baronsko diplomu na Dunaju ter na dopis iz Gradca v kranjskem stanovskem arhivu; kot hranišči virov citira »K. k. Adelsarchiv in Wien« in »Archiv der krain. Landschaft im Landesmuseum« (Radics, *Die Landmannschaft*, stolpca 150–151). V monografiji iz leta 1910 zgolj v enem stavku povzame dejanje pobaronjenja z letnico, brez natančnega datuma, in se pri tem sklicuje na »K. k. Adels-

archiv in Wien« (Radics, *Johann Weikhard*, str. 54). V rodovniku Valvasorjev je pravilno navedel, da je Karel postal baron 17. novembra 1667 (prav tam, str. 343), zmotno pa, da je bil od leta 1667 baron tudi Janez Krstnik, ki je v resnici umrl že leta 1650 (prav tam, str. 348).

⁵⁰ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 61, 291 (op. 53).

⁵¹ Potem ko se je 5. marca 1672 prvič pojavil na zasedanju kranjskega deželnega zbora in ga zapisnika imenujeta samo Adam, je na deželnem zboru 9. maja v dveh zapisnikih oba krat imenovan Janez Adam (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 898, sejni zapisniki 24, 1665–1674, fol. 310v, 314; šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 59v, fol. 62v).

⁵² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 13/Nr. 5.

⁵³ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁵⁴ Znani so primeri poznejše razširitve plemiškega naslova na druge rodbinske člane, ki niso bili neposredni potomci in s tem do njega upravičeni. Tako je polihistorjev boter Konrad Ruess baron Ruessenstein dobil baronstvo skupaj z bratom leta 1630 (Golec, *Valvasorjev izvor* (3. del), str. 21). Leta 1668 je bil njegov naslov prenesen (Ausdehnung) na njegovega nečaka Ferdinanda, leta 1701 pa še na Leopolda, drugega mlaj-

Glavna referenca za to je »plemiški arhiv« na Dunaju, ki pozna za Valvasorje samo pobaronjenje leta 1667. Poleg tega ni niti najmanjšega namiga na kakšno poznejšo prošnjo za stanovsko povzdignitev v tozadevnem gradivu kranjskih deželnihih stanov in vicedomskega urada,⁵⁵ kot tudi ne v registrih listin, popisanih v zapuščinskem inventarju kranjskega polihistorja iz Krškega⁵⁶ in v inventarjih drugih članov Valvasorjeve rodbine. Četudi se je Janez Vajkard verjetno večkrat ukvarjal z mislijo na prošnjo za baronstvo, za tak »luksuz« preprosto ni našel potrebnega denarja, saj je vedno dajal prednost drugim stroškom. Končno je zadevo rešil tako, da se je ob blagoslovu brata Karla in tihem pristanku okolice pobaronil sam. Sprva se je samo previdno naslavljal kot baron na dokumentih, ki v tem pogledu niso bili občutljive narave, tako že leta 1672 v poročni pogodbi in v kupoprodajni pogodbi za tri gradove,⁵⁷ v osemdesetih letih pa je vse bolj smelo zakorakal baronskemu naslovu naproti.⁵⁸

Med njegovim prvim odhodom konec leta 1659 ali v letu 1660 in dokončno vrnitvijo v letu 1671 se je v **Valvasorjevi rodbini marsikaj spremenilo**. Če odštejemo polihistorjevega neporočenega polbrata Franca Adama, je ni sicer zapustil noben pomemben član, saj so starejši že prej vsi pomrli. Zato pa je, kot smo že omenili, prišlo na svet nekaj otrok polbrata Karla in na bližnjem Štajerskem živečega brata Janeza Ditriha, ki mu vsaj del Valvasorjev ni odpustil njegove stanu neprimerne poroke z grajsko ključarico. Drugi polihistorjevi sorojenci so se postarali oziroma odrastli. Malo preden se je Janez Vajkard vrnil domov, so se poročili trije sorodniki – bratrančeva hči Ana Elizabeta iz Zavrha (1668) ter sestra Rozalija Konstancija (1670) in brat Janez Herbard (najpozneje 1671).⁵⁹ Polihistorjev dom je bila

seveda še vedno Medija, ki pa je medtem zamenjala gospodarja. Ko je šel prvič na pot, jo je imel starejši polbrat Karel, tedaj tudi gospodar sosednjega Gamberka, zdaj, ko se je dokončno vrnil, je na njej gospodaril še sveži lastnik brat Janez Herbard.

Janez Vajkard se je po vrnitvi na Kranjsko najverjetneje največ časa zadrževal na Mediji, a prav gotovo tudi pri polbratu Karlu na Belneku in v Ljubljani. Pri enem od bratov, Karlu ali Janezu Herbardu, je imel morda še vedno naložen svoj dedni delež, kolikor ga je ostalo in ga ni porabil že na potovanjih. Za kakšno vsoto denarja je šlo v izhodišču, kot že rečeno, ne vemo, in tako kot tudi ne, koliko je Valvasor še lahko zahteval, ko se je končno ustalil v deželi. Kakor koli, tega je bilo zelo malo, če upoštevamo, da je naslednje leto 1672 skoraj vso kupnino za gradove poravnal z ženino dediščino. Po vsem sodeč mu ni ostalo skoraj nič razen spominov na potovanja, bogatih življenjskih izkušenj ter knjig in instrumentov. Tisto leto je tudi nepovratno stopil v svoje zrelo obdobje, občutno drugačno od prejšnjega.

2.6 Polihistorjevi sorojenci ter njegovi stiki in odnosi z njimi

Z zadnjim podglavljem bomo posegli tudi v čas po tem, ko se je tridesetletni Janez Vajkard končno vrnil z mladostnih potovanj in se ustalil v rodni deželi. Tako kot smo druge njegove sorodnike »pospremili« do polihistorjeve smrti in deloma še čez, je treba namreč storiti z vsemi njegovimi (pol)brati in (pol)sestrami. O tem, kakšno vlogo so imeli v Valvasorjevem otroštvu in poznejšem življenju njegovi sorojenci, vemo sicer zelo malo. Ne smemo namreč pozabiti, da ni znano niti eno Valvasorjevo pismo osebne narave, kot tudi ne tovrstna pisanja njegovih bratov in sester. Izjemi sta le dve oporoki, polsestre Marije Klare (1679) in polbrata Karla (1694), zadnja nastala že po polihistorjevi smrti.⁶⁰ Janez Vajkard od sorojencev omenja na največ mestih v *Slavi* Karla, najdejavnjšega med takratnimi Valvasorji, pri čemer razkriva svoje sorodstveno razmerje z njim samo pri opisih gradov Medija in Gamberk.⁶¹ Za sorodnike, razen za najbližje, tudi sicer ne razkriva stopenje sorodstvene povezanosti z njimi. Kot smo videli, je pri Krumperku omenil očeta in povedal, da je bila Ana Marija Rauber njegova mati in Jurij Rauber ded,⁶² pri Starem gradu in Gamberku je Jerneja Valvasorja predstavil kot svojega očeta,⁶³ še najbolj zgovoren pa je bil v tem pogledu pri domači Mediji, ko je spregovoril o očetu, materi, treh bratih in bratrancu (dejansko bratrančevemu sinu) kot takratnem gospodarju. Drugi, že pokojni Valvasorji, so zajeti skupaj kot pokopani v graj-

šega sorodnika v neravni črti (Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 204).

⁵⁵ Prim. ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 848, Pisma deželanstva, lit. V; AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 268, I/136, lit. S V–3, Podeljevanje plemiških naslovov, U–V.

⁵⁶ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 5–15. Prim. objavo: Černelič Krošelj, *Zapuščina Janeza Vajkarda*, str. 21–23, 34–36.

⁵⁷ V poročni pogodbi, datirani 5. julija 1672 v nevestinem domačem dvorcu Slatna pri Litiji, je Valvasor v uvodu naslovljen kot baron (*Freyherrn* etc.), toda na koncu se je podpisal brez baronskega naslova, drugače kot obe njegovi priči, dejanska barona: polbrat Karel baron Valvasor ter Franc Ksaver baron Lichtenberg (ARS, AS 748, Gospodstvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Zenitna pisma, 5. 7. 1672). Koncept kupoprodajnega pisma, datiran 27. septembra 1672 na Bogenšperku, naslavlja z baronskim predikatom tako Janeza Vajkarda kot njegovo soprogo Ano Rozino: »Johan Waihardten Valuafor Freyh. zu Gallnegkh etc.«, »Anna Rofina Valuaforin Freyh« (ARS, AS 746, Cistercijski samostan in državno gospodstvo Kostanjevica, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672). Pri tem je zanimivo, da je beseda »baron« pri Janezu Vajkardu nadpisana, sicer sočasno, a vendar kaže, da je moralo biti posredi nekaj oklevanja ali morda prepričevanja. B. Reisp, ki je v monografiji o polihistorju zelo natančno povzel vsebino koncepta kupoprodajnega pisma, ni nikjer omenil navedbe baronskega naslova (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 92–93; prim. obravnavo Valvasorjevega baronskega naslova prav tam, str. 62).

⁵⁸ Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

⁵⁹ Natančneje o tem v poglavju 2.6. – O poroki Ane Elizabete gl. Golec, *Valvasorjev izvor* (1. del), str. 47, 59.

⁶⁰ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679; testament V–5, 27. 9. 1694.

⁶¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 161, 165. – Razumljivo je, da Karla ni imenoval »moj brat« na seznamu stanovskih poverjenikov (IX, str. 89, 91) ali ko je svojega polbrata navedel med gosti obeda ob poklonitvi cesarju Leopoldu I. (X, str. 385) in kot udeleženca viteškega turnirja (XV, str. 596), a je enako storil tudi pri opisu dvorcev Moravce (XI, str. 379) in Belnek (XI, str. 651).

⁶² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 317.

⁶³ Prav tam, str. 15, 159.

ski kapeli, kjer »vsi skupaj čakajo na radostno vstajenje«, in sicer »več mojih bratov in sestra ter različnih otrok našega rodu, med njimi tudi pet mojih lastnih otrok; pa tudi moja prejšnja najljubša zakonska družica, ki smo jo tja položili šele pred enim letom«. ⁶⁴

Za mnoge Valvasorje, zlasti za zgodaj umrle, je *Slava* sploh edini vir o njihovem obstoju. Celoten Valvasorjev rod – vendar brez neplemenitih zakonskih partnerjev in brez moških potomcev iz dveh takšnih zvez – je namreč prikazan na rodovnem deblu v IX. knjigi, ⁶⁵ a žal razen pri polihistorjevi sekundarni družini brez vsake časovne dimenzije, le križci povedo, katere osebe so že pokojne. ⁶⁶ Od polihistorjevih 23 sorojencev iz obeh očetovih zakonov so bili ob izidu *Slave* živi samo še trije, za katere navaja tudi osnovne podatke o stanu. Od sedmih polbratov in polsester sta živela dva: Karel, dotlej dvakrat poverjenik kranjskih deželnih stanov, poročen z dvema ženskama iz pozneje pogrofovljenih rodbin in oče osmih otrok (od tega leta 1689 štirih že pokojnih), ter Marija Elizabeta, klarisa v Mekinjah. Od šestnajstih pravih bratov in sester, rojenih v drugem zakonu Jerneja Valvasorja, pa je bil med živimi le še Volfgang Jernej, župnik in komisar v Žalcu. ⁶⁷ Kaj je v življenju počelo drugih dvajset sorojencev, je iz rodovnega debela mogoče v grobih potezih razbrati samo za manjši del. Dvojčka neznanega spola, rojena neposredno pred Janezom Vajkardom, sta umrla kmalu po rojstvu. Morda sta res prišla na svet že kot mrtvorojena, kakor sta sklepala Witting in Radics. ⁶⁸ Poleg prej navedenih treh sorojencev in polihistorja samega je le še za dva njegova prava brata vidno, da sta odrasla: za najstarejšega Janeza Ditriha, ki

»se je izselil iz dežele«, in za mlajšega Janeza Herbarda, dvakrat poročenega očeta šestih otrok, vseh še živih. Za vse ostale, tj. za tri polbrate in šest bratov, dve polsestri in pet sester, je na rodovnem deblu označena zgolj smrt. Sklepati je sicer mogoče, da so nekateri pomrli še v mladosti, drugi pa so ostali neporočeni in se torej niso niti izselili niti posvetili duhovnemu poklicu. Na drugih mestih v *Slavi* jih ne srečamo. ⁶⁹

Za lažjo orientacijo so v naslednjem tabelaričnem prikazu zajeti osnovni **genealoški podatki za vseh 24 otrok Jerneja Valvasorja** iz njegovih dveh zakonov (rojstvo, ena ali dve poroki in smrt).

Kot so v glavnem pokazale že raziskave predhodnikov, je kar nekaj drugih otrok Jerneja Valvasorja odraslo: iz prvega zakona hčerki Marija Doroteja in Marija Klara ter sin Franc Adam, iz drugega zakona pa hčerke Ana Katarina (Regina), Rozalija Konstancija in Marija Izabela ter sin Volfgang Kajetan. Dve polihistorjevi pravi sestra sta se poročili, kar je na rodovnem deblu zamolčal, nobeden od teh sedmih odraslih sorojencev pa glede na križec ni dočakal visoke starosti. Janez Vajkard jih je od skupno triindvajsetih zagotovo poznal le trinajst.

Kdaj so njegovi sorojenci pomrli, Valvasor torej na rodovnem deblu v *Slavi* ne pove, saj ima pri pokojnih samo križec. Za enajst ali skoraj polovico otrok Jerneja Valvasorja iz obeh zakonov lahko z gotovostjo trdimo, da so **umrli še kot otroci**. Za nekatere je rodovnik v *Slavi* sploh edini vir o njihovem obstoju. Takšna sta **dvojčka brez imena** (* 1639–1640), za katera niti Janez Vajkard ni vedel, kako sta se imenovala in katerega spola sta bila, saj sta nemara prišla na svet že mrtva ali pa sta umrla takoj po rojstvu. Takšen je tudi Jernejev najstarejši otrok **Gotfrid** (* 1617–1619), ki je najverjetneje umrl še v otroštvu, saj ga v mladosti ne pozna noben vir, tako tudi ne viri o šolanju drugorojenca Karla. ⁷⁰ Prav tako se je moral mlad posloviti od tega sveta njun pravi brat **Hieronim** (* 1625–1632), prvič in zadnjič omenjen v očetovih trivialnih zapiskih leta 1639. ⁷¹ Zapiski govorijo o naročilu obutve za družinske člane in so nadvse dragocen vir o obstoju desetih Jernejevih otrok iz obeh zakonov. ⁷² Enega, **Sidonijo** (* 1634–1636), iz-

⁶⁴ Prav tam, str. 164–165. – Brata Janeza Herbarda navaja kot brata še pri opisu graščine Zavrh (prav tam, str. 399), stopnjo sorodstva pa tudi pri Volfu Jerneju kot beneficiatu v ljubljanski stolnici (*Die Ebre VIII*, str. 760).

⁶⁵ Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 109.

⁶⁶ Tako naštejemo na rodovnem deblu poleg začetnikov rodbine, zakoncev Hieronima in Neže, 59 njunih potomcev, od tega 34 s križcem, in 13 njihovih zakonskih partnerjev, ki so vsi brez križca. Ob teh sta navedena še drugi in tretji mož ene Valvasorjeve svakinje, tako da znaša skupno število vseh 76. Križec pogrešamo kar pri 11-ih, za katere iz drugih virov vemo, da so do leta 1689 že pomrli. To so: 1) polihistorjeva babica Neža, rojena pl. Scheyer, kolikor ne velja tudi zanjo križec moža Hieronima, ki se nahaja na sredi med njunima imenoma; 2 in 3) obe ženi polihistorjevega očeta Jerneja; 4) žena strica Adama; 5) bratranec Janez Krstnik Valvasor; 6–8) sestrična Poliksena in oba njena moža; 9) prva žena polbrata Karla; 10) polihistorjeva prva žena ter 11) mož bratrančeve hčerke Ane Elizabete Janez Herbard Posarell, vendar je njegova žena označena kot vdova. Razen pri babici, bratrancu in sestrični gre za nekrvne sorodnike in ker pri teh sploh ni nobenega križca, vse kaže, da Janez Vajkard zakoncev ni imel namena posebej označiti kot pokojne. Je pa to s križcem (po nepotrebnem) vendarle storil pri Janezu Vajkardu Semenču, drugemu možu svakinje Marije Salome. Pri štirih dvakrat poročenih Valvasorjih je sicer samoumevno, da je prvi mož ali žena umrl.

⁶⁷ V slovenskem prevodu *Slave* (2011) je oznaka »Verordneter in Crain« pri Karlu napačno prevedena kot »pooblaščenec na Kranjskem« (Valvasor, *Čast in slava IX*, str. 109). – Župnija Žalec je bila inkorporirana cistercijskemu samostanu Stična, komisar, neke vrste arhidiakon, pa je oznaka za predstojnika nad več župnijami, inkorporiranimi samostanom.

⁶⁸ Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143; Radics, *Johann Weikhard*, str. 346.

⁶⁹ Kot pravi polihistor pri opisu Medije, počiva v tamkajšnji kapeli več njegovih bratov in sester (Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 164).

⁷⁰ Drugače kot Karla ga ne najdemo v ljubljanski kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete in na padovanski univerzi (gl. op. 121 in 126). Ni ga niti v očetovem zapisu o izdelavi nove obutve družinskim članom leta 1639 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639). Glede na starost bi bil tedaj lahko še živ, vendar zdoma ali dovolj dobro preskrbljen z obutvijo. Pogrešamo namreč tudi njegovo polsestro Ano Katarino oziroma Regino, ki je živela še dolgo zatem. Polihistor pri opisu Medije pravi, da si je grad po materini smrti († 1657) pridobil »naš najstarejši brat Karel« (Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 165), to pa dokazuje, da prvorojeni Gotfrid tedaj ni bil več med živimi. Tako najverjetneje tudi ne leta 1648, ko je dal Jernej Karlu v zakup Gamberk (Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 222).

⁷¹ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

⁷² ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95–95v, 7. 8. 1639. – Po vrsti so navedeni otroci: Karel, Doroteja, Elizabeta (*Lisikha*), Hieronim, Ditrih, Klara (*Clarl*) in Franc (*Franzl*), med posli pa Maruška, dojlja pokojne Sidonije, Urša, Volfova dojlja, in Marjeta,

Tabela 1

Zap. št. (I. oz. II. zakon)	Ime po rodovnem deblu v <i>Slavi</i> ⁷³ (po drugih virih)	Čas in kraj rojstva ⁷⁴	Čas in kraj smrti ⁷⁵ ter drugi genealoški podatki
1/I	Gotfrid	1617–1619, [Medija]	pred 1657, neznano kje, najverjetneje v mladosti ⁷⁶
2/I	Karel (Janez Karel) ⁷⁷	1617–1620, [Medija]	3. 1. 1697, Belnek pri Moravčah; ⁷⁸ 1. poročen najpozneje 1648 z Ano Kristino baronico Schrattenbach († 16. 1. 1649 v Ljubljani); ⁷⁹ 2. poročen v Ljubljani 27. 2. 1650 z Ano Rozino pl. Barbo († 3. 7. 1702) ⁸⁰
3/I	Doroteja (Marija Doroteja) ⁸¹	1619–1626, [Medija]	po 7. 8. 1639, pred 29. 4. 1679, neznano kje ⁸²
4/I	Franc Adam	1624–1626, [Medija]	marec 1633, Celje ⁸³
5/I	Elizabeta (Marija Elizabeta) ⁸⁴	1624–1630, [Medija]	ne pred 1689, samostan klaris Mekinje ⁸⁵
6/I	Hieronim	1625–1632, [Medija]	po 7. 8. 1639, najpozneje 1689, neznano kje, najverjetneje v mladosti ⁸⁶
7/I	Marija Klara	1625–1632, [Medija]	med 29. 4. in 1. 5. 1679, Kamnik ⁸⁷
8/II (1)	Janez Ditrih	1632–1633, [Medija]	po 13. 1. 1683, najpozneje 1689, najbrž Sv. Jurij ob Taboru; ⁸⁸ poročen med 10. 6. 1657 in 20. 2. 1658, najbrž na Vranskem, s Katarino Gaber († po 20. 2. 1663) ⁸⁹

dojilja otroka, ki so ga ljubkovalno imenovali *Diedl* in bi bil lahko kateri koli od štirih otrok, rojenih med Volfgangom Kajetanom in Janezom Vajkardom, tj. Janez, Franc ali dvojčka brez znanih imen. Ker sta dvojčka skoraj zagotovo takoj umrla, pride prideta v poštev samo Franc in Janez, drugi tega imena v družini. Zgoraj navedeni Franc (*Franzl*) je dobil lastno obutev, zato ne more biti identičen s tedaj komaj rojenim Francem, temveč s starejšim Francem Adamom.

⁷³ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁷⁴ Razen za tri sorojence, krščene v Ljubljani, je čas rojstva izračunan glede na znane podatke in opredeljen z najširšim možnim razponom.

⁷⁵ Vsi razen štirih sorojencev so leta 1689 na rodovnem deblu v *Slavi* označeni kot pokojni.

⁷⁶ Razen navedbe na rodovnem deblu v *Slavi* ni o njem nobenih drugih podatkov. Polihistor pri opisu Medije pravi, da si je grad po materini smrti († 1657) pridobil »naš najstarejši brat Karel« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165), kar neizpodbitno priča, da Gotfrid kot dejansko najstarejši tedaj ni bil več med živimi. Najverjetneje je umrl še kot otrok, saj ga drugače kot brata Karla pogrešamo tako v kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r) kot v očetovih zapisih o obutvi (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639).

⁷⁷ Sodobni viri ga praviloma imenujejo le Karel. Dvojno ime Janez Karel srečamo pri krstu njegove najmlajše hčerke Eve Maksimile 13. oktobra 1668 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige R 1664–1669, pag. 143).

⁷⁸ Datum Karlove smrti 3. januar 1697 navaja Witting (Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143). V Lukantschitschevi genealoški zbirki je isti datum pomotoma pripisan Karlovemu sinu Janezu Karlu (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 176). Karel je sicer zadnjič izpričan kot živ 16. februarja 1696 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 913, sejni zapisniki 39, 1694–1708, fol. 25v).

⁷⁹ O sami poroki ni za zdaj znanega nič natančnejšega. Ano Kristino kot Karlovo prvo ženo in kot rojeno grofico (!) Schrattenbach navaja Valvasor na rodovnem deblu svoje rodbine (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109). V grofo so bili v resnici šele devet mesecev po njeni smrti povzdignjeni trije baroni Schrattenbachi (Frank, *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 275). Ana Kristina je umrla 16. januarja 1649 v Ljubljani, po mrliški matični knjigi stara šele 22 let in torej rojena okoli leta 1627 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 106; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 343, 344).

⁸⁰ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, pag. 154. – Ano Rozino navaja Valvasorjevo rodovno deblu v *Slavi* kot grofico (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109), kar pred poroko sicer ni bila (gl. op. 136). Datum njene smrti navaja Lukantschitscheva genealoška zbirka (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 176), zgolj letnico pa Beckh-Widmanstetter, *Die Familienchronik*, Tafel II.

⁸¹ Kot že pokojno »gospodično sestro« Marijo Dorotejo jo v svoji oporoki štirideset let pozneje omenja sestra Marija Klara (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679).

⁸² Edina znana omemba za življenja je v očetovih zapiskih o obutvi iz leta 1639, v katerih je tako kakor na rodovniku v *Slavi* navedena z enojnim imenom Doroteja (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639). Kot že pokojno jo navaja oporoka sestre Marije Klare z dne 29. aprila 1679 (gl. prejšnjo opombo).

⁸³ Mesec in kraj njegove smrti sta znana le iz druge roke (Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143). Kot živ je Franc Adam zadnjič izpričan 29. marca 1659 v dopisu mtičarja na Čemšeniku graški dvorni komori (StLA, IÖ HK, 1659–I–25, 29. 3. 1659).

⁸⁴ Z dvojnimi imenom Marija Elizabeta jo imenuje mačehina oporoka (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657).

⁸⁵ Kot živa je nazadnje izpričana leta 1689, najprej 31. marca ob volitvah nove opatinje (Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 45) in nato še na rodovnem deblu v *Slavi*, obkrat kot klarisa sestra Elizabeta.

⁸⁶ Kot živ je prvič in zadnjič omenjen v očetovih trivialnih zapisih o obutvi (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639).

⁸⁷ Kot neporočena je 29. aprila 1679 v Kamniku napisala oporoko (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679) in bila pokopana 2. maja v Mekinjah (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707, s. p.). V mrliški matici v tem času še ni navedb o starosti pokojnih; podatek bi znatno pripomogel k ugotovitvi vsaj približne letnice njenega rojstva.

⁸⁸ Živ je bil vsaj še 13. januarja 1683, ko ga kot enega od bratovih upnikov omenja zamenjalna pogodba med Valvasorji za gradova Medija in Zavrh (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenu Marije Salome Schwab in vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683). Rodovno deblu v *Slavi* ga leta 1689 navaja kot že pokojnega. Prim. Golec, Lažni Valvasor, str. 28.

⁸⁹ Golec, Lažni Valvasor, str. 25–26, 28.

Zap. št. (I. oz. II. zakon)	Ime po rodovnem debłu v <i>Slavi</i> ⁷³ (po drugih virih)	Čas in kraj rojstva ⁷⁴	Čas in kraj smrti ⁷⁵ ter drugi genealoški podatki
9/II (2)	Sigmund	1632–1635, [Medija]	pred 10. 6. 1657, neznano kje ⁹⁰
10/II (3)	Regina (Ana Katarina) ⁹¹	1633–1635, [Medija]	po 10. 6. 1657, pred 30. 3. 1678, najbrž Medija ⁹²
11/II (4)	Marija	1633–1636, [Medija]	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija ⁹³
12/II (5)	Sidonija	1634–1636, [Medija]	pred 7. 8. 1639, najbrž Medija ⁹⁴
13/II (6)	Janez – prvi s tem imenom	1634–1637, [Medija]	1634–1639, ⁹⁵ najbrž Medija
14/II (7)	Volf (Volfgang Kajetan) ⁹⁶	1635–1638, [Medija]	ne pred 1652, pred 10. 6. 1657, morda Ruše ali Medija ⁹⁷
15/II (8)	Janez – drugi s tem imenom	1637–1639, [Medija]	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija ⁹⁸
16/II (9)	Franc	1637–1639, [Medija]	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija ⁹⁹
17/II (10)	N. (prvi dvojček)	1639–1640, [Medija]	1639–1640, najbrž Medija ¹⁰⁰
18/II (11)	N. (drugi dvojček)	1639–1640, [Medija]	1639–1640, najbrž Medija ¹⁰¹
19/II (12)	JANEZ VAJKARD	krščen 28. 5. 1641, ljubljana ¹⁰²	september ali oktober 1693, Krško ¹⁰³ 1. poročen 10. julija 1672 v Šmartnem pri Litiji z Ano Rozino pl. Graffenweger (1658–1687); ¹⁰⁴ 2. poročen 20. 7. 1689 v Vrhovem z Ano Maksimilo (baronico) Zetscher (najpozneje 1663–1713/16) ¹⁰⁵
20/II (13)	Rozalija Konstancija	1642–1645, [Medija]	po 10. 1. 1675, pred 14. 1. 1684, neznano kje; ¹⁰⁶ poročena 2. 11. 1670 na Vačah z Blažem Faganelljem († po 20. 8. 1695) ¹⁰⁷

⁹⁰ Edini vir za Sigmundov obstoj je rodovno deblo v *Slavi*. Njegovo ime pogrešamo sicer že v očetovih zapisih o izdatkih za obutev iz leta 1639 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639), a kot majhen otrok morda tedaj ni potreboval obutve. Nedvomno je bil mrtev leta 1657, saj ga mati ne omenja v oporoki (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 49–53).

⁹¹ Ime Regina na rodovnem debłu v *Slavi* je bodisi napaka ali pa so Ano Katarino tako klicali. Kot Ana Katarina je navedena v materini oporoki leta 1657 (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657) in nato še v pobotnici in odpovednem pismu, ki ju je brat Volfgang Jernej 30. marca 1678 izdal za po njej prejeto dediščino (ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija, Familiaria, Janez Herbert Valvasor, pobotnica in odpovedno pismo 30. 3. 1678).

⁹² Gl. prejšnjo opombo.

⁹³ Za Marijo veljajo povsem enake ugotovitve kot za Sigmunda (gl. op. 90).

⁹⁴ Med stroški za obutev je Jernej Valvasor navedel Maruško, dojeljo pokojne Sidonije (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639).

⁹⁵ Glede na mlajšega brata z enakim imenom je umrl pred bratovim rojstvom.

⁹⁶ Volf je kot živ zadnji izpričan leta 1652 med novimi učenci latinske šole v Rušah, in sicer z imenom Volfgang Kajetan (ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 14v; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 138).

⁹⁷ Gl. prejšnjo opombo. V materini oporoki njegovega imena ni več (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657).

⁹⁸ Zagotovo je bil mrtev leta 1657, ko je mati napisala oporoko, v kateri ga ne omenja (kot v prejšnji opombi).

⁹⁹ Zanj velja enako kot za brata Janeza, drugega s tem imenom, rojenega tik pred njim (gl. prejšnjo opombo).

¹⁰⁰ Dvojčka sta morda res prišla na svet že kot mrtvorojena – tako sta sklepala Witting (Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143) in Radics (*Johann Weikhard*, str. 346) – ali pa se njunih ob zasilnem krstu podeljenih imen ni leta 1689 nihče več spominjal.

¹⁰¹ Gl. prejšnjo opombo.

¹⁰² NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163.

¹⁰³ Natančnega datuma polihistorjeve smrti ne poznamo, zlasti ker nimamo vpisa v mrliško matično knjigo. Najnovejše ugotovitve o času smrti se razlikujejo od zadnjih objavljenih, po katerih naj bi umrl pred 16. novembrom 1693 (Golec, Neznano in presenetljivo, str. 344). Potrjeno je bil mrtev 23. novembra 1693, ko je Franc Bernard baron Taufferer »po smrti (auf ableben) gospoda Janeza Vajkarda Valvasorja, barona« prosil za imenovanje na izpraznjeno mesto stotnika pešcev v Spodnji četrti (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 404v, 23. 11. 1693). Po navedbi Janeza Gregorja Dolničarja v kroniki mesta Ljubljane z letnico 1719 je Valvasor preminil oktobra 1693 (Semeniška knjižnica v Ljubljani, rkp. 11, Annales urbis Labacensis, s. p.; faksimile v: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 270). Toda kot prča vir, ki je po nastanku 13 ali 14 let starejši od kronike – Lukantschitscheva genealoška zbirka o kranjskem plemstvu –, naj bi polihistor umrl že septembra, pri čemer je avtor pustil prazen prostor za dan: »obiit ... 7bris 1693.« (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 177). Gre za najzgodnejšo znano časovno opredelitev Valvasorjeve smrti sploh, zapisano leta 1705 ali 1706. Natančneje o tem v: Golec, Epilog k Valvasorjevemu baronstvu, str. 43–44.

¹⁰⁴ Golec, Neznano in presenetljivo, str. 309, 310, 318, 322.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 318, 323, 360.

¹⁰⁶ Zadnji znani podatek o Rozaliji Konstanciji kot živi je regist potrdila z dne 10. januarja 1675, da je prejela dediščino po materi (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 10/Nr. 21). Umrla je vsaj nekaj tednov pred 14. januarjem 1684, ko se kot krstna botra v Senožečah omenja Elizabeta Faganelli (ŽU Senožeče, krstna matična knjiga 1684–1784, fol. 1), brez dvoma žena Blaža Faganellija, ki je tedaj točil vino v senožeškem deželskem sodišču. Rozalija Konstancija je bila po Valvasorjevem rodovniku v *Slavi* leta 1689 že pokojna (Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 109).

¹⁰⁷ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1667–1685, s. p. – Zadnja znana omemba pozna Blaža Faganellija kot prejemnika sredstvenine (mitničarja) v Landolu pri Postojni (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 553, fasc. 311b, pag. 1510).

Zap. št. (I. oz. II. zakon)	Ime po rodovnem deblu v <i>Slavi</i> ⁷³ (po drugih virih)	Čas in kraj rojstva ⁷⁴	Čas in kraj smrti ⁷⁵ ter drugi genealoški podatki
21/II (14)	Janez Herbard	1642–1645, [Medija]	16. 4. 1681, Medija; ¹⁰⁸ 1. poročen pred 31. 5. 1671, najbrž v Kranju, z Marijo Magdaleno pl. Rezenheim (* 1654 † 1672–75); ¹⁰⁹ 2. poročen pred 20. 11. 1675 z Marijo Salomo baronico Moscon, pozneje poročeno pl. Semenich in Schwab pl. Lichtenberg († 1711–1723) ¹¹⁰
22/II (15)	Volfgang Jernej	krščen 30. 9. 1646, Ljubljana ¹¹¹	med 14. 9. 1691 in 26. 3. 1692, najverjetneje Žalec ¹¹²
23/II (16)	Janez Ferdinand	krščen 27. 2. 1649, Ljubljana ¹¹³	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija ¹¹⁴
24/II (17)	Marija Izabela	1650–1651, [Medija]	med 13. 1. 1683 in 19. 5. 1685, najverjetneje Gornji Grad; poročena pred 25. 8. 1675 z Lovrencem Klančnikom († po 5. 3. 1688) ¹¹⁵

recno navajajo kot že pokojno, medtem ko ni rečeno, da sta dotlej umrla **Sigmund** (* 1632–1633) in **Marija** (* 1633–1636). Pogrešamo namreč tudi Regino ali Ano Katarino (* 1633–1635), ki se je rodila med njima in je bila 18 let pozneje še živa, izpričana v materini oporoki.¹¹⁶ Leta 1639 ji ni moglo biti več kot šest let, zato je le

malo verjetno, da ne bi živela pri starših. Navedeni trije otroci nemara tedaj preprosto niso potrebovali novih čevljev, drugače kot starejši otroci in dojilje najmlajših, o katerih govori seznam nove obutve. Predtem je vse-kakor preminil **Janez** (* 1634–1637), ki je z odhodom v večnost naredil prostor drugemu, prav tako zgodaj umrlemu soimenjaku **Janezu** (* 1637–1639). Bodisi zadnjega Janeza bodisi malce mlajšega **Franca** (* 1637–1639) imenuje oče v istem viru z ljubkovalnim imenom *Diedl*, oba pa nato pogrešamo v drugem temeljnem viru, oporoki matere Ane Marije, napisani 10. junija 1657, ko bi jima bilo (blizu) 20 let. Neomemba v materini oporoki je tudi zanesljiva referenca, da so pred tem umrli Sigmund, Marija in najmlajši sin **Janez Ferdinand** (* 1649).¹¹⁷

Za vsakega polihistorjevega odrastlega sorojenca – skupaj jih je bilo dvanajst – bomo v nadaljevanju na kratko podali njegovo **življenjsko pot**, in sicer s posebnim poudarkom na stikih in odnosih z Janezom Vajkardom oziroma na polihistorjevem odnosu do vsakega od njih.

Zagotovo je imel v življenju Janeza Vajkarda Valvasorja zelo pomembno vlogo njegov **polbrat Karel baron Valvasor**, (* 1617–1620, † 1697) drugi otrok iz očetovega prvega zakona in najverjetneje najstarejši, ki ga je polihistor osebno poznal. O Karlu sta Janez Vajkard in zgodovina nasploh pisala največ. Upravičeno, saj je Valvasorjeva rodbina prav z njim dosegla svoj neponovljiv vrhunec v političnem in javnem življenju, Karlovo moško potomstvo pa je bilo tudi najštevilčnejše in je ohranjalo rodbinsko ime najdlje, do ugasnitve leta 1795.¹¹⁸ Karla je mogoče opisati kot ambicioznega in prodornega človeka, brez katerega Valvasorji še dolgo ali sploh nikoli ne bi dobili baronskega naslova. Tega je, kot smo videli, privoščil sicer samo nekaterim članom rodbine – svoji ožji družini in družini pokojnega završkega bratranca Janeza Krstnika. Na Kranjskem si je ustvaril prepoznavno ime, ki je brez dvoma odpiralo

¹⁰⁸ Smrt Janeza Herbarda je izjemoma vpisana v krstno matico župnije Vače, in sicer pri krstu njegovega najmlajšega otroka kot »spomina vreden dogodek«, ki se je zgodil prav tega dne (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p., 16. 4. 1681).

¹⁰⁹ Na svet je prišla še brez plemiškega predikata kot Marija Magdalena Reze (Rece) in bila krščena 29. junija 1654 v Kranju (NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1652–1676, pag. 11). 31. maj 1671 je datum, ko je Marija Magdalena Valvasor izpričana na Vačah kot krstna botra (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1666–1672). 24. januarja 1672, ko še ni imela otrok in se ji je bližal porod, je na Mediji narekovala oporoko, ki razkriva njen izvor (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–4, 24. 1. 1672), po rodovniku v *Slavi* pa je svojemu možu povila dva otroka. O njeni smrti najpozneje leta 1675 gl. naslednjo opombo.

¹¹⁰ Datum 20. november 1675 ima pobotnica, ki jo poznamo iz regesta v zapuščinskem inventarju Janeza Herbarda Valvasorja, izstavljena pa je bila njemu in »njegovi zadnji ženi« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 5/Nr. 5). O obeh ponovnih možitvah vdove Marije Salome gl. Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 109; *XI*, str. 233. Kot živa je zadnjič izpričana 14. oktobra 1711 v vlogi krstne botre (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1703–1719, s. p.). Umrla je pred svojim tretjim možem Volfom Albrehtom Schwabom pl. Lichtenbergom, ki je v oporoki ne omenja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 106, fasc. XXXIV, lit. S–110, 2. 8. 1723).

¹¹¹ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 143.

¹¹² Zadnja znana omemba Volfanga Jerneja je z dne 14. septembra 1691, ko je bil župnik v Žalcu (ŽU Žalec, krstna matična knjiga 1684–1702, s. p.). Umrl je vsaj nekaj tednov pred 26. marcem 1692. Tedaj so namreč na njegovo izpraznjeno mesto beneficiata v ljubljanski stolnici imenovali Alberta Ernesta barona Rauberja, sina prezentatorja beneficiata, Vida Kristofa z daljnjega Frankovskega (NŠAL, NŠAL 11, Škofjski protokoli, šk. 10, protokoli 17, 1692–1693, pag. 58–59).

¹¹³ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 218.

¹¹⁴ Referenca za njegovo smrt je neomemba v materini oporoki (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657).

¹¹⁵ Golec, *Lažni Valvasor*, str. 33.

¹¹⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 49.

¹¹⁷ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 50.

¹¹⁸ Po moški strani je Valvasorjev rod ugasnil leta 1795 v Ljubljani s smrtjo Karlovega vnuka, 90-letnega upokojenega sekovskega kanonika Franca Jožefa (1705–1795). Njegovo usodo je dobro poznal že Radics (Radics, Domherr Franz Josef, str. 1677–1678; isti, *Johann Weikhard*, str. 339–340), šele Reisp pa je zapisal, da »obstajajo razlogi, ki govorijo, da je umrl kot zadnji Valvasor« (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 95).

vrata tudi Janezu Vajkardu in mu olajšalo prenekatero pot ali postopek. Karlova polstoletna politična kariera je v svojem času, gledano v celoti, imela prejkone večji odmev kot polihistorjevi tiski. Ne nazadnje je Karel Valvasor živel dolgo, najbrž sploh najdlje od vseh 24 otrok svojega očeta, med katerimi je prišel na svet kot drugi. Dočakal je med 77 in 79 let, starost, kakršno težko predvidimo za njegovo sestro Marijo Elizabeto, ki ji je bilo ob zadnji omembi (1689) največ 65 let.¹¹⁹ Vsi drugi sorojenci so pomrli precej mlajši.

Karla, ki je s smrtjo brata Gotfrida zgodaj postal najstarejši sin in predestiniran za očetovega naslednika, so očitno krstili z istima imenoma kot pozneje njegovega sina Janeza Karla (1664–1741),¹²⁰ a ga sodobni viri poznajo praviloma samo kot Karla. Glede na to, da je leta 1632 postal član Marijine kongregacije pri ljubljanskih jezuitih,¹²¹ ni dvoma, da je končal jezuitsko gimnazijo v Ljubljani.¹²² Kaj vse je počel, preden se je prvič poročil, vemo le v obrisih. Leta 1639 je, star okoli dvajset let, naveden na očetovem seznamu nove obutve družinskih članov.¹²³ Za deželno politiko se je zanimal že zgodaj, saj je leta 1641 prvič izpričan kot udeleženec kranjskega deželnega zbora,¹²⁴ v času, ko je oče Jernej opravljal prvi mandat stanovskega poverjenika, Janez Vajkard pa je nekaj mesecev pozneje v Ljubljani prijel na svet. Karlovo nekajletno odsotnost s popisov udeležencev deželnih zborov, do leta 1645,¹²⁵ je mogoče razložiti s študijem v Padovi, kjer ga leta 1642 najdemo kot bodočega pravnika,¹²⁶ potem ko so tam že šest let prej prav tako študirali pravo trije njegovi bratranci.¹²⁷

¹¹⁹ Gl. op. 85.

¹²⁰ Praviloma ga sodobni viri imenujejo le Karel. Dvojno ime Janez Karel srečamo pri krstu njegove najmlajše hčerke Eve Maksimile 13. oktobra 1668 (NSÄL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige R 1664–1669, pag. 143). Na rodovnem deblu Valvasorjeve rodbine iz srede 18. stoletja je za razliko od sina Janeza Karla naveden samo kot Karel (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 8, št. 273, Valvasor). – Witting in Radics sta v svojih genealoških pregledih uporabila dvojno ime Janez Karel tako za očeta kot za sina (Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143, 144; Radics, *Johann Weikhard*, str. 343, 344), Reisp pa je dosledno razlikoval med Karlom in Janezom Karlom (prim. kazalo v: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 426).

¹²¹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 123.

¹²² Ker v katalogu gojencev ljubljanskega jezuitskega seminarja manjkajo leta od 1627 do 1644 (prim. Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 68–69), ne vemo, ali je bil Karel alumen ali konviktor, ali pa je tako kot Janez Vajkard v gimnazijskih letih prebival zasebno.

¹²³ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

¹²⁴ Prvič ga srečamo na deželnem zboru 21. februarja 1641, tedaj kot mladega pripadnika viteškega stanu razumljivo med zadnjimi plemiči, malo preden se začnejo zastopniki mest (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 891, sejni zapisniki 17, 1634–1646, fol. 395v).

¹²⁵ Karla ponovno srečamo na zasedanju deželnega zbora 14. decembra 1645 (prav tam, fol. 587v).

¹²⁶ Po Radicsevih izpiskih iz objave matrike »nemških juristov« je bil vpisan 7. oktobra 1642, in sicer kot kranjski deželan z Medije in Gamberka: »Valvasor de Gollnegg et Gallenberg provincialis Carnioliae« (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II b O rodbini nasplošno).

¹²⁷ Dne 16. junija 1636 so bili v isto matriko vpisani Janez Krstnik, Janez Sigfrid in Jurij Sigmund, imenovani po Mediji in Zavruhu kot »Valvasor de Gollnegg et Neudorf« (kot v prejšnji opombi).

Ana Kristina baronica Schrattenbach, prva žena polihistorjevega polbrata Karla Valvasorja, čigar portret se ni ohranil (NG S 947).

Po vrnitvi iz Italije, najpozneje leta 1645, je Karel začel resno razmišljati o družini. Zelo verjetno se je prvič oženil leta 1648, ko mu je oče dal v zakup sosednje gospodstvo Gamberk, in vsekakor ne veliko prej. Nevesta **Ana Kristina** je izvirala iz rodbine **baronov Schrattenbachov**, ki so imeli v lasti bližnje gospodstvo Ojstrica na štajerski strani Čemšeniške planine, na njihovem gradu pa se je trideset let prej, leta 1617, prvič ženil že oče Jernej Valvasor.¹²⁸ O sami poroki ni znanega nič določnega, kot tudi ne, hči katerega Schrattenbacha je bila nevesta. Štajerska rodbina Schrattenbach ali tudi Schrottenbach naj bi imela frankovske korenine, njena posest je ležala v slovenskem delu dežele, posamezni člani pa so od druge polovice 16. stoletja opravljali pomembne službe. Tako so bili Schrattenbach i že leta 1598 povzdignjeni v baronski stan in leta 1649 v grofovskega.¹²⁹ Ana Kristina

¹²⁸ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 219–220.

¹²⁹ Schmutz, *Historisch topographisches Lexicon. Dritter Theil*, str. 523–524. – O povzdignitvah natančneje: Frank, *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 275. – Na Valvasorjevem rodovniku v IX. knjigi *Slave* ima Ana Kristina neupravičeno grofovski naslov, saj je bila ob poroki in smrti le baronica. Povzdignitev

je umrla 16. januarja 1649 v Ljubljani, bržkone le nekaj mesecev po poroki s Karlom Valvasorjem, še pred pogrofovljenjem Schrattenbachove rodbine. Po ljubljanski mrliški knjigi je bila stara komaj 22 let, kar pomeni, da se je rodila okoli leta 1627.¹³⁰ Dobro leto po njeni smrti, 27. februarja 1650, se je Karel spet oženil, in sicer v Ljubljani z **Ano Rozino pl. Barbo**,¹³¹ s katero je preživel skoraj pol stoletja. Ana Rozina, rojena po letu 1619, ko so se poročili njeni starši,¹³² je bila sestra Sidonije Regine (1622–1708), s katero se je šest let prej (1644) oženil Karlov završki bratranec Janez Krstnik Valvasor (1613/15–1650), ki pa je umrl le nekaj mesecev zatem, ko sta z bratrancem Karlom postala svaka. Sestri sta se rodili zakoncema Andreju Danijelu pl. Barbu in Katarini Gall pl. Rudolfseck. Dvorec Moravče v Moravški dolini, kjer je družina živela, je oče priženil. Barbi z »izvornim« gradom Kozljak pri Plominu v kranjski Istri, po katerem so nosili predikat »zu Waxenstein«, so bili precej pomembna kranjska plemiška rodbina beneških korenin. Kot smo povedali že pri Janezu Krstniku Valvasorju, so imeli kranjsko deželanstvo od leta 1548 in opravljali odgovorne upravne in vojaške funkcije, medtem ko so se kot zemljiški posestniki uveljavili dokaj pozno. Tast Karla Valvasorja Andrej Danijel Barbo je izpričan kot praporščak deželne konjenice, prisednik ograjnega sodišča in nazadnje do smrti leta 1639 kot kranjski stanovski poverjenik. Tako torej ni dočakal primožitev svojih hčera v Valvasorjevo hišo, dveh dejanj, ki sta opazno prispevali k afirmaciji te tedaj še mlade kranjske plemiške rodbine.¹³³ Kot smo videli pri obravnavi Gallov pl. Rudolfseckov, iz katerih rodu je izšla Barbova žena Katarina in s katerimi je bil po materi v sorodu tudi polihistor Janez Vajkard, je bila Katarina s svojima hčerkama ena zadnjih in najvztrajnejših luterank na Kranjskem. Barbove ženske je namreč protireformacijska komisija obravnavala še leta 1642, torej le malo preden sta sestri postali soprogi dveh bratrancev Valvasorjev.¹³⁴

V zvezi s sestrama Barbo je treba opozoriti, da ju Janez Vajkard Valvasor na rodovnem deblu v *Slavi* (1689) ni brez razloga in neupravičeno označil kot rojeni grofici

Barbo.¹³⁵ Ko sta se poročili, sta bili zgolj pl. Barbovi, saj njun oče Andrej Danijel ni imel niti baronstva, ampak je naslov šele leta 1651 dobilo pet njegovih sinov. O pobaronjenju že omoženih sester baronska diploma ne govori in ga tudi nista mogli prevzeti po bratih, saj se je izrecno prenašal le na njihove potomce. Ko pa so bili 23 let pozneje, leta 1674, dva od bratov in trije bratranci povzdignjeni v grofe, so hkrati zaprosili še za pogrofovljenje štirih žensk, med njimi treh omoženih sester: Ane Rozine in Sidonije Regine, ki sta medtem postali baronici Valvasor, ter Sofije Teodore, poročene baronice Gusič.¹³⁶

Karel v prvem zakonu bodisi ni imel otrok ali pa so mu takoj pomrli, tako da jih Janez Vajkard na rodovnem deblu v *Slavi* ni navedel. V drugem zakonu se mu je rodilo osem otrok (med 1650/52 in 1668), štirje sinovi in štiri hčerke.¹³⁷ Trije so prišli na svet na Mediji, Gamberku ali že na Belneku (predzadnji), zato njihovih krstov ne poznamo, medtem ko se jih je pet rodilo v Ljubljani, kjer so jih v novo življenje pospremili sami imenitni krstni botri.¹³⁸ Rodovno deblo označuje štiri kot že pokojne in je za tri sploh edini vir o njihovem obstoju. Pomrli so neznano kdaj pred letom 1689, po večini najbrž še kot otroci, saj ni pozneje o njih nobenih podatkov.¹³⁹

¹³⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹³⁶ S tem popravljam zmotno trditev v prvem delu razprave (Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 46), ki je temeljila na objavljenih registih baronske in grofovske diplome (Frank, *Standeserhebungen. 1. Band*, str. 52). Podrobnosti pobaronjenja in pogrofovjenja sta razkrila prepisa obeh diplom (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 70, Familiaria, Barbo pl. Waxenstein, 1651 IV. 29., Dunajsko Novo mesto; 1674, IV. 10., Dunaj). – Grofovska diploma vse tri označuje kot »rojene baronice Barbo«, kar v resnici niso bile. Prav tako je kot »rojena baronica Barbo« označena Sidonija Regina v Valvasorjevi baronski diplomati leta 1667 (koncept in ukaz v: ÖStA, AVAFHKA, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667, fol. 4, 14). – O sorodstvenih razmerjih v rodbini Barbo gl. Beckh-Widmanstetter, *Die Familienchronik*, Tafel I in II; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 1, št. 20, Barbo; Umek, Barbo-Waxenstein, str. 186.

¹³⁷ Zaporedje, kakršnega najdemo na rodovniku v *Slavi*, ni povsem pravilno. Po vrsti so navedeni: 1) Danijel, že pokojni, 2) Jurij Maksimilijan, pokojni, 3) Terezija, 4) Ana Marija, žena Franca Kristofa pl. Hohenwarta, 5) Marija Frančiška, pokojna, 6) Janez Karel, zdaj prisednik na Kranjskem, 7) Wolfgang Engelbert, pokojni, in 8) Eva Maksimila (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109).

¹³⁸ Ugotovljeno zaporedje Karlovih otrok je bilo takšno: 1) *Danijel* (* 1650/52), 2) *Ivana Terezija* (kršč. 7. januarja 1653), 3) *Ana Marijana* (kršč. 15. julija 1656), 4) *Jurij Maksimilijan* (kršč. 27. februarja 1658), 5) *Marija Frančiška* (* ok. 1660), 6) *Janez Karel* (kršč. 13. januarja 1664), 7) *Wolfgang Engelbert* (* ok. 1666) in 8) *Eva Maksimila* (kršč. 3. oktobra 1668). NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664, pag. 2, 139, 189, 336; R 1664–1669, pag. 143. – Za ta čas so popolnoma ohranjen krstne matice župnije Vače, v katero je spadala Medija, vendar v vaške matice vse do leta 1677 niso vpisovali krščencev z Medije (Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 96–97). Vse starejše matične knjige župnije Čemšenik, na katere tleh je stal Gamberk, so leta 1815 pogo-rele (prav tam, str. 97), v krstnih maticah župnije Moravče, v kateri je bil Belnek, pa je vrzel ravno v letih 1666–1668, ko se je okoli leta 1666 rodil Karlov predzadnji otrok (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1655–1666, R 1668–1681; prim. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 68).

¹³⁹ To so bili: Danijel, Jurij Maksimilijan, Marija Frančiška in Wolfgang Engelbert.

v grofovski stan so trije baroni Schrattenbachi dosegli devet mesecev po njeni smrti, pri tem pa tudi ne vemo, ali je bil med novimi grofi njen oče.

¹³⁰ Ano Kristino kot Karlovo prvo ženo in kot rojeno grofico Schrattenbach navaja Valvasor na rodovnem deblu svoje rodbine (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109). O njeni smrti: NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 106; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 343, 344. – Na vprašanje o njeni identiteti ne ponujata odgovora niti Lazarinijeva zbirka genealoških podatkov o plemstvu, ki pozna Ano Kristino prav tako le iz mrliške knjige (ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XXV, Schrattenbach), niti obsežno rodovno deblo in narativna genealogija v Schrattenbachovem rodbinskem arhivu (StLA, A. Schrattenbach, K 1, H 1 in H 4). Precej verjetno gre za »pozabljeno« hčerko Maksimilijana barona Schrattenbacha (od 1649 grofa), lastnika gospostev Ojstrica in Stopnik.

¹³¹ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, pag. 154.

¹³² Poročna pogodba je bila podpisana 21. oktobra 1619 na Gorniku (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 70, Familiaria, Barbo pl. Waxenstein, 21. 10. 1619).

¹³³ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 46.

¹³⁴ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 221.

O Karlovem gospodarjenju na Gamberku in Mediji smo že govorili. Z Gamberkom je imel precej nesrečno roko in ga je slednjič izgubil. Izgubo je nekje sredi šestdesetih nadomestil z nakupom dvorca Belnek v Moravski dolini, ki je bil odtlej novi »matični grad« in dom njegove družine. Tem laže je zato rodno Medijo prodal polbratu Janezu Herbardu, kar se je zgodilo leta 1669 ali 1670, malo pred vrnitvijo Janeza Vajkarda na Kranjsko. Glede na Karlovo zelo redno udeležbo na zasedanjih deželnih zborov in glede na krste večine otrok v Ljubljani je družina sicer veliko časa preživela v deželni prestolnici. Kot smo videli, so leta 1660 prebivali nedaleč od Tranče, zelo blizu mestne kruharne in tehtnice, kjer je imel nekoč v najemu stanovanje oče Jernej in kjer se, kot zdaj vemo, ni rodil Janez Vajkard.¹⁴⁰ Šele leta 1683 je Karel na prestižni lokaciji na Novem trgu kupil veliko hišo grofov Thurnov, prej Lambergov, ki je ostala v lasti družine še dve generaciji in postala prepoznavna kot Valvasorjeva hiša. Stala je na najvišji točki trga, prav nasproti Auerspergovega ali Turjaškega dvorca in je v kranjskem glavnem mestu predstavljala rodbinski statusni simbol.¹⁴¹

Karlov »matični grad« je bil torej od srede šestdesetih let Belnek pri Moravčah, ki ga je leta 1669 (nekoliko prezidal)¹⁴² in mu namenil funkcijo rezidenčnega gradu svoje, belneške veje Valvasorjev. Ob nakupu je znašala imenjska renta dobrih 37 goldinarjev, kar je precej manj kot pri Gamberku (blizu 65) in manj kot pri medijski posesti očeta Jerneja z dobrimi 47 goldinarji rente, kolikor jih je bilo tudi, ko je Karel prodal Medijo mlajšemu polbratu Janezu Herbardu. Toda z dokupovanjem je Karel belneško posest občutno povečal, tako da je njena imenjska renta ob njegovi smrti znašala že nekaj več kot 57 goldinarjev.¹⁴³ A še vedno manj, kot sta nazadnje premogla polbrata, medijski gospod Janez Herbard (dobrih 75 goldinarjev) in bogenšperški Janez Vajkard (64

goldinarjev),¹⁴⁴ ki je polovico kupnine sicer ostal dolžan.¹⁴⁵ Karlova druga posestna pridobitev je bil dvorec Moravče v neposredni bližini njegovega Belneka. Kupil ga je leta 1679 od ženine družine grofov Barbo in ga obdržal vsaj eno desetletje, verjetno do smrti leta 1697. V najboljšem primeru je šlo za nekaj manj kot 17 goldinarjev imenjske rente, lahko pa tudi za precej manj.¹⁴⁶ Karel

¹⁴⁴ Prav tam, fol. 100, 101v.

¹⁴⁵ Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 62.

¹⁴⁶ Valvasor v XI. knjigi *Slave* (1689) pri opisu dvorca pravi, da ga je Herbard grof Barbo pred približno sedmimi leti ali več prodal Karlu, ki ga poseduje še zdaj (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 379). Točen čas nakupa, 6. maj 1679, razkriva regest kupnega pisma za posest Moravče (*Guett Mareitsch*) med grofoma Francem Herbardom in Maksimilijanom Valerijem Barbom pl. Waxenstein ter Karlom baronom Valvasorjem; kupno pismo so leta 1684 popisali v zapuščini grofa Franca Herbarda (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 9, fasc. V, lit. B–25, 25. 7. 1684, pag. 6/Nr. 2). Prodajalca sta bila bližnja sorodnika Karlove žene Ane Rozine, njena tedaj še mladoletni nečak in brat, dvorec pa njen nekdanji dom (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 1, št. 20, Barbo). Sklepanje M. Smole, da je moral Valvasor kupljeni dvorec vrniti Maksimilijanu Valeriju grofu Barbu, ker je ta leta 1684 prejel od krškega škofa fevdno pismo za fevde, pripadajoče moravškemu dvorcu (*die zum Guett Mareitsch gehörige Lehen*), ni upravičeno (Smole, *Grafsine*, str. 303). Veliko bolj verjetno je šlo pri fevdih za drugo posest, povezano z dvorcem, zato tudi nima podlage domneva, da je bil pozneje nekaj časa zakupnik dvorca Jožef Pober (prav tam), v čigar zapuščini v Ljubljani so fevdno pismo popisali (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 85, fasc. XXXVI, lit. P–89, 22. 10. 1719, pag. 38/Nr. 52). Žal ta posestna pridobitev Karla Valvasorja ni vpisana pri njegovi imenjski renti v kranjski imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 76) niti ni odtujitev razvidna pri grofih Barbo (prav tam, fol. 59, 68, 75, 78, 497, 505, 697, 698). Tudi zasledovanje po imenjski knjigi nazaj v preteklost, od srede 18. stoletja, ko je tu gospodaril Jožef Segalla, ni dalo trdnih rezultatov. Po terezijanskem katastru je Segallova posest dvorca Moravče (*Moreitsch Hof*) obsegala 11 hub in 7 oštator ter bila v imenjski knjigi napovedana z nekaj manj kot 17 funti (goldinarji) imenjske rente (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 242, RDA, L 268, No. 8, 9. 6. 1755; No. 14, kalkulacijska tabela, s. d.). S tolikšno imenjsko rento so jo leta 1756 (kot *Hoff Mareitsch*) prepisali v imenjsko knjigo od deželnega svobodnika Petra Pavla Čebulja (*Zewul*) (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), za fol. 291 dodane pole, fol. 17v). Na tega kot glavnega dediča so jo prenesli z očeta Simona Čebulja, ki je posest pridobil v dveh delih, od dveh plemičev: leta 1723 so mu v imenjsko knjigo za svobodnike pripisali približno 4 goldinarje in pol nekdanje Hasiberjeve imenjske rente (*Hasiberisch*) in nato istega leta še 12 goldinarjev in pol Gallove (*Gallisch*) od Franca Antona pl. Wolwita (prav tam, št. 7 (1662–1756), fol. 211v). Manjše, Hasiberjevo imenje so leta 1707 prepisali Ferdinandu Ernestu Hasiberju »kot Gallovo imenje v Moravčah«, a brez navedbe prejšnjega lastnika (št. 6 (prav tam, 1662–1756), fol. 173). Drugo, večje imenje je bilo v Wolwitzovih rokah le krajši čas. Dobil ga je od Lovrenca pl. Wolwita, na čigar ime so ga v imenjski knjigi vodili med letoma 1713 in 1723, prej pa je pripadalo Janezu Tobiji pl. Smrekarju; tudi to imenje se je imenovalo Gallovo (*Gälisch genante gült*) (prav tam, za fol. 291 dodane pole, fol. 16v). Smrekar ga je z enako rento 12 goldinarjev in pol in pod imenom »imenje Maksimilijana Galla« kupil leta 1713 od Marije Ane kneginje Auersperg (prav tam, fol. 282v; za fol. 291 dodane pole, fol. 21v). Obe Gallovi imenji sta izvirali iz posesti dedičev Maksimilijana Galla, tj. posesti na Moravškem, ki so jo po Gallih podedovali Barbi (!). Bili sta zadnja posestna sklopa iz Maksimilijanove dediščine. Kneginja Auerspergova je leta 1700 kupila imenje z rento 12 goldinarjev in pol, Ha-

¹⁴⁰ Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 39.

¹⁴¹ Dejansko je Karel konec leta 1683 sklenil le kupni dogovor, po katerem je kupnina znašala 5.000 goldinarjev deželne veljave in 100 kron likofa, od česar naj bi Valvasor plačal večji del do okoli junija 1684, ko je bila prodajalka Ana Maksimila grofica Thurn dolžna hišo izprazniti in jo izročiti Valvasorju, ostanek pa ob 6-odstotnih obrestih v enem letu po tem roku (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 1, fasc. 3, Listine, 11. 12. 1683). Končno kupoprodajno pogodbo je spomladi 1685 podpisal že Karlov sin Janez Karel, o čemer govori regest v zapuščinskem inventarju Karlovega vnuka Karla Jožefa (1761): kupno pogodbo za hišo v Ljubljani na Novem trgu, sklenjeno hišo grofov Thurnov, sta 26. marca 1685 v Ljubljani sklenila Janez (!) Karel baron Valvasor in Maksimila grofica Thurn, rojena grofica Auersperg (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 118, fasc. XXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 85/Nr. 25). Po Fabjančiču je bil lastnik hiše od leta 1684 Janez Karel Valvasor, torej sin, hiša pa je ostala v rodbinski lasti do leta 1771 (Fabjančič, *Knjiga bis. II. del. Novi trg*, s. p., Gosposka ulica 12). Da jo je kupil še oče Karel in za koliko, je Janez Karel izpričal v svoji oporoki (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–15, 6. 3. 1739). V mestnih davčnih knjigah je od leta 1684 dalje naveden kot davkoplačevalec Janez (!) Karel Valvasor (ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 457, Cod. XVII, knj. 68, davčna knjiga 1684, s. p.).

¹⁴² Gl. op. 18.

¹⁴³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 76 (Belnek), fol. 100 (Medija), 503 (Gamberk).

Valvasor se je tako na Kranjskem uvrščal med srednje velike zemljiške gospode. Tudi zato se je moral ambiciozni belneški graščak udeleževati v javnem življenju, kar mu je prinašalo zelo spodobne dodatne prejemke. Kako je sicer obračal kapital in kolikšen je bil ta, bi lahko razkril inventar njegove zapuščine, ki ga žal pogrešamo, medtem ko je ohranjena oporoka (1694) v tem oziru skopa. Karel v njej pravi le, da nima večjih dolgov.¹⁴⁷

Bolj kot zemljiški gospod se je Karel Valvasor vtisnil sodobnikom v spomin po svoji politični dejavnosti in javnem delovanju nasploh. Pri približno tridesetih je leta 1648 ali 1649 najprej postal prisednik kranjskega ograjnega sodišča in to ostal do smrti skoraj pol stoletja pozneje.¹⁴⁸ V deželno politiko je dejavneje posegel, potem ko je v šestdesetih letih uredil dolgotrajne težave s svojim gospostvom Gamberk. Tako je v letih 1665–1669 prvič opravljal funkcijo stanovskega poverjenika, izvoljenega iz viteškega stanu. V deželnem zboru so ga na to mesto predlagali in izvolili zaradi »velike spretnosti, sposobnosti in dolgoletne službe«.¹⁴⁹ Medtem je konec leta 1667 postal baron,¹⁵⁰ naslednje leto

pa je kot deželni vicemarsal celo kratek čas nadomestil maršala,¹⁵¹ predsedujočega deželnemu zboru; to je funkcija, ki jo je na Kranjskem zaradi dedne službe vedno opravljal član rodbine Auersperg.¹⁵² Jeseni 1671 najdemo Karla Valvasorja v neki apelacijski sodni zadevi kot upravitelja deželnega glavarstva.¹⁵³ V sedemdesetih letih je bil sicer manj v ospredju, nato pa se je dal po dvanajstletni prekinitvi leta 1681 »kljub visoki starosti« še drugič izvoliti v poverjeniški urad. Tokrat kot baron za poverjenika iz gosposkega stanu, kar je zaradi podaljšanja mandata zopet ostal štiri leta (1681–1685) namesto treh.¹⁵⁴ Med tem mandatom je na stanovskih zasedanjih nekajkrat nadomestil deželnega glavarja, ponovno z nazivom »upravitelj deželnega glavarstva«.¹⁵⁵ Kot najstarejši poverjenik se je zadnje leto 1685 povzpел najprej na mesto podpredsednika poverjeniškega urada in slednjič za pol leta na položaj predsednika.¹⁵⁶ Pri karieri mu je gotovo pomagala sorodstvena povezanost prek žene z baroni, od leta 1674 grofi Barbo.¹⁵⁷

siber pa leta 1707 preostalo imenje z rento slabe 4 goldinarje in pol (prav tam, fol. 107). Iz imenjske knjige ni razvidno, da bi bil kateri koli del Gallove, tj. Barbove posesti, prepisan na Karla Valvasorja, ampak je pri posestnih spremembah govor le o Barbih. Razlog za molk imenjske knjige bi bil težko ta, da bi Karel leta 1679 od grofov Barbo, svojega svaka in ženinega nečaka, kupil le dominikalno posest, brez rustikalne. Glede na to, da je obema Gallovima imenjema mogoče slediti do terezijanskega katastra sredi 18. stoletja, ko sta sestavljala posest dvorca Moravče, je treba tudi sam dvorec iskati v povezavi z njima ali z enim od njiju. Imenjska knjiga preprosto ni bila ažurirana, saj so Barbovo posest vodili pod imenom dedičev že davno pokojnega prednika Maksimiljana Galla, deda soproge Karla Valvasorja (o Gallu gl. Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 239, 243–244). Tisti del posesti, ki ga je z dvorcem Moravče leta 1679 kupil Karel Valvasor, je prešel v druge roke leta 1700 ali 1704, morda v dveh delih in torej že pod Karlovim sinom Janezom Karlom. V najboljšem primeru je šlo za obe imenji, ki ju je leta 1723 pridobil svobodnik Čebulj in za njim pl. Seethal, skupaj pa sta imeli skupaj nekaj manj kot 17 goldinarjev imenjske rente.

¹⁴⁷ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694.

¹⁴⁸ Kot prisednik se pojavi se v protokolih ograjnega sodišča za obdobje 1644–1649, in sicer ne še na seznamu za leto 1648, temveč kot zadnji na seznamu prisednikov za leti 1648 in 1649 skupaj (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 12, protokoli 1644–1649, s. p.). Na seznamu prisednikov v protokolih 1695–1698 so starejši prisedniki, ki so to postali pred 1678, navedeni brez datuma imenovanja; Karel je dobil križec, ker je predtem umrl (prav tam, knj. 15, protokoli 1695–1698, s. p., pred pag. 1).

¹⁴⁹ O izvolitvi: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 181, 12. 2. 1665: »wegen seiner grossen dexteritet«; prav tam, fol. 348, 12. 2. 1665: »wegen seiner tauglichkeit vnd langwierigen dienste«. – Po koncu triletnega mandata in odstopu so poverjeniki sprejeli ponudbo, da ostanejo še eno leto (prav tam, šk. 898, sejni zapisniki 24, 1665–1674, fol. 97v, 98), naslednje leto 16. marca 1669 pa je bil sprejet odstop treh med njimi Karlov (prav tam, fol. 191v, 192). – Po seznamu poverjenikov v *Slavi* naj bi bil Karel na tem mestu izrecno naveden samo za leta 1665, 1666 in 1667, in sicer kot zadnji, peti. Očitno je mišljeno tudi leto 1668, za katero Valvasor navaja zgolj zamenjavo prelata iz Bistre s stiškim opatom (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 89).

¹⁵⁰ Gl. op. 44 in 45. – Na deželnem zboru je brez baronskega naslova zadnjič naveden 27. marca 1668, kot baron pa prvič 4.

aprila 1668 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 898, sejni zapisniki 24, 1665–1674, fol. 108v, fol. 109v).

¹⁵¹ Kot postavljeni vicemarsal – »als angesetzer Vicelandmarschalk« – je izpričan 13. avgusta 1668 (prav tam, šk. 899, sejni zapisniki 25, 1666–1670, fol. 299v).

¹⁵² Preinfalk, *Auerspergi*, str. 33, 73 in 99.

¹⁵³ Karel Valvasor je 8. oktobra 1671 razsojal na drugi stopnji, pred deželnoglavarškim sodiščem, glede sodbe župnika v Škofji Loki; pod prepis razsodbe je podpisan kot »Verwalter der Landtsh. In Crain etc.« (NUK, Zbirka rokopisov in redkih tiskov, Ms. 74, fol. 89v). Podatek je odkril že P. Radics (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, F Karel, najstarejši polbrat Janeza Vajkarda).

¹⁵⁴ Ob izvolitvi 4. februarja 1681 se je najprej sicer opravičil, nato pa izvolitev »kljub visoki starosti« le sprejel (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 234v–235). Mandat je nastopil šele 24. decembra po izteku mandata prejšnjih poverjenikov (prav tam, šk. 906, sejni zapisniki 32, 1678–1688, fol. 300v), a se je na sejah občasno pojavljal že prej (prav tam, šk. 909, sejni zapisniki 35, 1680–1730, fol. 125v, 127, 132). Ko so poverjeniki po treh letih od izvolitve 31. januarja 1684 odstopili, so jim mandat podaljšali še za eno leto (prav tam, šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 465). Ob naslednjem odstopu 16. februarja 1685 pa je deželni zbor sklenil, da bo Karel odpuščen po izteku četrtega leta (prav tam, šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 515v, 516; prav tam, šk. 907, sejni zapisniki 33, 1683–1693, fol. 154). Tako je ostal na poverjeniškem mestu še dobrih deset mesecev, do predaje poslov 24. decembra 1685 (prav tam, šk. 906, sejni zapisniki 32, 1678–1688, fol. 549). Na seznamu poverjenikov v IX. knjigi *Slave* je kot član poverjeniškega urada naveden za leta 1682, 1683, 1684 in 1685, kot predsednik pa zadnje leto samo njegov predhodnik Lenart Fabjanič in ne tudi Karel (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 91).

¹⁵⁵ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 910, sejni zapisniki 36, 1683–1700, fol. 139, 31. 8. 1683; prav tam, šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 53, fol. 28. 12. 1684; šk. 906, sejni zapisniki 32, 1678–1688, fol. 540v, 26. 9. 1685.

¹⁵⁶ Kot podpredsednik je prvokrat naveden na poverjeniški seji 31. januarja 1685 (prav tam, šk. 906, sejni zapisniki 32, 1678–1688, fol. 524v). 30. maja, po odstopu prejšnjega predsednika, je zasedel vodilno mesto (prav tam, fol. 536) in vodil vse seje do izteka mandata 24. decembra (prav tam, fol. 540v, 544v, 546, 547, 549; prav tam, šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 89, 90, 90v, 93, 95, 101.).

¹⁵⁷ O sorodstvenih razmerjih v rodbini Barbo: Beckh-Widmanstetter, *Die Familienchronik*, Tafel I in II; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 1, št. 20, Barbo; Umek, Barbo-Waxenstein, str. 186.

Svak Bernardin baron Barbo je bil stanovski poverjenik sočasno s Karlom v šestdesetih letih, v njegovem prvem mandatu,¹⁵⁸ daljni sorodnik grof Franc Karel pa v sedemdesetih in na začetku osemdesetih, nakar je začasno opravljal funkcijo deželnega upravnika (1681).¹⁵⁹

Funkcije so prodornemu Karlu Valvasorju seveda prinašale tudi znatne gmotne koristi,¹⁶⁰ s katerimi je lahko nadomeščal ne ravno velike prihodke od zemljiške posesti. Dlje kot se je udeleževal zasedanj deželnega zbora, bolj mu je v njem in v deželi rastla veljava. Bil je namreč redni udeleženec, ki se je vedno priglajal k besedi in se je na seznamih prisotnih prebijal vedno više, dokler se ni za dolgo ustalil pod samim vrhom. S svojo vsepričujočo navzočnostjo in upoštevanim mnenjem je znal zagotoviti »nasledstvo« svojemu edincu Janezu Karlu. Ko je ta komaj dobro dopolnil 22 let, mu je oče v deželnem zboru izposloval mesto prisednika pri ograjnem sodišču (1686) in plačilo, kot ga je prejemal sam.¹⁶¹ Dokler je le mogel, se je Karel skupaj s sinom redno pojavljal na zasedanjih deželnega zbora, in sicer vse do srede leta 1694, ko mu je bilo že kakšnih 75 let.¹⁶² Odkar je prvič sedel v deželnozborsko klop, je minilo več kot 53 let (!) in na Kranjskem bi le težko našli deželana, ki je v deželni hiši prebil dlje časa kakor on. Kot vse kaže, ga je tisto leto doletela nesreča, ki jo omenja v oporoki. Njena posledica je bila velika šibkost desne roke, najbrž je šlo za kap, zaradi česar svoje zadnje volje ni mogel sam podpisati.¹⁶³ A tudi zdaj ni ostal pozabljen in odrinjen. Slabo leto pred smrtjo mu je kranjski deželni zbor na prošnjo sina Janeza Karla odobril nekakšno nagrado v višini čednih dva tisoč goldinarjev za (življenjske) zasluge.¹⁶⁴ Po sekundarnem,

vendar verodostojnem viru je preminil 3. januarja 1697, star med 77 in 79 let. Za pet let ga je po istem viru preživela nekaj mlajša soproga Ana Rozina, umrla 3. julija 1702, oba pa so pokopali v medijski rodbinski grobnici Valvasorjev.¹⁶⁵ Očitno Karlovega zapuščinskega inventarja ne poznamo zato, ker je ograjno sodišče upoštevalo njegovo oporočno željo, naj premoženje brez predhodne zapore in inventure izroči sinu Janezu Karlu.¹⁶⁶ S tem smo žal prikrajšani ne le za vedenje o njegovi zapuščini kot takšni, ampak tudi za določene informacije o njegovem poslovnem življenju, pa tudi o duhovnem profilu tega polihistorjevega vplivnega polbrata. Njegova oporoka daje vtis stvarnega, a nikakor neobčutljivega človeka, ki mu je veliko do družinske sloge in ga boli nesreča bližnjega.¹⁶⁷

Vprašanje, kako blizu si je bil Janez Vajkard s svojim generacijo starejšim polbratom Karlom, bi zahtevalo kompleksen odgovor. Slika se zdi na videz sicer preprosta: starejši vplivni polbrat podpira mlajšega. V osnovi je vsekakor pravilna, a težave se vedno skrivajo v podrobnostih. Janez Vajkard se v virih z nobenim drugim sorojencem ne pojavlja tako pogosto kot prav s Karlom, kar je seveda pogojeno s strukturo ohranjenih virov in s Karlovim družbenim položajem.¹⁶⁸ Samo ugibamo pa lahko, kako blizu sta si bila sicer v duhovnem oziroma intimnem smislu. Je Karel bolj ali manj le opravil »svojo bratovsko-očetovsko dolžnost« do zgodaj osirotelega polbrata ali ga je v njegovih hotenjih, načrtih in s tem povezanih gmotnih potrebah izdatno podpiral? Žal zelo slabo poznamo njegov duševni in duhovni profil. Če je res končal študij prava v Padovi in ni ostal nekje na pol poti, je imel zavidanja vredno formalno izobrazbo. Več, zlasti o odnosu do knjig in umetnosti, bi lahko razkril njegov zapuščinski inventar, ki pa ga pogrešamo, prav tako kot tudi inventarja žene in sina naslednika.¹⁶⁹

¹⁵⁸ Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 89.

¹⁵⁹ Prav tam, str. 71, 90.

¹⁶⁰ Leta 1694 je imel Karel kot prisednik ograjnega sodišča letno plačo 400 goldinarjev (ARS, AS 3, Urad glavnega prejemnika za Kranjsko, knj. 610, knjiga izdatkov za leto 1694, s. p., razdelek Beysitzer Besoldung). Ko je približno deset let prej drugič opravljal funkcijo enega od stanovskih poverjenikov in krajši čas tudi predsednika poverjeniškega urada, je morala biti njegova plača primerljiva s tisto, ki so jo njegovi kolegi prejemali leta 1694: vsak poverjenik skupaj z dodatkom po 1.500 goldinarjev, predsednik pa 1.900 (prav tam, s. p., Herren Verordenten Besoldung).

¹⁶¹ Karel je 6. februarja 1686 v deželnem zboru z memorialom prosil, naj sinu dovolijo od časa do časa sedeti na njegovem mestu, po njegovi smrti pa prevzeti njegovo plačo prisednika ograjnega sodišča; v prošnji, ki so ji nemudoma ugodili, je navedel, da je sam prisednik že štirideset let in da je dva mandata, skupaj osem let, deloval kot stanovski poverjenik (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 907, sejni zapisniki 33, 1683–1693, fol. 235; prav tam, šk. 910, sejni zapisniki 36, 1683–1700, fol. 260; prav tam, šk. 912, sejni zapisniki 35, 1686–1709, fol. 14v–15). Janez Karel je za prisednika ograjnega sodišča veljal od istega dne (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 15, protokoli 1695–1698, s. p., pred pag. 1).

¹⁶² Zadnjič je bil na deželnem zboru navzoč 21. maja 1694, na naslednjem deželnem zboru 18. januarja 1695 pa srečamo le še sina Janeza Karla (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 910, sejni zapisniki 36, 1683–1700, fol. 444, 450; šk. 914, sejni zapisniki 40, 1690–1709, fol. 192v, 203).

¹⁶³ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694.

¹⁶⁴ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 913, sejni zapisniki 39, 1694–1708, fol. 25v, 16. 2. 1696; šk. 908, sejni zapisniki 34, 1694–1699, fol. 110v, 16. 2. 1696.

¹⁶⁵ Datum Karlove smrti 3. januar 1697 navaja Witting (*Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 143). V Lukantschitschevi genealoški zbirki je isti datum pomotoma pripisan Karlovemu sinu Janezu Karlu (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 176). Na istem mestu ima Lukantschitsch datum ženinine smrti, letnico pa pozna tudi Beckh-Widmanstetter, *Die Familienchronik*, Tafel II. V mrljski matici župnije Vače tedaj niso vpisovali pokopov na Mediji (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723). Oba zakonca so pokopali v medijsko grobnico, o čemer priča oporoka sina Janeza, ki je izrecno želel biti pokopan v omenjeni grobnici pri svojih starših (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–15, 6. 3. 1739), takšno željo pa je v svoji oporoki izrazil tudi Karel (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694).

¹⁶⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694.

¹⁶⁷ Od žene, sina in še samske hčerke je pričakoval, da bodo živeli v slogi; ob zaupanju v njihovo razumevanje je prosil deželno oblast, naj izroči sinu njegovo zapuščino brez uvedbe zapore in izvedbe inventure, ter omenil veliko srčno bolečino zaradi zakona hčerke Ane Marije, poročene pl. Hohenwart (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694).

¹⁶⁸ Gre za protokole zasedanj kranjskih deželnih stanov. Karel je bil skoraj vedno navzoč na deželnih zborih in med obema poverjeniskima mandatoma na sejah poverjeniškega urada. Ko so obravnavali kakšno polihistorjevo zadevo, sta se torej oba Valvasorja avtomatično znašla v istem zapisniku, čeprav, kot bomo videli, le enkrat v neposredni zvezi.

¹⁶⁹ ARS, AS 308, Testamenti, popis.

Nobenega dvoma ni, da Janez Vajkard brez Karla ne bi mogel tiho in neupravičeno postati baron. Zasebno se je kot baron naslavljal že v začetku sedemdesetih let, in ne šele konec desetletja, kot je veljalo doslej.¹⁷⁰ Odkritje njegove poročne pogodbe, datirane 5. julija 1672 v nevestinem domačem dvorcu Slatna pri Litiji, je razkrilo pomenljivo dvojnost: Valvasor je v uvodu naslovljen kot baron (*Freyherrn etc.*), toda na koncu se je podpisal brez baronskega naslova, drugače kot obe njegovi priči: polbrat Karel baron Valvasor ter Franc Ksaver baron Lichtenberg.¹⁷¹ Karel se je torej vsaj tiho strinjal z bratovim samolastnim pobaronjenjem. Ni izključeno, da sta polbrata pred poroko ob snubljenju mlade Grafenweigerjeve zavestno »igrala igro«, da sta barona oba, in ne le starejši Karel. Da se potem Janez Vajkard pod pogodbo ni tudi podpisal kot baron, ne bi moglo nikogar zmotiti, saj je šlo zgolj za avtogram, ta pa ne vsebuje nujno plemiškega naslova.

Ko se je polihistor od začetka osemdesetih let vse bolj pogumno predstavljal kot baron tudi v javnosti, v svojih delih,¹⁷² je spet potreboval Karla. Ta kot glava rodbine temu početu mlajšega polbrata ni nasprotoval. Koliko in kako pa je sicer podpiral Janeza Vajkarda, se izmika našim spoznavnim možnostim. Vemo le, da se je v deželnem zboru enkrat zavzel za ugoditev polihistorjevi prošnji, in sicer 9. julija 1682, ko je Valvasor stanove prosil za plačilo oziroma nagrado za Marijin steber v Ljubljani, ki so ga ulili po njegovem postopku.¹⁷³ Potem ko so drugi o kipu izrazili pohvalno in so polihistorju poleg plačila odobrili še spregled davka, se je diskretno oglasil tudi Karel, češ da »o bratu ne želi govoriti, ampak le povedati, da je ta samo pri kovini [bakru] stanovom prihranil 1.400 goldinarjev«.¹⁷⁴ O neformalnem vplivu starejšega polbrata na deželne stanove, ko je šlo za brata – znanstvenika in domoznanca, viri seveda molčijo. Ni sicer dvoma, da je ime Karla Valvasorja učinkovalo že samo po sebi, ko je denimo Janez Vajkard trkal na vrata kranjskih gradov, dvorcev, samostanov, župnišč in rotovžev. V prvi polovici osemdesetih let, ko je polihistor še enkrat prepotoval vso Kranjsko, zlasti v letih 1684 in 1685,¹⁷⁵ je bil Karel stanovski poverjenik in nazadnje celo predsedujoči poverjeniškega urada.¹⁷⁶ Tudi ko se je polihistor 30. junija 1687 po dolgih letih zadnjič pojavil na deželnem zboru in se je tam, umeščen med barone,

podpisal pod neki atestat kot baron,¹⁷⁷ takšna uzurpacija naslova ne bi bila izvedljiva brez Karlove »tihe« podpore. O njunih odnosih zadnja leta pred polihistorjevo smrtjo vemo še najmanj.¹⁷⁸ Vsiljuje se vprašanje, ali je Karel Janezu Vajkardu tudi gmotno pomagal oziroma ali bi bila njegova pomoč lahko izdatnejša, ko so se polihistorjeve finančne težave v letih okoli izida *Slave vojvodine Kranjske* povečale in je moral slednjič vso posest prodati (1689–1692). Med regesti listin v njegovem zapuščinskem inventarju iz Krškega nobeden ne zadeva Karla,¹⁷⁹ kar pa samo po sebi ne pomeni, da nista imela skupnih pravnih poslov. Kot rečeno, nimamo inventarja Karlove zapuščine, ki bi lahko o tem povedal kaj več, ko pa je Karel v začetku jeseni 1694 narekoval oporoko,¹⁸⁰ je bil Janez Vajkard že približno eno leto mrtev. Kakor koli, navsezadnje tudi Karel Valvasor ni bil bogve kako uspešen gospodar in gmotno ne tako zelo trden, Janez Vajkard pa kot zemljiški gospod, založnik in vse drugo »vreča brez dna«.

V zvezi s Karlom ne gre prezreti njegovih odraslih otrok, ki so morali vsi prav dobro poznati svojega polstrica polihistorja. Štirje od skupno osmih so preživeli otroška leta in bili, kot priča rodovno deblo v *Slavi*, leta 1689 še živi.¹⁸¹ Po vsej verjetnosti sta ostali samski in brez otrok dve hčerki. Prva od njiju, *Ivana Terezija* (* 1653), je očitno umrla leta 1691,¹⁸² medtem ko je druga, *Eva*

¹⁷⁷ Stanovi so obravnavali pritožbo Jurija Sigmunda grofa Galenberga cesarju. V prepisa atestata je Janez Vajkard med 77 podpisniki, navzočimi na deželnem zboru, na 32. mestu in je za seboj pustil štiri barone, med drugim svojega nečaka Janeza Karla, podpisanega takoj za njim. Na istem seznamu je Karel podpisan na 11. mestu, na 23. pa je četrti Valvasor, baron Adam Sigfrid, sin polihistorjevega pokojnega bratranca Janeza Krstnika. ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 544, fasc. 310, pag. 1362–1366.

¹⁷⁸ Dejstvo, da pod polihistorjevo poročno pogodbo z drugo ženo Ano Maksimilo (baronico) Zetscher ni med pričami podpisan Karel in tudi noben drug Valvasor, nima posebne teže; tem manj, ker so pogodbo, datirano 20. julija 1687, podpisovali v dvorcu Vrhovo, v zakotju pod Gorjanci (gl. objavi: Kaspert, Ženitni dogovor, str. 186–189; Radics, *Johann Weikhard*, str. 307–309).

¹⁷⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 5–15. Prim. objavo: Černelič Krošelj, *Zapuščina Janeza Vajkarda*, str. 21–23, 34–36.

¹⁸⁰ Gl. op. 163.

¹⁸¹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹⁸² Ivana Terezija je skoraj brez dvoma identična z »gospodično« Marijo Ivano, o kateri je edino pričevanje pokop v medijski kapeli 10. maja 1691 (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723, s. p.), ko bi bilo Ivani Tereziji 38 let. Mrliška matica žal ne navaja pokojnične starosti. V prid tezi, da gre za isto osebo, govori podatek, da je bila *Ivana Terezija* po rodovniku v *Slavi* leta 1689 še živa in neporočena in da v širši Valvasorjevi rodbini ni bilo v tem času nobene »gospodične« z imenom Marija Ivana ali samo z enim od obeh imen (prim. rodovno deblo). Na omenjenem rodovnem deblu ima Ivana Terezija sicer samo drugo ime Terezija, a bi se pri vpisu v mrliško matico lahko zmotili – to pri dvojnih imenih ni bilo redko –, tako da bi namesto Ivana Terezija oziroma Terezija Ivana zapisali Marija Ivana. Če bi se rodila šele po izidu *Slave*, torej med letoma 1689 in 1691, bi bila lahko hči dveh očetov – Adama Sigfrida ali Janeza Vajkarda –, vendar tako majhnega otroka v mrliški matici najverjetneje ne bi označili kot *Illma Domicella*, ampak prejkone kot hčerko tega in tega Valvasorja. Vpis njenega pokopa je v prvi (ohranjeni) mrliški matici župnije Vače 1687–1723 vse do leta 1708 edini vpis

¹⁷⁰ Doslej je bila prva znana omemba Valvasorja kot barona vpis v krstni matici župnije Šmartno pri Litiji 4. oktobra 1678: »Liber baro Valvasor« (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, 4. 10. 1678; Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 306). Reisp je imel v rokah osnutek kupoprodajne pogodbe za Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok z dne 27. septembra 1672, v katerem je Janez Vajkard naveden kot baron, a na to pomembno dejstvo ni opozoril (gl. op. 57).

¹⁷¹ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 5. 7. 1672.

¹⁷² Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309; Golec, *Epilog k Valvasorjevemu baronstvu*, str. 34.

¹⁷³ O stebri, votivnem spomeniku Marijinega brezmadežnega spočetja, gl. Lubej, Marijin steber, str. 60–62; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 159–160.

¹⁷⁴ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 358, 9. 7. 1682.

¹⁷⁵ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 143–157.

¹⁷⁶ Gl. op. 154–156.

Maksimila (* 1668), preživela svojega polstrica Janeza Vajkarda vsaj za kakšno leto.¹⁸³ Družino sta si ustvarila le dva Karlova otroka: Ana Marija in Janez Karel. *Ana Marija, poročena pl. Hohenwart* (1656–1725), je bila ob polihistorjevi smrti od vseh njegovih nečakov in nečakinj najstarejša. Pri 21-ih (1677) se je poročila s precej starejšim Francem Krištofom pl. Hohenwartom (ok. 1616–1696), ki razen tega, da je izviral iz stare kranjske rodbine, ni imel veliko pokazati. Zakonca sta živela v manjšem Hohenwartovem dvorcu Perovo pri Kamniku, ki ga je podedoval njun edinec.¹⁸⁴ Posebej kaže opozoriti na njunega pravnuka Antona pl. Hohenwarta (1768–1846), mitninskega uradnika in ljubiteljskega muzealca, ki je zadnjih trideset let preživel v Krškem in je najbrž posredni krivec, da so njegovo hišo pomotoma razglasili za zadnji dom Janeza Vajkarda Valvasorja.¹⁸⁵ *Janez Karel baron Valvasor* (1664–1741),¹⁸⁶ brat Ane Marije in Karlov edini odrasli sin, je šel po očetovi poti, čeravno ni najbrž nikoli dosegel Karlove veljave in ugleda. Tako kot Karel si je pridobil visoko izobrazbo,¹⁸⁷ oče mu je nato še mlademu priskrbel mesto prisednika ograjnega sodišča (1686),¹⁸⁸ enako kot deda Jerneja in očeta Karla

pa so ga dvakrat izvolili za stanovskega poverjenika.¹⁸⁹ Zapovrh je Karlovi rodbinski veji z njegovo ženitvijo uspel veliki met. Janez Karel je namreč kot prvi iz Valvasorjevega rodu in še za življenja Janeza Vajkarda, leta 1690, popeljal pred oltar pravo grofovsko hčerko in s tem za prihodnje rodove svoje rodbinske veje zakoličil nenapisano pravilo o poročanju. Oženil se je z *Ano Elizabeto grofico Auersperg* (1672–ne pred 1729) iz najpomembnejše kranjske plemiške rodbine,¹⁹⁰ ki mu je v naslednjih 22 letih rodila kar sedemnajst otrok (od 1691 do 1713),¹⁹¹ toda njegov rod je po moški strani ugasnil že v naslednji generaciji. Od vseh vej Valvasorjeve rodbine je Karlova belneška veja živela sicer najdlje, do smrti zadnjega moškega Valvasorja leta 1795.¹⁹²

Neprimerno manj kakor o polihistorjevem vplivnem polbratu Karlu Valvasorju vemo o nekaj mlajšem polbratu **Francu Adamu** (* 1624–1626, † 1663), ki ga

kakšnega Valvasorja, čeprav so jih medtem na Mediji pokopali več, med drugim tudi njenega očeta Karla (Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 103).

¹⁸³ Zadnjič je omenjena, in sicer kot neporočena, leta 1694, ko je njen oče Karel na Belneku narekoval oporoko (gl. op. 163) in je bila v 26. letu. Skoraj gotovo je ostala samska in umrla v naslednjih letih, v obdobju do leta 1708, ko v mrliški matici župnije Vače niso vpisovali pokopanih in Valvasorjevi rodbinski grobnici na Mediji (gl. prejšnjo opombo). Ta polihistorjeva nečakinja je ena redkih žensk v rodbini, za katero iz prve roke vemo, kje je preživljala otroštvo. V Kamniku jo je vzgojila njena neporočena teta Marija Klara Valvasor (* 1622–32, † 1679), ki o tem govori v svoji oporoki tik pred smrtjo, ko je bila Eva Maksimila stara deset let in pol (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679).

¹⁸⁴ Datum poroke ni znan, vsekakor ne pred 7. junijem 1677, ko sta bodoča mladoporočenca neznano kje sklenila poročno pogodbo (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 42, fasc. XXI, lit. H–27, 26. 11. 1696, pag. 31/Nr. 65). O lastništvu Perovega: ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 147; Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 437; Smole, *Graščine*, str. 344. Franca Krištofa pl. Hohenwarta s Perovega so pokopali 19. oktobra 1696, po navedbi v mrliški matici starega 80 let (NSAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707, s. p.), Ano Marijo, ki je nazadnje živela v Kamniku, pa 12. aprila 1725, pri čemer se kamniška mrliška matica o njeni starosti ušteje za devet let, saj ji jih pripisuje le 60 (prav tam, M 1707–1731, s. p., 12. 4. 1725).

¹⁸⁵ Golec, Neprava Valvasorjeva hiša, str. 80–89; Golec, *Valvasorjeva hiša*, str. 42–43.

¹⁸⁶ Skoraj gotovo je točen datum njegove smrti 2. april 1741, ki se pojavlja na rodovniku iz srede 18. stoletja (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 8, št. 273, Valvasor) in v literaturi (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 144; *Die Wappen des Adels*, stolpec 140). V svoji zadnji volji je izrazil željo biti pokopan na Mediji pri starših in ženi (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–15, 6. 3. 1739). V mrliški matici župnije Vače njunih pokopov ni, ker v tem času vanjo niso vpisovali medijskih pokopov – od leta 1725 do 1741 (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1723–1751; prim. Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 104).

¹⁸⁷ Leta 1682 ga najdemo v Gradcu na jezuitskih višjih študijih, na stopnji logika (Andritsch, *Die Matrikeln. Band 3*, str. 78), naslednje leto 1683 pa na študiju prava v Salzburgu (Redlich (izd.), *Die Matrikel*, str. 136).

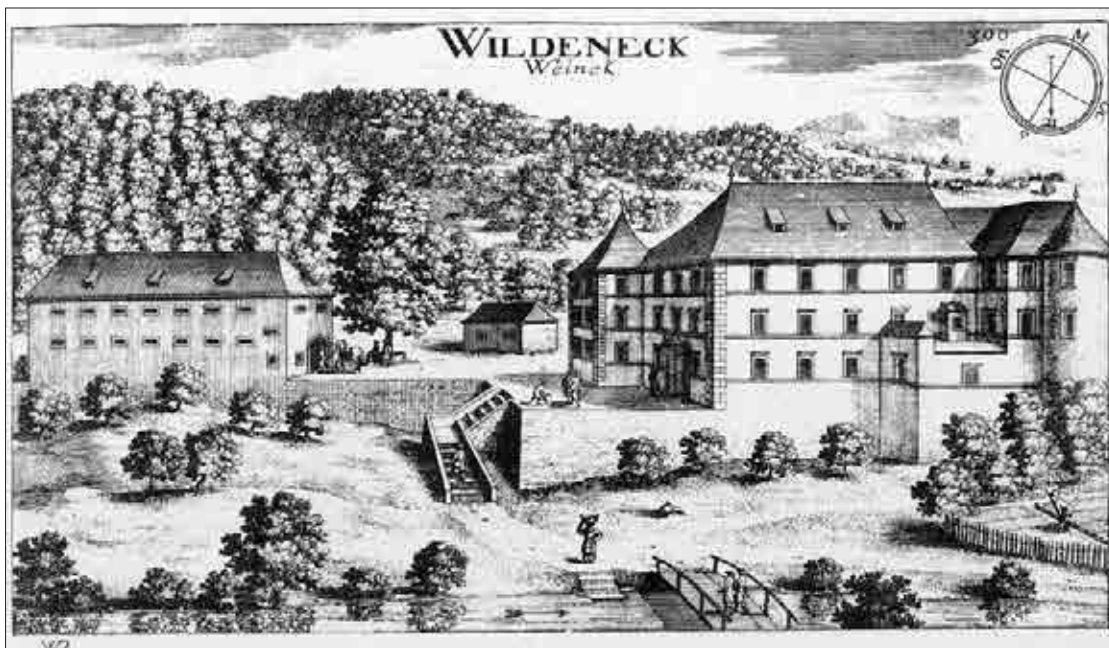
¹⁸⁸ Gl. op. 161.

¹⁸⁹ V deželnem zboru se je Janez Karel pojavljal od leta 1686, prvič naveden kot Karel Valvasor ml. (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 910, sejni zapisniki 36, 1683–1700, fol. 256v). Zatem ga večinoma srečujemo s polnim imenom Janez Karel. Potem ko je oče izpregel in ni bilo več nevarnosti, da bi ju zamenjevali, pa je včasih spet imenovan samo Karel (prav tam, šk. 908, sejni zapisniki 34, 1694–1699, fol. 63, 77v, 100v, 110). Mesto stanovskega poverjenika je prvič zasedal še mlad, v letih 1697 do 1701 (šk. 908, sejni zapisniki 34, 1694–1699, fol. 176; šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 573), star 33 let, postal leta 1699 podpredsednik (prav tam, fol. 627, 8. 7. 1699; 632v, 21. 8. 1699) in zadnje leto do 1701 sedel na predsedniškem položaju (prav tam, fol. 669v, 25. 5. 1700; šk. 915, sejni zapisniki 41, 1700–1709, fol. 61v). Sorodstvo z Auerspergi mu je v tem času začasno prineslo mesto deželnega podmaršala (šk. 913, sejni zapisniki 39, 1694–1708, fol. 137v, 18. 6. 1700; fol. 139). Po poldrugem desetletju, ko je Janez Karel že zakorakal v petdeseta, so ga deželni stanovi leta 1717 še enkrat izvolili za poverjenika, tudi zdaj je bil na funkciji štiri leta, do 1721, zadnje tedne kot predsednik (prav tam, šk. 917, sejni zapisniki 43, 1709–1720, fol. 255; šk. 918, sejni zapisniki 44, 1720–1735, fol. 21, 32v).

¹⁹⁰ Poročila sta se 30. novembra 1690 v Ljubljani (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1682–1718, s. p.). Ana Elizabeta je umrla neugotovljenega dne in leta po 2. juliju 1729, ko je na Belneku napisala dodatek k svoji tri leta prej prav tam sestavljeni oporoki (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–13, 17. 2. 1726, Codicill z dne 2. 7. 1729). Vsekakor je bila že nekaj let pokojna in potrjeno pokopana na Mediji (gl. op. 186), ko je 6. marca 1739, prav tako na Belneku, napisal oporoko Janez Karel. Da je od smrti Ane Elizabete tedaj minilo že več let, posredno pričata navedbi v dodatku k njegovi oporoki, v katerem pravi, da je cerkvi na Ločniku (pri sv. Ahacu) pri Turjaku dolžan ženin legat in da tam že vsako leto mašujejo.

¹⁹¹ NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1686–1692, pag. 161/1. 10. 1691; R 1692–1699, pag. 19/4. 3. 1693; pag. 54/9. 5. 1694; pag. 87/18. 5. 1695; pag. 128/23. 6. 1696; pag. 183/8. 12. 1697; pag. 232–233/15. 2. 1699; R 1700–1712, pag. 20/8. 9. 1700; R 1700–1712, pag. 73/17. 4. 1702; pag. 109/9. 10. 1703; pag. 139/12. 2. 1705; pag. 176/21. 7. 1706; pag. 233/29. 11. 1707; pag. 348/22. 12. 1710; R 1712–1722, pag. 55, 20. 6. 1713. – Krstnih podatkov ni samo za najpomembnejšega otroka in naslednika Karla Jožefa (1708/10–1761). Že Witting (1894) ga je zmotno enačil z mlajšim bratom Jožefom Ignacem Kristjanom (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 144) in mu kot datum rojstva pripisal 18. december 1710 (tj. štiri dni pred bratovim krstom; zmotno je povzel tudi Radics (1910), ki je Karlu Jožefu tako kot Witting pripisal krstne podatke mlajšega brata, a se je za povrh uštel pri datumu (Radics, *Johann Weikhard*, str. 345).

¹⁹² Gl. op. 118.

Belnek, »matični grad« Karlove rodbinske veje, po Valvasorjevi Topografiji Kranjske (Valvasor, *Topographia*, št. 300).

Valvasorjevo rodovno deblo v *Slavi* navaja preprosto kot pokojnega in brez družine.¹⁹³ Potemtakem bi lahko umrl že v mladosti, toda večkrat je izpričan še v petdesetih letih, vsakič v zvezi z Gamberkom, ki je bil tedaj v rokah brata Karla. Prvič ga srečamo leta 1639, in sicer med novimi člani ljubljanske kongregacije Marije Vnebovzete,¹⁹⁴ kar pomeni, da se je šolal pri ljubljanskih jezuitih, ter na očetovem seznamu nove obutve, ki Franca Adama imenuje *Franzl*.¹⁹⁵ V življenju ni bil posebno uspešen in najbrž dokaj poseben. Ničesar ni znanega o njegovem morebitnem javnem delovanju. Glede na to, da ga pogrešamo na deželnih zborih, kamor je redno hodil brat Karel, ga to področje očitno ni zanimalo.¹⁹⁶ Oženil se ni, ampak je v petdesetih letih kot tridesetletnik pomagal bratu Karlu upravljati Gamberk. Še največ vemo o njem zaradi spora s čemšeniškim mitničarjem Hansem Textorjem, ki ga je povzročil leta 1654 in se je vlekel več let.¹⁹⁷ Na Gamberku je bil Franc Adam Valvasor vsaj še spomladi 1658, saj naj bi po mitničarjevih besedah temu vse dotlej nenehno grozil.¹⁹⁸ Dejstvo, da na dva ukaza dvorne komore štiri leta sploh ni odgovoril, ga kaže kot precej samovoljnega in ponosnega človeka. Kot živ je izpričan še spomladi 1659, ko se je najverjetneje še vedno zadrževal na Gamberku.¹⁹⁹ Samo

iz vira druge roke vemo, da naj bi preminil marca 1663 v Celju,²⁰⁰ ko mu torej še ni bilo štirideset let. Kaj je tam počel, ostaja neznanka. Bržčas si je poiskal kakšno službo, potem ko je Karel izgubil Gamberk (1660).²⁰¹ Zdi se, da mu Celje kot domnevna zadnja življenjska postaja ni dolgo nudilo doma, če ni tam umrl sploh po naključju.²⁰² Vprašanje, kje vse se je torej zadrževal ta polihistorjev precej starejši polbrat in kaj je počel, še čaka na odgovor.²⁰³ Bržkone Janez Vajkard s Francem Adamom nikoli niti ni živel pod isto streho, razen občasno, kadar se je brat zadrževal na Mediji. Kot ni izključeno, da sta se vendarle srečevala in imela skupne interese. Za njuno druženje sicer ni moglo biti prav veliko možnosti že zaradi starostne razlike in fizične oddaljenosti. Ko

1659, lahko razberemo iz drugega Textorjevega dopisa z dne 29. marca 1659 (StLA, IÖ HK, 1659–I–25, 6. 10. 1658, 29. 3. 1659).

²⁰⁰ Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 143. – Mrliška matica celjske mestne župnije za ta čas ni ohranjena (NŠAM, popis matičnih knjig; Umek, Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 58).

²⁰¹ Golec, *Valvasorjev izvor* (3. del), str. 47.

²⁰² V krstni matici celjske župnije ga namreč ne zasledimo ne kot očeta ne kot botra, glede na pojavljanje raznih deželnoknežjih in drugih uradnikov v knjigi pa bi ga skoraj lahko izločili tudi iz vrst uradnikov, vsaj tistih, ki v Celju niso službovali le kratek čas (NŠAM, Matične knjige, Celje–Sv. Danijel, R 1651–1667). Poročne matice iz tega časa ni (NŠAM, popis matičnih knjig; Umek, Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 58).

²⁰³ V oporoki njegove mačehe, polihistorjeve matere Ane Marije Valvasor, nastali leta 1657, njegovo ime pogrešamo, tako kot ni v njej omenjen starejši brat Karel (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 49–53). Odsotnost obeh je razumljiva glede na to, da Ana Marija ni bila njuna rodna mati, da sta bila tedaj oba že odrasla, Franc Adam star vsaj trideset let, in da z mačeho nista imela odprtega nobenega vprašanja glede dedovanja.

¹⁹³ Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 109.

¹⁹⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 149.

¹⁹⁵ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

¹⁹⁶ Prim. ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 892, sejni zapisniki 18, 1646–1660; šk. 894, sejni zapisniki 20, 1653–1659; šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673; šk. 896, sejni zapisniki 22, 1657–1662; šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665.

¹⁹⁷ Golec, *Valvasorjev izvor* (3. del), str. 47.

¹⁹⁸ StLA, IÖ HK, 1658–IV–32, 11. 4. 1658.

¹⁹⁹ Textorjev dopis z dne 6. oktobra 1658 pravi, da Franc Adam na dva ukaza štiri leta ni odgovoril. Da je bil živ še spomladi

je Franc Adam umrl, je bil tedaj še ne 22-letni Janez Vajkard že nekaj let zdoma.

Veliko več časa kot s svojima polbratoma je lahko polihistor v otroštvu in mladosti preživel z dvema polsestrama, vsaj z najmlajšo Marijo Klaro. O drugi, njegovi najstarejši polsestri **Mariji Doroteji** (* 1619–1626, † pred 1679), vemo zelo malo. Rodovno deblo v *Slavi* jo označuje kot pokojno, imenuje pa samo z drugim imenom Doroteja. Tako so jo klicali in je kot taka prvič izpričana leta 1639 v medijskem urbarju v zapisu o obutvi.²⁰⁴ Da je imela v resnici dve osebni imeni in da je skoraj gotovo odrasla, četudi je morda umrla mlada, priča zgolj skopa omemba v oporoki njene najmlajše prave sestre Marije Klare, napisana tik pred sestrično smrtjo leta 1679 v Kamniku. Neporočena Marija Klara je manjši del zapuščine namenila za svete maše zase in za tedaj že pokojno »gospodično sestro« Marijo Dorotejo.²⁰⁵ Navedba samskega stanu obeh sester v oporoki se ujema s podatki na rodovnem deblu, da se torej nista poročili in nista vstopili v samostan, kot je storila njuna sestra (Marija) Elizabeta. Najbolj logičen bi bil sklep, da je Marija Doroteja živela in umrla pri bližnjih sorodnikih. Pomenljiva je njena neomemba v oporoki mačeha Ane Marije leta 1657, še posebej, ker se je polihistorjeva mati v svoji zadnji volji spomnila drugih dveh pastork, klarise Marije Elizabete in najmlajše Marije Klare.²⁰⁶ Ta je za mačeho lepo skrbela med boleznijo in je tedaj prejkone stalno živela na Mediji. Dejstvo, da v oporoki ni tretje neporočene pastork Marije Doroteje, lahko kaže na dvoje. Tedaj bodisi ni bila več živa ali pa je prebivala kje drugje, morda pri družini brata Karla, in torej z mačeho ni bila toliko povezana.

Marijo Elizabeto (* 1624–1630, † ne pred 1689), ki jo s polnim dvojnimi imenom imenuje prav mačehina oporoka²⁰⁷ – na rodovnem deblu in v drugih virih je le Elizabeta – je Janez Vajkard nemara poznal najslabše od vseh svojih odraslih sorojencev. Ne vemo sicer, kdaj je postala redovnica klarisa v Mekinjah, a če je prestopila samostanske zidove zelo mlada – večina novink v 17. in 18. stoletju je bila sprejetih med 15. in 17. letom²⁰⁸ – je zelo mogoče, da se je polihistor ni niti spominjal iz časa, preden je postala nuna, pa tudi to ni izključeno, da je sploh nikoli v življenju ni videl. Leta 1639 je vsekakor še živela s starši in sorojenci na Mediji; oče jo v zapisu o izdatkih za obutev imenuje s slovenskim imenom Lizika (*Lisikha*).²⁰⁹ Ko pa ji je leta 1657 umirala mačeha in je imela okoli trideset let, je bila že redovnica v Mekinjah; mačeha ji je iz svoje zapuščine, enako kot sestri Mariji Klari, namenila sto kron.²¹⁰ O rodovnem življenju sestre Elizabete Valvasor imamo sicer malo podatkov. V znanih cerkvenih virih je prvič omenjena šele leta 1685 ob volitvah nove opatinje in nato še ob

volitvah spomladi 1689.²¹¹ Ko se leta 1728 začenja mekinjska mrliška knjiga, njenega imena v njej pričakovanost ni, kajti bilo bi ji že okoli sto let.²¹² Iz oporoke njene sestre Marije Klare (1679) razberemo, da je morala biti Elizabeta dokaj petična redovnica, saj je sestri posodila sto goldinarjev. Deloma se je vzdrževala tudi iz vsakoletnega sestrinega prispevka desetih goldinarjev, ki ji je pripadal do smrti in ji ga je umirajoča Marija Klara v oporoki podvojila ter namenila Elizabeti še dvesto goldinarjev zapuščine.²¹³

Najmlajša polihistorjeva polsestra **Marija Klara** (* 1625–1632, † 1679), kakšnih devet do šestnajst let starejša od njega, je edina med sestrami Janeza Vajkarda, za katero vemo, da je z njim kot odrasla še vzdrževala stike. Potem ko jo leta 1657 srečamo na Mediji kot skrbno negovalko ob umirajoči mačehi in je zato dobila dediščino sto kron ter posebej še štiri krave in del hišne opreme,²¹⁴ je naslednje leto izpričana v domači župniji Vače v vlogi krstne botre kot »blagorodna gospodična« Ana Klara Valvasor.²¹⁵ Zatem se je očitno za nekaj časa preselila k bratu Karlu na Belnek, saj je leta 1669 omenjena kot krstna botra v moravški krstni matični knjigi.²¹⁶ Najpozneje v začetku sedemdesetih let pa se je ustalila v Kamniku, kjer jo spet srečujemo kot botro.²¹⁷ Kot je vidno iz oporoke, podpisane 29. aprila 1679 v mestu pod kamniškimi planinami,²¹⁸ je bila posebej navezana na Karlovo družino. Ne samo, da je brata imenovala za glavnega (univerzalnega) dediča in mu pred tem posodila veliko več denarja (1.733 goldinarjev) kot vsem svojim posojilojemalcem skupaj, ampak je vzela k sebi tudi Karlovo najmlajšo hčerko Evo Maksimilo (* 1668)²¹⁹ ter jo po lastnih besedah vzgojila, kot bi šlo za njenega lastnega otroka. V oporoki se je spomnila še svoje večletne služkinje, verjetno pa tako kot ob smrti tudi prej ni premogla lastne hiše. Ne samo v oporoki svoje matere, ampak tudi v zapisu lastne zadnje volje se Marija Klara Valvasor kaže kot srčna samska pastorka, sestra in teta. Precej obilno je namreč obdarovala omenjeno nečakinjo, še posebej sestro klariso Elizabeto v

²¹¹ Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 44–45, 53; Koblar, Drobtinice, str. 67.

²¹² NŠAL, *ŽA Mekinje*, Matične knjige, M 1728–1784. Prim. Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 52, 53. – Umrlih klaris pred tem niso vpisovali v mrliške matice župnije Kamnik, v katero je njihov samostan spadal (NŠAL, *ŽA Kamnik*, Matične knjige, M 1671–1707, M 1707–1731).

²¹³ Gl. op. 205.

²¹⁴ Gl. op. 206.

²¹⁵ NŠAL, *ŽA Vače*, Matične knjige, R 1656–1665, s. p., 19. 10. 1658.

²¹⁶ Za botro je šla 15. februarja 1669 nezakonski deklici, krstna matica pa jo – očitno zaradi brata barona Karla – naslavlja z baronico: »Illma Domicella Clara Valvasorin Baronissa« (NŠAL, *ŽA Moravče*, Matične knjige, R 1668–1681, s. p.).

²¹⁷ V kamniških krstnih matičah je izpričana kot botra od leta 1671 do 1677 (NŠAL, *ŽA Kamnik*, Matične knjige, R 1662–1673, s. p., 4. 3. 1671; R 1673–1685, s. p., 1. 4. 1675, 15. 7. 1677).

²¹⁸ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679.

²¹⁹ Eva Maksimila, najmlajša hči Karla Valvasorja (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 109), je edina od njegovih otrok že prišla na svet z baronskim naslovom. Krščena je bila v ljubljanski stolnici 13. oktobra 1668 (NŠAL, *ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj*, Matične knjige R 1664–1669, pag. 143).

²⁰⁴ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

²⁰⁵ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679.

²⁰⁶ Prav tam, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 50, 52.

²⁰⁷ Prav tam.

²⁰⁸ Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 55.

²⁰⁹ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

²¹⁰ Gl. op. 206.

Mekinjah²²⁰ in tudi vse štiri polbrate. Pri tem ne gre prezreti, da so trije polbratje, Janez Ditrih, Janez Herbard in Volfgang Jernej, dobili vsak po sto goldinarjev, medtem ko je Janezu Vajkardu namenila manjši delež. Polihistor ji je namreč po zadolžnici dolgoval sto goldinarjev in šest kron skupaj z obrestmi. Vse kaže, da je pri dobri polsestri potrkal s prošnjo za »dediščino« šče, ko je bila živa, on pa je denar nujno potreboval. V oporoki mu je celoten dolg izbrisala, a naj bi iz vsote plačal vsaj 50 maš za blagor njene duše.²²¹ Umirajoča je pokazala velikodušnost tudi do cerkvenih ustanov, med temi zlasti do kapele pri domačem medijskem gradu, v kateri naj bi iz njenega volila dvesto goldinarjev postavili oltar. Pri tem je zanimivo, da ni želela biti pokopana na Mediji, temveč v mekinjskem samostanu, morda iz praktičnih razlogov. Na priprošnjo sestre Elizabete, tamkajšnje redovnice, se ji je želja uresničila, in to že tri dni pozneje, 2. maja 1679.²²²

Zdi se, da se je Janez Vajkard bolje razumel s starejšim polbratom Karlom, novo glavo Valvasorjevega rodu, in s polsestro Marijo Klaro kakor z nekaterimi od svojih pravih odraslih sorojencev. Tako bi vsaj lahko sodili ob dejstvu, da je na rodovnem deblu v IX. knjigi *Slave* ni navedel zakonskih partnerjev najstarejšega brata in dveh sester, ki se niso poročili stanu primerno z osebami plemiškega rodu, in da je zamolčal tudi vse bratove otroke. Po vsej priliki so mu bili bližje nekaj let starejši brat Volfgang Kajetan, ki je zgodaj umrl, ter oba nekoliko mlajša brata, gospodar Medije Janez Herbard in duhovnik Volfgang Jernej. Zategadelj bomo naredili izjemo in dali pri obravnavi prednost omenjenim trem bratom, ki so imeli z Janezom Vajkardom več skupnega.

Volfgang Kajetan (* 1635–1638, † 1652–1657), kot ga poznamo iz zgodnejše omembe, ali Volf, kot mu pravi rodovno deblu v *Slavi*, je bil od polihistorja starejši tri do šest let, zato je utegnil biti mlajšemu bratu resnični ali od družine vsiljevani vzor. Iz njegovega življenja poznamo samo dva podatka. Prvi je omemba njegove dojitve (*Vrscha des Wolfflerle Amell*) 7. avgusta 1639,²²³ kar pomeni, da se je verjetneje rodil šele v letih 1637–1638 kakor leto ali dve prej. Edino pričevanje o poznejšem življenju Volfganga Kajetana je vpis njegovega polnega imena v sto let zatem sestavljeni seznam učencev latinske šole v Rušah, kjer ga najdemo kot novince v letu 1652.²²⁴ Več kot upravičen je sklep, da je kmalu zatem

umrl, morda še v Rušah, morda na Mediji.²²⁵ Ko bi bil ob pisanju materine oporoke sredi leta 1657 še živ, bi ga umirajoča Ana Marija Valvasor brez vsakršnega dvoma vključila v svojo zadnjo voljo. Tako tudi, ko bi bila z njim v sporu, saj se je v oporoki na široko razgovorila o svojem najstarejšem sinu Janezu Ditrihu, ki ga je zaradi neposlušnosti doletelo razdedinjenje.²²⁶

Tri leta za Volfgangom Kajetanom je na latinski šoli v Rušah izpričan tudi **Volfgang Jernej** (* 1646, † 1691–1692), eden od samo treh otrok Jerneja Valvasorja, za katere poznamo čas rojstva oziroma krsta. Krstili so ga 30. septembra 1646 v ljubljanski stolnici,²²⁷ potem ko sta med Janezom Vajkardom in njim prišla na svet dva otroka. Vpis v Ruško kroniko, na seznam novih učencev za leto 1655,²²⁸ je najzgodnejše pričevanje o tem, da je otrok preživel. Od vseh sorojencev kranjskega polihistorja je prav življenjska pot Volfganga Jerneja najboljše raziskana, in sicer po Radicevi zaslugi že od konca 19. stoletja,²²⁹ a ostaja nekaj vprašanj vse odtlej še vedno odprtih. Tako ne vemo, kje je študiral, potem ko je zapustil Ruše. Promoviral je pri 20-ih leta 1666 v Gradcu,²³⁰ nato pa spet ni znano, kdaj in kje je prejel kleriška posvečenja do vključno mašniškega.²³¹ Prvič ga kot duhovnika srečamo sredi sedemdesetih let (1675), ko je že upravljal beneficij v Marijini kapeli na Mediji in se je tam oziroma v bližini tudi zadrževal.²³² V skladu

1898 izpisal P. Radics in Volfganga Kajetana tudi identificiral kot brata Janeza Vajkarda (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, G Bratje in sestre Janeza Vajkarda Valvasorja, Volf Kajetan). Ob zapisu v kroniki, da gre za poznejšega sekovskega kanonika, je Radics upravičeno postavil vprašaj (prav tam, izpiski). Volfgang Kajetan Valvasor namreč v resnici nikoli ni postal kanonik v Seckauu (dopis vodje graškega škofijskega arhiva dr. Aloisa Ruhrija avtorju 18. 1. 2012).

²²⁵ Mrliških matičnih knjig iz tega časa ni ne za župnijo Vače ne za župnijo Ruše (Umek, Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 507, 762).

²²⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V-3, 10. 6. 1657; prim. objavo: Radics, *Johann Weikhard*, str. 50–51.

²²⁷ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 143.

²²⁸ ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 17v. Prim. Mlinarič, *Seznam imen*, str. 140; Radics, *Johann Weikhard*, str. 348.

²²⁹ Radics, *Valvasor-Studien XXVIII*, str. 347; *XXIX*, str. 355; *XXX*, str. 363; Radics, *Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem*, str. 110–113.

²³⁰ V promocijski knjigi graške jezuitske univerze je vpisan kot: »Wolfgangus Bartholomaeus Valvasor, Carniolus, Provincialis Labacensis« (Andritsch, *Die Matrikeln. Band 3*, str. 218).

²³¹ Za zdaj vemo, da ni bil posvečen v Ljubljani, Gradcu, na Dunaju, v Vidmu in Zagrebu. Prim. NŠAL, NŠAL 572, Zapisnica Franc Pokorn, šk. 383, Ordinacijski zapisnik 1577–1824; DAG, XX–C–3, Ordinationsprotokoll 1633–1678; DAW, Ordinationsprotokoll 1638–1708; AAU, ACAU, busta 631, Ordinazioni sacre 1646–1684; NAZ, Protocola Varia – Zapisnici različni, knj. Protokoli Br. 9a, Varia (knjiga rešenika 1668–1751).

²³² Na Mediji je 8. marca 1675 izstavil pobotnico tamkajšnjemu gospodarju, svojemu bratu Janezu Herbardu, s katero se je v celoti odpovedal dotedanjim obrestim na materino dediščino, ker mu je brat spregledal plačilo hrane za ves čas, ki ga je Volfgang Jernej prebil pri njem, in prav tako tudi (medijskemu beneficiatu) »gospodu« Sebastjanu Razboršku za čas od jurjevega 1674 do jurjevega 1675; poleg tega pa je omenjenemu duhovniku deloma že izplačal plačo (*die besoldung erlegt*)

²²⁰ Nečakinji Evi Maksimili so pripadle vse premičnine vključno z nakitom (razen enega prstana), brez nekaj predmetov, ki jih je umirajoča zapustila služkinji Maruški. Sestra Elizabeta je poleg sto goldinarjev, nekoč posojenih Mariji Klari, dobila še dodatnih dvesto, da bi v mekinjskem samostanu za sestro izposlovala zadnje počivališče. Vrhu tega ji je letni prispevek 10 goldinarjev, ki ji je pripadal do smrti, povečala na 20 goldinarjev.

²²¹ Zanimivo je dejstvo, da je Marija Klara v oporoki samo dva svoja brata naslovila kot barona, in to upravičeno brata Karla, polbrata Janeza Vajkarda pa neupravičeno.

²²² NŠAL, ZA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707, s. p. – V mrliški matici v tem času še ni navedb o starosti pokojnih; podatek bi znatno pripomogel k ugotovitvi vsaj približne letnice rojstva Marije Klare.

²²³ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

²²⁴ ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 14v; prim. Mlinarič, *Seznam imen*, str. 138. – Podatek je iz Ruške kronike že leta

z ustanovnimi določili beneficija iz leta 1650 je prevzel patronat nad to »večno ustanovo« svojega očeta, vendar tako, da je beneficij oskrboval prek drugega, stalnega duhovnika. O takšni upravi govori polihistor še leta 1689 pri opisu Medije v XI. knjigi *Slave*. Po njegovih besedah je ustanova prešla z najstarejšega brata Karla na Volfganga Jerneja, ko je postal duhovnik,²³³ torej ne prej kot malo pred letom 1670, če je bil izjemoma posvečen pred dopolnjenim 24. letom. V škofijski službi mu je mogoče slediti šele od leta 1678, ko mu je bilo 32 let in je nastopil službo župnijskega vikarja v Sv. Vidu pri Planini na Štajerskem. Dve leti pozneje je odšel za vikarja v Mozirje, tam preživel epidemijo kuge (1682), nato pa devet ali deset let, od 1682 do 1691 ali 1692, kot župnik služboval v Žalcu. Materin sorodnik, polihistorjev dobri znanec Vid Krištof baron Rauber s Frankovskega, mu je medtem leta 1687 priskrbel še dodatno čast in dohodek s podelitvijo beneficija pri oltarju sv. Barbare in Marjete v ljubljanski stolnici.²³⁴ Valvasorjevo rodovno deblo v IX. knjigi *Slave* in opis Medije v XI. knjigi ga leta 1689 imenujeta župnik in komisar v Žalcu.²³⁵ V tej vlogi ga v žalskih krstnih maticah srečujemo do 14. septembra 1691, nakar naj bi se po Radicsu preselil v Ljubljano,

vendar ta podatek ni z ničimer potrjen.²³⁶ Volfgang Jernej Valvasor je zanesljivo umrl pred 26. marcem naslednje leto, ko je bil na njegovo izpraznjeno benefikatno mesto v ljubljanski stolnici umeščen Albert Ernest baron Rauber.²³⁷ Od Valvasorjeve smrti je moralo dotlej miniti vsaj že nekaj tednov, za kar govori dejstvo, da je novega beneficiata barona Rauberja prezentiral njegov oče Vid Krištof, ki je živel na daljnem Frankovskem.²³⁸ Prejkone se je žalski župnik Volfgang Jernej Valvasor poslovil od tega sveta še pred koncem leta 1691, star 45 let, najverjetneje v Žalcu. V tamkajšnji mrliški matici je prav za ta čas daljša vrzel, v ljubljanski pa zapisa o njegovi smrti ni.²³⁹

Manj kot štirideset let je doživel **Janez Herbard** (* 1642–1645, † 1681), polihistorjev po času rojstva najbližji brat, od njega morda mlajši samo kakšno leto, če je prišel na svet kot dvojček skupaj s sestro Rozalijo Konstancijo. Tako kot Janez Vajkard se je šolal pri ljubljanskih jezuitih, saj ga 8. septembra 1662, ko je bil sprejet v kongregacijo Marije Vnebovzete, najdemo v zadnjem, šestem razredu jezuitske gimnazije (*Rhetores*).²⁴⁰ Skoraj gotovo je celotno šolanje končal v kranjski prestolnici, kajti njegovo ime pogrešamo tako na latinski šoli v Rušah, kjer je imel starejšega in mlajšega brata, kot v Gradcu, kjer je študiral najstarejši pravi brat Janez Ditrih.²⁴¹ Glede na to, da je očitno končal gimnazijo tri leta za Janezom Vajkardom, se je najverjetneje rodil leta 1644, če se je seveda na gimnazijo vpisal pri 12-ih, tako kot po vsem sodeč starejši brat.

Kaj je Janez Herbard počel po končanem šolanju, ne vemo. Bržkone se je odpravil na mladostno potovanje,

(ARS, AS 740, Gospostvo Jable, fasc. 8, Medija, Familiaria, Janez Herbert Valvasor, pobotnica 8. 3. 1675). Naslednje leto, 20. maja 1676, je Volfgang Jernej s pobotnico potrdil, da mu je brat plačal zakupnino za (hubo) na Kopravnici (*dem Pstant von der Khaprainitz*) od jurjevega 1675 do istega dne leta 1676 (prav tam, pobotnica 20. 5. 1676; huba na Kopravnici je navedena v ustanovni listini za beneficij, ki pravi, da je ležala tik ob medijskem grajskem polju (prepis listine z dne 2. avgusta 1650, nastal leta 1753: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 237, RDA, L 242, No. 12; prim. tudi Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165). Na Mediji se je Volfgang Jernej zadrževal tudi 30. marca 1678, ko je bratu izdal odpovedno pismo za prejeto dediščino po sestri Ani Katarini (ARS, AS 740, Gospostvo Jable, fasc. 8, Medija, Familiaria, Janez Herbert Valvasor, pobotnica 30. 3. 1678), ko pa mu je brat naslednje leto plačal zakupnino za hubo na Kopravnici, je pobotnica datirana na Vačah (prav tam, 20. 8. 1679).

²³³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165. – Iz leta 1684 poznamo kratko poročilo Volfganga Jerneja o upravljanju beneficija po kaplanu (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 49/22, Y Valvasorjev beneficij, 9. 10. 1684).

²³⁴ O življenjski poti Jerneja Volfganga Valvasorja: Radics, Valvasor-Studien XXVIII, str. 347; XXIX, str. 355; XXX, str. 363; Radics, Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem, str. 110–113 (v prispevku, prevodu iz nemščine, se je pripetila tudi vsebinska napaka: krajevno ime Prassberg je prevedeno kot Braslovče namesto kot Mozirje). Podatki o beneficiju v ljubljanski stolnici so v obeh prispevkih povzeti po: Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 760. Ohranjen je reverz Volfganga Jerneja ob prevzemu beneficija 19. marca 1687, ki vsebuje benefikatove obveznosti in sprčuje, da je Valvasorja na to mesto prezentiral Vid (Krištof) baron Rauber (NŠAL, NŠAL 1, SAL I, fasc. 35, Spisi I, 35/16, 19. 3. 1687). Istega dne je Volfgang Jernej v ljubljanskih škofijskih protokolih, v zapisu o umestitvi, označen kot baron in kot (župnijski) vikar v Žalcu (NŠAL, NŠAL 11, Škofijski protokoli, šk. 9, protokoli 15, 1687, pag. 65). Oznaka baron ni upravičena in tudi sam se v reverzu ni tako podpisal. – Kot je pokazal novičen pregled matičnih knjig župnije Žalec, je župnik Valvasor krščeval zelo redko: prvič je kot krstitelj vpisan 8. avgusta 1682, zadnjič pa 14. septembra 1691; nasledil ga je Franc Sigmund pl. Apfalter, ki je kot krstitelj prvokrat izpričan 7. septembra 1692 (ŽU Žalec, krstni matični knjigi 1661–1683 in 1684–1702, poročna matična knjiga 1665–1705 z mrliško 1665–1696).

²³⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109; *XI*, str. 165.

²³⁶ Radics, Valvasor-Studien XXX, str. 363; Radics, Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem, str. 113. – Radicsovi izpiski ne ponujajo nobene opore za ugotavljanje nadaljnje življenjske poti Volfganga Jerneja (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, G Bratje in sestre Janeza Vajkarda Valvasorja, Volf Jernej).

²³⁷ NŠAL, NŠAL 11, Škofijski protokoli, šk. 10, protokoli 17, 1692–1693, pag. 58–59.

²³⁸ V zapisu o umestitvi 26. marca 1692 je novi beneficiat prvič imenovan le kot Albert Ernest, drugič pa še z imenom Ettilij Anton in obakrat z baronskim naslovom »de Steinhart« (gl. prejšnjo opombo). Gre za tedaj komaj dobrih 13 let starega sina Vida Krištofa barona Rauberja s Steinharta na Frankovskem, rojenega 24. decembra 1678. O njem, njegovem očetu in sorojcih se je Valvasor razpisal pri opisu Kravjeka v XI. knjigi *Slave* (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 636–637).

²³⁹ V žalski mrliški matici je vrzel od 29. junija 1685 do 10. avgusta 1692 (ŽU Žalec, poročna matična knjiga 1665–1705 z mrliško 1665–1696). Prim. NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735; za Kranjsko prim. še: Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*. – Posmrtni ostanke Volfganga Jerneja Valvasorja so precej verjetno prenesli na Medijo in jih tam pokopali brez vpisa v mrliško matico župnije Vače, kar pri članih Valvasorjeve rodbine ni bil edini primer. Med letoma 1687 in 1708 je denimo vpisan le en pokop na Mediji, od leta 1725 do 1741 pa niti eden (Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 103–104). – Volfgang Jernej je vsekakor umrl, saj bi v nasprotnem moral biti v ljubljanskih škofijskih protokolih zapis o njegovi resignaciji na mesto beneficiata (prim. NŠAL, NŠAL 11, Škofijski protokoli, šk. 9, protokoli 15a, 1688–1689; šk. 10, protokoli 16, 1690–1691; protokoli 17, 1692–1693).

²⁴⁰ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 244.

²⁴¹ ŽU Ruše, Notata Rastensia etc.; prim. Mlinarič, Seznam imen; Andritsch, *Die Matrikeln. Band 2*.

morda za nekaj časa celo skupaj z Janezom Vajkardom. Kot smo videli, je leta 1669 ali 1670 od polbrata Karla odkupil domačo Medijo in tu je nato gospodaril kot družinski oče do smrti že dobro desetletje pozneje. Na družino je začel intenzivneje misliti, ko je v drugi polovici šestdesetih let dosegel polnoletnost. Poročen je bil dvakrat, njegovih šest otrok iz obeh zakonov – trije sinovi in tri hčerke, na rodovnem deblu v *Slavi* (1689) vsi navedeni kot živi²⁴² – pa daje vtis, da je novi medijski gospod zasnoval trden rod. Prvič se je oženil z Marijo Magdaleno pl. Rezenheim nedolgo pred 31. majem 1671, skoraj brez dvoma v Kranju.²⁴³ Njegova mlada nevesta se je tam rodila še brez plemiškega predikata in bila krščena 29. junija 1654. Na svet je prišla kot hči cesarskega nakladnika (mitničarja) Sebastjana Rezeta (Rece) in njegove žene Marije Cecilije, rojene Krazenbach.²⁴⁴ Poplemenitenje in naslov pl. Rezenheim naj bi prejel že Sebastjanov oče Simon Reze, prav tako nakladnik v Kranju,²⁴⁵ a raba takšnega predikata ni izpričana

pred letom 1660, ko je bilo Mariji Magdaleni šest let in je njen oče Sebastjan Reze dobil za ves svoj rod pravico izpustiti iz naslova prvotni priimek Reze ter postati samo »von Rezenhaimb«.²⁴⁶ Po imenjski knjigi ni nikoli premogel kakšne omembe vredne svobodne posesti, ampak le krpico v bližini Kranja,²⁴⁷ in njegova rodbina tudi ni dobila kranjskega deželanstva.²⁴⁸ Sicer pa je obračal znatne denarje, saj je hči Marija Magdalena, omožena Valvasor, dobila za doto in drugo dediščino kar 8.000 goldinarjev,²⁴⁹ vsoto, ki je šla po večini, če ne v celoti za zetov odkup Medije od polbrata Karla Valvasorja. Rezenheimovo bogastvo je zadoščalo za poroko vseh treh hčera s plemiči, dveh celo z baronoma.²⁵⁰ Janez Herbard Valvasor je šel po nevesto v Kranj, ko je bilo dekletu v 17. letu, on pa od nje približno deset let starejši.²⁵¹ Kot no-

²⁴² Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

²⁴³ O poroki z njo in njenih starših gl. Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 145. – 31. maj 1671 je datum, ko je Marija Magdalena Valvasor izpričana na Vačah kot krstna botra (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1666–1672). V zapuščinskem inventarju Janeza Herbarda je njun poročni dogovor žal naveden brez datacije (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 14/Nr. 36). V poročnih matičnih knjigah župnij Vače in Ljubljana–Sv. Nikolaj njune poroke ni (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1667–1685; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682), poročne matice župnije Kranj pa se začenjajo šele leta 1715 (Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 44).

²⁴⁴ Pred njo se je zakoncem rodil sin Franc Sebastjan, krščen 11. januarja 1648, ko je oče Sebastjan tudi izrecno naveden kot cesarski prejemnik, *Sacrae Caesareae Maie. Einnember*, devet let za Marijo Magdaleno pa hči Marija Renata, krščena 27. maja 1663, pri čemer je očetov priimek zapisan že kot *von Rezenhaimb* (NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1639–1651, fol. 70v; R 1652–1676, pag. 11, 87). Kot priča njegova oporoka, datirana v Kranju 20. septembra 1679, je imel tri hčerke: Marijo Magdaleno Valvasor, Marijo Barbaro baronico Zetscher in Katarino Elizabeto baronico Egkh (ARS, AS 308, Testamenti, III. serija, fasc. R 1–274, testament R–14, 20. 9. 1679), vendar drugi dve nista bili krščeni v Kranju. Svojo ženo Marijo Cecilijo imenuje v zadnji volji kot rojeno »von Khrazenbach«, njen deklški priimek pa v plemiški obliki »von Krazenbach« piše tudi Witting v svojih obravnavah rodbin Valvasor in Zetscher (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 145; (1895), str. 263). Priimek sicer ni potrjen kot plemiški in ga v maticah župnije Kranj ne srečamo (prim. NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, Rep R 1640–1731); prejkone je bila Marija Cecilija doma iz Postojne, pri opisu katere Valvasor v XI. knjigi *Slave* med lepimi hišami omenja Khratzenbachovo, ki pa je bila leta 1689 že v rokah drugega lastnika (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 6). Omeniti kaže, da je bila Rezenheimova hči Marija Barbara poročena s Francem Engelbertom baronom Zetscherjem (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1895), str. 263). Zakonca sta bila dobra znanca polihistorja Janeza Vajkarda in tako je šla Marija Barbara za krstno botro njegovemu najmlajšemu, že v Krškem rojenemu sinu, ki je dobil ime po baronu Francu Engelbertu (Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 329). Sebastjan pl. Rezenheim se v oporoki naslavlja kot cesarsko-kraljevi nakladnik ter deželnostanovski prejemnik nove naklade in sredstvenine v Kranju; očeta Simona omenja kot svojega predhodnika na mestu nakladnika (ARS, AS 308, Testamenti, III. serija, fasc. R 1–274, R–14, 20. 9. 1679).

²⁴⁵ Po J. Zontarju je bil Simon Reze nakladnik v letih 1628–1646, Sebastjan pa v obdobju 1646–1680; kot tretjega Rezeta

navaja Mihaela, v letih 1661/2 mestnega sodnika (Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 208). Meščan Mihael Reze, katerega stopnja sorodstva s Sebastjanom ostaja neznana, je svojim otrokom, ki so se mu rojevali do leta 1646, izbiral krstne botre med višjimi duhovniki in plemiči, ko pa je leta 1685 umrl, ga niso pokopali s plemiškim predikatom pl. Rezenheim, temveč kot 80-letnega odvoledga mestnega svētika Rezeta (NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1639–1651, fol. 9, 30v, 47, 64; M 1681–1733, pag. 32). Sebastjan je potrjeno prebival v Kranju že pred poroko, saj se mu je tam leta 1641 rodil nezakonski sin (prav tam, fol. 15).

²⁴⁶ Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 167.

²⁴⁷ V kranjsko imenjsko knjigo so šele leta 1661 vpisali Rezenheimovo prav majhno imenjsko rento manj kot pol goldinarja za neko njivo: »Herr Sebastian von Rezenhaimb wegen eines Ackhers« (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), pag. 134). V naslednji imenjski knjigi je vpis leta 1709, da so njivo prepisali na podložnika z Orehka pri Kranju (prav tam, št. 6 (1662–1756), pag. 286). Podatek o kupcu je bil ključen za iskanje Rezenheimov na območju Kranja in za njihovo izsleditev.

²⁴⁸ Prim. seznam deželanskih rodbin v: Schiviz von Schivizhofen, *Der Adel – Krain*, str. 499. – V *Slavi vojvodine Kranjske* je Rezenheimova rodbina omenjena samo enkrat, nikoli kot posestniki kakšnega gradu. Našteta je med nižjimi plemiški rodbinami, »katerih del ima na Kranjskem posestva, del v deželi stalno živi, rekatere pa so že izumrle ali so se iz dežele izselile« (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 118: von Retzenheim). Rodbine na Kranjskem ne srečamo med lastniki gradov (prim. Smole, *Graščine*), priimek »Reze von Rezenheim« pa je pozneje, konec 17. stoletja, izpričan v Gradcu (Andritsch, *Die Matrikeln*. Band 3, str. 137, 138, 195).

²⁴⁹ O tem govori poravnalna in zamenjalna pogodba med Valvasorji iz leta 1683, in sicer kot o terjatvi otrok Janeza Herbarda Valvasorja iz prvega zakona (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683). V Rezenheimovi oporoki je omenjena enaka dota hčerki Katarini Elizabeti, poročeni baronici Egkh (ARS, AS 308, Testamenti III. serija, fasc. R 1–274, R–14, 20. 9. 1679).

²⁵⁰ Gl. op. 244.

²⁵¹ Posredni dokaz, da je družina Sebastjana pl. Rezenheima ostala v Kranju, sta dve njegovi tamkajšnji pobožni ustanovi iz druge polovice 17. stoletja ter dolg mestu v višini 1.000 goldinarjev, izpričan leta 1690 (Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 204, 205). Sebastjan je najverjetneje umrl leta 1680, ko naj bi po Žontarju prenehala njegova nakladniška služba (prav tam, str. 208). V prvi mrliški matici, ki se začenja naslednje leto, ni namreč ne njegove ne ženine smrti (NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, Rep M 1681–1779, M 1681–1733), v zamenjalni pogodbi Valvasorjev z datumom 13. januar 1683 pa je naveden kot že pokojni (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683). Vse naštetu se uje-

vopečeni medijski gospod jo je pripeljal na domači grad, kjer je bolehnna Marija Magdalena narekovala oporoko že 24. januarja 1672, ko še ni imela otrok in se ji je bližal porod.²⁵² Po rodovniku v *Slavi* je svojemu možu povila dva otroka.²⁵³ Če sta se rodila kot dvojčka, bi njuna mati lahko preminila še isto leto 1672, morda na porodu, lahko pa bi živela še kakšni dve leti.²⁵⁴ Najpozneje jeseni 1675 se je namreč vdovec Janez Herbard vnovič oženil,²⁵⁵ tokrat s plemenitejšo mladenko iz baronske rodovine, z **Marijo Salomo baronico Moscon**.²⁵⁶ Njeno sestro Ano Marijo je malo pred njim (1673) vzel za ženo njegov završki mrzli nečak Adam Sigfrid baron Valvasor,²⁵⁷ tako da so bili Mosconi zdaj v ožjem sorodstvu z obema Valvasorjevima rodbinskima vejama. Nova medijska nevesta je prihajala z gradu Jablje pri Trzinu, kjer se je najverjetneje tudi rodila, in sicer staršema Janezu Krstniku baronu Mosconu in Mariji Sidoniji, rojeni pl. Rasp, ki je možu prinesla Jablje v zakon.²⁵⁸ Janez Kr-

stnik pa je bil vnuk leta 1617 pobaronjenega Inocenca Moscona,²⁵⁹ ki so ga starejše generacije Valvasorjev še dobro pomnile. Inocenc je bil namreč nečak prvega Valvasorja v deželi, Janeza Krstnika († 1581), brez katerega ne bi bilo rodbine kranjskih Valvasorjev, saj je polihistorjev ded Hieronim v celoti dolgoval socialni vzpon temu svojemu dobrotniku.

Marija Saloma je svojemu možu rodila pet otrok, najbrž vse na Mediji, tako da je skupno število otrok Janeza Herbarda Valvasorja znašalo vsaj sedem ali najmanj enega več, kot jih navaja rodovno deblo v *Slavi*.²⁶⁰ Prav na dan, ko so krstili njegovega zadnjega sina, 16. aprila 1681, je medijski gospod Janez Herbard Valvasor zatisnil oči,²⁶¹ star manj kot štirideset let. O njegovih interesih in drugih dejavnostih vemo zelo malo, vsaj v nečem pa se zdi podoben Janezu Vajkardu. Ni ga namreč posebej mikalo javno življenje. O kakšnih funkcijah Janeza Herbarda Valvasorja v stanovski upravi ni prav nobenih poročil.²⁶² Ko bi bil prisednik ograjnega sodišča kakor več drugih Valvasorjev, Janez Vajkard tega ne bi pozabil navesti na rodovnem deblu Valvasorjev v IX. knjigi *Slave*, kot je to storil za vse druge sorodnike.²⁶³ Tudi na deželni zbor se je Janez Herbard prvič pojavil šele leta 1673, pozneje kot iz dežele dolgo odsotni brat Janez Vajkard, čeprav je bil tedaj že kakšna tri leta medijski gospod.²⁶⁴ Pogosteje se je stanovskih zasedanj udeleževal šele proti koncu življenja,²⁶⁵ ko so zaradi dveh

ma z dejstvom, da ima Rezenheimova oporoka, sestavljena v Kranju, datum 20. september 1679; v njej govori o ženi Mariji Ceciliji kot o še živi, o sebi pa pravi, da je dosegel precej visoko starost (ARS, AS 308, Testamenti, III. serija, fasc. R 1–274, R–14, 20. 9. 1679).

²⁵² ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–4, 24. 1. 1672.

²⁵³ Otroka sta navedena kot Ana in Maksimilijan (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109). Prejkone sta bila dvojčka ali rojena tesno drug za drugim. Ko so namreč 20. oktobra 1717 na Mediji pokopali Jurija Maksimilijana, mu daje mrliška matica 45 let, kar pomeni, da bi se moral roditi leta 1672 (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723, s. p.).

²⁵⁴ Njena oporoka in inventar njene zapuščine sta v zapuščin-skem inventarju Janeza Herbarda navedena brez datacije (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 7/Nr. 12, 16/Nr. 45).

²⁵⁵ Gl. op. 107.

²⁵⁶ O starših prim. Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 145.

²⁵⁷ Adam Sigfrid Valvasor in Ana Marija Moscon sta se poročila 30. januarja 1673 v Mengšu, v mengeški poročni matici pa pogrešamo poroko Janeza Herbarda Valvasorja in Marije Salome Moscon (NŠAL, ŽA Mengeš, Matične knjige, P 1669–1702, s. p.). Zaman jo iščemo tudi v ljubljanski poročni matici (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682). Ni izključeno, da se je Janez Herbard oženil v domači grajski kapeli na Mediji. V takem primeru poroke prav zato niso vpisali v poročno matico župnije Vače (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1667–1685), kot vse do leta 1677 v tamkajšnje krsne matice niso vpisovali medijskih krstov (Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 96–97).

²⁵⁸ O njenem izvoru govori najbolj neposredno regist poravnave za materino dediščino, ki sta jo hčerki sklenili 1. februarja 1678 z očetom Janezom Krstnikom baronom Mosconom (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 34, fasc. XVII, lit. G–67, 5. 9. 1713, pag. 2/Nr. 7). – O Mosconovi družini gl. zlasti Lukan-tschitschevo genealoško zbirko (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 113). Prim. Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 145. – Marija Saloma je verjetno prišla na svet med letoma 1650 in 1655, ko v vrsti krsnih matic mengeške župnije zija vrzel (prim. prejšnjo in poznejšo krsno matico: NŠAL, ŽA Mengeš, Matične knjige, R 1643–1650, R 1655–1668); od krstov njenih sorojencev je v Mengšu vpisan samo krst sestre Eve Maksimile 7. novembra 1655, v Ljubljani pa Marije Ane 2. marca 1648 in Janeza Herbarda 7. februarja 1653 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 191; R 1653–1664, pag. 4). Prav mogoče je, da njenega krsta v Mengšu preprosto niso vpisali, ker je bila krščena na gradu Jablje. – O lastnikih gradu Jablje: Šmole, *Graščine*, str. 196.

²⁵⁹ O pobaronjenju: Frank, *Standeserhebungen. 3. Band*, str. 262.

²⁶⁰ Kot je že znano, najdemo vpise krstov Valvasorjevih otrok v krsni matici župnije Vače šele od četrtega otroka dalje, *Franca Jožefa*, krščenega 5. decembra 1677 (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p.), ki ga rodovno deblo v *Slavi* pomotoma imenuje Jošt (*Jobst*), klicali pa so ga Jožef. Sledi jo *Marija Eleonora*, krščena 4. januarja 1679, in dva *Franca Erazma*, prvi krščen 24. januarja 1680, in drugi 16. aprila 1681. Rodovno deblo pozna samo enega, in sicer kot Franca (Franciscus). Iz krsnih matic niso znani prvi trije otroci: *Ana Marija* (* 1672–74) in *Jurij Maksimilijan* (* 1672–74), oba iz prvega zakona, ter *Marija Ana* (* ok. 1675), navedeni v rodovniku kot Ana, Maksimilijan in Marija. Vaške krsne matice dajejo torej vtis, da se je družina Janeza Herbarda Valvasorja od nekd priselila med rojstvom tretjega in četrtega otroka, vendar ni za takšno domnevo nobene podlage. Glede na to, da starejši otroci niso bili krščeni v Ljubljani (prim. NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1669–1678) in da je njihova mati Marija Magdalena v visoki nosečnosti 24. januarja 1672 narekovala oporoko na Mediji (gl. op. 252), ne gre dvomiti, da je prvega otroka ali dvojčka tam tudi rodila. Enako velja za prvorojenko iz drugega zakona, Marijo Ano.

²⁶¹ Smrt Janeza Herbarda je vpisana v krsno matico župnije Vače kot »spomina vreden dogodek« pri krstu njegovega najmlajšega otroka (gl. prejšnjo opombo).

²⁶² O funkcijah molči tudi pokojnikova naslovitev v njegovem zapuščin-skem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 1). – Leta 1679 se je sicer dal začasno vpreči v funkcijo vodje kužne zapore na Trojanah, ker je pač bival blizu (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 901, sejni zapisniki 27, 1671–1680, fol. 345v–346, 370; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 339).

²⁶³ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – Kot prisednika deželne pravde ga zmotno navaja Radics (Radics, *Johann Weikhard*, str. 339).

²⁶⁴ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 97v, 24. 7. 1673; fol. 162, 5. 3. 1674; šk. 898, sejni zapisniki 24, 1665–1674, fol. 351, 5. 3. 1674.

²⁶⁵ Prav tam, šk. 902, sejni zapisniki 28, 1676–1679, fol. 57v, 8.

drugih Valvasorjev, polbrata Karla in mrzlega nečaka Adama Sigfrida, dvakrat pomotoma še njega označili kot barona (1678 in 1680).²⁶⁶ Po udeležbi na zasedanjih je za njima sicer močno zaostajal, a na drugi strani je v deželnozborskih klopeh vendarle sedel precej pogostejše od Janeza Vajkarda. Morda ga je podobno kot brata privlačila vojska, a ni znano, da bi se udeleževal kakšnih bojov ali pohodov. Skupaj z Janezom Vajkardom je leta 1671 postal pripadnik deželne konjenice in s tem do smrti ostal prejemnik čakarine.²⁶⁷ Sicer pa je bil sodeč po zapuščinskem inventarju po nečem zelo drugačen od Janeza Vajkarda. Inventurni komisarji niso namreč v njegovi zapuščini popisali niti ene knjige. Kolikor se jih je na Mediji nabralo v prejšnjih dveh rodovih, so jih družinski člani očitno raznesli, največ verjetno Karel, ko je grad prodal Janezu Herbardu. Gledano celoto, vejata iz inventarja precejšnja skromnost in zmernost. Nekoliko drugačno podobo ponuja le popis slik, ki so jih našli več kot trideset.²⁶⁸

V času, ko je Janez Herbard gospodaril na Mediji, daje kranjska imenjska knjiga vtis, da je šlo njegovo gospodarstvo samo navzgor. Imenjska renta se je z dokupi povzpela z malo več kot 47 goldinarjev na blizu 76 goldinarjev.²⁶⁹ Toda videz, ki ga je daje omenjeni vir, je zavajajoč. Zgodnja smrt Janeza Herbarda je namreč marsikaj postavila na glavo. Utegnila je biti povsem nepričakovana ali pa Janez Herbard vsaj ni dolgo bolehal.²⁷⁰ Razmere na Mediji so se z njegovim odhodom v večnost močno spremenile. Vdova Marija Saloma je z otroki iz obeh moževih zakonov le še krajši čas ostala na Mediji. Ko se je izkazalo, da je njen mož zapustil več dolgov, kot je bilo vredno njegovo premoženje, ji slej ko prej ne bi preostalo drugega kakor medijsko posest z gradom prodati. Da pa Medija ne bi prišla v tuje roke, so v Valvasorjevi rodbini sklenili dogovor, kako poma-

gati mladi vdovi in vse zadeve urediti znotraj domače hiše. Tudi pokojnikove dolgove so namreč skoraj v celoti predstavljale obveznosti do družinskih članov, sicer pa daleč največ do otrok iz prvega zakona in do nekdanjega tasta pl. Rezenheima.²⁷¹ Celotni dolg je presegal 12.000 goldinarjev, medtem ko so Medijo s pripadajočo posestjo ocenili na (samo) 16.522 goldinarjev. Valvasorji so sedli skupaj in se pod vodstvom pokojnikovega polbrata Karla kot najstarejšega in najvplivnejšega rodbinskega člana dogovorili, da bo obveznosti Janeza Herbarda poravnal njegov mrzli nečak Adam Sigfrid baron Valvasor z Zavrha (1649–1699), sin že dolgo pokojnega bratranca Janeza Krstnika (ok. 1613/15–1650). Adam Sigfrid je bil za povrh poročen z Marijo Ano baronico Moscon, sestro ovdovele medijske graščakinje Marije Salome, tako da ga je z medijskim grajskim parom vezalo dvojno sorodstvo. Valvasorji so tako 13. januarja 1683 v Ljubljani podpisali poravnalno in zamenjalno pogodbo, s katero so izvedli »zgodovinsko rošado« – zamenjavo Medije v rokah Jernejeve rodbinske veje za dvorec Zavrh v lasti Adamove veje. Završki gospod Adam Sigfrid je svoj podedovani Zavrh, ocenjen na 11.700 goldinarjev kranjske veljave, odstopil Francu Engelbrehtu baronu Zetscherju, varuhu mladoletnih otrok pokojnega Janeza Herbarda iz njegovega prvega zakona s pl. Rezenheimovo. S tem je poplačal 9.403 goldinarjev, kolikor je Janez Herbard dolgoval otrokoma iz naslova dediščine po materi in dedu, 2.300 goldinarjev pa mu je varuh ostal dolžan. Vdova Marija Saloma se je morala zadovoljiti z razliko do skupne vrednosti Medije, kar je pomenilo, da bo svak Adam Sigfrid poravnal druge dolgove njenega moža in da vdova obdrži tisto posest, ki jo je prej kupila izključno s svojo dediščino.²⁷² Iz imenjske knjige je razvidno zgolj to, da je Marija Saloma ob poravnavi leta 1683 obdržala 16 hub ali dobrih 22 goldinarjev imenjske rente, torej tisto, kar je kupila s svojim denarjem. Glavnino, nekaj več kot 52 goldinarjev z 32 hubami, so prepisali novemu medijskemu gospodu baronu Adamu Sigfridu.²⁷³ Janez Vajkard je v XI. knjigi *Slave* pri Zavrhu zapisal, da je Adam Sigfrid svoj podedovani grad »približno pred šestimi leti« zamenjal za Medijo »z otroki mojega pokojnega brata Janeza Herbarda«, ni pa povedal, da so bili to otroci oziroma dva otroka iz bratovega prvega zakona.²⁷⁴ Pri opisu Medije je še razkril, da je kupec baron Adam Sigfrid »naš bratranec« (*unser Vetter*) – dejansko je bil bratrančev sin – in da je »k tej zamenjavi dodal nekaj denarja«.²⁷⁵ Ker v zamenjalni pogodbi ni govor o nobenem dodanem denarju, je torej navedbo v *Slavi* treba razumeti med vrsticami, in sicer, da je šlo za poravnavo dolgov.

Na Mediji je torej leta 1683 zagospodarila Ada-

2. 1677; šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 93v, 15. 6. 1678; fol. 118v, 17. 10. 1678; fol. 157v, 9. 3. 1679; fol. 163, 10. 3. 1679; fol. 200, 10. 1. 1680; fol. 264, 3. 2. 1681; šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 7, 17. 10. 1678; fol. 64, 9. 2. 1679; fol. 70v, 10. 3. 1679; fol. 125, 10. 1. 1680; fol. 133, 21. 2. 1680; fol. 141, 22. 2. 1680; fol. 205v, 3. 2. 1681; fol. 217, 4. 2. 1681.

²⁶⁶ Ko so ga prvič označili kot barona, je na seznamu naveden precej spodaj, vendar so bili tedaj baroni pomešani z drugimi plemiči; ob drugi navedbi je zlezel višje, k samim baronom (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 7, 17. 10. 1678, fol. 125, 10. 1. 1680).

²⁶⁷ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673, fol. 279v, 9. 10. 1671; šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 25, 9. 10. 1671. – Leta 1676 je prosil deželne stanove, naj mu čakarino odštejejo od davčnih zaostankov (prav tam, šk. 902, sejni zapisniki 28, 1676–1679, fol. 252, 4. 7. 1676). – Dva meseca po njegovi smrti so deželni stanovi podelili izpraznjeno mesto v deželni konjenici njegovemu mrzlemu nečaku Adamu Sigfridu baronu Valvasorju iz Adamove rodbinske veje (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 307v, 13. 6. 1681).

²⁶⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681.

²⁶⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 100.

²⁷⁰ Udeležil se je namreč še deželnega zbora 3. in 4. februarja 1681 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 264, 3. 2. 1681; šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 205v, 217).

²⁷¹ Gl. op. 27.

²⁷² ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683. – V dogovoru z novim medijskim gospodom je bila Marija Saloma dolžna Medijo prepustiti svaku do jurjevega istega leta 1683, pri čemer je smela z gradu odnesti glavnino premičnin (razen slik, predmetov moške prve žene in večjega dela živine).

²⁷³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 100.

²⁷⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 399.

²⁷⁵ Prav tam, str. 165.

mova rodbinska veja Valvasorjev, Zavrh pa je pripadel otrokoma polihistorjevega brata Janeza Herbarda iz njegovega prvega zakona. K sebi ju je vzel varuh Franc Engelbreht baron Zetscher, saj sta imela šele okoli deset let in se nista mogla sama naseliti v Zavrhu, kaj šele tam gospodariti. Jurija Maksimilijana najdemo v Zavrhu šele dobro desetletje pozneje, ko se je poročil (1696),²⁷⁶ njegovo sestro Ano Marijo pa tri leta prej, tedaj staro okoli dvajset let.²⁷⁷ Pred tem, še za življenja strica Janeza Vajkarda, je Jurij Maksimilijan končal ljubljansko gimnazijo.²⁷⁸

Njegova mačeha, vdova Marija Saloma, rojena baronica Moscon, je morala po pogodbi do jurjevega 1683 prepustiti Medijo svojemu svaku iz Adamove rodbinske veje Valvasorjev. Le ugibamo lahko, kam se je z majhnimi otroki zatekla prvo leto oziroma ali je smela začasno ostati na Mediji. Dvorec Sela pri Šmartnem pri Litiji je namreč kupila šele spomladi 1684, in sicer za 6.000 goldinarjev deželne veljave. Vdovin novi dom je stal zelo blizu Bogenšperka, na katerem je gospodaril njen drugi svak polihistor Janez Vajkard. Nedvomno je prav on pomagal svoji svakinji pri izbiri in nakupu nadomestnega domovanja. Ni naključje, da so kupoprodajno pogodbo podpisali na njegovem Bogenšperku, polihistor pa je na njej podpisan kot prva od treh prič.²⁷⁹ Nakup Sel je bil za vdovo tem prikladnejši, ker je na tleh šmarske župnije ležal tudi del njene posesti, ki jo je obdržala po izgubi Medije.²⁸⁰ Vedenje o selitvi Marije Salome v Sela med

drugim dolgujemo polihistorju, ki je bil torej o zadevi več kot dobro poučen.²⁸¹ V naslednjih treh letih se je Marija Saloma še dvakrat poročila, prvič v letih 1684–1686 z Janezom Vajkardom pl. Semeničem in nato leta 1687 kot dvakratna vdova z Volfom Albrehtom Schwabom pl. Lichtenbergom, obakrat z revnima pripadnikoma nižjega plemstva.²⁸² Glede na to, da je bil prvi verjetno doma nedaleč od Sel, drugi pa potrjeno z enega sosednjih gradičev, ju je Valvasor, ki je tedaj že dobro stoletje živel na Bogenšperku, poznal od prej. Bil je nemara celo posrednik pri obeh porokah svoje ovdovele svakinje. Po njegovih navedbah v *Slavi* je tudi lastništvo Sel prešlo s porokama na njenega drugega in tretjega moža,²⁸³ kar je vsaj deloma točno.²⁸⁴ O drugem možu,

²⁷⁶ Jurij Maksimilijan se je poročil z Marijo Frančiško pl. Seethal, in sicer kmalu po podpisu poročne pogodbe, datirane marca 1696 na Starem gradu pri Novem mestu, kjer je nekoč gospodaril njegov ded Jernej Valvasor (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 117, fasc. XXXVII, lit V–13, 28. 4. 1721, pag. 14–15/Nr. 10). Še isto leto 13. decembra so na Svibnem krstili njegovega prvorojenca (NSAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1685–1701, fol. 89v).

²⁷⁷ »Gospodična« Ana Marija je bila 1. februarja 1693 na Svibnem krstna botra otroku Volfganga Antona barona Neuhausa (NSAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1685–1701, fol. 66v).

²⁷⁸ Leta 1690 je kot član kongregacije Marije Vnebovzete naveden med študenti petega, poetičnega razreda, naslednje leto pa šestega, retoričnega (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 387, 392). Obakrat ga bratovščinska knjiga označuje kot barona, kar sicer ni bil, a so v knjigi tako imenovali vse Valvasorje.

²⁷⁹ Po kupoprodajni pogodbi, podpisani 26. marca 1684 na Bogenšperku, je vdova pridobila dvorec s pritliklinami ter osem hub in tri kajže v okolici Šmartnega; kupnina za posest, ki jo je prevzela 1. maja istega leta, je znašala 6.000 goldinarjev in deset državnih tolarjev za likof (KLA, KLA 741, Güter Ebensfeld, Sch. 1, Aktenkonvolut 2, Nr. 16, 26. 3. 1684). Po pogodbi bi prodajalcu Andreju Ludviku Vezjaku (Wesiakh) oziroma Vizjaku morali v imenjski knjigi odpisati štiri funte (goldinarje) imenjske rente in jo prepisati vdovi Valvasorjevi, kar pa se ni zgodilo. Kot novi lastnik je bil šele leta 1690 vpisan njen tretji mož Volf Albreht Schwab (pl. Lichtenberg), za katerega imenjska knjiga netočno navaja, da je posest tedaj kupil od Andreja Ludvika Vezjaka (*Weßiakh*) (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 242). – Prodajalec Vezjak je bil sicer tast Valvasorjevega bakroreza Andreja Trosta. Ta se je zapletel z Vezjakovo hčerko Magdaleno, ki mu je še pred poroko v domačem dvorcu Sela rodila nezakonskega sina; otrok je bil krščen 9. julija 1680 in pozakonjen ob poroki staršev 8. septembra istega leta (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s. p., 9. 7. 1680).

²⁸⁰ Zamenjalna in poravnalna pogodba govori o posesti, ki jo je obdržala, le na splošno in prav tako ob njeni pridobitvi

kranjska imenjska knjiga, in sicer o 16 hubah (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenu Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683; ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 100). Ko pa je Marija Saloma leta 1699 dvanajst hub in pol dala v zakup in jih štiri leta zatem zakupniku prodala, je razvidno, da so ležale v župnijah Vače in Šmartno pri Litiji (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 823, fasc. 547a, Napovedi premoženjskega davka po posameznih strankah za l. 1703 in 1704, Nr. 186, 1. 1. 1699, 19. 6. 1703).

²⁸¹ Po polihistorjevih besedah je Sela kupila že kot vdova, in sicer od tja priženjenega Andreja Ludvika Vizjaka (*Wisiakh*) (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 233), kar se ujema z navedbami v kupoprodajni pogodbi, v kateri je prodajalec sicer podpisan kot Vezjak (*Wesiakh*) (KLA, KLA 741, Güter Ebensfeld, Sch. 1, Aktenkonvolut 2, Nr. 16, 26. 3. 1684). – Kot krstna botra je Marija Saloma v šmarski krstni matici prvič izpričana 26. junija 1684 (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s. p.).

²⁸² O njenih dveh vnovičnih porokah je Valvasor poročal pri opisu dvorca Sela, kjer navaja tudi letnico zadnje poroke 1687, ženina pa samo s priimkom Schwab (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 233). Ker je v poročni matici župnije Šmartno pri Litiji daljša vrzel, datumov porok ne poznamo. Drugič se je omožila med 26. junijem 1684 in 26. februarjem 1686, tretjič pa po 8. avgustu 1686 in pred 8. januarjem 1688, kar se ujema z letnico 1687 v *Slavi*. V šmarski krstni matici je namreč Marija Saloma krstna botra edinkrat izpričana s priimkom Valvasor 26. junija 1684, s priimkom drugega moža in z navedbo, da domuje v Selu, pa 26. februarja 1686 (*Illma Dna D: N: Semenizhin ex Shies*) in 8. avgusta 1686 (*Maria Salamone Semenkin ex Shies*). Semenič je bil še živ 29. aprila 1686, ko sta se z ženo pri šmarski župnijski cerkvi zadolžila za 40 goldinarjev nemške veljave (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Razne knjige, fasc. 3, urbar 1743–1768, s. p., Sequuntur debita ecclesiae). Ob krstu nečaka polihistorjeve prve žene Ignaca Jožefa pl. Graffenwegerja 8. januarja 1688 je žena označena že kot »Marija Saloma Schwab, rojena baronica Moscon«, njen soprog Volfgang Albreht Schwab pl. Lichtenberg pa je botroval od 18. januarja 1688, prvič zmotno imenovan Vajkard, a pravilno po Selu (*Illmus Dnus Waihardus Suab ex Shies*). NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s. p. – Vse kaže, da sta se poročila po 25. januarju 1687, ko je Volfgang Albreht Schwab naveden v krstni matici župnije Šmarje–Sap, in sicer kot krstni boter otroku svojega pristavnika na posesti »Studenci« (*villicii Illmi dni Schuob in Studenzi*). NSAL, ŽA Šmarje–Sap, Matične knjige, R 1675–1695, s. p.

²⁸³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 233.

²⁸⁴ Kranjska imenjska knjiga nas pušča v zadregi, saj Sela niso bila nikoli prepisana na Marijo Salomo Valvasor, ampak naj bi jih šele leta 1690 (!) od Vezjaka (*Weßiakh*) kupil skupaj z osmimi hubami (*Hoff Gschießs sambt acht Hieben*) njen tretji mož Volf Albreht Schwab (pl. Lichtenberg) (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 242). Ta je leta 1703 v napovedi za premoženjski davek navedel, da

Janezu Vajkardu Semeniču, ki je že po dveh ali treh letih umrl, ni znanega tako rekoč nič.²⁸⁵ Skoraj gotovo je izvirjal iz tiste rodbinske veje Semeničev, ki je imela posest v širšem zaledju Litije, torej blizu Sel, kamor se je med letoma 1684 in 1686 priženil.²⁸⁶ Neprimerno bolj znan in pomembnejši od njenega drugega moža je bil tretji mož Volf Albreht Schwab pl. Lichtenberg, praviloma imenovan le s prvim delom priimka kot pl. Schwab. Izvirjal je iz revnejše veje Schwabov pl. Lichtenbergov, ki so doimali v svojem gradičku Grič pri Primskovem, ne prav daleč od Šmartna pri Litiji.²⁸⁷ Poleg tega je bil tako kot Janez Vajkard Valvasor častnik. S polihistorjem, malce starejšim od njega, sta se dobro poznala vsaj od poho-

da kranjskih pešcev na Štajersko leta 1683, ki se ga je Schwab udeležil pod Valvasorjevim vodstvom kot praporščak, drugi po činu.²⁸⁸ Nato je z isto častniško stopnjo vse do leta 1693 izpričan kot polihistorjev prvi podrejeni častnik v Dolenjski četrti.²⁸⁹ Zelo verjetno je bil prav Janez Vajkard Valvasor tisti, ki ga je svoji dvakrat odvedeli svakinji in sosedu priporočil kot novega ženina. Marija Saloma je Volfu Albrehtu Schwabu pripeljala v zakon štiri še majhne Valvasorjeve otroke in sinčka iz kratkotrajnega drugega zakona s Semeničem,²⁹⁰ v tretjem zakonu pa je rodila hčerko, ki je po smrti staršev tudi podedovala Sela.²⁹¹ Novi gospodar v Selih Volf Albreht Schwab in bogenšperski gospod Janez Vajkard Valvasor sta tako naslednjih pet let (1687–1692) preživela kot bližnja soseda. In ker je bil Schwab pl. Lichtenberg dober znanec in nekdanji sosed Janeza Andreja pl.

ima na njegovi posesti znatne dedne deleže tudi pet njegovih pastorkov (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 823, fasc. 547a, Napovedi premoženjskega davka po posameznih strankah za l. 1703 in 1704, Nr. 186, 19. 6. 1703). Očitno je torej Marija Saloma svojemu možu prepustila Sela ob določenih pogojih, v imenjski knjigi pa so njeno lastništvo zaradi poznega prepisa, šele leta 1690, preprosto preskočili. Ni izključeno, da je šele njen tretji mož poravnal zadnji del kupnine. V kupoprodajni pogodbi med Valvasorjevo in Vezjakom iz leta 1684 je bilo namreč predvideno, da ostanejo Sela Vezjakova hipoteka, če Marija Saloma do 1. septembra ne bo zmogla poravnati celotne kupnine 6.000 goldinarjev; ob izročitvi posesti 1. maja je bila dolžna plačati 4.000 in likof, preostanek pa v dveh obrokih (KLA, KLA 741, Güter Ebensfeld, Sch. 1, Aktenkonvolut 2, Nr. 16, 26. 3. 1684). Pri tem je pomenljiv podatek v procesnem spisu med Marijo Salomo in Volfom Albrehtom zaradi vzdrževanja otrok iz njenega prvega zakona, ki pravi, da so bila Sela kupljena za (samo) 4.000 goldinarjev (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenu Marije Salome Schwab v vaški in šmartniski fari, 7. 2. 1697).

²⁸⁵ Zaman ga iščemo v imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756)), zelo skopi pa so tudi genealoški viri o kranjski plemiški rodbini Semeničev (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 7, št. 236, Semenitsch; ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 120, Genealogica R–Z, Semenitsch; ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XVII, Semenitsch).

²⁸⁶ Morda je bil njen mož identičen z Janezom pl. Semeničem s Polšnika, čigar nezakonsko hčerko so leta 1682 krstili v Šmartnem (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s.p., 18. 1. 1682: »Nobili ac Generoso Dno Joanne Semenizh ex Pilpergh«). Semeniči so po Slavi tedaj že veliko let gospodarili v malem dvorcu s skromno posestjo v Dolah pri Litiji, imenovanem Na Dolu oziroma Dole. Leta 1689 sta bila lastnika dvorca brata Franc Vajkard in Janez Sigmund Semenič (Valvasor, *Die Ehre*, str. 573). V bližini so imeli od okoli leta 1660 tudi dvorec Klevišče pri Polšniku, kjer je pred njimi gospodaril polihistorjev bratranec Jurij Sigmund, ki se mu je Valvasorjeva rodbina odrekla in je leta 1657 izgubil deželanstvo ter plemiške časti (Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 305–306; Golec, Lažni Valvasor, str. 11). Pomenljivo je, da je Marija Saloma leta 1700 za varuha svojega edince iz zakona s Semeničem predlagala Janeza Andreja pl. Semeniča, nekdanjega gospodarja Klevišča, tedaj pa Volavč pri Šentjerneju (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 16, protokoli 1698–1701, pag. 412, 4. 2. 1700).

²⁸⁷ Volf Albreht je bil sin Volfa Maksimilijana Schwaba pl. Lichtenberga z Griča, začetnika griške rodbinske veje, in njegove druge žene Marije Magdalene pl. Fabjanič. Glede na poroko staršev 3. februarja 1641 v Ljubljani se je lahko najbolj zgodaj rodil konec omenjenega leta. ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XXII, Lichtenberg, L. Slana ga na rodovniku pomotoma postavlja eno generacijo prenizko (Slana, Lichtenbergi na Tuštanju). – O nekdanjem dvorcu Grič gl. Stopar, *Grajske stavbe. II. Dolenjska. Druga knjiga*, str. 55.

²⁸⁸ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 164. – Volf Albreht se je neposredno po vrnitvi s pohoda, že v začetku leta 1684, neuspešno potegoval za izpraznjeno mesto četrtnega stotnika v Notranji četrti ali četrti Pivka in Kras (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 909, sejni zapisniki 35 (1680–1730), fol. 329, 31. 1. 1684). V deželni konjenici sta Valvasor in Schwab služila vsak pod svojo zastavo, prvi pod rumeno in drugi pod modro, vsak z dvema konjema (prav tam, šk. 545, fasc. 310, 6. 4. 1688, pag. 1871, 1874).

²⁸⁹ V knjigi izdatkov urada glavnega prejemnika je Volf Albreht Schwab naveden kot praporščak, tj. drugi po činu takoj za četrtnim stotnikom Dolenjske četrti, polihistorjevim naslednikom Francem Bernardom baronom Tauffererjem; ob njegovem imenu je pripisano, da je že 26. marca 1693, torej še za Valvasorjevega življenja, napredoval na položaj četrtnega stotnika Srednje četrti ali Srednje Kranjske (območja med Krko in Kolpo ter današnje vzhodne Notranjske); v isti knjigi ga od navedenega datuma najdemo tudi na položaju stotnika v omenjeni četrti (ARS, AS 3, Urad glavnega prejemnika za Kranjsko, knj. 610, knjiga izdatkov za leto 1694, s.p., razdelek Prouisionierte Haubtleuth und Beuelchshaber).

²⁹⁰ O otrocih govorijo protokoli ograjnega sodišča (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 15, protokoli 1695–1698, pag. 538, 851; knj. 16, protokoli 1698–1701, pag. 73, 125–126, 144–145). Otroka iz zakona s pl. Semeničem, *Janeza Henrika* (* 1685–87), v šmarski krstni matici tako kot mnogih drugih plemiških krščencev ne najdemo (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688). Poznamo ga le iz skromnih omemb na prelomu iz 17. v 18. stoletje, ko je potreboval varuha (protokoli 1698–1701, pag. 412). Vsekakor je bil še živ leta 1703, saj govori očim Volf Albreht Schwab pl. Lichtenberg o svojih petih pastorkih (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 823, fasc. 547a, Napovedi premoženjskega davka po posameznih strankah za l. 1703 in 1704, Nr. 35, 15. 6. 1703).

²⁹¹ *Regina Kordula Schwab pl. Lichtenberg* je bila krščena 18. junija 1690. Krst so v šmarsko krstno matico vpisali šele po štirinajstih mesecih, med krstoma 17. in 19. avgusta 1691 (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1689–1703, s.p.). Od leta 1718 je bila poročena z Andrejem Nikolajem pl. Schmuzenhausom iz Vipave (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, P 1660–1720, s.p., 28. 2. 1718). Ker ni ostala v teh krajih in je po smrti staršev celotno posest leta 1731 prodala (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 155, 242). Končna usoda matere Marije Salome ni povsem jasna. Kot živa je zadnjič izpričana 14. oktobra 1711 v Šmartnem v vlogi krstne botre (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1703–1719, s.p.). Vsekakor je umrla pred možem Volfom Albrehtom, ki se je nazadnje umaknil k družini pokojnega brata na Grič pri Primskovem, nedaleč od Sel, kjer je v skromnih razmerah preminil leta 1723 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 106, fasc. XXXIV, lit. S–110, 2. 8. 1723).

Dvorec Sela nedaleč od Bogenšperka, domovanje polihistorjeve vnovič omožene svakinje in njene družine, po Valvasorjevi Topografiji Kranjske (Valvasor, Topographia, št. 78).

Gandina – oba sta imela namreč dvorec pri Grosupljem –, lahko upravičeno sklepamo, da je leta 1692 prav on posredoval pri Valvasorjevi prodaji Bogenšperka zakoncema Gandin.²⁹²

Medtem ko je polihistor poskrbel, da je bralec *Slave* lahko izvedel več podrobnosti o družini zgodaj umrlega brata Janeza Herbarda, je na drugi strani priklical »damnatio memoriae« nad najstarejšega brata **Janeza Ditriha** (* 1632–1633, † 1683–1689), in to za celih 323 let zelo uspešno.²⁹³ S tem ko je brata na rodovnem deblu v IX. knjigi *Slave* razglasil za pokojnega, zamolčal njegovo ženo in otroke, namesto tega pa navedel, da »se je izselil iz dežele«, ²⁹⁴ ga je premišljeno poslal daleč od Kranjske, »v neznano deželo«. Tako je storil, čeprav ga ne bi prav nič stalo, ko bi zapisal, da je brat živel na Štajerskem, če že ravno ni hotel razkriti, da se je preselil v kraje tik ob štajersko-kranjski meji. Niti Radicsu konec 19. stoletja ni uspelo ugotoviti, kaj se je z Janezom Ditrihom dejansko zgodilo, četudi je na njegovo ime in na dva njegova sinova naletel v graških virih. Potem ko je ta »pozabljeni« polihistorjev brat študiral pri graških jezuitih (1652), je z materinim denarjem vzel v zakup Schrattenbachovo gospodstvo Ojstrica pri Vranskem, kjer se je začela vsa njegova »nesreča«. Storil je namreč prav tisto, zaradi česar ga je mati Ana Marija pred smrtjo (1657) pogojno razdedinila. »Slaba ženska«, s katero

se je po materinih besedah kanil poročiti, je bila Katarina Gaber, ključarica ojstriškega gradu. Poročila sta se še leta 1657 ali najpozneje v začetku naslednjega leta. Na Ojstrici ali v njeni bližini so se mu rodili vsaj štirje otroci – toliko jih je izpričanih od leta 1658 do 1663²⁹⁵ –, vse do smrti pa je Janez Ditrih najbrž gospodaril na majhnem, še neidentificiranem neznatnem posestvu »Konč« nedaleč od Ojstrice, na območju vikariata Sv. Jurij ob Taboru v župniji Vransko. Živ je bil vsaj še 13. januarja 1683, ko ga kot enega od manjših upnikov pokojnega brata Janeza Herbarda omenja zamenjalna pogodba med Valvasorji za gradova Medija in Zavrh. Iz bratove zapuščine mu je šlo sto kron, in sicer proti plačilu zastave, ki je pripadala bratovim otrokom iz prvega zakona. Pogodba imenuje Janeza Ditriha z njegovim drugim imenom Ditrih in ga izrecno postavlja na Štajersko. Kot prča rodovnik Valvasorjev v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689), pa je bil šest let pozneje že pokojni. V tem času bi njegova žena in otroci še lahko živeli v »Konč« , a v matičnih knjigah župnije Vransko in v poznejših maticah vikariata Sv. Jurij ob Taboru o njih ni sledov. Za enega sina, Ferdinanda, vemo, da je leta 1678 študiral na višjih jezuitskih študijah v Gradcu, kjer je izpričan kot deželan z Vranskega, dva sinova – njuni imeni nista znani – pa sta se okoli leta 1710 prehodno zadrževala v Gradcu in od tam odšla neznano kam.²⁹⁶

²⁹² Schwab je imel v osemdesetih letih mali dvorec Studenec ali Studenci (Pfabenprunn, Pfauenbrunn) pri Grosupljem in je tam 25. januarja 1687, torej malo pred poroko, izpričan kot krstni boter otroku svojega pristavnika (Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 107). Nedaleč stran, v dvorcu Brinje, sta v istem času gospodarila in živela Janez Andrej Gandin in njegova soproga Marija Magdalena Saloma (prav tam, str. 95).

²⁹³ Za vse ugotovitve o Janezu Ditrihu Valvasorju v nadaljevanju gl. Golec, Lažni Valvasor, str. 20–29.

²⁹⁴ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

²⁹⁵ V najstarejši ohranjeni krstni matici vikariata Sv. Jurij ob Taboru, ki se konča v začetku leta 1664, nato pa ji sledi skoraj tridesetletna vrzel, so otroci Janeza Ditriha Valvasorja vpisani takole: 1) *Ana Marija* (rojena 20. in krščena 24. februarja 1658), 2) *Janez Jurij* (roj. 16. in krščen 21. aprila 1659), 3) *Ferdinand* (krščen 19. aprila 1661), in 4) *Maksimila* (krščena 20. februarja 1663).

²⁹⁶ Poleg štirih znanih otrok (gl. prejšnjo opombo) je imel Janez Ditrih verjetno vsaj še enega, če ne več drugih, krščenih pri Sv. Juriju ob Taboru po začetku leta 1664, ko nastane med

Polihistorjev najstarejši pravi brat Janez Ditrih je bil torej med številnimi otroki Jerneja Valvasorja »enfant terrible«. Umirajoča mati mu ni mogla odpustiti zveze s stanu neprimerno žensko, pri čemer je isto leto 1657 doletela še hujša kazen njegovega bratranca Jurija Sigmunda, za katerega so sorodniki zaradi poroke s kmečkim dekletom dosegli celo odvzem kranjskega deželanstva in plemiških časti. Podobno kot bratranec se je Janez Ditrih znašel v tuji deželi, tudi on sicer blizu Kranjske, Janez Vajkard pa je za oba, svojega bratranca in brata, lakonsko ugotovil, da sta se iz dežele izselila. Njuni ženi in otroci po polihistorjevi presoji niso sodili na Valvasorjevo rodovno deblo. Morda jima je Janez Vajkard zasebno sicer odpustil kršitev plemiških norm, toda tega niti posredno ni javno priznal, saj je javnosti predložil »neomadeževani« rodovnik Valvasorjeve rodovine. V tem pogledu je polihistor sledil nazorom svoje matere Ane Marije Rauber, tradiciji zveste potomke starega kranjskega plemiškega rodu. A vsaj nekateri njegovi sorojenci (sčasoma) niso delili materinega prepričanja. Tako je najstarejša hči Janeza Ditriha leta 1679 botrovala na Mediji pri krstu svoje sestrične, hčerke medijskega gospoda Janeza Herbarda, neporočena polsestra Marija Klara pa je Janeza Ditriha isto leto vključila v svojo oporoko, in sicer enakopravno z drugimi polbrati. Potrjeno je, da je tudi Janez Ditrih zahajal na Medijo in da je bil v stikih s polbratom duhovnikom Volfgangom Jernejem.²⁹⁷

Rodovno deblo Valvasorjev v *Slavi* je dejansko »lakmusov papir« za značajske poteze polihistorja Janeza Vajkarda. Tako kot je izključil potomstvu svojega »neposlušnega« brata in bratranca, je pri dveh sestrah iz enakega razloga zamočal, da sta se poročili. Njuna moža namreč nista bila plemiča, četudi ne navadna kmečka človeka. O sestri Rozaliji Konstanciji je že Radics ugotovil, da se je poročila s pisarjem z gradu Ponoviče,²⁹⁸ do pred kratkim neuporabljeno gradivo štajerske deželne

pravde o rodbini Valvasor pa je razkrilo še stanu neprimerno poroko najmlajše sestre Marije Izabele.²⁹⁹

Tudi več drugih dejstev kaže na to, da Valvasorjeva rodbina ni bila zadovoljna z nobenim od obeh neplemiških svakov. Prva sestra, **Rozalija Konstancija** (* 1642–1645, † 1675–1684), se je 2. novembra 1670, stara približno 27 let, omožila na Vačah z *Blažem Faganellijem* iz Gorice, gosposčinskim pisarjem pri Karlu Witzu baronu Witzensteinu na Ponovičah; ostareli baron je bil četrto stoletja prej poročen s Polikseno Valvasor († 1647), tedaj že dolgo pokojno sestro »izobčenega« bratranca Jurija Sigmunda. Skromni podatki o poroki in nadaljnji usodi zakoncev Faganelli pričajo, da se Valvasorjeva rodbina s poroko ni strinjala. V nasprotnem mlademu paru gotovo ne bi šla za poročni priči povsem tuja človeka, navadna tržana z Vač.³⁰⁰ Še več, vse kaže, da je moral Faganelli pustiti pisarsko službo na Ponovičah, saj sta zakonca naslednje leto, ob krstu edinega znanega sina Fortunata, živela na Vačah, pa tudi otrokova botra nista bila sorodnika, čeravno eden od njiju plemiškega stanu.³⁰¹ Neodobranje zveze med pisarjem in plemiško gospodično z Medije je zakonca slejkoprej tudi pregnalo iz teh krajev, saj v vaških maticah o njiju pozneje ni več sledu.³⁰² Zadnji znani podatek o Rozaliji Konstanciji je regist potrdila (odpovednega pisma) z dne 10. januarja 1675, da je (od brata Janeza Herbarda) prejela dediščino po materi.³⁰³ Lahko bi sicer umrla še na Vačah in bi jo ne nazadnje pokopali v Valvasorjevi medijski grobnici,³⁰⁴ še preden se je njen

²⁹⁹ Golec, Lažni Valvasor, str. 8, 31.

³⁰⁰ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1667–1685, s. p. – Po navedbi v poročni matici je bil Blaž Faganelli sin Lovrenca Faganellija iz Gorice (*Dnus Blasius, Dni Laurentii Faganelli Goritiensis leg. filius*), vendar se tam ni že rodil, saj v goriških krstnih maticah ni ne njegovega krsta ne krstov sorojencev. V Gorici je v 17. stoletju živelo več družin, ki so se pisale Faganeu (v matičnih knjigah je veliko redkejša oblika Faganelli), a jih ni mogoče povezati z Blaževim očetom Lovrencem (prim. Archivio parrocchiale S. Ilario e Taziano Gorizia, liber baptisatorum II 1611–1620, liber baptisatorum III 1621–1639, liber baptisatorum IV 1639–1653, liber baptisatorum V 1654–1672, liber matrimoniorum II 1640–1671, liber defunctorum I 1649–1695). Lovrenc Faganeu (*Laurentius Faganeu*) ni bil Gorican, je pa nazadnje vsekakor živel v Gorici, kjer so ga pokopali na pokopališču pri župnijski cerkvi. Umrl je sicer v Solkanu 20. decembra 1668, po mrliški matici star 80 let (prav tam, liber defunctorum I 1649–1695, pag. 376). Sled, ki je vodila v Solkan, se je izkazala kot slepa ulica. V solkanskih matičnih knjigah iz 2. polovice 17. stoletja, ki jih je v župnijskem arhivu prijazno pregledal domačin, kolega zgodovinar Jernej Vidmar, ni primka Faganeu. Morda je Lovrenc izviral iz Šempasa, od koder sta bila potrjeno doma dva druga goriška Faganeua, Jakob, ki se je leta 1642 oženil z Goričanko, in Simon, oče leta 1667 v Gorici krščenega otroka otrok (prav tam, liber matrimoniorum II 1640–1671, pag. 12; liber baptisatorum V 1654–1672, pag. 334). Starejše matične knjige župnije Šempas so žal izgubljene (prim. Umek, Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 673).

³⁰¹ Prav tam, R 1666–1672, s. p., 25. 10. 1671. – Pri vpisu krsta je materin dekliski priimek prečrtan (!).

³⁰² Prim. prav tam, R 1673–1689, R 1689–1705, P 1685–1711, M 1687–1723.

³⁰³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 10/Nr. 21.

³⁰⁴ Najstarejša mrliška matica župnije Vače se začenja šele leta 1687, ko je bila Rozalija Konstancija že pokojna (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723).

krstnimi maticami dolga vrzel. Precej verjetno je bil njegov sin *Karel Ditrih*, ki se je leta 1693 kot baron oženil v Starem Trgu pri Slovenj Gradcu z Marijo Eleonoro baronico Sauer (o njem gl. Golec, Lažni Valvasor, str. 29–31; novejša neobjavljena ugotovitve ga še tesneje povezujejo z Janezom Ditrihom). Potencialni sinovi polihistorjevega brata Janeza Ditriha so tudi trije drugi Valvasorji, ki jih tako kot Karla Ditriha ni na rodovnem deblu v *Slavi* (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109), poznamo pa jih predvsem iz šolskih evidenc v širšem smislu besede. Na ljubljanski jezuitski gimnaziji sta izpričana *Jožef Valvasor*, leta 1691 in 1692 v zadnjem, retoričnem razredu, in *Franc Bernard*, naslednje leto 1693 v petem, poetičnem razredu. Kongregacijska knjiga Marije Vnebovzete ju, tako kot brez razlike vse Valvasorje, označuje kot barona (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 398, 401, 412). Baronski naslov iz istega razloga ni merodajen pri *Ernestu Sigmundu*, najmlajšem potencialnem sinu Janeza Ditriha, ki je leta 1698 obiskoval latinsko šolo v Rušah (ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 90; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 189).

²⁹⁷ Leta 1680 sta s polbratom duhovnikom Volfgangom Jernejem pri kranjskih poveljstvih izprosila dovoljenje, da so ju s Štajerskega, kjer ni bilo (več) kuge, spustili čez kužno zaporo na Trojanah na Kranjsko, in sicer k neki komisiji, postavljeni na Mediji (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 901, sejni zapisniki 27, 1671–1680, fol. 422, 10. 4. 1680).

²⁹⁸ Radics, Valvasor-Studien V, str. 1475; isti, *Johann Weikhard*, str. 347.

neplemiški soprog Blaž Faganelli odselil drugam. Faganellijevo nadaljnjo življenjsko pot je mogoče spremljati le po drobcih, in sicer med letoma 1679 in 1695, ko se je mudil na Notranjskem. Točenje vina gotovo ni bilo njegova glavna dejavnost, se je pa z njo najprej ukvarjal na območju Logatca (1679, 1681) in nato v deželnskem sodišču Senožeče (1684–1685), verjetno sicer ne osebno.³⁰⁵ V Senožečah ali okolici je v tem času tudi živel.³⁰⁶ Od leta 1684 vsaj do 1691 je imel s prekinitvijo v podzakupu mitnico za pobiranje nove naklade na Uncu pri Planini,³⁰⁷ kjer je prav tako dokazano prebival,³⁰⁸ nazadnje pa ga leta v letih 1693–1695 zasledimo v Landolu pri Postojni kot mitničarja in pobiralca stanovske sredstvenine, kar prav tako ni ostal dolgo, kvečjemu do leta 1696.³⁰⁹ Od časov, ko je služboval kot pisar na Po-

novičah in popeljal pred oltar plemkinjo z Medije, se torej ni občutneje povzpel po socialni lestevici. O usodi njegove družine ni znanega skoraj ničesar, razen da je bil v začetku leta 1684, ko je živel v senožeški župniji, že drugič poročen, in sicer z neko Elizabeto, izpričano naslednje leto tudi na Uncu.³¹⁰ Njegova prva žena, polihistorjeva sestra Rozalija Konstancija, ki po navedbi v Valvasorjevem rodovniku v *Slavi* leta 1689 ni več živila,³¹¹ je potemtakem umrla med letoma 1675 in 1683. Precej verjetno se je njena življenjska pot iztekla nekje na Notranjskem.³¹² Sina Fortunata (* 1671) skoraj gotovo srečamo na ljubljanski jezuitski gimnaziji, leta 1690 kot Ferdinanda Fortunata v petem, poetičnem razredu, naslednji dve leti 1691 in 1692 pa kot Ferdinanda v zadnjem, retoričnem.³¹³ Njegova nadaljnja usoda ni znana, a kot vse kaže, ni umrl v Ljubljani.³¹⁴

³⁰⁵ Kranjski stanovski poverjeniki so na Faganellija 2. decembra 1679 in 12. februarja 1681 naslovili ukaza, naj zakupnik vinskega daka v »logaški četrti« plača devet oziroma pet kron dolga (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 811, fasc. 543d, kopalne knjige poverjeniškega urada, 1679–1681, s. p., 2. 12. 1679; prav tam, 1681–1682, s. p., 12. 2. 1681). Za vino, iztočeno med 1. septembrom 1684 in 31. avgustom 1685 v senožeškem deželnskem sodišču, je zakupniku tamkajšnjega vinskega daka 13. novembra 1685 dolgoval pet kron in si s tem prisluzil opomin stanovskih poverjenikov (ARS, AS 2, šk. 812, fasc. 543e, kopalne knjige poverjeniškega urada, 1684–1685, s. p., 13. 11. 1685). Vino je skoraj gotovo točil nekdo drug v njegovem imenu, saj je Faganelli v istem času že imel v podzakupu mitnico na Uncu (gl. naslednjo opombo).

³⁰⁶ V najstarejši ohranjeni senožeški krstni matici je dvakrat kot botra izpričana (njegova žena) Elizabeta Faganelli, ki jo srečamo pozneje še na Uncu, kjer je bil Blaž mitničar (gl. op. 307). Ob drugi pojavitvi 2. oktobra 1684 je navedeno, da je botra iz senožeške župnije (!) (ŽU Senožeče, krstna matična knjiga 1684–1784, fol. 4).

³⁰⁷ Prvič je vzel mitnico v podzakup (*Afferbestand*) najpozneje jeseni 1684, saj so ga stanovski poverjeniki 7. decembra 1687, že po izteku triletna pogodbe, pozvali, naj stanovskemu zakupniku Janezu Jurini plača zaostalo zakupnino za zadnji dve četrletji; stanovsko mitnico za novo naklado je skupaj s pripadajočo polovično hubo vzel od Jurine v podzakup za 240 goldinarjev nemške veljave letno (AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 812, fasc. 543f, kopalne knjige poverjeniškega urada, 1687, s. p., 7. 12. 1687). Pol leta pozneje je Faganelli v novem poverjeniškem ukazu imenovan že kot nekdanji zakupnik (prav tam, s. p., 2. 6. 1688). Mitnico je ponovno vzel v podzakup 1. marca 1690, in sicer od (stanovske zakupnice) Marije Elizabete pl. Röhrenberg (Röringer pl. Röringberg) ter vsaj za eno leto; stanovski poverjeniki so ga namreč 1. septembra 1690 pozvali, naj poravna enoletno zakupnino v višini 580 goldinarjev nemške veljave; ukaz so nato še nekajkrat ponovili (prav tam, 23. 9. 1690, 9. 12. 1690, 30. 12. 1690).

³⁰⁸ Dne 10. junija 1685 je v cerkniški krstni matici prvič naveden kot krstni boter, vse osebe v vpisu krsta pa naj bi bile z Unca (*omnes ex Vnz*). Pri njegovi naslednji pojavitvi v vlogi krstnega botra, 25. julija 1686, so bile vse osebe iz Cerknice (*Cirknicense omnes*). Medtem je Blažu v začetku leta 1686, nenavedenega dne, na Uncu (*in Vnz*) umrla približno petletna hči Marija. Zadnjič je Faganelli botroval v Cerknici 14. maja 1687, kraj bivanja krščenčevih staršev in botrov pa tedaj ni naveden. Mogoče je torej, da se je leta 1686, med hčerkinjo smrtjo v začetku leta in poletjem, preselil z Unca v Cerknico. NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1677–1693, s. p.; M 1688–1731, s. p. (v: P 1683–1715).

³⁰⁹ Da je imel v podzakupu stanovsko mitnico v Landolu (*in affer bstandt ausgelassenen landschaftlichen Weegmauth zu Landoll*), izvemo iz ukaza poverjeniškega urada, naj (zakupniku)

Kristjanu Trojerju plača zaostalo zakupnino (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 813, fasc. 543f, kopalne knjige poverjeniškega urada, 25. 8. 1693). Že malo prej istega leta ga v Landolu srečamo v vlogi stanovskega sredstveninarja – tamkajšnja stanovska mitnica je bila namreč namenjena pobiranju sredstvenine –, omenjeni Trojer pa je enako službo opravljal v Postojni (prav tam, šk. 550, fasc. 311a, pag. 845–846, 4. 6. 1693; šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 389, 28. 7. 1693). Oba sta v istih službah izpričana še v ukazu stanovskih poverjenikov 20. avgusta 1695 (prav tam, šk. 553, fasc. 311b, pag. 1510). Pregled sredstveninskih postaj z dne 31. avgusta 1696 Faganellija ne pozna več (prav tam, šk. 912, sejni zapisniki 38, 1686–1709, fol. 395–399v); med nižjimi uradniki (*Unterbeamte*) je tedaj pri Landolu naveden drug človek (prav tam, fol. 398).

³¹⁰ Elizabeta Faganelli je prvič botrovala v Senožečah 14. januarja 1684 (to je sploh prvi vpis v krstno matico) in drugič 2. oktobra istega leta, ko je navedena kot »frau Elisabeth Vaganeloucha« (ŽU Senožeče, krstna matična knjiga 1684–1784, fol. 1, 4). Zelo težko bi bila mati Blaža Faganellija in še teže njegova neporočena sestra, saj je označena kot »gospa«, enako kot tudi naslednje leto, 8. aprila 1685, ko je šla v Cerknici za botro krščenki iz Slivic pri Uncu (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1677–1693, s. p.). Tako ni dvoma o njeni identiteti, poleg tega pa ni bilo drugih Faganellijev ne v župniji Senožeče ne v župniji Cerknica, v katero je spadal Urec. Kdaj in kje se je Blaž Faganelli poročil z Elizabeto in kdo je bila njegova druga žena, ne vemo. Za župnijo Vrhnika, kamor so se Logatčani hodili poročat, je med dvema poročnima maticama vrzel od leta 1671 do 1682 (Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 122), najstarejša senožeška poročna knjiga pa se začneja, ko je bil Faganelli že poročen (ŽU Senožeče, poročna matična knjiga 1684–1778). Tudi to, iz katerega Faganellijevega zakona je izhajala hči Marija, rojena okoli leta 1680/81 (gl. op. 308), lahko za zdaj le ugibamo; krščena ni bila v Cerknici.

³¹¹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³¹² Blaž Faganelli je pred bivanjem na Uncu izpričan na logaškem in senožeškem območju. Ohranjene matične knjige župnije Gornji Logatec, ki bi morda lahko dale odgovore na vprašanja o Faganellijevi družini in smrti Rozalije Konstancije, so žal mlajše (Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 29), medtem ko v najstarejši senožeški matici že prvo leto 1684 srečamo njegovo drugo ženo (gl. op. 310). V krstnih maticah župnije Vrhnika, kamor je spadal logaški vikariat, Faganellijev ni najti (NŠAL, ŽA Vrhnika, Matične knjige, R 1643–1689, Ind R 1633–1700, P 1682–1763, Ind P 1634–1681, P 1682–1763, Ind P 1682–1716, M 1662–1757).

³¹³ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 392, 397, 403. – Kot vse kaže, študija ni nadaljeval v Gradcu (Andritsch, *Die Matrikeln. Band 3*).

³¹⁴ Prim. NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, M 1735–1770.

Rozalija Konstancija je bila zelo verjetno zaznamovana s kakšno telesno hibo, morda že od rojstva ali od otroških let. Pomenljive so namreč besede njene matere Ane Marije v oporoki iz leta 1657, ko je bilo hčerki okoli štirinajst let. Bog naj bi Rozalijo Konstancijo in njeno sestro Ano Katarino »ustvaril takšni, da bosta težko primerni za ta svet in bosta morali pravočasno oditi v kak samostan«. To je bil vsekakor razlog, da je mati vsaki volila le po 750 goldinarjev ali dobro tretjino vsote, kakršno je namenila svoji tretji še neporočeni hčerki.³¹⁵

Ta hči je bila najmlajša **Marija Izabela** (*1650–1651, †1683–1685), tedaj stara šele šest ali sedem let. Mati ji je v oporoki zapustila 2.000 goldinarjev, »ko bo dosegla polnoletnost in se bo svojemu stanu primerno, po predhodnem posvetu in s privolitvijo najbližjih sorodnikov, poročila s plemičem«. ³¹⁶ Toda tudi ta polihistorjeva sestra se je izneverila rodbini in stopila pred oltar z neplemičem. Ni znano, ali je imela kakšne težave pri izplačilu dediščine, ker ni izpolnila materine oporočne želje.³¹⁷ Omožila se je neznanu kje pred 25. avgustom 1675 (tedaj ji je bilo 24 ali 25 let),³¹⁸ ko so v Gornjem Gradu, kjer je z možem živela, nesli h krstu prvega od njenih štirih znanih otrok. Njen soprog se je imenoval *Lovrenc Klančnik* (Glančnik) in je kot nakladnik (nakladninski prejemnik) vodil gornjegrajski nakladninski urad.³¹⁹ Po socialnem položaju se je torej lahko primer-

jal z Blažem Faganellijem, ki se je poročil z njegovo svakinjo Rozalijo Konstancijo Valvasor. Leta 1685 je bil po lastni izjavi star okoli 40 let,³²⁰ kar pomeni, da se je rodil okrog leta 1645 in bil potemtakem kakšnih pet let starejši od žene. O Klančnikovem izvoru ni znanega nič določnejšega, ni pa dvoma, da je bil precej nižjega stanu kot njegova izbranka.³²¹ V Gornjem Gradu je Marija Izabela zadnjič izpričana 29. julija 1682, ko je nekega gornjegrajskega podanika zaradi žalitev in groženj njenim otrokom tožila pred patrimonialnim sodiščem gospostva Gornji Grad in dosegla javno opravičilo.³²² Izpričano se je ukvarjala s trgovino z vinom, kar je tudi pripeljalo do ugotovitev o njeni usodi. Zaradi dveh odvzetih sodov vina se je namreč célo desetletje vlekla pravda, ki jo je Marija Izabela sprožila zoper nekega gornjegrajskega tržana najpozneje leta 1678. Medtem je umrla, saj jo je v pravdnem postopku 19. maja 1685 nasledil mož Lovrenc kot varuh otrok, njenih dedičev. Dne 7. julija 1685 je v isti zadevi tudi izrecno navedena kot pokojna, njen mož pa je bil tedaj že cesarski nakladnik v Kamniku.³²³ Vse kaže, da je bila še živa 13. januarja 1683, ko so Valvasorji v Ljubljani sklenili zamenjalno pogodbo za gradova Medija in Zavrh in je v njej kot dolg naveden legat Mariji Izabeli Klančnik v višini tisoč goldinarjev.³²⁴ Umrla je torej med letoma 1683 in 1685. Glede na to, da gornjegrajska mrliška matica za ta čas ni ohranjena, v kamniški pa njeno smrt pogrešamo,³²⁵ se

³¹⁵ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 50.

³¹⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 50.

³¹⁷ V zapuščinskem inventarju njenega leta 1681 umrlega brata Janeza Herbarda je naveden zavoj spisov, v katerem je bila poravnava in več pobotnic, zadevajočih Marijo Izabelo Klančnik (*Khlantschnikhin*) (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 13). Protokoli ograjnega sodišča za Kranjsko, pred katerim bi v primeru spora tekla pravda za dediščino, so ravno za ta čas izgubljeni; manjkajo knjige za obdobje od leta 1667 do 1695 (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, popis).

³¹⁸ V poročni matični knjigi župnije Vače njene poroke ni (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1640–1665, P 1667–1685), vendar to ni zanesljiv dokaz, da se je poročila drugje. Tudi njen brat Janez Herbard se je utegnil drugič omožiti v domači grajski kapeli na Mediji, in sicer v istem času, pred pred 20. novembrom 1675 (gl. op. 257).

³¹⁹ V gornjegrajski krstni matici so navedeni štirje krsti Klančnikovih otrok, 25. 8. 1675, 15. 9. 1678 in 9. 2. 1682 (dvojčka), ter eno botrstvo Lovrenca Klančnika 11. 10. 1679 (ŽU Gornji Grad, krstna matična knjiga 1672–1695, pag. 38, 89, 109, 147). Zakonca sta sicer ob krstu prvega otroka navedena kot »nobilis«, pri krstu dvojčkov pa je Klančnik »generosus dominus« in Marija Izabela »illustrissima domina«, pač glede na svoje plemiško poreklo. V matici ni izpričan Klančnikov poklic, medtem ko v istem času srečamo gosposčinskega ekonomu, oskrbnika, odvetnika in pisarja (prav tam, pag. 80, 109, 118, 146, 166, 188). Dva trdna indika kažeta, da je bil Klančnik gornjegrajski nakladninski prejemnik oziroma nakladnik. Prvič, od leta 1683 ga srečujemo kot nakladnika v Kamniku (gl. op. 326), in drugič, dvorna komora je tja potrjeno prestavila nakladninski urad iz Gornjega Grada (o tem gl. razpravo v kranjskem deželnem zboru v: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 474v, 4. 2. 1684). Še prej, leta 1676, se je Klančnik pri kranjskih stanovih potegoval za podelitev sredstveninskega urada v Zagorju ob Savi (prav tam, šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 539, 29. 4. 1676).

³²⁰ StLA, Grundbuch I 3382, Herrschaft Oberburg, pag. 1181, 7. 7. 1685.

³²¹ Priimek Klančnik je razširjen tako na Gorenjskem kot na Koroškem in Štajerskem. Lovrenc bi utegnil biti sorodnik Janeza Glančnika, ki je bil leta 1684 zaslišán v zvezi s čudežnimi prikazovanji v dvorcu Novi dvor pri Radečah, ki jih opisuje tudi XI. knjiga *Slave* (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 645–648). Tedaj je bil že pet let pisar v Novem dvoru, star 33 let (rojen okoli 1651), po rodu pa iz Podljubelja na Koroškem (Kos, *Valvasor, kuharica Ana*, str. 80).

³²² StLA, Grundbuch I 3382, Herrschaft Oberburg, pag. 624, 29. 7. 1682.

³²³ Sodni spor je izpričan po drobcih v različnih fondih v dveh arhivih (StLA, Grundbuch I 3382, Herrschaft Oberburg, pag. 328, 7. 3. 1681, pag. 1140–1141, 19. 5. 1685; pag. 1174–1178, 6. 7. 1685; pag. 1179–1181, 7. 7. 1685; 1191, 9. 7. 1685; pag. 1198, 11. 8. 1685; pag. 1204, 21. 8. 1685; pag. 1287, 25. 4. 1686; pag. 1496–1497, 5. 3. 1688; prav tam, Landrecht, K 273, Heft 3, Glantschnigg, fol. 81–91, 28. 11. 1687; NŠAL, NŠAL 20, Gornji Grad A, fasc. 84, Procesi 17. stoletje, 7. 9. 1679). Marija Izabela Klančnik je od gornjegrajskega tržana Filipa Sibenaicherja s tožbo zahtevala dva soda vina, ki naj bi ju sama kupila, vendar ji ob toženčevem spretnem izmikljanju ni uspelo doseči pravice ne pri prvi sodni instanci, trškem sodišču v Gornjem Gradu, ne pri deželno-glavarskem sodišču v Gradcu; 5. marca 1688, zadeva še vedno ni doživela epiloga. – Na omembe zakoncev Klančnik v gornjegrajskem gradivu me je opozoril kolega doktorand Žiga Zwitter, ki se mu za prijaznost iskreno zahvaljujem.

³²⁴ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenu Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683.

³²⁵ Mrliške matice gornjegrajske župnije se začenjajo šele leta 1741 (ŽU Gornji Grad), smrt Marije Izabele Klančnik pa v letih 1682–1685 ni vpisana v mrliško matico župnije Kamnik (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707). V Kamniku v istih letih ne ona ne njen mož nista izpričana niti v krstni matici kot botra ali starša krščencev (prav tam, R 1673–1685). Lovrenc Klančnik je kot »generosus dominus« omenjen 29. decembra 1686, ko bila v Kamniku krščena

zdi bolj verjetno, da je preminila še v Gornjem Gradu, od koder se je njen mož kot nakladnik preselil v Kamnik najpozneje v prvih mesecih leta 1683.³²⁶ A ne nazadnje bi lahko Marijo Izabelo pokopali tudi na Mediji in gre potemtakem razlog za molk kamniške mrliške knjige iskati v pokopu zunaj župnije.

Kakšna je bila usoda tretje odrasle sestre polihistorja Janeza Vajkarda, lahko sklepamo s precejšnjo gotovostjo, čeravno le iz redkih omemb. Še neporočena **Ana Katarina** (* 1633–1635, † 1657–1678), o kateri govori leta 1657 materina oporoka, naj bi bila torej bolj primerna za samostan kot za poroko. Tudi v zvezi z njenim imenom se poraja ne docela pojasnjeno vprašanje. Na rodovnem deblu v *Slavi* ni namreč nobene Ane Katarine, ampak si sledijo Regina, Marija in Sidonija,³²⁷ rojene druga za drugo (morda tudi dve skupaj) neke sredi tridesetih let 17. stoletja. Radics se je nagibal k sklepu, da se Ana Katarina, omenjena v zapuščinskem inventarju brata Janeza Herbarda (1681), verjetno skriva za imenom Marija.³²⁸ Ker sta drugi dve sestri zgodaj umrli, niti ni pomembno, katera od treh je bila Ana Katarina. Vsekakor ne Sidonija, ki je že leta 1639 izpričana kot pokojna.³²⁹ Glede na zven imena Katarina se zdi vendarle verjetneje, da je z Ano Katarino mišljena **Regina**, ne Marija. Precej verjetno gre v *Slavi* zaradi podobnosti imen za tiskarsko napako: Regina namesto Katarina, kar se je na istem rodovniku potrjeno primerilo pri Maksimilijanu (Maksu) Antonu iz Adamove veje, pomotoma označenem kot Marko Anton (*Marx Antoni*).³³⁰ Vsekakor so se uresničila materina predvidevanja, da se Ana Katarina ne bo poročila, a nazadnje očitno tudi ni vstopila v samostan. Časovni razpon, v katerem je preminila, je dolg dobri dve desetletji, od omembe v materini oporoki leta 1657 do odpovednega pisma in pobotnice brata duhovnika Volfganga Jerneja, datiranih 30. marca 1678 na Mediji, s katerima potrjuje, da je od brata Janeza Herbarda

prejel dediščino po neporočeni sestri Ani Katarini.³³¹ Po vsem sodeč je torej Ana Katarina umrla pri bratu Janezu Herbardu na Mediji. Kot priča bratova pobotnica, so jo poznali pod imenom Katarina.³³²

Kljub skupim virom lahko torej sklenemo, da je šlo pri polihistorjevih **stikih in odnosih s sorojenci** za zelo različno intenzivnost, pogojeno z razlikami v starosti, interesih, spolu in stanu. Ni dvoma, da je Janezu Vajkardu koristilo sorodstvo z vplivnim polbratom Karlom, čeprav ne vemo natanko, koliko ga je Karel dejansko podpiral. Od polbratov in polsester si je bil dokaj blizu še z Marijo Klaro, ki je opravljala vlogo nadomestne matere, podobno kot je Karel v nekem smislu nadomeščal zgodaj umrlega očeta. Glede na poznejše dobre odnose z vdovo brata Janeza Herbarda se je polihistor najbrž ujel tudi s tem svojim po letih najbližjim bratom, ki sicer, kot vse kaže, ni kazal posebnega zanimanja za znanost in kulturo. Težko je reči, koliko je imel skupnega z drugim mlajšim bratom, duhovnikom Volfgangom Jernejem.

Če bi sodili po rodovnem deblu v IX. knjigi *Slave*,³³³ bi bil na dlani sklep, da je zameril tistim trem sorojencem, ki se niso poročili svojemu stanu primerno – starejšemu bratu Janezu Ditrihu ter mlajšima sestrama Rozaliji Konstanciji in Mariji Izabeli. Bratovo družino in oba sestrina soproga je namreč »za javnost« zamolčal, tako kot je storil z družino »odpadlega« bratranca Jurija Sigmunda. Morda z njimi sicer ni bil v tako slabih odnosih, toda ko je šlo za »čas in slavo« Valvasorjevega rodu, ni hotel ravnati drugače, kot je. »Nevredni« svak in svakinji – grajska ključarica Katarina Gaber, gospodski pisar Blaž Faganelli, Lovrenc Klančnik s podobnim poklicem, pozneje nakladnik (mitničar) – pač niso sodili v *Slavo vojvodine Kranjske*, in še manj bratrančeva kmečka žena. Janeza Vajkarda ne bi prav nič stalo, če bi povedal, da sta se »izseljena« brat in bratranec naselila v sosednjih deželah Koroški in Štajerski, a je imel očitno dober razlog za molk. Sorodstvu s štajerskimi in koroškimi Valvasorji se je »elegantno« odrekel, češ da ne ve za vse otroke izseljenih Valvasorjev.³³⁴ Na drugi strani pa je samega sebe in implicitno celotni »nebaronski del« Valvasorjev z zavestno prikrojitvijo resnice kar sam »pobaronil«,³³⁵ in na rodovnem deblu mirno »povzdignil« v baronice in grofico primožene sorodnice – vključno z lastno materjo in svojo drugo ženo –, ki takšnega naslova niso imele, ampak so bili do njega upravičeni zgolj njihovi sorodniki, tudi bolj oddaljeni.³³⁶

njegova hči Katarina Rozalija, rojena v zakonu z drugo ženo enakega imena kot hči (prav tam, R 1685–1699, s. p.). Od kod je bila druga žena, ne vemo. V kamniški poročni matici njune poroke ni (prav tam, P 1673–1711), vrsta gornjegrajskih poročnih knjig pa se začneja šele leta 1699 (ZU Gornji Grad). Do leta 1700 v kamniški mrliški matici ne najdemo smrti Lovrenca Klančnika niti koga drugega iz njegove družine.

³²⁶ Kot nakladninski prejemnik v Kamniku (*Kaj. Filial Einnehmer zu Stain*) je prvič izpričan 20. marca 1683, ko so mu kranjski deželni stanovi odobrili oprostitev plačila sredstvenine (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 904, sejni zapisniki 36, 1683–1700, fol. 50v). – O prestatitvi nakladninskega urada iz Gornjega Grada v Kamnik gl. op. 319.

³²⁷ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³²⁸ Radics, *Johann Weikhard*, str. 346.

³²⁹ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639.

³³⁰ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – V virih je njegovo prvo ime vedno zapisano kot Maksimilijan oziroma sploh samo tako, brez drugega imena Anton. Prvič ga srečamo v katalogu ljubljanskega jezuitskega seminarja: leta 1694 kot »Maximilianus Anton: L. B. à Valvisor Poëta«; leta 1695 kot »Maximilian L. B. à Valvisor Rhetor« (Črničec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 128, 129). O njem kot čemšeniškem župniku gl. NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, šk. 375, Čemšenik, pola B. Mrliška matična knjiga župnije Vače ga ob pokopu 1. avgusta 1709 imenuje zgolj Maksimilijan (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723, s. p.).

³³¹ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8. Medija, Familiaria, Janez Herbert Valvasor, pobotnica in odpovedno pismo 30. 3. 1678. – Odpovedno pismo je kot nedatirano znano tudi iz zapuščinskega inventarja Janeza Herbarda (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 11–12/Nr. 28).

³³² V odpovednem pismu je navedena kot »moja pokojna gospodična sestra Ana Katarina«, v pobotnici pa kot »nach meiner meiner Schwester freille Catl see:« (ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija, Familiaria, Janez Herbert Valvasor, pobotnica in odpovedno pismo 30. 3. 1678).

³³³ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³³⁴ Prav tam, str. 108.

³³⁵ Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

³³⁶ Tako ne prva žena polihistorjevega očeta Marija Elizabeta Dornberg ne druga Ana Marija Rauber za življenja nista bili baronici in se s tem nazivom sami tudi nikoli nista neupravi-

Skratka, malo vemo o polihistorjevih stikih in odnosih z brati in sestrami ter njihovimi družinami, tako kot je malo znanega o Valvasorjevem zasebnem življenju sploh. O osebnih razmerjih bi najprej pričala pisma osebne narave, ki pa jih nimamo. Še najbolj osebno pisanje kakšnega polihistorjevega sorodnika, povezano tudi z njim, je sklepni del pisma svaka Adama Ferdinanda Graffenwegerja, ki ga je ta kot študent spomladi 1673 poslal iz Gradca svoji materi, Valvasorjevi tašči, na Slatno. V skromnih vrsticah je pustil najlepše pozdraviti »gospoda Valvasorja in gospo Valvasor ter gospode brate«. ³³⁷ Pismo je nastalo ravno v času, ko se je sveže poročeni Janez Vajkard za dvajset let ustalil na malo prej kupljenem Bogenšperku in se dokončno poslovil od (brezskrbne) mladosti.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

AAU – Archivio Arcivescovile di Udine:

Archivio della Curia Arcivescovile (= ACAU): busta 631.

Archivio parrocchiale S. Ilario e Taziano Gorizia

Liber baptisatorum II (1611–1620), III (1621–1639), IV (1639–1653), V 1(654–1672); liber matrimoniorum II (1640–1671); liber defunctorum I (1649–1695).

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 268.

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko: I. reg.: šk. 533, 544, 810–813, 823, 848, 891–892, 895–900, 903–904, 906–915, 917–918.

čeno naslavljali (Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 218–220 in 234–235). Svojo drugo ženo Ano Maksimilo Zetscher je Valvasor naredil za baronico, potem ko se je tako naslovlila že dve leti prej v poročni pogodbi, in sicer v navzočnosti enega od dveh bratov in bratranca, ki so desetletje prej, leta 1676, res postali baroni. Ker Ana Maksimila osebno ni bila pobaronjena, naslova pa ni mogla dedovati po bratih, torej ni bila baronica (Golec, Neznano in presenetljivo, str. 319). Poleg tega ni na Valvasorjevem rodovnem debilu povsem »pristna« niti ena od treh grofic. Prva žena polbrata Karla Ana Kristina iz rodbine Schrattenbach, se ni rodila kot grofica, ampak je umrla še pred podelitvijo grofovskega naziva njenim sorodnikom, in je lahko imela le baronski naslov (gl. op. 129). Drugi dve, sestre Sidonija Regina in Ana Rozina, navedeni na rodovniku kot grofici Barbo, pa ob poroki z bratrancema Janezom Krstnikom in Karlom Valvasorjem v resnici nista bili še niti baronici, saj so povzdignitev v baronski stan šele pozneje (1651) dosegli njuni bratje. Janez Vajkard ju je le deloma upravičeno navedel kot grofici Barbo. Dejansko sta bili samo baronici Valvasor, rojeni pl. Barbo in pogrofovljeni pozneje, šele leta 1674 (gl. op. 37). Tudi pri obeh možeh svoje sestrice Poliksene je šel nekoliko predaleč, ko ju je razglasil za barona. Njen prvi zgodaj umrl mož Franc Kristof Schwab pl. Lichtenberg namreč ni doživel uradne povzdignitve dela svoje rodbine v baronski stan (1660), drugi mož Karel Witz pl. Witzenstein pa je res postal baron Witzenstein (1667), kot ga imenuje polihistor, vendar šele, ko je bila Poliksena že dvajset let pokojna (Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 52).

³³⁷ ARS, AS 776, Gospostvo Slatna, šk. 1, 21. 3. 1673.

AS 3, Urad glavnega prejemnika za Kranjsko: knj. 610.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 5–7.

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 237, 242.

AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: knj. 12, 14, 15, 16.

AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (= Testamenti): II. serija. fasc. V 1–16; III. serija: fasc. R 1–274.

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.): šk. 9, 34, 42, 61, 85, 94, 106, 117–118, 130–131.

AS 730, Gospostvo Dol: fasc. 4, 70, 86, 120.

AS 740, Gospostvo Jablje: fasc. 8.

AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica: Spisi, fasc. 2.

AS 748, Gospostvo Krumperk: fasc. 25.

AS 776, Gospostvo Slatna: šk. 1.

AS 984, Radics pl. Peter Pavel: šk. 5, 7.

AS 1073, Zbirka rokopisov: I/44r, II/51r.

AS 1074, Zbirka urbarjev: I/30u.

AS 1075, Zbirka rodovnikov: šk. 1, 8.

DAG – Diözesanarchiv Graz–Seckau, Graz: XX–C–3.

DAW – Diözesanarchiv Wien:

Ordinationsprotokoll 1638–1708.

KLA – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt:

KLA 741, Güter Ebensfeld: Sch. 1.

NAZ – Nadbiskupijski arhiv Zagreb

Protocola Varia – Zapisnici različni: knj. Protokoli Br. 9a.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 1, Škofijski arhiv Ljubljana I (= ŠAL I): fasc. 35.

NŠAL 11, Škofijski protokoli: šk. 9, 10.

NŠAL 20, Gornji Grad A: fasc. 84.

NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL): fasc. 49, 58.

NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn: šk. 375, 383.

ŽA Cerknica, Matične knjige: R 1677–1693, P 1683–1715 in M 1688–1731.

ŽA Kamnik, Matične knjige: R 1662–1673, R 1673–1685, R 1685–1699, P 1673–1711, M 1671–1707, M 1707–1731.

ŽA Kranj, Matične knjige: R 1639–1651, R 1652–1676, R 1639–1651, Rep 1640–1731, M 1681–1733, Rep M 1681–1779.

ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige: R 1638–1643, R 1643–1653, R 1653–1664, R 1664–1669, R 1669–1678, R 1686–1692, R 1692–1699, R 1700–1712, R 1712–1722, P 1651–1682, P 1682–1718, M 1635–1657, M 1658–1735.

ŽA Mekinje, Matične knjige: M 1728–1784.

ŽA Mengeš, Matične knjige: R 1643–1650, R 1655–1668, P 1669–1702.

ŽA Moravče, Matične knjige: R 1655–1666, R 1668–1681.

- ŽA Svibno, Matične knjige: R 1685–1701.
 ŽA Šmarje-Sap, Matične knjige: R 1675–1695.
 ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige: R 1674–1688, R 1689–1730, R 1703–1719, P 1660–1720; Razne knjige: fasc. 3.
 ŽA Vače, Matične knjige: R 1656–1665, R 1666–1672, R 1673–1689, P 1640–1665, P 1667–1685, M 1687–1723, M 1723–1751.
 ŽA Vrhnika, Matične knjige: R 1643–1689, Ind R 1633–1700, P 1682–1763, Ind P 1634–1681, P 1682–1763, Ind P 1682–1716, M 1662–1757
- NŠAM – Nadškofjski arhiv Maribor
 Matične knjige: Celje–Sv. Danijel: R 1651–1667.
- NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
 Zbirka rokopisov in redkih tiskov: Ms. 74.
- ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv
 AVAFHKA – Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien: Adelsakte: Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667.
- Semeniška knjižnica v Ljubljani
 rkp. 11.
- StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz:
 A. Schrattenbach: K 1.
 Grundbuch I 3382.
 Landrecht: K 273.
- ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
 LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka: šk. XVII, XXII, XXV.
 LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige: šk. 457.
- StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
 Innerösterreichische Hofkammer (= IÖ HK): 1658–IV–32, 1659–I–25.
- ŽU Gornji Grad – Župnijski urad Gornji Grad
 krstna matična knjiga 1672–1695.
- ŽU Ruše – Župnijski urad Ruše
 Notata Rastensia Ex antiquissimis documentis desumpta Et varijs fide humana dignis autographis Sinoptice descripta.
- ŽU Senožeče – Župnijski urad Senožeče
 krstna matična knjiga 1684–1784, poročna matična knjiga 1684–1778.
- ŽU Žalec – Župnijski urad Žalec
 krstni matični knjigi 1661–1683 in 1684–1702, poročna matična knjiga 1665–1705 z mrliško 1665–1696.
- LITERATURA
- Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 2. 1630–1662*, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1980; *Band 3. 1663–1710*, 1987.
- Beckh-Widmanstetter von, Leopold: *Die Familienchronik der Grafen Barbo von Wachsenstein*. S. l., s. a. (18__).
- Černelič Krošelj, Alenka (ur.): *Zapuščina Janeza Vajkarda barona Valvasorja v Krškem*, (K mestu K., št. 1). Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2004.
- Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.
- Die Wappen des Adels in Salzburg, Steiermark und Tirol* (J. Siebmacher's großes Wappenbuch. Band 28). Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe, Inhaber Gerhard Gessner, 1979.
- Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih biš in njih prebivalcev. II. del, Novi trg*. Ljubljana, 1944 (tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana).
- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadendenkte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 1. Band. A–E. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967; 3. Band. K–N, 1972; 4. Band. O–Sh, 1973; 5. Band. Si–Z, 1974.*
- Golec, Boris: Epilog k Valvasorjevemu baronstvu, družini, smrti, grobu in zapuščini. *Zgodovinski časopis* 68 (2014), št. 1, str. 30–55.
- Golec, Boris: Lažni Valvasor nehoti prispeva k razkritju usode zamolčanih pravih Valvasorjev. O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in o polihistorjevem čiščenju rodbinskega debla. *Zgodovina za vse XIX* (2012), str. 5–38.
- Golec, Boris: Neprava Valvasorjeva hiša v Krškem sredi 19. stoletja v rokah njegovega daljnega sorodnika in neposrednih potomcev – vzrok za »usodno« pomoto? Pozabljeni ljubiteljski muzealec Anton pl. Hohenwart (1768–1846). *Zgodovina za vse XVIII* (2011), št. 2, str. 80–91.
- Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 61 (2007), št. 3–4, str. 303–364.
- Golec, Boris: Plemstvo v cerkvenih matičnih knjigah zgodnjega novega veka – raziskovalni problemi in izzivi. *Arhivi* 36 (2013), št. 1, str. 85–110.
- Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (1. del). *Kronika* 61 (2013), št. 1, str. 5–66; (2. del). *Kronika* 61 (2013), št. 2, str. 217–272; (3. del). *Kronika* 62 (2014), št. 1, str. 15–66.
- Golec, Boris: *Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško, 2013.
- Hančič, Damjan: *Klarise na Kranjskem*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005 (Gradivo in razprave 26).
- Kaspert A.[nton]: Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zečker z dne 20. julija 1687. I. *Časopis za zgodovino in narodopisje* I (1904), str. 186–189.

- Koblar, Ant.[on]: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko II* (1892), str. 30–92.
- Kos, Dušan: *Valvasor, kuharica Ana in težave z duhom gospe Gallenberg. O prikazovanju duhov in reševanju nesrečnih duš na Slovenskem v zgodnjem novem veku ter o spiritističnih zgodbah Janeza Vajkarda Valvasorja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2013 (Gradivo in razprave 35).
- Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofjskega arhiva Ljubljana*. Druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Nadškofija, 2008 (Nadškofija Ljubljana, Arhiv, Priročniki 2).
- Lavrič, Leon: *Odsev blišča Moravskih gradov*. Moravče: samozaložba, 2004.
- Lubej, Uroš: Marijin steber v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica* 6 (2001), str. 53–66.
- Mlinarič, Jože: Seznam imen iz latinske kronike. V: Teržan, Josip (ur.): *Ruška kronika*. Ruše: Krajevna skupnost, 1985, str. 133–247.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Die Landmannschaft und der Freierrenstand Valvasor's. *Argo II* (1893), stolpci 149–152.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Domherr Franz Josef Freiherr von Valvasor (1705–1795). *Laibacher Zeitung* 118 (1899), št. 212, 16. 9. 1899, str. 1677–1678.
- Radics, P.[eter] von: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien V. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), Nr. 45, 27. 7. 1895, str. 1475–1476.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXVIII. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 45, 24. 2. 1896, str. 347.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXIX. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 46, 25. 2. 1896, str. 355.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXX. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 47, 26. 2. 1896, str. 363.
- Radics, Peter: Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem. *Ilustrovani narodni koledar* 11 (1899). Ljubljana: Dragotin Hribar, str. 103–114.
- Redlich, Virgil (izd.): *Die Matrikel der Universität Salzburg 1639–1910. Band I. Text der Matrikel*. Salzburg: Verlag Anton Pustet, 1933.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Dritter Theil*. Gratz: Verlag Kienreich, 1822.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Peta knjiga. Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Druga knjiga. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001.
- Umek, Ema: Barbo-Waxenstein. *Enciklopedija Slovenije. 1. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 185–186.
- Umek, Ema – Kos, Janez (ur.): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II*. (Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach, 1689.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske. I.–4.* Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.
- Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV (1894), str. 89–146; V (1895), str. 162–264.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

ZUSAMMENFASSUNG

Johann Weikhard Valvasor, seine Herkunft, Familie und Jugendzeit – die alten Unbekannten im neuen Licht

Der Krainer Polyhistor Johann Weikhard Valvasor (1641, Ljubljana/Laibach – 1693, Krško/Gurkfeld) kam als Sohn seines ursprünglich nicht adeligen Vaters Bartholomäus Valvasor (um 1596–1651) zur Welt. Dessen Vater Hieronymus Valvasor wurde jedoch unter die Adeligen gezählt, als sein Sohn Bartholomäus etwa sechs Jahre alt war (1602) – seither galt auch Bartholomäus als adelig. Dessen Mutter entstammte allerdings der alten steirisch-krainischen Adelsfamilie der Scheyer. Die Mutter des Polyhistor, Anna Maria von Rauber (um 1610–1657) gehörte hingegen dem alten Krainer Rittergeschlecht der Rauber an. Sie war jedoch keine Baronin, als welche sie Johann Weikhard in seinem Werk *Die Ehre des Herzogtums Krain* (1689) bezeichnete, da Kaiser Leopold I. den angeblichen alten Freierrenstand ihren Verwandten erst 1681 anerkannte. Der Krainer Polyhistor vereinigte in seiner Person das Erbe zweier typischer Krainer Adelsfamilien des 17. Jahrhunderts: die erste – Valvasor – war nach Krain gezogen und wurde in den Adelsstand erhoben, die zweite war zwar alt, jedoch nicht so (sehr) bedeutend und mit einem Adelstitel ausgestattet, den sie selbst aber als zu niedrig erachtete.

Berücksichtigt man, um präzise zu sein, die Herkunft seiner vier Großeltern, war Johann Weikhard Valvasor nur zu einem Viertel ein Krainer, nämlich nach dem Vater seiner Mutter, Georg von Rauber. Der Großvater väterlicherseits, Hieronymus Valvasor, war aus Norditalien nach Krain gezogen, während die beiden Großmütter, Agnes von Scheyer und Dorothea von Leyser, im slowenischen Teil der Steiermark zur Welt kamen. Eine Generation davor sah das Verhältnis »zwischen dem Krainer- und dem nicht Krainer Blut« etwas

»besser« aus: Der Urgroßvater Georg von Scheyer kam aus Krain in die Steiermark; aus dem Herkunftsland des Polyhistors stammte auch die Urgroßmutter mütterlicherseits, Anna Maria Gall von Rudolfseck.

Über seine Wurzeln war Johann Weikhard in seiner Jugend viel weniger unterrichtet als später, als er sich in die schriftlichen Quellen vertiefen konnte. Von den Verwandten kannte er jüngere Menschen viel besser als seine unmittelbaren Vorfahren oder deren gleichaltrigen Verwandten. Schon in seinen frühen Lebensjahren bzw. noch vor seiner Geburt hatte er Zeugen seiner familiären Vergangenheit verloren. Fast sicher kannte er niemanden von seinen vier Großeltern (höchstens die Großmutter väterlicherseits), den Vater verlor er mit neuneinhalb Jahren, die Mutter mit sechzehn. In den Darstellungen der Familien seiner Eltern in der *Ehre des Herzogtums Krain* interpretierte er manches etwas eigenmächtig. So wie er die Familie der Mutter, die Rauber, in den Freiherrenstand erhob, führte er sogar bei manchen Personen, die in die Familie Valvasor einheirateten, ohne oder nur mit beschränkter Berechtigung einen höheren Adelstitel an. Die größte »Verbesserung« betraf den Auszug des Testaments des ersten Valvasor in Krain, Johannes Baptist (†1581), der davor in der norditalienischen Region von Bergamo beheimatet war. Dieser vermachte zwar wirklich das Schloss Medija/Galleneck (im südöstlichen Teil Oberkrains) mit dem zugehörigen Gut dem Großvater des Polyhistors, Hieronymus Valvasor, jedoch als seinem treuen Diener, der nur denselben Namen trug wie sein Gönner. Johannes Baptist und Hieronymus Valvasor standen in Wirklichkeit in keinem verwandtschaftlichen Verhältnis zueinander. Trotzdem bezeichnete sie Johann Weikhard als Vettern und zählte alle bedeutenden Valvasor in Italien seit dem Hochmittelalter einfach zu seinem Geschlecht.

Die Bedingung für den Antritt des Erbes auf Medija/Galleneck bestand für Hieronymus Valvasor darin, dass er in Krain zu bleiben, zu heiraten und den Familiennamen Valvasor fortzuführen habe. Der Familienname überlebte dank zweier Söhne des Hieronymus: des Onkels des Polyhistors, Adam (um 1592–1624) und seines Vaters Bartholomäus (um 1596–1651), die beide zusammen mindestens 28 Kinder hatten: Adam zumindest vier, Bartholomäus in zwei Ehen 24. So wie der Vater Hieronymus gehörten beide Söhne jenem Teil des krainischen Adels an, der immer dem Katholizismus die Treue hielt. Beide Brüder waren Schüler der Jesuiten in Graz; vor allem Adam wirkte aktiv bei der katholischen Erneuerung mit. Obwohl Bartholomäus jünger war, erhielt er nach einer Übereinkunft zwischen den Brüdern das Gut Medija/Galleneck, das »Stammsschloss« der Valvasor, während sich der unternehmungslustigere, früh verstorbene Adam ein neues Schloss bzw. einen Hof, Zavrh/Neudorf bei Svibno/Schärferberg an der unterkrainischen Seite der Save, errichten ließ. Zavrh wurde dadurch zum Stammsschloss des Adam-Familienzweiges. Die Kinder Adams waren eine ganze Generation älter als der Polyhistor Johann Weikhard, ihr Familienzweig blieb in der Jugend des Polyhistors zahlenmäßig noch sehr klein. Auch später gibt es keine Berichte über (eventuelle) engere Kontakte mit den Kindern des Onkels.

Bartholomäus Valvasor, Herr auf Medija/Galleneck,

nahm mehr als sein Bruder am öffentlichen Leben teil. Nach seinem Amt als Generaleinnehmer der Krainer Landstände, das er während der schlimmen Finanzschwierigkeiten in Krain in den Jahren 1630–33 erfolgreich ausübte, bekleidete er in den 40-er Jahren des 17. Jahrhunderts – in diese Zeit fiel auch die Geburt und die Kindheit des Polyhistors – durch zwei Mandatsperioden (1640–43 und 1646–49) in der engsten ständischen Führung das Amt eines Verordneten. Mit dem Kauf der Herrschaft Gamberk/Gallenberg unweit von Medija vergrößerte er auch sein ererbtes Gut beträchtlich. Nach seiner ersten Ehe mit Maria Elisabeth von Dornberg (um 1600–1630/32), die aus dem Görzer Gebiet stammte und ihm sieben Kinder gebar, heiratete er 1632 Anna Maria von Rauber (um 1610–1657) aus der bekannten Krainer Adelsfamilie, die bisher schon mehrere angesehene Persönlichkeiten hervorgebracht hatte. Die Ehe mit einer Frau aus dem Geschlecht der Rauber war auch eine Sache des Prestiges, sowohl für Bartholomäus als auch für die Valvasors überhaupt.

Anders als die Valvasors waren die Rauber eine überzeugte protestantische Familie, sodass auch die Mutter von Johann Weikhard eventuell als Evangelische getauft wurde. Vielleicht wurde sie noch auf dem Schloss Kravjek/Weineck in Unterkrain geboren, auf dem Stammschloss der Krainer Rauber. Die Kindheit verbrachte sie auf dem Renaissanceschloss Krumperk/Kreutberg nordöstlich von Laibach, danach übersiedelte sie mit ihrer verwitweten Mutter auf das Schloss Kriz/Kreuz bei Kamnik/Stein, den Sitz ihres Stiefvaters Leopold von Raumschüssel, der Anna Maria auch Bartholomäus Valvasor zur Ehefrau gab. Später übte Raumschüssel bedeutende öffentliche Funktionen im Land aus und wurde (schließlich) 1654 in den Freiherrenstand erhoben.

Da der Freiherrentitel automatisch auf die Kinder überging, waren zwei Halbbonkel Valvasors sowie zwei Halbtanten Raumschüssel die ersten Blutsverwandten des Polyhistors, die den Freiherren-Titel trugen. Über die Kontakte des Johann Weikhard Valvasor mit den Verwandten seiner Mutter gibt es so gut wie keine unmittelbaren Berichte. Die Geschwister der Mutter starben früh, so wie auch die meisten Mitglieder der nächsten Generation, der Cousins und Cousinen. Aus der *Ehre* geht hervor, dass der Polyhistor später Kontakte mit seiner Cousine Maria Rosina Rasp, verheiratete Buset (1629–1694) pflegte, die ihn als einzige auch überlebte. Es soll nicht unerwähnt bleiben, dass Valvasor ein zweites Mal heiratete, 1687, in unmittelbaren Nachbarschaft des Schlosses der Cousine, Gracarjev turn/Feistenberg) unter den Gorjanci/Uskokengebirge (nahe an der krainisch-kroatischen Grenze). Mehr als mit der Verwandtschaft auf Krumperk/Kreutberg, der Familie Rasp, fühlte er sich mit den entfernt verwandten Rauber aus Kravjek/Weineck verbunden, die den Familiennamen seiner Mutter trugen. Eine besondere Beziehung verband ihn mit Veit Christoph Freiherrn von Rauber, dem in Franken lebenden Sohn seines Halbcousins zweiten Grades. Die sehr genaue Beschreibung des Lebens dieses Verwandten und seiner Familie sowie die quellenmäßig dokumentierten Kontakte zwischen Veit Christoph und dem Redakteur der *Ehre*, Erasmus Francisci, lassen die Vermutung zu, dass

Rauber eine bedeutende Vermittlerrolle zwischen dem Krainer Polyhistor und Nürnberg, wo 1689 die *Ehre des Herzogtums Krain* ihre endgültige Form erhielt, spielte.

Im Unterschied zu vielen historischen Persönlichkeiten im slowenischen Raum bestanden beim Krainer Polyhistor Johann Weikhard Valvasor nie Zweifel über seine Eltern, sein Geburtsdatum und den Geburtsort. Er kam als neunzehntes Kind von Bartholomäus Valvasor, als zwölftes Kind in dessen zweiten Ehe zur Welt, gleichzeitig war er der erste, dessen Taufe in der Taufmatrikel einer der Krainer Pfarren zu finden ist: er wurde am 28. Mai 1641 im Laibacher Dom getauft. Über die meisten seiner Geschwister hätten wir gar keine Informationen, hätte Johann Weikhard sie nicht alle mit ihren Namen in chronologischer Reihenfolge im IX. Buch der *Ehre* im Stammbaum der Valvasor angeführt. Fast alle kamen in Medija/Galleneck zur Welt, doch wurden sie nicht, wie das auch bei zahlreichen anderen Adelskindern in jener Zeit der Fall war, in die Taufmatrikel der zuständigen Pfarre Vače/Watsch eingetragen. Der Polyhistor selbst und seine zwei jüngeren Brüder wurden in Laibach geboren und getauft in der Zeit, als der Vater Bartholomäus die bedeutende Funktion eines von fünf Verordneten der Krainer Landstände ausübte. Jüngste Untersuchungen verstärkten die Zweifel darüber, dass der Vater Bartholomäus schon in der Zeit um die Geburt von Johann Weikhard in der Wohnung im Haus der Stadtwaage an der Ljubljana/Laibachfluss zur Miete gewohnt hätte. Johann Weikhard erblickte zweifelsohne in einer anderen gemieteten Wohnung das Licht der Welt, an einem unbekannten Ort. Um 1650 wohnte er allerdings sicher zumindest zeitweise in der Wohnung seines Vaters im ersten Stock des erwähnten Hauses, an dessen Fassade seit 1929 eine Erinnerungstafel das Haus als das Geburtshaus des Polyhistor bezeichnet.

Aus heutiger Perspektive scheint es, als hätten die Parzen Johann Weikhard gerade die am besten geeignete Person als Taufpaten geschickt. Neben der Schwester der Mutter, Regina Dorothea Rasp, geborene Rauber, trat als Taufpate Konrad Ruess Freiherr von Ruessenstein auf (1604–1668), ein Forschergeist, der sich viel mit Naturwissenschaften beschäftigte. Die Familie Valvasors war mit dem Freiherrn von Ruessenstein nachweislich verbunden – zumindest noch durch ein Jahrzehnt nach der Geburt des Polyhistor. Es gibt zwar keine Zeugnisse über spätere Kontakte zwischen dem Baron Konrad und seinem Täufling Johann Weikhard, doch lässt Valvasors gute Kenntnis des Geschehens in der Familie Ruessenstein und auf ihrem Schloss Strmol/Stermol in Oberkrain darauf schließen.

Über die Kindheit Valvasors und seine Schulzeit am Jesuitengymnasium in Laibach (höchstwahrscheinlich in den Jahren 1653–59) wissen wir nur das, was er in seinen Erinnerungssplittern in der *Ehre* selbst verrät, wobei in seinen Erzählungen immer die Anderen im Vordergrund standen und nicht er. Die Kindheit verbrachte er größtenteils auf Medija/Galleneck, es könnte aber auch sein, dass er schon den ersten Schulunterricht in Laibach erhielt. Im Alter von neuneinhalb Jahren, 1651, verstarb sein Vater und 1657, als er sechzehn Jahre zählte, auch seine Mutter. Zum Vormund aller minderjährigen Kinder wurde sein ältester Halbbruder

Karl bestellt (1617/20–1697), dem 1648 die Herrschaft Gamberk/Gallenberg von seinem Vater in Pacht übergeben wurde, sonst lebte er mit seiner Familie größtenteils in Laibach. Als Laibacher Jesuitenschüler wohnte Johann Weikhard wahrscheinlich bei Karl, und zwar unweit der bereits genannten Stadtwaage, die er im Zusammenhang mit seiner Begegnung mit dem Wassergeheuer, dem Wassermann (im Jahre 1654 oder 1655) erwähnt.

Das Umfeld des Hauses Valvasor hinsichtlich Kultur und Bildung ist uns leider nicht näher bekannt. Vater Bartholomäus wurde bei den Jesuiten in Graz geschult, Mutter Anna Maria erhielt als Nachkommin einer alten Krainer Familie jedenfalls eine ihrem Stand entsprechende Erziehung für Frauen. Leider hat sich das Inventar der Bartholomäus-Verlassenschaft nicht erhalten, das uns aus erster Hand Auskunft über die Bibliothek oder allfällige Kunstgegenstände liefern und damit etwas über die Interessengebiete des Bartholomäus und seine kulturelle Mikrowelt verraten könnte. Darauf kann man nur auf Grundlage des Verlassenschaftsinventars nach der sechs Jahre später verstorbenen Frau Anna Maria schließen, das aber wegen der Teilung der Verlassenschaft nach Bartholomäus kein Abbild jener Situation darstellt, die noch zu Lebzeiten des Bartholomäus herrschte. Bartholomäus selbst hinterließ 1639 eine interessante, bisher unbekannte Spur zur sprachlichen Praxis in der Familie, die zusammen mit der Gründungsurkunde für das Benefizium auf Medija/Galleneck (1650) davon zeugt, dass die erste Umgangssprache in der Familie Slowenisch war und Deutsch erst die zweite.

Die zweite zeitgenössische Erwähnung von Johann Weikhard – nach dem Eintrag in die Taufmatrikel – kommt erst im Testament seiner Mutter vor (1657). Das Testament ist ein wertvolles Dokument über das Schicksal des ältesten echten Bruders des Polyhistor, Johann Dietrich, den die Mutter wegen seiner Heirat mit einer Frau niedrigeren Standes enterbte. Das chronologisch dritte zeitgenössische Dokument über Johann Weikhard ist seine Beschreibung in die Marianische Kongregation bei den Jesuiten in Laibach im Jahre 1659, die gleichzeitig auch ein Beleg dafür ist, dass er zu dieser Zeit noch nicht auf seine lange Studienreise, die mit Unterbrechung fast an die 12 Jahre dauerte, aufgebrochen war. Für die ganze lange Dauer dieser Reise(n) gibt es keine andere Quelle als jene Angaben, die der Polyhistor in der *Ehre* an verschiedenen Stellen selbst liefert. Aus der *Ehre* und aus zwei Briefen (1685 und 1686) geht hervor, dass er zahlreiche Länder besuchte, von Dänemark und England im Norden und Spanien im Westen bis Tunis im Süden; für die Ausarbeitung eines Itinerars gibt es aber wenige Anhaltspunkte. So haben wir keine Angaben über die ersten Jahre seiner Reisen und auch nicht über seinen Aufenthalt bis 1663/64, als er unter der Führung von Nikolaus Graf von Serin (Zrinyi) am Krieg gegen die Türken teilnahm. Hingegen konnte man einige Routen aus der zweiten Hälfte der Kavalierstour des Polyhistor ziemlich genau rekonstruieren und die Aufenthalte in einzelnen Ländern mit größerer Genauigkeit datieren. Eine der entscheidenden Fragen, die »das lange Jahrzehnt« der Abwesenheit Valvasors

aus Krain betreffen, sind die Kosten für diese Reise(n). Es ist schwer vorstellbar, dass er unterwegs so viel Geld verdient hätte, um die laufenden Kosten damit zu decken. Im Hinblick auf die Länge der Reisen, die die übliche Praxis von jungen Adeligen übertraf, scheint es eher wahrscheinlich, dass er den Großteil des Erbes nach Vater und Mutter verbrauchte. Dies gilt besonders dann, wenn er schon zu dieser Zeit mathematische und andere Geräte sowie Bücher angeschafft haben sollte – worüber es allerdings keine zuverlässigen Berichte gibt.

Die Rückkehr Valvasors nach Krain datieren wir in das Jahr 1671, höchstwahrscheinlich vor dem Herbstbeginn. In diesem Jahr, man weiß nicht wann, soll in Bamberg ein Buch (eine Übersetzung aus dem Französischen ins Deutsche) von ihm erschienen sein, wofür nach wie vor Erasmus Franzisci die einzige Quelle bleibt. Der Eintritt in die Krainer Landeskavallerie im Oktober 1671 ist demnach die vierte Erwähnung Valvasors und seiner Existenz. Der Eintritt in das ständische Aufgebot, dem er in den folgenden 22 Jahren bis zu seinem Tod angehörte, ist ein klarer Beweis dafür, dass der Dreißigjährige Abschied nahm von längeren Reisen und dass er in der Heimat zu bleiben beabsichtigte. Das weitere Schicksal Valvasors wurde 1672 noch fester besiegelt, als er die noch nicht 14-jährige Anna Rosina von Graffenweger (1658–1687) ehelichte. Noch im selben Jahr erwarb er fast ausschließlich mit der Erbschaft seiner Frau die Schlösser Wagensberg/Bogenšperk und Črni potok/Schwarzenbach sowie das schon verfallene Lihtenberk/Lichtenberg, die alle drei in der Nähe von Litija/Littai lagen. Jetzt hatte er eine Familie und auf Bogenšperk ein ständiges Zuhause und große Projekte warteten auf ihn.

Während der Zeit (mehr als ein Jahrzehnt), die Johann Weikhard mit Unterbrechungen auf seinen Studienreisen (1659/60–1671) verbrachte, spielten sich in seiner primären Familie große Veränderungen ab. Das richtige Zuhause des Polyhistor blieb das Schloss Medija/Galleneck, wo sein ältester Halbbruder Karl wirtschaftete und woran auch Johann Weikhard einen Erbeil hatte. Nachdem Karl die Herrschaft Gamberk/Gallenberg verlor (1660), die er als Mitbesitzer und Vormund der jüngeren Geschwister verwaltete, war Medija einige Zeit überhaupt der einzige Besitz des Bartholomäus-Zweiges der Valvasor. In der Mitte der 60-er Jahre kam das Gut Belnek/Wildeneck im benachbarten Moräutsch-Tal (Moravška dolina) dazu, das zum Hauptsitz der Familie Karls wurde, während Medija um 1670 in den Händen des Bruders Johann Herbard landete.

Karl kümmerte sich um die Wiederherstellung des etwas ramponierten Ansehens der Familie, in der mehrere Ehen gegen den Willen der Verwandten geschlossen wurden. Seine stärkste Seite waren nicht die wirtschaftlich-finanziellen Belange, vielmehr war er im öffentlichen Leben des Landes präsent. So bekleidete er in den Jahren 1665–1669 zum ersten Mal das Amt des Verordneten, er war so Mitglied der engsten Führung der Krainer Landstände, und erhielt – was am wichtigsten ist – 1667 den Titel Freiherr. Dafür setzte er sich mit seiner Schwägerin, der Witwe nach seinem Cousin Johann Baptist Valvasor, und ihren beiden minderjäh-

rigen Kindern erfolgreich bei Hof ein. Seine Geschwister hingegen übergab er in seinem Ansuchen; auch später wurde keiner von ihnen oder ihrer Nachkommen (offiziell) in den Freiherrenstand erhoben. Auch Johann Weikhard nicht, der sich den Freiherrentitel mit Karls stiller Einwilligung ohne Verleihung aneignete.

Von den zusammen 23 Geschwistern des Johann Weikhard Valvasor, die in den beiden Ehen seines Vaters zur Welt kamen, kannte der Polyhistor nur dreizehn. Trotz spärlicher Quellenlage kann man annehmen, dass seine Kontakte und Beziehungen zu den (Halb)Brüdern und den (Halb)Schwestern verschieden intensiv waren, bedingt durch Unterschiede im Alter, in den Interessen, nach Geschlecht und Stand. Es besteht kein Zweifel darüber, dass er von der Verwandtschaft mit dem einflussreichen Halbbruder Karl profitierte, obwohl wir nicht wissen, inwieweit Karl ihn tatsächlich unterstützte. Von seinen Halbbrüdern und Halbschwestern stand er besonders Maria Klara nahe, die die Rolle einer Ersatzmutter übernahm, ähnlich wie Karl in gewisser Hinsicht den früh verstorbenen Vater ersetzte. Auf Grund von späteren guten Beziehungen zur Witwe des Bruders Johann Herbard dürfte Johann Weikhard (vermutlich) auch mit diesem Bruder, der ihm altersmäßig am nächsten stand, ein gutes Einvernehmen gehabt haben, obwohl dieser, wie es scheint, kein Interesse für Wissenschaft und Kultur zeigte. Es ist schwer einzuschätzen, wie viele Gemeinsamkeiten ihn mit dem jüngeren Bruder, dem Priester Wolfgang Bartholomäus verbanden.

Würde man nach dem Stammbaum im IX. Buch der *Ehre* urteilen, könnte man meinen, dass Johann Weikhard Valvasor jenen drei Geschwistern, die nicht standesgemäß heirateten, dies übel nahm – dem älteren Bruder Johann Dietrich sowie den beiden jüngeren Schwestern Rosalia Konstanzia und Maria Isabella. Er verschwieg für »die Öffentlichkeit« die Familie des Bruders und die beiden Ehemänner der Schwestern ebenso wie er das mit der Familie des »abtrünnigen« Cousins Georg Sigmund tat (dieser verlor auf Verlangen der Familie Valvasor sogar die krainische Landmannschaft (Mitglied der Landstände) und die adeligen Ehren). Vielleicht unterhielt der Polyhistor mit ihm gar nicht so schlechte Beziehungen, doch wenn es um »Ruhm und Ehre« des Geschlechtes Valvasor ging, konnte er nicht anders handeln als er es eben tat. Auf der anderen Seite »erhob« er sich selbst und implizit den gesamten nichtfreiherrlichen Teil der Familie Valvasor von sich aus in den Freiherrenstand, wobei er die Wahrheit bewusst zurecht schneiderte. Ebenso »erhob« er im Stammbaum seelenruhig die angeheirateten weiblichen Verwandten zu Baroninnen und zur Gräfin – seine Mutter eingeschlossen, ebenso wie seine zweite Frau, die diesen Titel nicht führten. Lediglich deren nahen oder fernen Verwandten trugen mit Recht solche Titel.

Kurzum, man weiß wenig über die Kontakte des Polyhistor mit seinen Brüdern und Schwestern und deren Familien. Noch weniger informiert sind wir über Beziehungen zur übrigen Verwandtschaft, abgesehen von einigen wenigen, wie es im allgemeinen nur sehr wenige Quellen zu seinem Privatleben gibt.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 75.051(497.4)
7.046.3:27-312.47

Prejeto: 5. 5. 2014

Ana Lavrič

dr. umetnostnozgodovinskih znanosti, znanstvena svetnica, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: lavric@zrc-sazu.si

Blaž Resman

dr. umetnostnozgodovinskih znanosti, znanstveni svetnik, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: resman@zrc-sazu.si

Marija Pomagaj na Slovenskem. Layerjeva slika, njene predhodnice in naslednice

IZVLEČEK

Članek obravnava recepcijo in razvoj motiva Marije Pomagaj na Slovenskem. Izhodišče je Layerjeva slika *Marije Pomagaj na Brezjah* in potrditev njene datacije v čas okrog leta 1800. Predstavljena je v primerjavi s *Cranachovo*, katere posnetke od sredine 17. stoletja dalje srečujemo tudi na Slovenskem (že leta 1653 na Rupi). Najstarejša ohranjena je slika na lesu, nastala leta 1660 za ljubljansko križevniško cerkev. Slike iz baročne dobe so večinoma plemiška naročila, povezana tudi z redovniki, zlasti kapucini. Tradicija zasebni pobožnosti namenjenih podob, ki se je dolgo obdržala v ženskih samostanih, je predstavljena z uršulinskimi primerki. Posebej so obdelane razširjene različice motiva milostne podobe s prosilci (t. i. Marija pomočnica). Osrednje poglavje je posvečeno delom Leopolda Layerja, ki je lik Marije Pomagaj individualiziral ter koloristično in izrazno približal slovenskemu občutju (Rupa, Brezje, Kropa, Breg, Narodni muzej Slovenije, Muzej krščanstva na Slovenskem v Stični (preslikava teznega lista) in zasebne zbirke). Izbor primerkov slovenskih upodobitev Marije Pomagaj po brezjanski je predvsem informacija o njihovih temeljnih značilnostih.

KLJUČNE BESEDE

Marija Pomagaj, Marija pomočnica (kristjanov), Lucas Cranach st., Franc Jelovšek, Leopold Layer, Adam Mayer, Josip Dostal, Breg, Brezje, Kropa, Lesce, Rupa, Muzej krščanstva na Slovenskem v Stični, Narodni muzej Slovenije Ljubljana

ABSTRACT

**»MARIAHILF« IN THE SLOVENIAN TERRITORY. LAYER'S PAINTING,
ITS PREDECESSORS AND SUCCESSORS**

The paper discusses the reception and development of the motif of »Mariahilf« (Mary Help of Christians, Mary of Succour) in the Slovenian territory. The starting point is Layer's painting in Brezje and the confirmation of its dating to around 1800. The said painting is presented in comparison with that of Cranach, reproductions of which appeared also in the Slovenian territory from the mid-17th century onwards (in Rupa as early as 1653). The oldest preserved

is the painting on wood, produced in 1660 for Ljubljana's Teutonic Order's Church. Paintings from the Baroque period were mostly procured by nobility, but also by monks, especially the Capuchins. The tradition of images dedicated to private piety, which was long preserved in women's monasteries, is represented with Ursuline specimens. Special discussion focuses on the prevailing variants of the motif of the merciful image with supplicants (so-called Our Lady, Help of the Sick). The central chapter is dedicated to the works of Leopold Layer, who not only individualised the motif, but also colouristically and expressively brought it closer to Slovenian sentiment (Rupa, Brezje, Kropla, Breg, National Museum of Slovenia, Slovenian Museum of Christianity, Stična (an overpainted thesis sheet) and private collections. The selection of specimens of Slovenian depictions of »Mariahilf« after the Brezje variant, serves above all as information regarding their fundamental characteristics.

KEY WORDS

Mariahilf, Mary Help of Christians, Mary of Succour, Our Lady, Help of the Sick, Lucas Cranach Sr., Franc Jelovšek, Leopold Layer, Adam Mayer, Josip Dostal, Breg, Brezje, Kropla, Lesce, Rupa, Slovenian Museum of Christianity, Stična, National Museum of Slovenia, Ljubljana

Slovenski narod je bil v formiranju, rasti, identiteti, vitalnosti in obstoju vedno bistveno povezan z Marijo. O tem pričajo številne Materi Božji posvečene cerkve, zlasti romarska svetišča z močno češčenimi milostnimi podobami, ob katerih ljudje že stoletja prosijo Marijo za milost in pomoč.¹

Pomen in datacija Layerjeve slike

Zibel slovenske državnosti in krščanstva je tekla pri Gospe Sveti na Koroškem, kjer je misijonar Modest okoli leta 760 Karantancem postavil prvo cerkev Matere Božje, k osrednjim narodnokonstitutivnim središčem pa spadajo tudi Svete Višarje v Kanalski dolini, na tromeji slovanskega, romanskega in germanskega sveta, katerih nastanek je povezan z legendo o žabniškem pastirju iz leta 1360, Ptujška Gora, srednjeveška kolektivna votivna ustanova štajerskih plemičev, ki so se leta 1396 srečno vrnil iz bitke s Turki pri Nikopolju, in Sveta Gora nad Gorico, zrasla v letih 1541–1544 iz ljudske verske vneme, povezane s prikazanjem Marije pastirici Urški Ferligoj iz Grgarja v času, ko se je na slovenskih tleh začel širiti protestantizem. V obdobju narodne prebuje in vse večje narodne zavesti v drugi polovici 19. stoletja je izrazito slovenski pomen dobila cerkev sv. Vida na Brezjah, kjer so se leta 1863 v kapeli Marije Pomagaj, ki jo je dal leta 1800 prizidati mošenjski župnik Urban Ažbe, začela dogajati čudežna ozdravljenja. Kapelo v s kupolo prekritem prizidku so ohranili ob novi cerkvi, ki so jo po načrtih graškega arhitekta Roberta Mikovicsa (Mikowitza) in pod vodstvom Franca Faleschinija iz Ljubljane z darovi slovenskih romarjev postavili v letih 1889–1900; njene posvetitve 7. oktobra 1900 se je udeležila množica ljudi iz vseh slovenskih krajev. Vseslovenski pomen Brezj je Cerkev uradno potrdila leta 2000, ko je baziliko

razglasila za slovensko Marijino narodno svetišče. Milostna podoba Marije Pomagaj je bila leta 1907 slovesno kronana; s tem je (tudi) simbolično postala Kraljica Slovencev, versko-politično pa je to vlogo (tj. kraljice naroda, ki mu je tedaj vladal srbski kralj) odigrala leta 1935 kot »pokroviteljica« evharističnega kongresa v Ljubljani. Brezjanska, pri Slovencih doma in v tujini najbolj češčena Marija, Kraljica in zavetnica slovenskega naroda, je postala splošno prepoznavni simbol narodne identitete in z osamosvojitvijo Slovenije tudi njene državnosti.²

Brezjanska podoba Marije Pomagaj je delo Leopolda Layerja ter se je z njegovo življenjsko usodo močno povezala in prepletla. Ker se je zdel povsem nelegendarni začetek božje poti na Brezjah preveč prozaičen, ga je ljudska pripoved, da bi ga postavila v zanimivejši in za ljudsko občutje privlačnejši kontekst, sčasoma poživila z zgodbo, da je Layer, ki so ga Francozi zaprli zaradi ponarejanja denarja, podobo naslikal v ječi, celo z verigami na rokah.³ Čas nastanka slike so začeli postavljati v leto 1814.⁴ Datacijo je

² O zgodovini božje poti na Brezjah je med prvimi obsežneje pisal p. Henrik Damiš, ki je besedilo že leta 1914 pripravil za tisk, vendar je tedaj izšel le izvleček (gl. Damiš, *Marija Pomagaj*), celota pa je bila objavljena šele leta 2000 v *Brezjanskem zborniku* (gl. Damiš, Brezje, str. 31–93). Za Brezje in Marijino podobo gl. tudi: Stegenšek, Ob stoletnici, str. 33–42; Damiš, *Marija Pomagaj. Šmarnice*; Vostner, *Brezje*; Hajnšek, *Marijine božje poti*; Benedik, *Brezje*; Avguštin, Brezje, str. 368; Meniš, *Marija*, str. 220–222; Cvetko, *Marija Pomagaj*; Hajnšek, Božič, Lauko, *Marija Pomagaj*; Dežman, *Marija Pomagaj na Brezjah*; Globočnik, Bazilika, str. 249–268; *Brezjanski zbornik*.

³ Zgodba in z njo datacija se je splošno uveljavila, tudi v umetnostnozgodovinski literaturi; prim. Stegenšek, Ob stoletnici, str. 33; Steska, *Slovenska umetnost*, str. 180, 185.

⁴ Ker je bil Layer do oktobra 1810 že na prostosti, se je očitno zaradi usklajevanja s časom nastanka fresk uveljavila tudi varijanta legende, da je Marijo Pomagaj naslikal potem, ko je bil rešen ječe. Datacijo so poskušali utrditi tudi z »avtentičnimi« pričevanji, kakršno je na primer pričevanje Haynejeve sorodnice, gl. Bradaškovo poročilo v arhivu bazilike Marije Pomagaj na Brezjah; prim. Steska, Slikar Leopold Layer, str.

¹ O povezanosti slovenskega naroda z Marijinim češčenjem gl. na primer Benedik, Marijino češčenje, str. 293–302.

leta 1944 korigiral Josip Dostal z ugotovitvijo, da je bila Marija Pomagaj naslikana za novozgrajeno kapelo pri Sv. Vidu na Brezjah že okoli leta 1800.⁵ Svojo datacijo je argumentiral z logičnim razmislekom in s pismom, ki ga je župnik Ažbe leta 1811 naslovil na prijatelja Franca Julianija, kurata pri Sv. Joštu: iz pisma je razvidno, da je bila podoba Marije Pomagaj na Brezjah takrat poznana že v širši okolici in tudi že množično obiskovana, zato bi bilo proti logiki in v nasprotju s prakso drugih božjih poti, da bi tako priljubljeno in češčeno podobo leta 1814 zamenjali z novo. Očitno pa je, da je prišlo do kontaminacije med datacijo slike Marije Pomagaj in fresk v kapeli, ki jih je Layer napravil leta 1814 in jih opremil z votivnim napisom *Leopoldus Layer pinxit anno 1814 ex voto*. Umetnik, ki si je v hudih časih francoske okupacije, ko mu je zmanjkalo naročil in zaslužka, »pomagal« s ponarejanjem denarja, je namreč v zahvalo, da se je srečno rešil ječe, s prizorom Marijine priprošnje poslikal obok kapele.⁶ Kdaj je prišlo do prenosa datacije fresk na oltarno sliko, je težko natančneje določiti. Ko je *Zgodnja Danica* leta 1864 objavila prvo poročilo o čudežih na Brezjah, z Layerjevo zaobljubo in letnico 1814 še ni povezovala slike, temveč le poslikavo kapele.⁷ Do konca 19. stoletja se je letnica 1814 kot čas nastanka slike vsekakor že uveljavila⁸ in leta 1914, ko so praznovali »stoto« obletnico slike, jo je nekritično sprejel tudi Avguštin Stegenšek,⁹ ki je ob tej priložnosti napisal prvo temeljito študijo o milostni podobi in njenih vzornicah, ter jo tako še utrdil. Do leta 1944 se vprašanje datacije ni postavljalo, zatem pa je umetnostnozgodovinska stroka Dostalovo argumentacijo v celoti sprejela, le pri natančnejši določitvi datacije opazimo pri posameznikih malenkostna razhajanja.

Prvi jo je potrdil France Stele, ki je sliko že leta 1944 postavil v čas okrog leta 1800,¹⁰ medtem ko jo

je še malo prej datiral v leto 1814.¹¹ Anica Cevc jo je leta 1952 časovno umestila pred freske, ni pa je neposredno datirala.¹² Podobno se je leta 1956 v terenskih zapiskih opredelil Emilijan Cevc,¹³ ki je do Dostala še vztrajal pri ljudskem izročilu,¹⁴ leta 1994 pa je Lev Menaše brez ugovorov prevzel Dostalove ugotovitve in letnico 1800 za nastanek slike, pri čemer je odločno zapisal, da legendarna zgodba ni resnična, da pa se ji poznejši pisci zlepa niso hoteli odpovedati.¹⁵ Dostalu sta pritrdila tudi Beba Jenčič z verjetno¹⁶ in Damir Globočnik s konkretno umestitvijo na začetek 19. stoletja.¹⁷

Frančiškan Odilo Hajnšek je leta 1971 poskušal tradicijo prilagoditi Dostalovim ugotovitvam, češ da je bila prva Marijina podoba v kapeli na Brezjah naslikana na steno in je kmalu obledela, Layer pa, ki naj bi se bil v ječi zaobljubil, je po srečni rešitvi poslikal kapelico in napravil novo podobo Marije Pomagaj.¹⁸ Ker se, v nasprotju z umetnostnimi zgodovinarji, častilci milostne podobe in varuhi svetišča niso sprijaznili s strokovnimi ugotovitvami in vztrajajo pri letnici 1814, se letos obhaja dvestoletnica podobe, kar je bil tudi povod za nastanek tega prispevka.

Brezjanska kapela Marije Pomagaj

Stara brezjanska cerkev sv. Vida, podružnica mošnjejske fare, je bila enoladijska srednjeveška stavba, ki so ji sredi 17. stoletja prizidali nov prezbiterij. Dolgo je stal v njej le glavni oltar, saj za še kakšnega ni bilo prostora. Ko si je proti koncu 17. stoletja soseska

ljubljenost pridobila okrog leta 1800 za cerkev na Brezjah po Leopoldu Layerju naslikana, danes milostna podoba, ki se je po izrazu že precej oddaljila od Cranachovega izvirnika. Od starejših, baročnih posnetkov omenja slike v cerkvah ljubljanskih križnikov in frančiškanov, v grajskih kapelah na Žduši in v Mali Loki (slednjo pripisuje Bergantu) ter arhivsko dokumentirano v leta 1653 postavljenem oltarju na Rupci.

Stele, Slikar Leopold Layer, str. 267.

Cevc, A., Slikar Leopold Layer, str. 188: *Po denarni aferi med francosko okupacijo je Layer leta 1814 ex voto poslikal Marijino kapelico na Brezjah. Marijina podoba, ki jo ljudsko izročilo veže s tem dogodkom, je nastala že poprej*, v leksikalnih geslih o Layerju Cevčeva brezjansko sliko omenja brez datacije (prim. Cevc, A., Layer, str. 111) ali pa je sploh ne omenja.

UIFS, Terenski zapiski: Cevc 1956, Brezje na Gorenjskem, romarska cerkev M. P.: *.../ 1800 je [Ažbe] nasproti kapele sv. Antona sezidal podobno kapelico M. pomagaj. Sliko je napravil L. Layer. Kasneje, 1814, po vrnitvi iz francoske ječe [je] Layer poslikal s freskami obok kapelice .../*.

Cevc, E., Kratka zgodovina, str. 52; Cevc, E.: »Slikar dela posnetek«, str. 52–54, kjer je leta 1944 literarno opisal Debenjakovo kopiranje brezjanske Marije Pomagaj in ob tem izpostavil tudi čas nastanka: *Z veliko zbranstvo posnema poteze, ki jih je pred stotridesetimi leti naslikal na platno kranski slikar, ko je v največji stiski molil k Mariji za pomoč*.

Menaše, *Marija*, str. 221.

Jenčič, Kranski slikar, str. 236; podobno tudi Cvetko, *Marija Pomagaj*, str. 7.

Globočnik, Bazilika, str. 253; Globočnik, *Kranski poznoročni slikar*, str. 17–20; Globočnik, Layerjeva »Marija Pomagaj«, str. 73, 74–75.

Hajnšek, *Marijine božje poti*, str. 7–8.

3–4; Damiš, Brezje, str. 39; Jenčič, Kranski slikar, str. 236; Globočnik, Bazilika, str. 253–254, 264–265.

⁵ Dostal, O nastanku podobe, str. 89–92.

⁶ Za vsebino poslikave kapele gl. Steska, *Slovenska umetnost*, str. 185; Damiš, Brezje, str. 89–90; Globočnik, Bazilika, str. 253. Med množico vernikov in bolnikov naj bi bil Layer upodobil tudi sebe kot zapornika v verigah.

⁷ *Zgodnja Danica*, 17/15, 20. 5. 1864, str. 122 [kot avtor prispevka je podpisan »Ivan T.«]: *Pripoveduje se namreč, da Layer, sloviti slikar, rojen v Kranji, ki je zalo podobo Marije Device Pomočnice na platno narisal, in tudi kapelico s podobami ozaljšal, je bil zavolj ponarejenih bankovcev na veliko let v ječo obsojen; v jetnišnici pa goreče k Mariji moli in jo prosi, da naj mu izprosi milost, da bo ječe rešen in ako se mu želja spolni in on zopet prostost zadobi, obljubi omenjeno kapelico prav lično izmalati. To se je pozneje tudi zgodilo, kar sledeči napis kaže: »Leopoldus Layer pinxit anno 1814 ex voto.« Stirnajt let poprej pa je bila kapelica zidana .../; prim. Menaše, *Marija*, str. 222; Globočnik, Bazilika, str. 264.*

⁸ Letnica 1814 se je vsekakor uveljavila že do začetka gradnje nove cerkve, saj se navaja v listini, ki so jo leta 1889 vložili v temeljni kamen; gl. Damiš, Brezje, str. 84.

⁹ Stegenšek, Ob stoletnici, str. 33.

¹⁰ Stele, Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podobe, str. 375–376, navaja, da si je na Slovenskem največjo pri-

zaželela postaviti oltar živinskemu patronu sv. Antonu Puščavniku, je morala v ta namen cerkvi prizidati bočno kapelo: ob vizitaciji leta 1685 je kapela na severni strani ladje že stala, oltarja pa še ni bilo v njej.¹⁹ Želja po tretjem, Mariji posvečenem oltarju je rodila sad šele dobro stoletje pozneje, ko so leta 1800 pod župnikom Ažbetom nasproti Antonove prizidali še eno kapelo in jo opremili z oltarjem, ki je danes postavljen v samostanski kapeli.²⁰ Medtem ko je bil veliki oltar, kolikor moremo presoditi po risbi notranjščine iz poznega 19. stoletja, še zrelo baročno delo,²¹ pa kaže nastavek Marijinega oltarja trde klasičistične poteze in njegovi okorni kipi, sv. Valentin in sv. Rok ter sv. Joahim in Ana, ki sta ostala v Marijini kapeli, so nevznemirljivi in avtorsko težko opredeljeni izdelki odmirajočega baroka. Morda je dal tudi veliki oltar z Layerjevo podobo Mučeništva sv. Vida narediti šele Urban Ažbe (mošenjski župnik v letih 1796–1819), vendar pri boljšem mojstru, morebiti pri Valentinu Vrbniku, najplodovitejšem gorenjskem poznobaročnem kiparju, ki je umrl leta 1799. Za njim je zazevala na kranski sceni precejšnja vrzel, ki so jo poskušali zapolniti drugorazredni rezbarji. Po Dostalovi domnevi naj bi bila brezjanski Marijin oltar izdelala podobarska delavnica Götzlov, bržčas Jožef (1754–1806),²² lahko pa bi ob njem pomislili tudi na Janeza Stimmerja (okrog 1753–1835). Barok je znal slike Marije Pomagaj v originalnem pravokotnem formatu spretno vkomponirati v stebriščne nastavke, brezjanski oltar in njegov mojster pa tega nista več zmogla: oltar je bil zasnovan s klasičnim polkrožno sklenjenim »tronom« na sredi, pravokotna slika pa se mu je prilagodila s segmentnim zaključkom, na katerem je reliefno srce Marijino v žarkih; pleonazem marijanske simbolike dopolnjujejo še Marijin monogram v vencu žarkov in oblakov v predrti atiki ter krona, žezlo in lilija pod njim. Več sreče je imel župnik Ažbe z oltarno podobo, ki jo je naročil pri uveljavljenem in tudi na Brezjah že preizkušenem kranskem slikarju Leopoldu Layerju (1752–1828).

Ne vemo, ali je prišla pobuda za novi Marijin oltar od župnika Ažbe ali od soseske, ki je kapelo tudi plačala, motiv za oltarno podobo pa je gotovo izbral Ažbe, ki je lahko Cranachov izvirnik Marije Pomagaj neposredno spoznal v Innsbrucku, kjer je doštudiral teologijo. Na tamkajšnjo milostno podobo se je očitno čustveno navezal in želel njen posnetek imeti tudi v domovini.²³

Opis Layerjeve slike in izvor tipa Marije Pomagaj

Brezjanska podoba Marije Pomagaj (95,5 x 75 cm) predstavlja Mater Božjo v tričetrtinskem izrezu, sedečo pred nevtralnimi ozadjem. V naročju drži Dete Jezusa, ki se z levico oklepa njenega vratu in jo z desnico boža po obrazu, eno nogo opira na njeno koleno, drugo na levo roko. Marijina glava je nagnjena k Otroku, ovalni obraz oživlja prijazen nasmehek, žive oči zrejo v gledalca, lasje, ki jih prekriva prozorna tančica, padajo čez ramena in se razgrinjajo po plašču. Marija nosi belo, ob vratu s črnimi križci vezeno spodnjo srajco, modro, z vijoličnim blagom podšito obleko in rumeno podložen rdeč plašč. Otrok je gol in upira pogled v Mater.²⁴ Slika nima nobenega napisu ali dodatnega prizora, ki bi upravičevala pomisel, da gre za votivno podobo; na hrbtni strani slike se je slikar podpisal, ni pa je niti datiral.

Naša Marija Pomagaj je posneta po znameniti milostni podobi in je tudi sama kmalu postala milostna; njen vzor je slika Lucasa Cranacha st. (1474–1553) iz katedrale sv. Jakoba v Innsbrucku. Umetnik, poleg Dürerja in Grünewalda najuglednejši slikar prve polovice 16. stoletja na Nemškem, jo je naslikal v prvi četrtini 16. stoletja v Wittenbergu za cerkev sv. Križa v Dresdnu,²⁵ vendar so jo ob izbruhu verskega razkola umaknili v slikarsko zbirko saških volilnih knezov. Stoletje pozneje, leta 1611, je kneza Johanna Georga Saškega v Dresdnu obiskal passavski škof nadvojvoda Leopold Avstrijski; ko mu je knez razkazal svojo slikarsko galerijo in ponudil v dar eno izmed slik, si je nadvojvoda izbral prav Cranachovo Marijo, majhno, na les naslikano podobo, in jo vzel s seboj v Passau. Tam je postal njen častilec stolni dekan Marquard Schwendi, ki je dal okoli leta 1620 passavskemu dvornemu slikarju Piusu izdelati njeno (povečano) kopijo,²⁶ Cranachovo sliko pa je nadvojvoda Leopold, ko je postal deželni namestnik za Tirolsko, odnesel v Innsbruck. Po Leopoldovi smrti je ostala v innsbruški rezidenci do leta 1650, ko so jo na prošnjo meščanov postavili na veliki oltar mestne župniške cerkve sv. Jakoba, kjer se kot milostna odtlej časti. Še pred njo je kot milostna zaslovela njena passavska kopija, ki jo je Schwendi leta 1622 izpostavil v češčenje v leseni kapeli na griču nad stolno cerkvijo, na katerem je pred tem videl skrivnostne luči in slišal angelsko glasbo, nato pa je do leta 1630 tam postavil zidano cerkev ter hospic za kapucine in romarje. Milostna podoba, ki je dobila naslov Marija Pomagaj, se je ljudem zelo priljubila in se z množico posnetkov

¹⁹ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 3, št. 8, p. 165. Antonova kapela je bila v literaturi doslej datirana v čas okoli leta 1772, gl. Damiš, Brezje, str. 36.

²⁰ V tronu ima kopijo Marije Pomagaj, ki jo je naslikal Blaž Farčnik (97,5 x 78,5 cm). Oltar je stal v baziliki do leta 1954, ko so ga nadomestili z novim, gl. Globočnik, Bazilika, str. 251, 264.

²¹ Prim. Damiš, Brezje, str. 36, 37, 41.

²² Dostal, O nastanku, str. 90; Globočnik, Bazilika, str. 251.

²³ Prim. Dostal, O nastanku, str. 90.

²⁴ Prim. Benedik, *Brezje*, str. 27; Damiš, Brezje, str. 40.

²⁵ V literaturi se pojavljajo različne datacije Cranachove slike: večinoma jo postavljajo med leti 1514 in 1520, nekateri pisci pa v čas okrog 1525 in celo v leto 1537 ali po njem. Tudi podatki o merah slike niso enotni (85 x 60 cm oziroma 78,5 x 47,1 cm); za citate gl. Cvetnić, *Ikonografija*, str. 190.

²⁶ Nekateri tudi passavsko kopijo (visoka je 130 cm) postavljajo v širši časovni okvir, in sicer med leti 1611 in 1622.

(večina jih izvira od passavske kopije) hitro razširila po vseh evropskih katoliških deželah (med sloviti-mi evropskimi kopijami velja omeniti dunajsko).²⁷ Njeno češčenje so kot oskrbniki passavske romarske cerkve širili zlasti kapucini.²⁸

Zanimivo je, da se je kot milostna podoba – resda najprej po ovinku prek kopije – uveljavilo umetniško delo slikarja, ki je prijateljaval z Martinom Lutrom in se pridružil luterancem; ti Mariji niso bili naklonjeni in so njeno vlogo v zgodovini odrešenja močno zmanjševali. S tem bi lahko bila na pragu tridesetletne vojne (1618–1648), ki jo je povzročilo versko nasprotje med katoličani in protestanti, obojim pokazana pot sprave. Sporočila pa niso razumeli; v dolgotrajni vojni, iz katere je izšla opustošena, obubožana in notranje razcepljena, je Nemčija izgubila skoraj tretjino prebivalstva.

Likovno in vsebinsko izhodišče slike Marije Pomagaj je v bizantinski umetnosti, ki je zajemala neposredno iz starokrščanskega izročila in ustvarila najbolj poduhovljene tipe nabožnih slik. Izmed različnih tipov bizantinskih ikon Matere Božje, ki so bile na Zahodu priljubljene in posnemane od srednjega veka dalje, predstavljata prototipa *Eleousa* in *Glykophilousa*. Marija kot *Eleousa* (*Usmiljena; tista, ki milostno pomaga*) drži v naročju Jezusa, ki se stiska k njenemu licu in jo objema (včasih drži v eni roki zvitek), v čustveno stopnjevani različici tega tipa, ko jo Otrokom boža po bradi ali obrazu, pa nastopa kot *Glykophilousa* (*tista, ki sladko ljubi*). Osnovna postavitev je pri obeh tipih enaka, zato ju nekateri pisci praktično izenačujejo, ni pa strogo določena, saj je Marija lahko upodobljena kot stoječa ali sedeča, kot celopostavna ali dopasna oziroma v tričetrtinskem izrezu. Konkretna izhodiščna predloga innsbruške slike je bizantinska ikona tipa Matere Božje iz Pelagonije, ki se je v 15. stoletju razširila zlasti v Toskani; ko se je udeležil koncila v Firencah, je različico, ki je veljala za delo sv. Luke, nastala pa je v 14. stoletju v krogu Ambrogia Lorenzettija, kupil Fursy de Bruille, kanonik v Cambraiu, in jo zapustil tamkajšnji katedrali, kjer je kot Notre-Dame de Grâce postala zaščitnica mesta in kjer jo je na potovanju leta 1508 videl Lucas Cranach st., avtor večjega števila ljubkih upodobitev Matere Božje. Ko je ta nekaj let zatem naslikal svojo različico, ki je pozneje postala tako znamenita, je v skladu z zahtevami pobožnosti svojega časa ikonsko hieratičnost prelil v nežno čustvenost, ki opredeljuje materinski odnos Marije do Otroka.²⁹

Poimenovanje navedenega bizantinskega prototipa izpostavlja Marijino milostno pomoč ter s tem poudarja njeno tolažilno in spodbujevalno vlogo, zaradi katere so se ljudje v svojih stiskah zatekali k njej. Zahodna Cerkev je Marijo v tem smislu označevala z različnimi naslovi: kot *Zavetnico*, *Zagovornico* (*Advocata*) ipd., od srede 16. stoletja tudi kot *Pomočnica kristjanov* (*Auxiliatrix christianorum*). Ta naslov so po krščanski zmagi nad turškim brodomem pri Lepantu leta 1571 kot vzklik splošno uvedli v lavretanske litanije.³⁰ Molitveni vzklik *Mariahilf!* je bil v nemških deželah na pragu 17. stoletja že povsod razširjen, povezan pa tudi z nekaterimi upodobitvami, kot na primer s figuralno skupino v romarski cerkvi na Lechfeldu pri Augsburgu (1603) ali s sliko Giovannija Pietra de Pomisa v minoritski cerkvi Mariahilf v Gradcu (1611). Naslov *Mariahilf* se je še posebno in dokončno povezal s Cranachovo sliko, katere kopijo in njej namenjeno kapelo oziroma cerkev je Marquard Schwendi že od začetka poimenoval s tem nazivom; podoba je odigrala pomembno vlogo zlasti v času velikih evropskih vojn (na primer tridesetletne vojne in zlasti vojn s Turki) in hudih epidemij kužne bolezni.³¹

Predhodnice brezjanske Marije Pomagaj

Posnetke Cranachove Marije Pomagaj srečujemo na Slovenskem že vse od srede 17. stoletja dalje. Po mnenju Leva Menašaja naj bi bil najstarejši na votivni podobi vikarja Matija Parente iz Črnomlja za Novo Štifo pri Ribnici iz leta 1653; Marija z Detetom, ki se donatorju prikazuje v oblakih, sicer od milostne podobe odstopa, vendar ji je toliko podobna, da naj bi bila zelo verjetno posneta po njej.³² O samem tipu bi v tem primeru še težko govorili, saj gre za precej posplošeno podobo Matere Božje z Otrokom, če pa se je slikar dejansko zgledoval po Cranachu, bi lahko iskali povezave z nemškim viteškim redom, ki mu je bila črnomaljska župnija inkorporirana.

Prav pri križniških namreč srečamo sliko Marije Pomagaj, ki je, sodeč po naslikanem grbu, nastala (morda v kaki tuji delavnici, saj primerljivega sočasnega domačega gradiva ni) za ljubljansko komendo po naročilu tedanjega komturja Jurija Gotfrida Lambergarja, in sicer leta 1660. Njen nastanek sovпада z letom, ko so na Dunaju (v kapeli na barnabitskem pokopališču) začeli častiti kopijo passavske milostne

²⁷ Prim. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder*, str. 67.

²⁸ Hartinger, *Mariahilf-Verehrung*, str. 300–301; Hartinger, *Mariahilf. Diözese*, str. 301; za passavsko Marijo Pomagaj gl. Drunkenpolz, *Mariahilf*; za innsbruško Marijo Pomagaj gl. Möller, *Das Mariahilfbild*.

²⁹ Menaše, *Marija*, str. 49, 63, 148–149, 156, 220–222; prim. Stele, *Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podobe*, str. 375–376, ki navaja, da je Cranachova Marija Pomagaj postala najznačilnejši ikonografski izraz Marijinega kulta v novi dobi za vso srednjo Evropo, Slovincem pa v 19. stoletju

narodna zaščitnica. Njeno češčenje so po zmagi nad Turki pri Dunaju 1683 še posebej širile bratovščine.

³⁰ God Marije pomočnice kristjanov se obhaja 24. maja; uvelod ga je papež Pij VII., ki se je 24. maja 1814 iz Napoleonovega ujetništva srečno vrnil v Rim. Praznik je neobvezen, vendar so ga uvedle številne škofije, med drugim leta 1957 (ob 50. obletnici kronanja brezjanske Marije Pomagaj) tudi ljubljanska; gl. Strle, *Marija*, str. 428–430.

³¹ Prim. Hartinger, *Mariahilf-Verehrung*, str. 300–301.

³² Menaše, *Marija*, str. 220; za sliko gl. Rozman, *Katalog*, str. 139, kat. št. 34.

podobe, njen naročnik pa izhaja iz rodbine, ki je bila vnetja za češčenje milostnih podob.³³ Slika spada med naše najzgodnejše primerke, izstopa pa tudi po kvaliteti in presenetljivih dimenzijah (meri kar 143 x 93 cm). Gre za pravo, s tempero na les slikano ikono, kar ji daje še posebno pristnost in sakralnost. V stari križevniški cerkvi je imela častno mesto na velikem oltarju, kjer so jo Ljubljancani zelo častili, saj je tudi sama veljala za milostno,³⁴ v novozgrajeni cerkvi pa so ji, ker je tron velikega oltarja leta 1716 zasedla Rottmayrjeva slika Marije pomočnice (več o njej v nadaljevanju), namenili posebno kapelo levo od glavnega vhoda. Leta 1949, ko so križevniško cerkev dodelili starokatoličanom, je Marija Pomagaj dobila začasno zatočišče v ljubljanski stolnici (tako kot nekaj let pred njo brezjanska Marija Pomagaj), kjer so jo namestili na menzo oltarja sv. Marije Magdalene,³⁵ zdaj pa krasi kapelo križniške redovne hiše v Šiški.³⁶ V Ljubljani so v baročnem času kot milostno častili tudi (kronano) Marijo Pomagaj v avgušinski (zdaj frančiškanski) cerkvi; slika, zdaj izgubljena, je bila nameščena na menzi oltarja sv. Lucije, obdajali so jo številni zlati, srebrni in voščeni votivi.³⁷

Za razširitev podob Marije Pomagaj po katoliški Evropi je bilo zaslužno plemstvo,³⁸ kar velja tudi za slovenske dežele. Sliko iz Ajmanovega gradu pri Sv. Duhu pri Škofji Loki, ki jo odlikujejo plemenite poteze figur in odlično naslikan inkarnat, bi po likovnih značilnostih lahko datirali v pozno 17. stoletje, ko je Franc Matija Lampfrizhaimb, loški glavar v letih 1659–1684, pozidal tamkajšnjo grajsko stavbo.³⁹ Kot svetovalec freisinškega in regensburškega škofa je imel neposredne stike z Nemčijo, kjer bi lahko milostno podobo Marije Pomagaj osebno spoznal. Sliko so v 18. stoletju vključili v oltarni nastavek, ki ga je na steno grajske kapele med letoma 1739 in 1746 po naročilu tedanjega lastnika gradu Krištofa Lovrenca Flächenfelda naslikal Franc Jelovšek.⁴⁰ Ta je sliko nekoliko povečal (prvotna 90 x 64 cm, povečana 110

x 85 cm), kot je videti iz došitega platna in Marijine obleke, ki jo v obsegu prvotnih dimenzij obteka reliefna voščena bordura, v podaljšku pa le naslikana. V 18. stoletju je nastala tudi njena kopija (111 x 88 cm), ki jo zdaj hrani Muzej krščanstva na Slovenskem v Stični; od vzornice se razlikuje po tem, da reliefni obšitek krasi Marijino obleko v celoti in da ima v spodnjem delu dodan napis *TV NOS IVVANDO RESPICE, PESTEM FAME[M]QVE SVBMOVVE, / ET NOS AB HOSTE PROTEGE, HORAQVE MORTIS SVSCIPE*.⁴¹

Na grafikah, ki so Cranachovo Marijo Pomagaj reproducirale v različnih variantah, srečamo takšen napis že v 17. stoletju; primerek grafičnega lista s passavsko Marijo (založnika Johanna Hoffmanna), ki ga je v svojo zbirko uvrstil Janez Vajkard Valvasor, ima ob latinskem napisu tudi vzporeden nemški prevod.⁴² Poleg Hoffmannovega lista je imel naš polihistor v zbirki še grafiki Philippa Kiliana iz leta 1665 in Matthiasa Somerja iz druge polovice 17. stoletja.⁴³ Enako besedilo kakor kopijo svetoduške podobe spremlja tudi slika Marije Pomagaj iz Radmirja, ki bi jo lahko časovno umestili na konec 17. ali začetek 18. stoletja. Tudi njena obleka in plašč imata podobno dekorirano borduro. Kompozicija je razširjena s skupino renesančno koncipiranih angelov z atributi kraljevskega dostojanstva (držijo Marijino in Jezusčkov krono ter žezlo). Posebnost slike je v tem, da je slikar Otroka odel v prosojen pajčolan (zdi se, kot bi nosil prosojne hlače), kakršen pokriva Marijino glavo.⁴⁴ Dejansko ne gre za prekrivanje golote, saj je tančica skoraj neopazna, pač pa za vsebinski akcent, ki izpostavlja Božjo svetost in nedotakljivost oziroma zastrtost.

Kot skrbniki passavske božje poti so češčenje Marije Pomagaj širili seveda predvsem kapucini, njihova prizadevanja pa so z naročili in finančno podpirali plemiški donatorji. V prvem letu gradnje kapucinske cerkve v Škofji Loki, leta 1707, je loški glavar baron Jožef Anton Evzebij Halden⁴⁵ oskrbel sliko Marije Pomagaj, ki so jo nato častili v stranski kapeli; *ex voto* podobo (71,5 x 55 cm),⁴⁶ naslikano leta 1713, ko je bila cerkev posvečena, pa bi morda lahko povezali z dobrotnico Nežo Pušar (Puschar pl. Rossenfeld, roj.

³³ Rodbina Lamberg je imela v kapeli gradu Ottenstein več kopij različnih Marijinih milostnih podob, gl. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder*, str. 67.

³⁴ Steska, Kranjska Marijina božja pota, str. 120, 123, v zvezi s sliko objavlja Dolničarjev navedek: *Slike Marije Pomagaj se nabajajo na mnogih krajih, posebno v Pasavi, Inomostu, na Dunaju (Langengruben), v Trstu pri usmiljenih bratih in v komendi v velikem altarju. Od kod je tja prišla, ne vem. Da so se pa čudeži godili, pripoveduje Atalus Marianus.*

³⁵ Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 144.

³⁶ Steska, Marijini spomeniki, str. 247–249; Menaše, *Marija*, str. 220; Petrič, *Duša, le pojdi*, 5, str. 71–73; Kemperl, *Romanja*, str. 108, 203–204.

³⁷ Črnologar, *Die Lucienkapelle*, str. 106; Dostal, O nastanku, str. 92; Stele, Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podobe, str. 375–376, ki je sliko še videl, jo označuje za baročno; Kemperl, *Romanja*, str. 108, 207.

³⁸ Prim. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder*, str. 67.

³⁹ Stopar, *Grajske stavbe. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*, str. 9.

⁴⁰ Seražin, Krištof Lovrenc Flächenfeld, str. 75–76; Stopar, *Grajske stavbe. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*, str. 13.

⁴¹ Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem, inv. št. ŠLU 140 (iz Škofje Loke). Tak napis je morda spremljal tudi originalno svetoduško sliko in bil ob povečanju odrezan.

⁴² Zagreb, Bibliotheca Metropolitana, VZ II, 127, objavljeno v: Abaffy, *Janez Vajkard Valvasor*, št. 127.

⁴³ Zagreb, Bibliotheca Metropolitana, VZ II, 125, 126, objavljeno v: Abaffy, *Janez Vajkard Valvasor*, št. 125, 126.

⁴⁴ Močno poškodovano sliko je leta 2008 s strokovno obnovo rešil akademski restavrator Viktor Povše.

⁴⁵ Za Haldna in njegovo članstvo v Dizmovi bratovščini gl. *Spominska knjiga*, str. 128–129, 298; za njegovo udeležbo pri posvetitvi ljubljanske stolnice in za posredovanje pri različnih umetnostnih poslih v Augsburgu gl. Dolničar, *Zgodovina*, str. 199, 353, 480, 487.

⁴⁶ UIFS, Terenski zapiski: Stele LXI, 1924: Škofja Loka, kapucinski samostan in cerkev sv. Ane.

Oblak pl. Wolkenberg), ki je poskrbela za razsvetljavo kapele.⁴⁷ Prva slika bi utegnila biti nemškega izvora: zvesto posnema Cranacha (vse do značilnih mandljastih oči) in ima izrazito germanski značaj. Leta 1750 so jo Ločani izbrali za zavetnico mesta, da bi jih varovala vsega hudega, »predvsem kuge in ognja« (tega leta so na stroške mesta podoba Marije Pomagaj naslikali tudi na zidu pred cerkvijo; za obnavljanje slike je skrbelo mesto).⁴⁸ V 19. stoletju so dali sliko našiti na večje platno in jo kot *quadro riportato* vključili v širše zasnovano kompozicijo, o čemer več, ko bo govora o razširjenih različicah tipa Marije Pomagaj. *Ex voto* podoba z izrazito plavalaso Marijo je preprosto, gotovo domače delo; Marijin lik je čustveno približan gledalcu in deluje bolj osebno.

S kapucini v Vipavskem Križu oziroma njihovimi ustanovitelji grofi Attems najbrž lahko povežemo sliko Marije Pomagaj (78 x 60 cm) na neobaročnem oltarju iz leta 1933 v bližnji podružnični cerkvi sv. Marjete v Skriljah. Napis na hrbtni strani sporoča, da je bila leta 1731 v stiku s sliko Pečke Marije v cerkvi sv. Štefana na Dunaju, kar jo vsaj okvirno časovno opredeljuje,⁴⁹ hkrati pa govori v prid kapucinom oziroma Attemsom in njihovim dunajskim zvezam. Tudi sam Marijin lik je bližji dunajski različici kakor Cranachovemu izvirniku (tudi po izrezu figure), je pa ljubeznivejši od avstrijskega in najbrž delo kakšne lokalne delavnice.

Slike po cerkvah so bile namenjene javni pobožnosti, medtem ko so bile plemiške po gradovih in dvorcih zasebnega značaja. V 17. in 18. stoletju se podobe passavske Marije oziroma Marije Pomagaj večkrat omenjajo v zapušinskih inventarjih;⁵⁰ zdi se, da so bile sprva namenjene predvsem nabožnemu okrasu bivališč, pozneje pa so nekatere izpostavili v češčenje kot oltarne podobe v grajskih kapelah. Iz literature tako poznamo oltarno sliko Marije Pomagaj v hišni kapeli gradu Mala Loka, delo Valentina Metzingerja, ki je zdaj izgubljena.⁵¹

Umetnostno ambiciozen primerek srečamo na Zduši, kjer so leta 1736 zgradili kapelo in postavili vanjo bogato rezljan oltarni nastavek s podobo Marije Pomagaj v okrasnem okvirju. Ob straneh jo častita angela, prvotno pa sta jo obstopala še kipa sv. Ane in sv. Joahima. Slika (z izrazito plavalaso Marijo) je zelo blizu Cranachovemu izvirniku.⁵² Četudi so v oltarje večkrat postavljali starejše slike, ki so jih hranili po gradovih, se že zaradi velikosti slike zdi na Zduši verjetneje, da je sočasna. Lastniki gradu so bili tedaj Issenhausni, sredi 18. stoletja ga je kupil salzburski stolni prošt grof Rihard Gallenberg, ta pa je gospostvo že leta 1753 daroval bratrancu Sigmundu Gallenbergu.⁵³ Kapelo je najverjetneje opremil Franc Anton Issenhausen, pobudo za Marijo Pomagaj pa bi mu lahko posredoval njegov starejši brat Volf Anton, ki je bil župnik v Mengšu. V času njegovega pastirovanja je namreč mengeško župnijo kupil Jožef Anton Schifferer, župnik v kraju Laa an der Thaya, ki je kot konzistorialni svetnik passavskega škofa poznal takšnjo milostno podobo (ob oltarčku Marije Pomagaj v Laaju je Schifferer tudi pokopan). Tudi v mengeškem župnišču hranijo sliko Marije Pomagaj, ki pa je mlajša, najbrž z začetka 19. stoletja; njen (prvotni) okvir iz srede 18. stoletja, ki ga omenja Stele, navaja na misel, da je morda imela starejšo predhodnico.⁵⁴ Barvno je še precej cranachovska, Otrokov obraz je blizu onemu na križevniški sliki; nerazumljena vezena na Marijinem ovratniku se je spremenila v nerodno ogrlico iz drobnih zvezdic, njen obraz pa je posodobljen, vendar ne v neposredni zvezi z Layerjevimi upodobitvami.

Po izrazu bi v njeno bližino lahko postavili Marijo Pomagaj iz kamniške župnijske cerkve na Šutni (79,5 x 64 cm), ki se v literaturi sicer postavlja na konec 17. oziroma začetek 18. stoletja.⁵⁵ Z mandljastimi očmi še zvesto sledi nemškemu vzoru.

Aristokratska zadržanost, ki odlikuje kamniško Marijo, se je pri Mariji Pomagaj v Grobljah že malce omilila (50 x 40 cm), saj se je zazrla v gledalca s široko odprtimi očmi. Slika je krasila menzo oltarja sv. Marjete v cerkvi sv. Mohorja in Fortunata, zdaj pa jo hranijo v župnišču v Jaršah. Njeno naročilo je zelo verjetno povezano z Lambergi. Datirajo jo v sredo oziroma drugo polovico 18. stoletja, ko je bila cerkev opremljena in poslikana.⁵⁶ V tem času je namreč dal

⁴⁷ Benedik, *Kapucinski samostan*, str. 49–50, 58, 74, 218, 244, 245.

⁴⁸ Gl. op. 47.

⁴⁹ *Upravna enota Ajdovščina*, str. 476, sl. 360. Pod navedkom, da je bila slika v stiku z Bozensko Marijo, se očitno skriva Pečka Marija; za Pócs gl. Menaše, *Marija*, str. 227.

⁵⁰ Med drugim na primer v zapuščinah Janeza Karla Thurn-Valsassina v Radovljici: *Ein Unser Lieben Frauen Passauer bildt*, in v tamkajšnji kapeli: *Ein Passauer bildt mit verguldeten Ramen* (ARS, AS 309, Lit. T, št. 18, 1683); Gabrijela Lukančiča v Stari Loki: *Item ein Passauer Bildt mit Nußfarben Ram* (ARS, AS 309, Lit. L, št. 29, 1684); mitničarja Luke Gotfrida Auerpergerja v Višnji Gori: *Ein grosses Frauenbildt Maria Hilff halb mit verguldet, halb mit schwarzen Rammen* (ARS, AS 309, Lit. A, št. 56, 1752); Marije Ane Auersperg v Vipavi: navedena slika *Maria Hilff* (ARS, AS 309, Lit. A, št. 68, 1759); Volfa Engelbrehta Ignaca Auersperga: *Ein Maria Hilff bild mit metalisierten Ramen* (ARS, AS 309, Lit. A, št. 85, 1768).

⁵¹ Cevc, A., Valentin Metzinger, str. 428, kat. št. Nn 107, navaja Breckerfeldov citat: *Das zur Verehrung aufgestellte Altarbild Maria Hilff; von der Kunsthand des Menzinger, ist dazu geeignet, die Seele zur Andacht zu bringen*; prim. Stele, Bizantinske

in po bizantinskih posnete Marijine podobe, str. 375–376, ki sliko v Mali Loki navaja kot Bergantovo.

⁵² Stele, *Politični okraj*, str. 311–312. Kapela ima na kamnitem portalu letnico 1736 in kronogram *DeIpara VIrgo eLeCta aVXIIlatrIX MarIa* (= 1736). V oltarju je zdaj le fotografski posnetek slike, izvirnik pa ni dostopen za ogled.

⁵³ Smole, *Graščine*, str. 566; Ivan Stopar, *Grajske stavbe. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*, str. 179.

⁵⁴ Stele, *Politični okraj*, str. 433, sliko opredeljuje kot preprosto kopijo po Layerju in jo postavlja v sredo 19. stoletja.

⁵⁵ Lesar, *Župnijska cerkev*, str. 42; prim. Stele, *Politični okraj*, str. 20, ki v cerkvi na Šutni omenja kopijo brezjanske Marije Pomagaj iz prve polovice 19. stoletja (95 x 75 cm).

⁵⁶ Veider, *Groblje*, str. 36, z datacijo v sredo 18. stoletja; Šerbelj,

Franc Adam Lamberg, ki je leta 1757 prevzel Groblje po svojem očetu, graščino, kapelico sv. Notburge in grobeljsko cerkev poslikati Francu Jelovšku.⁵⁷ Marija Pomagaj sicer ne kaže na Jelovškovo roko, velja pa opozoriti, da smo umetnika v povezavi s tem marijanskim tipom srečali že v Ajmanovem gradu pri Sv. Duhu, kjer je v oltarno fresko vključil starejšo sliko, mikavna pa se zdi tudi hipoteza, da bi bil lahko Jelovšek celo inventor tezne grafike s passavsko Marijo Pomagaj, o kateri bo tekla beseda v nadaljevanju.

Slikarji so se precej zvesto držali Cranachovega kolorita oblačil; sestavljajo jih prozorna tančica, ki pokriva Marijino in Jezuščkovo glavo, modra Marijina obleka z belo prosojno tančico ob vratu (obšito s črnimi križci), oranžni oziroma rumeni narokavniki in rdeč plašč. Tančica oziroma pajčolan pri Cranachu pokriva Marijo in Jezuščka,⁵⁸ pri posnetkih pa se že zgodaj pojavijo različice, na katerih Otrok ni pokrit. Na Slovenskem je Otrok razoglav že na najstarejšem znanem ohranjenem primerku Marije Pomagaj, tj. na sliki ljubljanskih križnikov iz leta 1660. Spremembe kolorita (povezane tudi z delno spremembo oblačil) prvič opazimo v Marijini cerkvi v Leschah pri Mariji Pomagaj (64 x 53 cm), ki z napisom *Sancta Maria Passaviensis* neposredno označuje svojo vzornico.⁵⁹ Pod modro obleko Marija tokrat nosi preprosto belo spodnjo srajco (brez vezenih križcev), narokavnike nadomeščajo (nekoliko nelogični) dvojni rokavni zavihki, rumeni in svetlo vijolični, rdeč plašč je rumeno podložen. Gre za barve, kakršne je pri tem marijanskem motivu pozneje uveljavil Leopold Layer, zato bi sliko, ki kaže na drugo polovico 18. stoletja, morda lahko pripisali Layerjevi delavnici oziroma kar Leopoldovemu očetu Marku.

Tradicija zasebni pobožnosti namenjenih slik se je še dolgo obdržala zlasti po ženskih samostanih. Več starejših slik hranijo ljubljanske uršulinke, ki so imele Marijo Pomagaj tudi v hišnem oltarčku z začetka 18. stoletja (25 x 18 cm). Janezu Potočniku lahko pripišemo prostodušno ljubeznivo Marijo Pomagaj z velikimi očmi in poudarjenim pajčolanom, ki pokriva tudi Otroka, naslikano preprosto, skladno in brez posebnega detajliranja (80 x 58,5 cm). Iz poznege 18. stoletja je tudi slikarsko okornejša podoba, ki je sicer bolj individualizirana in imenitnejša (63 x 44 cm): Marijina oblačila so obrobljena z vezenimi bordurami, prav tako tančica, glavi obdajajo fino izdelani lasasti žarki, namesto modrih je slikar napravil rumene rokave, Jezuščka pa (morda na željo redovnic) ovil s plenico. Tretji primerek, ki ga zdaj hrani Muzej kr-

ščanstva na Slovenskem v Stični (88 x 64 cm),⁶⁰ je že iz 19. stoletja, očitno pa je nastal po starih predlogah, ki so jih imeli v samostanu. Draperija je izdelana zelo sumarično, figuri bolj detajlno. Iz 19. stoletja je tudi Marija z diskretno držo in oblečenim Otrokom (93,5 x 74 cm); barva njenih oblačil (rdeča obleka in moder plašč) je obratna kakor pri Cranachu.⁶¹

Slika pri Sv. Petru v Ljubljani je časovno blizu Layerju, vendar ni na njej še nič layerjevskega. Videti je, da je bila Otrokova glava pozneje precej preslikana. Žarkasti nimb okoli glav je robustno izdelan in preveč poudarjen.⁶²

Med motivi Marije Pomagaj iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije izstopa baročna votivna slika iz Vidma, ki je nastala leta 1721 (79 x 66 cm).⁶³ Njen prejšnji lastnik ni dokumentiran, v muzej pa je prišla iz Federalnega zbirnega centra.⁶⁴ Zanimiva je predvsem kot primer, kako svobodna je bila recepcija Cranachove predloge v nekem drugem kulturnem okolju. Marija, ob kateri kleči donator z rožnim vencem v rokah in ki jo angelčka kronata z vencem iz vrtnic, je postala prava matrona. Po gosposko je okrašena s čipkami, s pajčolanom, posutim z drobnimi cvetovi, in z živordečo ogrlico, zaradi katere je nekoliko prirejen tudi vratni izrez njene obleke. Drugi muzejski primerki neznane provenience, prav tako iz 18. stoletja, sodi po tipu v vrsto podob za zasebno pobožnost, nastalih za plemiške naročnike (31 x 22,5 cm).⁶⁵ Prikupni Marijin lik s poudarjenimi očmi in bolj gosposko obleko je podoben skriljski, le da je slednja kvalitetnejša (njena obleka je bolj decentna

⁶⁰ Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem, inv. št. E-1680/2010 (iz Mekinj).

⁶¹ Veider, *Slike*, str. 130, je pri ljubljanskih uršulinkah popisal naslednje slike Marije Pomagaj: št. 189 kot zelo preprosto (48 x 40 cm), št. 190 s plastičnimi ornamentami na Marijini obleki (67 x 48 cm), št. 191 s trdimi gubami (86 x 62 cm), št. 192 v spremenjenih barvah (49 x 38 cm), št. 193 v hišnem oltarčku z začetka 18. stoletja (25 x 18 cm), št. 194 iz 19. stoletja, v nežnih modernih barvah, po izrazu in obleki drugačno od brezjanske (65 x 50 cm).

⁶² Koršič Zorn, *Župnija sv. Petra*, str. 46, opredeljuje sliko kot kopijo brezjanske Marije Pomagaj.

⁶³ Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 8589, gl. Horvat, Kos, *Zbirka slik*, str. 102, kat. št. 191. Na sliki je napis: *Santam ... da Vdine ... (Cas)pario di Centa Anno (17)21 ad 25 di mar 20... rivo*.

⁶⁴ UIFS, Terenski zapiski: Ljubljana, Cukrarna FZC, št. 2500. Opozoriti velja, da so bile v skladišču Federalnega zbirnega centra zabeležene še tri slike Marije Pomagaj: 1. *kopija po Cranachovi Maria Hilf* 35 x 28 okvir 1. pol. 19. stol. 500.–, ki so jo prodali (UIFS, Terenski zapiski: Ljubljana, Cukrarna FZC, št. 2621), 2. 48 x 38, pl. o. *varianta po Cranachovi M. Hilf* iz sr. 19. stol. Dilet. *Ikonogr. zb.*, ki je prišla v ikonografsko zbirko Narodnega muzeja (UIFS, Terenski zapiski: Ljubljana, Zbirni center, št. 644. 3676), 3. 25 x 18, *M. Hilf, papir olje, napeto na les. Kopija po Cranachu. Tisk podprt z oljem. Ikonogr. zbirka Nar. muzeja* – dejansko gre za koloriran tisk, ki ga hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 9915, gl. Horvat, Kos, *Zbirka slik*, str. 109, kat. št. 234 (UIFS, Terenski zapiski: Ljubljana, Križanke, FZC, št. 3060).

⁶⁵ Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 9904, gl. Horvat, Kos, *Zbirka slik*, str. 109, kat. št. 229, provenienca ni navedena.

⁵⁷ *Baročne Groblje*, str. 42.

⁵⁸ Stopar, *Grajske stavbe. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*, str. 39.

⁵⁹ Cranachova Marija je plavalasa, kopisti pa glede barve las niso bili dosledni.

⁶⁰ Prim. Resman, *Župnijska cerkev*, str. 32; Menaše, *Marija*, str. 220; Kemperl, *Romanja*, str. 199.

in inkarnat bolj prefinjeno naslikan). Plemiška različica je tudi tretja muzejska Marija Pomagaj (70 x 50 cm),⁶⁶ ki je aristokratsko zadržana, Otrok pa je poudarjeno trebušast. Slikar se je sicer zgledoval po Cranachu (vključno z naglavnim trakom čez tančico), predloge pa očitno ni dobro razumel, saj je veze-no borduro spremenil v ogrlico.

Po Cranachu se zgleduje tudi Marija Pomagaj v istoimenski podružnični cerkvi na Rodinah (ž. Cr-nomelj). Kompozicijsko je prilagojena obliki oltarne podobe, v zgornjem delu zaokrožena z angelskimi glavicami in poudarjenim sijem, koloristično pa ži-vahna in nekoliko samosvoja, saj je slikar ustaljenim barvam dodal še zeleno na rokavih.⁶⁷

Layerjeve Marije Pomagaj

Leopold Layer (1752–1828) je bil najpomembnejši predstavnik slikarske družine, ki je delovala v Kranju v 18. in prvi tretjini 19. stoletja. Dobival je številna naročila za cerkve na Gorenjskem in z ob-sežno slikarsko produkcijo svoje delavnice, segajočo tudi na Štajersko in Hrvaško, zapolnjeval praznino, ki je nastopila po smrti najpomembnejših, v dežel-nem središču delujočih baročnih slikarjev. Pri njih, zlasti pri Valentinu Metzingerju, po katerem je pre-vzel tudi kolorit, se je pri svojem delu tudi zgledoval, v poznem obdobju pa je posnemal kompozicije in način slikanja na Kranjskem priljubljenega avstrij-skega slikarja Martina Johanna Schimda.⁶⁸ Marijo Pomagaj je naslikal večkrat, najbolj pa je zaslovela brezjanska, ki je postala milostna. Med prvimi, ki so bili po njej uslišani, je bil prav slikar sam.

Brezjanska Marija Pomagaj je nedvomno najbolj znano Leopoldovo delo; mojster jo je na hrbtni strani tudi signiral *Leopold Layer Pix*. Slika učinkuje zelo mehko, zato jo je Dostal, ker se mu način slikanja ni zdel popolnoma skladen z ugotovljenimi Leopoldo-vimi deli, skušal (sicer neutemeljeno in neuspešno) pripisati njegovemu bratu Valentinu.⁶⁹ Kot lahko ugotovimo, je mehkoča potez v resnici dosežena s tehniko, saj je Leopold na brezjanskem platnu kom-biniral tempero in oljnate barve.⁷⁰

Strokovnjaki so si že dolgo zastavljali vprašanje, na kakšno predlogo se je Layer pri slikanju oprl. Po mnenju Avgušтина Stegenška (ki se je posvetil pred-vsem izhodiščnim ikonam ter primerjavam med izvirnikom in brezjansko Marijo) naj bi bil izmed številnih podob, ki so razširjale motiv znamenite Cranachove slike, izbral že modernizirano grafiko Carla Schleicha (iz Innsbrucka naj bi jo bil prinesel s seboj župnik Ažbe); brezjanska slika, ki odstopa le v izrazu obrazov, izrezu Marijine obleke ter drži Jezu-sove desne roke in noge, naj bi ji bila v celoti najbolj sorodna.⁷¹ Damir Globočnik je Stegenškov izbor možnih Layerjevih predlog razširil, saj je opozoril na kolorirano baročno grafiko iz nekdanjega uršulinskega samostana v Škofji Loki, češ da so barve oblačil passavske Marije na njej podobne barvam na Layer-jevi brezjanski podobi.⁷²

Omenjena grafika iz samostana škofjeloških ur-šulink, ki jo hrani Muzej krščanstva na Slovenskem v Stični (74 x 61 cm)⁷³ in naj bi nastala v prvi po-lovici 18. stoletja, se je pri nadaljnjih raziskavah de-jansko pokazala kot pomemben element v izobliko-vanju Layerjevega tipa Marije Pomagaj, vendar ne v smislu predloge. Grafični list je bil očitno natisnjen za javni zagovor šolskih tez; ker je v spodnjem delu odrezan, manjka besedilni del, iz katerega bi lahko razbrali konkretna imena akterjev, med drugim tudi risarja (inventorja) in bakrorezca, v evidenci pa tudi nimamo nobenega drugega izvoda grafike, ki bi nam bil pri tem v pomoč. Glede avtorstva osnutka bi po kompoziciji in figuraliki, če gre za lokalno delo, lahko pomislili na Franca Jelovška, glede na provenienco in vsebino pa bi tezni list še najlažje povezali z druž-i-no Flachenfeld. Osrednji prizor grafike je Marijina podoba, ki jo držita angelska mladeniča in podpira manjši putto, kronata pa jo nad njo lebdeča krilat-ca. V zgornjih vogalih sta emblemska prizora s citati, med lilije in vrtnice razpeti napis pa sporoča, da gre za podobo passavske Marije Pomagaj (*EFIGIES B. V. MARIAE AUXILLATR/CIS PASSAVIENSIS*). V resnici ne gre za koloriran bakrorez, ampak za preko njega v temperi naslikano podobo; nepreslikani so ostali le emblemska prizora in napisi. Čeprav kom-pozicija sicer zvesto sledi grafiki, pa je osrednja Mari-jina podoba močno spremenjena, tako da se nam na-mesto prvotne passavske kaže barvno in figuralno že povsem izoblikovana brezjanska različica. To si lahko razložimo le kot neposredni Layerjev poseg, saj je, kot bomo videli v nadaljevanju, s škofjeloške grafike pozneje povzel enega od marginalnih motivov. Ali je

⁶⁶ Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 9970, gl. Horvat, Kos, *Zbirka slik*, str. 111–112, kat. št. 246, provenienca ni navede-na.

⁶⁷ V literaturi se omenjajo še nekatere starejše podobe Marije Pomagaj: iz 17. stoletja naj bi bili podobi v Moravi (Resman, Seražin, *Upravna enota Kočevje*, str. 241) in pri Sv. Miklavžu nad Drevenikom (*Leksikon cerkva. Dekanija Rogatec*, str. 34), iz srede 18. stoletja (na okvirju angelci s krono) v cerkvi Ma-tere Božje v Trzišču pri Rogaški Slatini (UIFS, Terenski za-piski), iz druge polovice 18. stoletja v Novi Cerkvi (*Leksikon cerkva. Dekanija Nova Cerkve*, str. 55; v resnici je nekoliko mlajša).

⁶⁸ Za Layerja gl. zlasti Steska, *Slovenska umetnost*, str. 178–190; Cevc, A., Slikar Leopold Layer, str. 165–210; Jenčič, Kranjski slikar, str. 231–248.

⁶⁹ Dostal, O nastanku podobe, str. 92.

⁷⁰ Cevc, A., Slikar Leopold Layer, str. 195, omenja sliki sv. Ka-

tarine (Kamnik, zasebna last) in Krsta v Jordanu (Ljubljana, zasebna last), pri katerih je slikar s takšno tehniko dosegel podobno mehak učinek.

⁷¹ Stegenšek, Ob stoletnici, str. 36–39.

⁷² Globočnik, Layerjeva »Marija Pomagaj«, str. 75–76; za grafi-ko gl. Menaše, *Marija*, str. 221.

⁷³ Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem, inv. št. ŠLU 103 (iz Škofje Loke).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

grafiko poslikal že pred nastankom brezjanske slike ali tik za tem, pa ni mogoče reči.

Iz škofjeloškega uršulinskega samostana izvira še ena baročna grafika (hranijo jo uršulinke pri Sv. Duhu pri Škofji Loki), datirana v prvo polovico 18. stoletja (94 x 65 cm). Gre za spodaj prirezan oziroma deloma preplepljen in naknadno koloriran tezni list z vogalnimi emblemskimi prizori in osrednjo podoba passavske Marije, ki je z napisom *BEATISSIMA VIRGO / MARIA / AUXILIATRIX CHRISTIANO-RUM* deklarirana kot *Pomočnica kristjanov*. Kdaj je grafika zaživela v barvah, ni jasno, vsekakor pa že po Layerju, saj Marija koloristično posnema njegov lik, čeprav mu formalno sicer ne sledi.

Kronološka razvrstitev Layerjevih del je težavna, ker je večina nedatiranih, pri motivu, kakršen je Marija Pomagaj, pa nam tudi zasledovanje slogovnega razvoja ni v posebno oporo. Kljub temu lahko skoraj zagotovo pred brezjansko umestimo Marijo Pomagaj v atiki velikega oltarja podružnične cerkve sv. Marije Magdalene na Rupih. Današnji videz oltarja (s časovno spet težko določljivo Layerjevo sliko zavetnice v tronu) je sicer predvsem plod predelav 19. stoletja, vendar lahko zaradi dveh angelčkov v atiki, ki sta nezgrešljivi deli Valentina Vrbnika, njegov nastanek postavimo pred leto 1800. Tu se je Layer srečal s predhodnico omenjenega tipa, saj je podoba Marije Pomagaj (naslikana *ad normam et similitudinem B. M. Virg. Passaviensis*) v atiki velikega oltarja, ki je bil postavljen že leta 1653, dokumentirana leta 1685 v vizitacijskem zapisniku.⁷⁴ Če ne prej, bi bil tip torej lahko spoznal na Rupih, vendar pa vse kaže, kot smo omenili pri sliki iz Lesc, da je imel predloge že v lastni delavnici. Leška, po grafiki vzorovana slika (po kompoziciji in detajlih, kot so na primer postavitve Otroka, senčenje okrog oči, svetlobni sij okoli glave ali gubanje pajčolana, ji je še najbližja zrcalno obrnjena grafika založnika Johanna Hoffmanna, kakršno smo srečali v Valvasorjevi zbirki) ima namreč že vse značilne Layerjeve barve, nima pa še tiste milobe, ki odlikuje njegove like. Rupniška slika je koloristično in formalno že povsem izdelana, torej tipično Layerjeva, jo je pa slikar za okroglim formatom brez zadržkov prilagodil atiki, ozadje pa prekril s presvetljenimi oblaki, ki jih je mogoče razložiti kot slikarski odmev baročnih atiških odzadnjih svetlob.⁷⁵

Layerjeva Marija Pomagaj ni neposredna kopija po Cranachu, saj se je po izrazu od izvirnika že precej oddaljila, marveč gre za svoboden posnetek in subjektivno predelavo vzora. Vse Layerjeve slike tega motiva so tudi individualno variirane. Umetnik je Marijin lik ustvarjalno posodobil po okusu svojega časa in ga tako koloristično kot tudi izrazno uspešno

približal slovenskemu občutju.⁷⁶ Resnoba ikonske predloge, ki je na sliki nemškega slikarja še zaznavna, je kranjski slikar – skoraj cela tri stoletja pozneje – docela sprostil ter Marijo z milejšimi potezami in razumevajočim smehljajem še bolj približal verniku. Tega ob pogledu na sliko povsem prevzamejo Marijina dobrohotnost, ljubeznivost in domačnost materinske ljubezni.⁷⁷ Layer je uporabil barvno skalo, značilno za njegova platna, zato je slika koloristično pestrejša od Cranachove. V detajlih je spremenil tudi oblačila (podobna smo srečali že na leški sliki). Prosojno obratno tančico, kakršno nosi Marija na izvirniku, je naš slikar podkrepil kot barvni akcent slike tako, da jo je spremenil v belo srajco z dolgimi rokavi, ki segajo izpod modre, z vijoličnim blagom podšite obleke. Z njo kontrastira rdeč plašč, ki na zavihanih robovih razkriva zlatorumeno podlogo. Cranach je barvno enotnejši: Marija nima spodnje srajce, do zaplestja segajoče rokave njene modre obleke poživljata le cinobраста narokavnika, plašč je enotno rdeč.⁷⁸ Layerjeva Marija tudi ni plavalasa kot Cranachova, ampak ima rjavkaste lase, z izvirnikom pa se ujema prosojni pajčolan, ki prekriva tako Marijino kot tudi Jezuščkovo glavo.

Naslednica brezjanske je Marija Pomagaj iz župnijske cerkve sv. Lenarta v Kropi (70 x 50 cm),⁷⁹ časovno natančneje sicer nedoločljiva.⁸⁰ Podobi sta si zelo podobni (obema je skupna med drugim tudi tančica, ki prekriva tako Marijo kot Jezuščka), razloček med njima pa je v korekciji, ki bi utegnila biti posledica moralno rigorističnih (tercijalskih) pogledov na goloto. Marija na kroparski verziji namreč Jezuščka drži na plenici, ki ustvarja minimalno distanco do telesnosti, ker pa golote dejansko ne pokriva, je očitno, da slikar večjim posegom v tej smeri ni bil naklonjen. Barve so manj živahne in intenzivne kakor brezjanske (rumeni podšitek plašča prehaja v oker, vijoličnorožnata podloga rokavov v rdečo). Po Damiševem zapisu naj bi bila blizu kroparski Mariji Pomagaj slika, ki jo je imela v lasti družina Škofic v Podbrezjah, žal pa se je za njo izgubila vsaka sled.⁸¹

Zelo verjetno se zdi, da z Brezjij izhaja sicer v Mengšu uplenjena banderska slika (130 x 95 cm), ki je po drugi svetovni vojni iz Federalnega zbirnega centra⁸² prišla v zbirko Narodnega muzeja Slovenije

⁷⁶ Prim. Benedik, *Brezje*, str. 27.

⁷⁷ Prim. Kropelj, *Layerjeva Marija*, str. 6.

⁷⁸ Za primerjavo brezjanske slike z izvirnikom gl. Hoppe, *Des Österreichers Wallfahrtsorte*, str. 135; Stegenšek, *Ob stoletnici*, str. 36–38.

⁷⁹ Slika omenja Damiš, *Brezje*, str. 90.

⁸⁰ Layer je v Kropi delal vsaj dvakrat, sliko na prižnici v ž. c. (v osemdesetih letih 18. stoletja) in sliki za stranska oltarja v p. c. Matere Božje, ki pa sta nedatirani.

⁸¹ Damiš, *Brezje*, str. 90.

⁸² UIFS, Terenski zapiski: Ljubljana, Križanke FZC, št. 2061: *Banderska slika iz Mengša 126 x 96. Zadaž sv. Rešnje Telo, spre-daj Mar. Pomagaj in 2 letajoča putta. L. Layer? Ikonogr. Nar. muzej.*

⁷⁴ Stele, *Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podo-be*, str. 375–376.

⁷⁵ Prim. Jencič, *Kranjski slikar*, str. 236, 242; Globočnik, *Bazili-ka*, str. 265.

v Ljubljani.⁸³ Na njej je Marija Pomagaj upodobljena kot uokvirjena slika, pod katero poletavata putta s krono, žezlom in lilijo. Marijin lik je sicer blizu brezjanskemu, le da je v obrisu nekoliko okoren, osvetljen s sijem in zvezdnim vencem okoli glave. Plenica, ki jo Marija pridržuje ob Otroku, postavlja bandero v tesno zvezo s kroparsko sliko, angelska dečka z atributi, sicer tipično layerjevska, pa razkrivata, da se je slikar medtem že srečal z zgoraj omenjeno škofjeloško baročno grafiko, na kateri krilatca na podoben način nosita Marijino krono. Sorodno podobo Marije Pomagaj s pajčolanom in dvema angeloma, ki držita krono, je po Steletovem popisu imel v svoji zbirki Anton Engelman v Kranju; slika naj bi po njegovih podatkih izhajala iz Layerjeve delavnice.⁸⁴

Zadnja doslej znana Layerjeva Marija Pomagaj je v podružnični cerkvi sv. Radegunde na Bregu pri Žirovnici (35 x 33 cm).⁸⁵ Skoraj kvadraten, zgoraj ločno zaključen format slike je prilagojen poziciji v atiki nekega oltarja. Zdaj visi na steni, ker pa tudi v preteklosti na Bregu zanjo ni bilo primerne mesta na kakem oltarju, je verjetno prišla sem iz neke druge cerkve, morda kar iz župnijske na Breznici. Zaradi formata je figura v spodnjem delu skrajšana, tako da njen izrez sega le do naročja. Marijin lik, ki ga odlikuje prefinjeno naslikan inkarnat, je najnežnejši od vseh tovrstnih, kar jih je bil Layer »izlil« na platno, k čemur so najbrž pripomogle tudi majhne dimenzije platna. Jezušček v tričetrtinskem profilu z navzgor uprtimi očmi je tipično layerjevski. Slikar se je tokrat odrekel korekciji s plenico in telesni stik upodobljencev omilil tako, da je Marijino desnico odmaknil od Jezusa, s tem pa je njegovo goloto le še poudaril. Otrok je bolj osamosvojen kakor na prejšnjih primerkih, saj se ga Marija tudi z levico komaj še rahlo dotika; njene kretnje zdaj bolj kot materinsko ljubezen izražajo varnost in zaščito.

Layerju so povsem neupravičeno pripisali tudi majhno, na lesnit slikano Marijo Pomagaj (50 x 40 cm),⁸⁶ ki jo hranijo na Brezjah. Po ustnem izročilu naj bi šlo celo za prvo brezjansko sliko, ki naj bi jo bil Layer po vrnitvi iz ječe nadomestil z večjo, iz zaobljube naslikano podobo. V resnici z Layerjem nima nobene zveze, nastati pa tudi ni mogla pred sredo 19. stoletja. Marijin lik je zelo nebrezjanski: v koloritu in po oblikovanju rokavov se vrača k Cranachu, formalno pa kaže na italijanske vzore in nazarensko historiziranje. Poudarjena je moralna komponenta (o liturgičnih ali teoloških dilemah bi tu težko govorili), saj je Jezušček oblečen v dopetno srajčko.

Oblečeno različico so razširjale podobice praškega izvora, ki so v 19. stoletju (ob bolj avtentičnih tujih

in domačih različicah) romarjem predstavljale brezjansko Marijo Pomagaj, čeprav ji niso bile kaj prida podobne. Na njih sta Marija in Jezus tudi kronana, ona s cesarsko, on pa s kraljevsko krono: da so bile božjepotne podobice pri širjenju motiva Marije Pomagaj kdaj celo odločilnejše od izvirnika, je videti po tem, da se kroni pojavljata tudi na številnih votivnih podobah, že davno preden je bila brezjanska slika okronana. Zanimivo pa je, da njihova moralistična nota ni rodila sadu, saj se Jezušček na votivih ne pojavlja oblečen.

V zvezi z Layerjem moramo omeniti še majhno sliko na platno, ki jo hranijo v Muzeju krščanstva v Stični (38,7 x 26 cm).⁸⁷ Na hrbtni strani je samozavestno, z velikimi črkami signirana *Adam Mayer* in datirana z letnico 1818. Napis bi si težko razložili drugače, kakor da gre za podpis avtorja, vendar pa je njegovo ime v stroki neznano in še neevidentirano. Delo je najverjetneje nastalo v Layerjevi delavnici. Slikar, ki se je najbrž še učil, tehnike še ni dobro obvladal, figuri Marije in Jezuščka pa je dobro posnel po mojstrovih zgledih, dasi kažeta v detajlih in obrisu nekaj okornosti. Oprl se je predvsem na brezjansko Marijo Pomagaj, sij in zvezdice okoli glav so taki kot na banderski sliki, sam pa je dodal bordure na plašču in obleki. V barvah se je držal Layerja, le podloga rokavov je svetlejša in ne vijoličnorožnata. Zelo pokončni format slike je očitno pogojen s platnom, ki je bilo slikarju na voljo.

Razširjene različice motiva Marije Pomagaj

V razširjenih različicah je milostna podoba Marije Pomagaj vključena v večje kompozicije, ki so naslovljene bodisi *Marija pomočnica (kristjanov)*⁸⁸ bodisi *Marija priprošnjica bolnikov* ali *Zdravje bolnikov*.⁸⁹ V teh primerih je milostna podoba, h kateri se zatekajo pomoči potrebni verniki, ponavadi predstavljena kot *quadro riportato*, ki ga drže oziroma nosijo angeli. Marijin lik v splošnem bolj ali manj svobodno ponavlja Cranachovo predlogo, decidirano brezjanski tip pa nastopa le izjemoma.

Kot posebno zanimivo in umetniško kvalitetno različico moramo izpostaviti Marijo pomočnico, ki jo je za veliki oltar ljubljanske križevniške cerkve po naročilu cesarice Eleonore leta 1716 na Dunaju naslikal Johann Michael Rottmayr.⁹⁰ Slika je leta 1857 (po nesreči, ob neki šolski slovesnosti) zgorela, ohranil pa se je fragment s cesaričino patrono sv. Eleonoro, ki ga hrani Narodna galerija v Ljubljani.⁹¹

⁸³ Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 9771, gl. Horvat, Kos, *Zbirka slik*, str. 75, kat. št. 34.

⁸⁴ UIFS, Terenski zapiski: Stele LXXXVII, 4. 4. 1934, Kranj, Engelman Anton.

⁸⁵ *Upravna enota Jesenice*, Ljubljana 2011, str. 45, sl. 25.

⁸⁶ Dežman, *Marija Pomagaj*, str. 6.

⁸⁷ Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem, inv. št. E-1756/2010 (iz Mekinj).

⁸⁸ Cevc, A., *Valentin Metzinger*, str. 428, kat. št. Nn 108. V tem primeru je treba motiv razlikovati od salezijanske *Marije Pomočnice kristjanov*, gl. Menaše, *Marija*, str. 225–226.

⁸⁹ Tako zlasti Menaše, *Marija*, str. 143.

⁹⁰ Menaše, *Marija*, str. 143.

⁹¹ Zeri, *Tuji slikarji*, str. 54; Zeri, Rozman, *Evropski slikarji*, str.

28

29

30

31

32

33

34

35

36

19

20

21

22

23

24

25

26

27

Po vsej verjetnosti je prvi osnutek za sliko kolorirana risba (signirana in datirana z letnico 1715) iz zasebne zbirke v Bergamu, ki jo je objavil Edward A. Maser.⁹² Predstavlja kužne bolnike, ki se zatekajo k milostni podobi, izvedba pa je bila zlasti v spodnjem delu kompozicije očitno precej spremenjena, saj sv. Eleonore na risbi sploh še ni bilo.

Uničeno sliko so leta 1859 nadomestili z novo, ki jo je na Dunaju naslikal Ivan Canon pl. Straširipka. Kakor je razvidno iz naročila, so Ljubljancani želeli imeti zvest posnetek pogorele slike, kakršen je bil, kot so navedli, v kapeli na Savi na Jesenicah,⁹³ vendar je slikar zaradi bolezni dovršil in poslal v Ljubljano platno, ki ga je imel že v delu; sedanja oltarna podoba se zato razen osnovnega motiva močno razlikuje od Rottmayrjeve in celo milostna podoba Marije z Detetom, naslikana kot *quadro riportato*, ne ohranja več tipa Marije Pomagaj.⁹⁴

Naročilo Canonu pa potrjuje, da je slika s Save, ki jo zdaj hrani Gornjesavski muzej na Jesenicah, zares nastala po vzoru križevniške. V cerkev na Savi je prišla iz kapele (porušene) Zoisove graščine na Javorniku, časovno se umešča v drugo polovico 18. stoletja, avtorsko pa še ni razrešena (verjetno gre za delo katkega ljubljanskega slikarja).⁹⁵ Michelangelo Zois, ki je leta 1752 kupil gospostvo Javornik, je bil kot ljubljanski meščan in lastnik hiše v bližnjem sosedstvu križnikov očitno velik častilec Marije Pomagaj v njihovi cerkvi, zato je patrocini in oltarno kompozicijo prevzel tudi za svojo graščinsko kapelo. Slika kaže podobo Marije Pomagaj – ta hoče biti konkretno križniška (blizu izvirniku je zlasti debelušni Otrok) –, ki jo nosita angelska mladeniča, pod njo pa bolnike, katerih liki so videti prilagojeni lokalnim razmeram fužinarskega in kovaškega okolja.

Oltar v javorniški kapeli je krasil tudi antependij s podobo Marije Pomagaj med stebriščem, ki je podobno scenskim prizoriščem na kuliserijah božjih grobov. Flankirata jo sv. Florijan, ki gasi javorniško graščino, in sv. Miklavž. Tudi antependij, ki je delo neznanega lokalnega mojstra druge polovice 18. stoletja, hrani Gornjesavski muzej na Jesenicah.⁹⁶

Slika Marije pomočnice kristjanov je bila svojčas dokumentirana tudi v samostanu v Mekinjah, pred tem pa je bila v lasti družine Bergant v Kamniku; Metzingerjevo delo iz leta 1751 je žal izgubljeno, poznamo ga le po opisih.⁹⁷

Več primerkov razširjenih različic Marije Pomagaj poznamo iz 19. stoletja. V ljubljanski frančiškanski cerkvi, ki jo je Matevž Langus poslikal v letih 1848–1855, najdemo tak motiv v kapeli sv. Lucije, Apolonije in Agate,⁹⁸ na katere oltarju so častili že omenjeno baročno sliko.⁹⁹ Marija Pomagaj kot *quadro riportato* je posodobljen cranachovski in ne brezjanski lik. V spodnjem delu je Langus upodobil Ljubljano z gradom in frančiškansko cerkvijo, pred njo pa prosilce v meščanski in kmečki noši (med njimi sta tudi ležeč bolnik in jokajoča žena). Izpostavil je frančiškana, ki kot voditelj z dvignjeno desnico kaže na Marijo.

Langusovo kompozicijo je očitno poznal Simon Ogrin, ki je leta 1888 pri kapucinih v Škofji Loki freskiral prenovljeno kapelo Marije Pomagaj in ob tem napravil še oltarno sliko s podobnim motivom. Kot *quadro riportato* je našel na platno originalno staro sliko iz leta 1707, doslikal pa angela in spodnji prizor, kjer so pred panoramo Škofje Loke upodobljeni bolnik in njegovi domači ter kapucin, ki jih z dvignjeno desnico usmerja k Marijini podobi.¹⁰⁰

Na Blejski Dobravi je motiv na zanimiv način variiral Matija Bradaška.¹⁰¹ Marija Pomagaj je tu povsem brezjanska, ni pa več prikazana kot milostna podoba, ampak nastopa nad oblaki kot neposredna sogovornica prosilcev. Čeprav je na Brezjah v tem času že nosila krono, se dobravskim prosilcem prikazuje brez nje. Kmete in meščane so povečini nadomestili avstrijski vojaki iz prve svetovne vojne, ob začetku katere je slika nastala. V ozadju je lokalna, tj. dobravska cerkev, frančiškana oziroma kapucina pa je zamenjal domači župnik, ki je (nasprotno od obeh smerokazcev) pobožno zatopljen v molitev.¹⁰²

Slovenske Marije Pomagaj po brezjanski

Brezjanska milostna podoba se je ljudem tako priljubila, da je sčasoma postala vzor za večino upodobitev motiva Marije Pomagaj na Slovenskem. Srečujemo jo na oltarjih, na manjših neoltarnih slikah, na kapelicah, znamenjih in zvonovih, upodobljeno v različnih slikarskih in kiparskih tehnikah.

Oltarne slike so se prilagodile oltarnim nišam s formatom in ločnim zaključkom. Bolj ali manj se dr-

Nad njimi plava na oblakih doprsna podoba Marije z detetom na desni roki po Cranachovi sliki. /.../ Marija je podana takšna, kot jo vidi ljudstvo vsak dan na različnih variantah starega ikono-grafskega tipa, ne pa kot nad zemljani plavajoča sveta oseba /.../; Cevc, A., Valentin Metzinger, str. 428, kat. št. Nn 108.

⁹⁸ Dostal, O nastanku, str. 92; Koršič Zorn, *Frančiškanska cerkev*, str. 19, 27.

⁹⁹ Gl. op. 37.

¹⁰⁰ *Zgodnja Danica*, 41/50, 14. 12. 1888, str. 397; Benedik, *Kapucinski samostan*, str. 49–50, 58, 74, 218, 244, 245.

¹⁰¹ *Upravna enota Jesenice*, str. 29, sl. 12.

¹⁰² Motiv Marije pomočnice kristjanov se na primer omenja tudi v župnijski cerkvi Marije Snežne v Solčavi, kjer ga je leta 1891 naslikal Tomaž Fantoni, gl. *Leksikon cerkva. Dekanija Gornji Grad*, str. 129.

151; Fürst, Weigl, *Die Sakralarchitektur*, str. 64, 65, 191.

⁹² Maser, *Disegni inediti*, str. 63, sl. 60; Hubala, *Johann Michael Rottmayr*, str. 247; Šerbelj, *Umetniška zbirka*, str. 26–27; Fürst, Weigl, *Die Sakralarchitektur*, str. 191, sl. 9.

⁹³ Steska, Črtica, str. 16.

⁹⁴ Steska, Črtica, str. 15–16; Steska, *Slovenska umetnost*, slika 55; Menaše, *Marija*, str. 143.

⁹⁵ Šerbelj, *Umetniška zbirka*, str. 26–27.

⁹⁶ Prav tam, str. 28–29.

⁹⁷ Stele, *Politični okraj*, str. 310; Vurnik, K razvoju in stilu, str. 41–42, z naslednjim opisom: *Slika Pomočnice kristjanov kaže spodaj krajino z arhitekturo, v ospredju pa skupino betežnih ljudi.*

žijo brezjanskega tipa, vendar ne kopistično, ker so predvsem po koloritu svobodno tretirane, kakor kažejo primerki na primer na Tolstem Vrh (za stranski oltar naj bi jo bil dal naslikati šentjernejski župnik Janez Vovk (1866–1867)),¹⁰³ Smuku nad Semičem (v cerkvi sv. Lovrenca, ki jo Valvasor omenja kot last smuških graščakov, je prevzela osrednje mesto na velikem oltarju in postala božjepotna; k njej romajo Belokranjci, Hrvati, Romi),¹⁰⁴ Ovsishah (leta 1903 jo je naslikal Matija Bradaška) in v Črnem Kalu (izstopa z zelenimi podšitki rokavov in s plenico pri Otroku).

Manjše slike, ki niso vključene v oltarne nastavke, kažejo v odnosu do izvirnika v povprečju več discipline in so v novejšem času res tretirane kot kopije brezjanske milostne podobe, zato so likovno tudi precej nevznemirljive. Vznemirljivejša pa je pri nekaterih zgodba njihovega nastanka, kar velja predvsem za tiste, povezane z vojnimi tiskami in begunstvom. Zanimiva je Marija Pomagaj, ki jo je za cerkev v Ribnici leta 1941 v zaporu naslikal Stane Kregar (zaprli so ga Italijani, ker je branil očeta pred nasiljem italijanske straže) in bil takoj zatem izpuščen (različico je naslikal tudi za ljubljansko cerkev v Šentvidu).¹⁰⁵ V zahvalo za srečno preživetje vojno so posnetek brezjanske milostne podobe leta 1946 postavili v oltar na Zgornji Polskavi; leta 1943 ga je izdelala šolska sestra Rafaela Egger v Innsbrucku, naročil pa ga je župnik Orel, ki je leta 1941 župnijo izročil v varstvo brezjanske Marije.¹⁰⁶ Po zvestobi izvirniku in po pomenu med kopijami pripada posebno mesto tisti, ki jo je med drugo svetovno vojno, leta 1944, za ljubljansko stolnico izdelal Riko Debenjak v spomin, da je milostna podoba, ki so jo morali pred Nemci umakniti z Brezj, dobila zatočišče v vojni vihri na tamkajšnjem oltarju sv. Dizme. Debenjakovo delo je literarno ovekovečil Emilijan Cevc, ki je z izbranimi besedami opisal Layerjevo podobo in izdelavo kopije.¹⁰⁷ V povojnem času je sliko večkrat kopirala uršulinka Pija Garantini (na primer za uršulinsko in trnovsko cerkev v Ljubljani).¹⁰⁸ Številne posnetke srečamo med slovenskimi izseljenci, ki jim brezjanska Marija pomeni srčno vez z domovino.

Več avtorske iniciative pri posnemanju brezjanske milostne podobe opazamo zlasti v delih uveljavljenih umetnikov. Mihael Stroj je v drugi polovici 19. stoletja na sliki za kamniško frančiškansko cerkev (92 x 72 cm) razvil individualni »tržaški« tip in osebne barve.¹⁰⁹ Njegova elegantno modelirana Marija je črnolasa, Dete pa plavalaso. Obema je dodal naslikani kronici, Marijino glavo pa prekril s pikčastim pajčolanom. Drobnovzorčasta je tudi njena obvrtna rutica, oblačila so dekorirana z bordurami, poživljajo jih tudi rumeni rokavi. S porcelanasto poltjo, nežno rdečico in češnjevimi ustnicami spominja na Sneguljčico. Skoraj identično Marijo Pomagaj je naslikal tudi za ljubljanski frančiškanski samostan (94 x 69 cm).

Z dodanim »gotiskim« zlatim ozadjem izstopa slika Matije Bradaška pri Sv. Petru nad Begunjami iz leta 1890. Od Layerjevega izvirnika se razlikuje predvsem po svojevoljno uporabljenih barvah (rdeča obleka, moder plašč z zeleno podlogo). Obrazna tipa sta se približala nazarenskemu lepotnemu idealu, Jezuškov križni nimb je bržčas posnet s sočasne podobe.

Za Plečnikovo cerkev sv. Cirila in Metoda za Bežigradom v Ljubljani je Marijo Pomagaj naslikala Elza Obereigner, ki je Layerjevo sliko interpretirala po svoji zamisli¹¹⁰ (slika krasi steber, ki so ga posebej zanjo postavili leta 1948).¹¹¹ Motiva se je lotila skoraj revolucionarno, saj je zožila izrez in pri tem odrezala Otrokovo nogo. Osnovna drža figur ostaja enaka, Marijin obraz pa je bolj frontalni in zazrt v gledalca. Marija je temnolasa, Otrok plavalas, njuni glavi sta poudarjeni z zlatima nimboma, modro obleko in rdeč plašč pa poživljajo zlatorumeni rokavi.

Miha Maleš je brezjansko Marijo Pomagaj leta 1935 prenesel v grafični medij. V lesorezu (poleg črno-bele obstaja tudi akvarelirana verzija), ki so ga odtisnili tudi na podobnicah za evharistični kongres (na svilo odtisnjen primerek je med drugim v ljubljanski Semeniški knjižnici in v Steletovi zbirki podobnic), je zaradi namembnosti ostal zvest vzoru, medtem ko ga je v linorezu umetniško po svoje predelal. Grafike hrani Maleševa galerija v Kamniku.¹¹²

V mozaiku, ki krasi leta 1967 postavljeno kapelico Frančiška Asiškega (Marije Pomagaj) v atriju brezjanske bazilike, je brezjansko Marijo upodobila Darinka Bajec.¹¹³

Motiv Marije Pomagaj srečamo tudi v kiparskih izvedbah, kjer pa se v resnici ne počuti prav domače. Kamniti relief z Marijo Pomagaj, danes v cerkvi v Mostah pri Žirovnici, izhaja iz podrte Žumrove

¹⁰³ Dražumerič, *Umetnostnozgodovinska topografija*, str. 373.

¹⁰⁴ Petrič, *Duša, le pojdi*, 1, str. 11–13.

¹⁰⁵ Leban, Ribniška Marija Pomagaj, str. 38–39. Sliko je Kregarju leta 1940 naročil ribniški župnik Viktorijan Demšar, ki je zgodbo tudi popisal, gl. tipkopis v arhivu bazilike Marije Pomagaj na Brezjah.

¹⁰⁶ Petrič, *Duša, le pojdi*, 5, str. 123–125. V baročnem oltarju je prvotno prestolovala podoba Marije z Jezusom, ki so jo prenesli v prezbitarij. Kopijo brezjanske slike so v oltar namestili 12. maja 1946, potem ko je bila na Brezjah blagoslovljena in ko so z njo obiskali brezjansko Marijo v ljubljanski stolnici, kjer je tedaj gostovala, da so se ji zahvalili za varstvo.

¹⁰⁷ Cevc, E., »Slikar dela posnetek«, str. 52–54. Na Dizmovem oltarju je pred brezjansko stala Marija Pomagaj, ki jo je naslikal Josef Plank, gl. Steska, Marijini spomeniki, str. 251.

¹⁰⁸ Klemenc, Slikarska dejavnost, str. 256; Komelj, Slovesna pot, str. 117. Trnovska slika je datirana z letnico 1948.

¹⁰⁹ Stele, *Politični okraj*, str. 57; Rozman, *Mihael Stroj*, str. 29, 60, 168, kat. št. 102.

¹¹⁰ Bučič, Elza Obereigner Kastl, str. 305, 317.

¹¹¹ Hrausky, Koželj, Prelovšek, *Plečnikova Ljubljana*, str. 188; Lavrič, Ljubljanska cerkev, str. 19.

¹¹² *Miha Maleš*, str. 53, seznam del: št. 471 linorez 20 x 15,5 cm, št. 485 in 486 lesorez 32 x 22,5 cm; Lesar, *Miha Maleš*, str. 26.

¹¹³ Hajnšek, Božič, Lauko, *Marija Pomagaj*, str. 22.

kapelice; izklesal ga je Jožef Pavlin, dokončan pa je bil šele po njegovi smrti (1914).¹¹⁴ Tondo z Marijo Pomagaj nad glavnim portalom brezjanske bazilike je bil sprva izdelan iz mavca, leta 1910 pa ga je Janez Vurnik nadomestil s kamnitim; vključen je v širšo kompozicijo, simbolno predstavljajočo romarje in bolnike, ki se zgrinjajo k Mariji.¹¹⁵ Marijin medaljon na vogalu Križank v Ljubljani je leta 1924 odigral pomembno versko-nacionalno vlogo; z njim so nadomestili reliefni portret nemškega pesnika Anastazija Grüna (Antona Aleksandra Auersperga) na njegovem spomeniku, ki so ga že ob odkritju leta 1886 spremljale burne protinemške demonstracije; križniki so ga s podobo Marije Pomagaj in novim napisom spremenili v pomnik na prvi ljubljanski marijanski kongres.¹¹⁶ Leta 1939 so ob železniški postaji na Otočah kot prvi pozdrav romarjem postavili steber s kipom Marije Pomagaj, ki ga je izdelal Boris Kalin (blagoslovljen je bil leta 1940): leta 1954 so ga morali umakniti na Brezje; nameščen je v niši nad južnim stranskim vhomom v baziliko.¹¹⁷ Med najnovejšimi (in boljšimi) primerki velja izpostaviti stranska »Ljubljanska« vrata na južnem pročelju ljubljanske stolnice, ki jih je ob obisku papeža Janeza Pavla II. leta 1996 oblikoval Mirsad Begić. Nad cerkveno stavbo, ki simbolizira ljubljansko škofijo pa tudi širšo slovensko Cerkev, kraljuje Kraljica Slovencev, brezjanska Marija Pomagaj, prikazana v plitvem reliefu in tako znova približana prvotnemu slikarskemu metierju.

Slovenskih upodobitev Marije Pomagaj po brezjanski je brez števila. Medtem ko sva se trudila starejše predstaviti (skoraj) vse, kar jih doslej pozna, ter tako pokazati izvor in razvoj motiva, naj služi izbor mlajših primerov le kot informacija o njihovih temeljnih značilnostih.¹¹⁸

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije,
AS 309, Zapuščinski inventarji

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana,
ŠAL/viz, fasc. 13, št. 8.

UIFS – Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU,
UIFS, Terenski zapiski

LITERATURA

Abaffy, Mirna: *Janez Vajkard Valvasor. Vnderschiedliche geistliche von Vnser Lieben Frauen und Gott dem Allmächtigen Passion Leyden und Sterben, auch Miraculose und dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern und andern Künstlern inventirt, gezeichnet, und ins Kupffer gestochen*. Iconotheca Valvasoriana, 2, Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri SAZU, Zagreb: Zagrebska nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2005.

Aurenhammer, Hans: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*. Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, 8, Wien: Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde, 1956.

Avguštin, Cene: Brezje. *Enciklopedija Slovenije*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 368.

Benedik, Metod: *Brezje. Kratka zgodovina in opis božje poti*. Ljubljana: Frančiškanska prokuratura, 1977.

Benedik, Metod: *Kapucinski samostan s cerkvijo Sv. Ane Škofja Loka*. 2. dopolnjena izdaja, Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, Škofja Loka: Kapucinski samostan, 2009.

Benedik, Metod: Marijino češčenje v zgodovini slovenske vernosti. *Bogoslovni vestnik*, 48/3, 1988, str. 293–302.

Brezjanski zbornik 2000 (ur. Jože Dežman). Gorenjski kraji in ljudje, 16, Ljubljana: Družina, 2000.

Bučić, Vesna: Elza Obereigner Kastl – naša poslednja miniaturistka. *Razprave iz evropske umetnosti za Ksenijo Rozman* (ur. Barbara Jaki). Knjižnica Narodne galerije, Ljubljana: Narodna galerija, 1999, str. 285–323.

Cevc, Anica: Layer. *Enciklopedija Slovenije*, 6, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 111.

Cevc, Anica: Slikar Leopold Layer. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 2, 1952, str. 165–210.

Cevc, Anica: *Valentin Metzinger. 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*, Ljubljana: Narodna galerija, 2000.

[Cevc, Emilijan]: *Kratka zgodovina milostne podobe Marije Pomagaj. Naša Zvezda*, 13/5–6, 1. 1. 1944, str. 51–52.

[Cevc, Emilijan]: »Slikar dela posnetek«. *Naša Zvezda*, 13/5–6, 1. 1. 1944, str. 52–54.

¹¹⁴ *Upravna enota Jesenice*, str. 19, 209, sl. 205.

¹¹⁵ Damiš, Brezje, str. 51. Restavrirani mavčni relief hranijo v samostanu.

¹¹⁶ Spomenik je zasnoval arhitekt Julius Schmidt iz Budimpešte, izdelali so ga domači stavbni mojstri in kamnosek Peter Toman ml., avtor Marijinega reliefa ni znan, gl. Kopriva, *Ljubljana*, str. 94–95; Čopič, Prelovšek, Žitko, *Ljubljansko kiparstvo*, str. 28–29.

¹¹⁷ Znamenje s Kalinovo Marijo Pomagaj je 18. avgusta 1940 blagoslovil škof Rožman. Na Otočah so steber s kopijo Kalinovega kipa na novo postavili leta 2009, gl. Pavlič, Vrnitev Marije Begunke, str. 20.

¹¹⁸ Za prijazno pomoč, informacije in slikovno gradivo se iz srca zahvaljujemo vsem lastnikom, upraviteljem in hraniteljem v članku obravnavanih del.

- Cvetko, Jana: *Marija Pomagaj. Brezje. Razglednice in podobice skozi čas*. Brezje: Frančiškanski samostan, 1996.
- Cvetnić, Sanja: *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*. Zagreb: FF press, 2007.
- Čopič, Špelca, Prelovšek, Damjan, Žitko, Sonja: *Ljubljansko kiparstvo na prostem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991.
- Črnologar, Konrad: Die Lucienkapelle der Franciscanerkirche in Laibach. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 1895, str. 106.
- Damiš, Henrik: Brezje – Marija Pomagaj. *Brezjanski zbornik 2000* (ur. Jože Dežman). Gorenjski kraji in ljudje, 16, Ljubljana: Družina, 2000, str. 31–93.
- Damiš, Henrik: *Marija Pomagaj na Brezju*. Brezje: Cerkevno predstojništvo, 1914.
- Damiš, Henrik: *Marija Pomagaj z Brezjij. Šmarnice za 50 letnico kronanja*. Ljubljana: Škofijski ordinariat, 1957.
- Dežman, Jože: *Marija Pomagaj na Brezjah*. Brezje: Frančiškanski samostan, Turistično društvo, 2000.
- Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve, Ljubljana 1701–1714* (ur. Ana Lavrič). Založba ZRC: Ljubljana 2003.
- Dostal, Josip: O nastanku podobe Marije Pomagaj na Brezjah. *Bogoljub*, 42/5, 1944, str. 89–92.
- Dražumerič, Marinka: Umetnostnozgodovinska topografija župnije Šentjerneje. *Zbornik župnije Šentjerneje* (ur. Marinka Dražumerič, Stane Granda). Ljubljana: Župnija Šentjerneje, Družina, 1999, str. 287–384.
- Drunkenpolz, Engelbert: *Mariahilf ob Passau*. Schnell Künstlerführer, 712, München: Schnell & Steiner, 1988 [4. izdaja].
- Fürst, Ulrich, Weigl, Igor: Die Sakralarchitektur der Hauptstädte Ljubljana und München. Ein Vergleich im Hinblick auf die Patronanz. *Bayern und Slowenien im Zeitalter des Barock. Architektur, Skulptur, Malerei* (ur. Janez Höfler, Frank Büttner). Regensburg: Schnell & Steiner, 2006, str. 59–72.
- Globočnik, Damir: Bazilika Marije Pomagaj na Brezjah. *Brezjanski zbornik 2000* (ur. Jože Dežman). Gorenjski kraji in ljudje, 16, Ljubljana: Družina, 2000, str. 249–268.
- Globočnik, Damir: *Kranjski poznobaročni slikar Leopold Layer. Izbor slik iz umetnostnozgodovinske zbirke*. Kranj: Gorenjski muzej, 2012.
- Globočnik, Damir: Layerjeva »Marija Pomagaj« na Brezjah. *Mohorjev koledar 2014*. Celje-Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2013, str. 72–76.
- Hajnsšek, Odilo, Božič, Ciril, Lauko, Tomaž: *Marija Pomagaj na Brezjah*. Ljubljana: Družina, 1997.
- Hajnsšek, Odilo: *Marijine božje poti*. Celovec, 1971.
- Hartinger, Walter: Mariahilf, Diözese Passau, Wallfahrtskirche. *Marienlexikon*, 4 (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk). St. Ottilien: EOS Verlag, 1992, str. 301.
- Hartinger, Walter: Mariahilf-Verehrung. *Marienlexikon*, 4 (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk). St. Ottilien: EOS Verlag, 1992, str. 300–301.
- Hoppe, Alfred: *Des Österreichers Wallfahrtsorte*. Wien: St. Norbertus Verlag, 1913.
- Horvat, Jasna, Kos, Mateja: *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 10. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Hrausky, Andrej, Koželj, Janez, Prelovšek, Damjan. *Plečnikova Ljubljana. Vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: DESSA, 1996.
- Hubala, Erich: *Johann Michael Rottmayr*. Wien-München: Verlag Herold, 1981.
- Jenčič, Beba: Kranjski slikar Leopold Layer. *Brezjanski zbornik 2000* (ur. Jože Dežman). Gorenjski kraji in ljudje, 16. Ljubljana: Družina, 2000, str. 231–248.
- Kemperl, Metoda: *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja na Slovenskem*. Gorenjska z Ljubljano. Celje-Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2011.
- Klemenc, Alenka: Slikarska dejavnost ljubljanskih uršulink. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ur. Marija Jasna Kogoj). Ljubljana: Družina, 2002, str. 243–266.
- Komelj, Milček: Slovesna pot. *Trnovski krogi* (ur. Janez Pogačnik, Tadeja Krečič Scholten, Gašper Demšar). Ljubljana: Družina, 2003, str. 116–117.
- Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas. Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Založba Borec, 1989.
- Koršič Zorn, Verena: *Frančiškanska cerkev v Ljubljani. Cerkev Marijinega oznanjenja*. Ljubljana: Župnijski urad Marijinega oznanjenja, 1996.
- Koršič Zorn, Verena: *Župnija sv. Petra v Ljubljani. Ob 1200-letnici cerkve in 1050-letnici župnije*. Ljubljana: Družina, 2000.
- Kropej, Andrej: Layerjeva Marija Pomagaj. Kako je nastala Marijina podoba, ki jo častimo na Brezjah. *Priloga slovenskega katoliškega tednika Družina*, 17. 8. 1997, str. 6.
- Lavrič, Ana: Ljubljanska cerkev sv. Krištofa za Bežigradom. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60, 2012, str. 7–22.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Leban, Vesna: Ribniška Marija Pomagaj. *Marija. Glasilo slovenskega narodnega svetišča Marije Pomagaj*, 3/8, junij 2012, str. 38–39.
- Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Celje, 6. Dekanija Nova Cerkev* (ur. Luka Vidmar). Celje: Mohorjeva družba, 2006.
- Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Celje, 7. Dekanija Rogatec* (ur. Luka Vidmar). Celje: Mohorjeva družba, 2009.

- Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Maribor*, 5. Dekanija Gornji Grad (ur. Luka Vidmar). Celje: Mohorjeva družba, 2004.
- Lesar, Marko: *Miha Maleš. Sakralna dela*. Kamnik: Medobčinski muzej. Galerija Miha Maleš, 2005.
- Lesar, Marko: *Župnijska cerkev na Šutni v Kamniku*. Kamnik: Kulturni center, 2001.
- Maser, Edward A.: *Disegni inediti di Johann Michael Rottmayr*. Bergamo: Edizioni Monumenta Bergomensia, 1971.
- Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Miha Maleš*. Katalog. Kamnik: Kulturni center, 1980.
- Möller, Norbert: *Das Mariabild im Dom zu St. Jakob in Innsbruck*. Innsbruck: Dompfarre St. Jakob, 2000.
- Pavlič, Jože: Vrnitev Marije Begunke v Otoče. *Družina*, 58/41, 11. 10. 2009, str. 20.
- Petrič, Franci: *Duša, le pojdi z mano. Božje poti na Slovenskem*, 1. Ljubljana: Družina, 1994.
- Petrič, Franci: *Duša, le pojdi z mano. Božje poti na Slovenskem*, 5. Ljubljana: Družina, 2000.
- Resman, Blaž: Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Lescah. *Marijina cerkev v Lescah*. Lesce: Župnijski urad Lesce, 1987, str. 5–43.
- Resman, Blaž, Seražin, Helena: *Upravna enota Kočevje*. Umetnostna topografija Slovenije. Ljubljana: Založba ZRC, 2010.
- Rozman, Ksenija: Katalog razstavljenih del. Slikarstvo. *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Narodna galerija, 1968, str. 133–148.
- Rozman, Ksenija: *Mihael Stroj 1803–1871*. Ljubljana: Narodna galerija, 1971.
- Seražin, Helena: Krištof Lovrenc Flächenfeld – naročnik dveh Jelovškovih naslikanih oltarjev. *Acta historiae artis Slovenica*, 3, 1998, str. 73–86.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*. 1. Transkripcija besedila, prevod, spremna beseda (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri SAZU, 2001.
- Stegenšek, Avguštin: Ob stoletnici slike Marije Pomagaj na Brezjah. *Ljubitelj krščanske umetnosti*, 1/1, 1914, str. 33–42.
- Stele, France: Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podobe med Slovenci. *Razprave filozofsko-filološko-historičnega razreda SAZU*, 2. Ljubljana 1944, str. 367–397, sl. 10–26.
- Stele, France: *Politični okraj Kamnik. Topografski opis*. Umetnostni spomeniki Slovenije. Ljubljana: Umetnostnozgodovinsko društvo, 1929.
- Stele, France: Slikar Leopold Layer, v: Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939, str. 265–274.
- Steska, Viktor: Črtica o križanski cerkvi v Ljubljani. *Drugo izvestje Društva za krščansko umetnost v Ljubljani za leto 1897 in 1898*, 1898, str. 15–16.
- Steska, Viktor: Kranjska Marijina božja pota pred 200 leti. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 9, 1899, str. 119–124.
- Steska, Viktor: Marijini spomeniki v Ljubljani, *Knjiga o Mariji. Spomin na prvi slovenski Marijin kongres 1924 v Ljubljani*. Ljubljana: Osrednje vodstvo Marijinih družb za ljubljansko škofijo, 1925, str. 247–254.
- Steska, Viktor: Slikar Leopold Layer in njegova šola. *Carniola*, n. v. 5/1–2, 1914, str. 1–35.
- Steska, Viktor: *Slovenska umetnost. 1. Slikarstvo*. Prevalje: Družba sv. Mohorja, 1927.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998.
- Strle, Anton: Marija Pomočnica kristjanov. *Leto svetnikov*, 2. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1970, str. 425–431.
- Šerbelj, Ferdinand: *Baročne Groblje. Župnija sv. Mohorja in Fortunata Jarše*. Ljubljana: Družina, 2008.
- Šerbelj, Ferdinand: *Umetniška zbirka Gornjesavskega muzeja Jesenice*. Ljubljana: Narodna galerija, Gornjesavski muzej Jesenice, 2003.
- Upravna enota Ajdovščina* (ur. Helena Seražin). Umetnostna topografija Slovenije. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Upravna enota Jesenice* (ur. Blaž Resman). Umetnostna topografija Slovenije. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Veider, Janez: *Groblje*. Groblje-Domžale: Misijonska tiskarna Groblje-Domžale, 1938.
- Veider, Janez: Slike v uršulinskem samostanu v Ljubljani. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 20, 1944, str. 98–136.
- Vostner, Otmar: *Brezje. Kratka zgodovina*. Ljubljana: Frančiškanska prokuratura, 1970.
- Vurnik, Stanko: K razvoju in stilu Metzingerjeve umetnosti. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 12, 1933, str. 16–63.
- Zeri, Federico, Rozman, Ksenija: *Evropski slikarji. Katalog stalne zbirke*. Katalogi, 1. Ljubljana: Narodna galerija, 1997.
- Zeri, Federico: *Tuji slikarji od 14. do 20. stoletja*. Ljubljana: Narodna galerija, 1983.
- Zgodnja Danica*, 17/15, 20. 5. 1864, str. 122.
- Zgodnja Danica*, 41/50, 14. 12. 1888, str. 397.

37

38

39

1. Leopold Layer: *Marija Pomagaj*, Brezje, bazilika Marije Pomagaj, ok. 1800 (foto: Andrej Furlan).
2. Lucas Cranach: *Marija Pomagaj*, Innsbruck, ž. c. sv. Jakoba, 1. četrt. 16. st. (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gnadenbild_Maria-hilf_Innsbruck.jpg).
3. Krog Ambrogia Lorenzettija: *Mati Božja iz Pelagonije*, Cambrai, stolnica Notre-Dame de Grâce, 14. st. (<http://www.studyblue.com/notes/note/n/paintings-first-quarter/deck/7215220>).
4. *Marija Pomagaj* iz križevniške cerkve v Ljubljani, 1660 (L. Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, 1994).
5. *Marija Pomagaj*, Sv. Dub, kapela Ajmanovega gradu, pozno 17. st. (foto: Blaž Resman).
6. *Marija Pomagaj*, Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem (iz uršulinskega samostana v Škofji Loki), 18. st. (foto: Muzej Stična).
7. *Marija Pomagaj*, Radmirje, ž. c. sv. Franciška Ksaverja, 17./18. st. (foto: Viktor Povše).
8. *Marija Pomagaj*, Škofja Loka, kapuc. c. sv. Ane, 1707 (foto: Blaž Resman).
9. *Marija Pomagaj*, Škofja Loka, kapuc. samostan, 1713 (foto: Blaž Resman).
10. *Marija Pomagaj*, Skrilje, p. c. sv. Marjete, ok. 1731 (foto: Andrej Furlan).
11. *Marija Pomagaj*, Mengeš, župnišče, zač. 19. st. (foto: Blaž Resman).
12. *Marija Pomagaj*, Kamnik, ž. c. Marijinega vnebovzetja, zač. 19. st. (foto: Ana Lavrič).
13. *Marija Pomagaj*, Jarše, župnišče, sr. 18. st. (foto: Andrej Furlan).
14. Marko Layer (?): *Marija Pomagaj*, Lesce, ž. c. Marijinega vnebovzetja, 2. pol. 18. st. (foto: Blaž Resman).
15. Janez Potočnik: *Marija Pomagaj*, Ljubljana, uršul. samostan, pozno 18. st. (foto: Andrej Furlan).
16. *Marija Pomagaj*, Ljubljana, uršulinski samostan, pozno 18. st. (foto: Andrej Furlan).
17. *Marija Pomagaj*, Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem (iz uršulinskega samostana v Mekinjah), zač. 19. st. (foto: Muzej Stična).
18. *Marija Pomagaj*, Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 1721 (foto: Tomaž Lauko).
19. *Marija Pomagaj*, Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 18. st. (foto: Tomaž Lauko).
20. *Marija Pomagaj*, Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 18. st. (foto: Tomaž Lauko).
21. Tezni list z *Marijo Pomagaj* (preslikal Leopold Layer), Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem (iz uršulinskega samostana v Škofji Loki), sreda 18. st. (foto: Muzej Stična).
22. Koloriran tezni list z *Marijo Pomagaj*, Sv. Dub, uršul. samostan, 18. st. (foto: Blaž Resman).
23. Leopold Layer: *Marija Pomagaj*, Rupa, p. c. sv. Marije Magdalene, konec 18. st. (foto: Blaž Resman).
24. Leopold Layer: *Marija Pomagaj*, Kropa, ž. c. sv. Lenarta, zač. 19. st. (foto: Blaž Resman).
25. Leopold Layer: *Marija Pomagaj*, Ljubljana, Narodni muzej Slovenije (banderska slika z Brezjij), zač. 19. st. (foto: Tomaž Lauko).
26. Leopold Layer: *Marija Pomagaj*, Breg, p. c. sv. Radegunde, 1. četrt. 19. st. (foto: Andrej Furlan).
27. *Marija Pomagaj*, Brezje, franč. samostan, sreda 19. st. (foto: Marjan Smerke).
28. *Marija pomočnica*, Jesenice, Gornjesavski muzej (iz Zoisove graščine na Javorniku), 2. pol. 18. st. (F. Šerbelj, *Umetniška zbirka Gornjesavskega muzeja Jesenice*, 2003).
29. Simon Ogrin: *Marija pomočnica* (z vključeno starejšo sliko Marije Pomagaj), Škofja Loka, kapuc. c. sv. Ane, 1888 (foto: Blaž Resman).
30. Matija Bradaska: *Marija pomočnica*, Blejska Dobrava, p. c. sv. Stefana, ok. 1914 (foto: Damjan Prelovšek).
31. Adam Mayer: *Marija Pomagaj*, Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem (iz uršulinskega samostana v Mekinjah), 1818 (foto: Muzej Stična).
32. Matevž Langus: *Marija pomočnica* (del), Ljubljana, ž. c. Marijinega oznanjenja, 1848–1855 (foto: Andrej Furlan).
33. Matija Bradaska: *Marija Pomagaj*, Ovsice, ž. c. sv. Miklavža, 1903 (foto: Blaž Resman).
34. Mihael Stroj: *Marija Pomagaj*, Kamnik, franč. c. sv. Jakoba, 2. pol. 19. st. (foto: Ana Lavrič).
35. Matija Bradaska: *Marija Pomagaj*, Sv. Peter nad Begunjami, p. c. sv. Petra, 1890 (foto: Blaž Resman).
36. Elza Obereigner: *Marija Pomagaj*, Ljubljana, ž. c. sv. Cirila in Metoda, ok. 1948 (foto: Damjan Prelovšek).
37. Mihael Stroj: *Marija Pomagaj*, Ljubljana, franč. samostan, 2. pol. 19. st. (foto: Andrej Furlan).
38. Miba Males: *Marija Pomagaj*, Kamnik, Maleseva galerija, 1935 (foto: Blaž Resman).
39. Jožef Pavlin: *Marija Pomagaj*, Moste pri Žirovnici, p. c. sv. Martina, ok. 1914 (foto: Andrej Furlan).

S U M M A R Y

»Mariahilf« in the Slovenian territory. Layer's painting, its predecessors and successors

The paper discusses the reception and development of the motif of »Mariahilf« (Mary Help of Christians, Mary of Succour) in the Slovenian territory. The starting point is Layer's painting in Brezje, which Josip Dostal (already in 1944) dated back to around 1800. His dating has been accepted by the art historical profession and also confirmed by the paper at hand. The year of 1814, most widely represented date in literature, relates to Layer's frescoes in the chapel, but was subsequently attributed to the painting through popular imagination.

The merciful image is presented in comparison with Cranach's painting, which spread throughout Catholic Europe with numerous reproductions and from the mid-17th century onwards also appeared in the Slovenian territory. The motif was found already in 1653 at Rupa near Kranj, while the oldest preserved image was produced in 1660 (like the Viennese one) for the Teutonic Order's Church in Ljubljana. Older paintings from the 17th and 18th centuries were mostly produced for the nobility (two paintings in the chapels of the Ajman Castle near Sv. Duh and in Zduša stand out for their quality); certain monastic, especially Capuchin images relate to noble commissioners as well (in case of the Capuchins in Škofja Loka to the governor, Baron Halden, and in Vipavski Križ to the Attems family). The tradition of images dedicated to private piety, which was long preserved in women's monasteries, is represented with Ursuline specimens.

Special discussion focuses on the prevailing variations of the motif of the merciful image (conceived

as a *quadro riportato*) with supplicants (so-called *Our Lady, Help of the Sick*). Special attention is paid to the painting by Johann Michael Rottmayr in the Teutonic Order's Church in Ljubljana (from 1716), which burned in 1857, and its reproduction from Zois' mansion on Javornik (from the second half of the 18th century), Langus' fresco at Ljubljana's Franciscans (1848–1855), Ogrin's canvas with a stitched-in older image at Škofja Loka's Capuchins (1888) and Bradaška's variant with Austrian soldiers from the First World War at Blejska Dobrava (ca. 1914).

The central chapter is dedicated to Leopold Layer and his realisations of »Mariahilf«, in which he not only individualised the motif but also colouristically and expressively brought it closer to Slovenian sentiment. His colours are first announced in the painting in Lesce, conditionally attributed to the painter's father Marko, while the artist's full-fledged expression is noted in the Baroque thesis sheet (in the Slovenian Museum of Christianity, Stična), on which Layer painted the Brezje variant over the Holy Virgin of Passau. Leopold's paintings of »Mariahilf« are found in Rupa, Brezje, Kropa, Breg pri Žirovnici and the National Museum of Slovenia. They have also been documented as part of private collections (Podbrezje, Kranj). Moralistically conceived »Mariahilf« holding the dressed infant Jesus, erroneously interpreted as the original merciful image from Brezje, could formally not have been produced before the mid-19th century and is not Layer's work. Inspired by Layer's works and most likely produced in his workshop was also a painting that was signed by Adam Mayer in 1818.

The merciful image from Brezje became the example for the majority of more recent depictions of the motif in the Slovenian territory. The paper at hand presents a selection of numerous specimens (executed in different techniques) that serves only as information regarding their fundamental characteristics.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929Hočevar J.
930.85(497.4Radovljica)
930.85(497.4Krško)

Prejeto: 30. 4. 2014

Tita Porenta

mag. zgodovine, prof. zgodovine in univ. dipl. etnologinja, muzejska svetovalka, Muzeji radovljiške občine – Mestni muzej Radovljica,
Linhartov trg 1, SI-4240 Radovljica
E-pošta: mestnimuzej@siol.net

Alenka Černelič Krošelj

prof. umetnostne zgodovine in univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, višja kustosinja, Kulturni dom Krško,
enote Mestni muzej Krško in Galerija Krško in Grad Rajhenburg, Valvasorjevo nabrežje 4, SI-8270 Krško
E-pošta: alenka.cernelic.kroselj@mestnimuzejkrsko.si

»Po moji smrti se bo videlo, da sem dobro gospodinjala ...«**Zapuščina Josipine Hočevar, roj. Mulej, (1824–1911)
v Radovljici in Krškem**

IZVLEČEK

V prispevku avtorici predstavljata življenjsko pot, delo in zapuščino Josipine Hočevar, izjemne Slovenke druge polovice 19. stoletja, ki je v javnosti poznana kot izredna gospodarstvenica, strateška mecenka in tankočutna dobrotnica. Te svoje značajske poteze je izkazovala že kot mladenka, v zakonu s prav tako podjetnim Martinom Hočevarjem in po njegovi smrti pa jih je na podlagi poročne pogodbe in moževe oporoke udejanila na številnih območjih in področjih. Omogočala je gradnjo novih stavb in delovanje številnih ustanov, predvsem šolskih in cerkvenih. Zato je prejela številne častne nazive in tri odličja, njena dediščina pa je še danes prisotna zlasti v rodni Radovljici in Krškem, kjer je preživela večino svojega življenja. Prispevek zaokrožuje predstavitev (so)delovanja radovljiškega in krškega mestnega muzeja v skupnih programih, ki so bili izvedeni v spomin na to plemenito damo.

KLJUČNE BESEDE

Josipina Hočevar, Radovljica, Krško, mecenstvo, dobrotništvo, stipendijski skladi

ABSTRACT

»AFTER I DIE PEOPLE WILL SEE THAT I WAS A GOOD HOUSEKEEPER...«

THE LEGACY OF JOSIPINA HOČEVAR, NÉE MULEJ, (1824–1911) IN RADOVLJICA AND KRŠKO

In the article at hand, the authoresses aim to present the life, work and legacy of Josipina Hočevar, an extraordinary Slovenian woman of the second half of the 19th century, known to the public as an outstanding economist, strategic patroness and sensitive benefactor. She already exhibited her traits of character as a young woman and in her marriage to the likewise entrepreneurial Martin Hočevar, while after his death she enacted them in numerous fields and areas on the basis of their marital agreement and her husband's will. She enabled the construction of new buildings and the operations of many institutions, especially educational and ecclesiastical. For that, she received many honourable titles and three orders of merit, and her legacy is, still today, present especially in her native Radovljica as well as Krško, where she spent most of her life. The paper completes the presentation of (co)operation of the Radovljica and Krško city museums in joint programmes which have been implemented in the memory of this noble lady.

KEY WORDS

Josipina Hočevar, Radovljica, Krško, patronage, charity, scholarship funds

Uvod

V letu 2014 mineva 190 let od rojstva Josipine Hočevar, rojene Mulej. Tej obletnici je posvečen pričujoči članek, v katerem je strnjeno nekaj podrobno-sti iz življenja izjemne gospodarstvenice, mecenke in dobrotnice, kakor so jih odkrivali in spoznavali v procesu raziskovanja virov in oživljali v javnih programih radovljiškega in krškega mestnega muzeja v zadnjih desetih letih.

Josipina Hočevar, roj. Mulej, (1824, Radovljica–1911, Krško) je bila ženska 19. stoletja, ki je s svojim delom in družbenim pogledom zaznamovala številna področja in območja. Rodila se je v Radovljici, mladost je preživel v Stražišču pri Kranju, leta 1842 pa se je komaj 18-letna poročila s podjetnikom Martinom Hočevarjem (1810, Velike Lašče–1886, Krško), s katerim sta si ustvarila dom v Krškem. Skupaj sta zgradila trdno gospodarstvo, kar jima je omogočilo, da sta kmalu po letu 1860 postala tudi dobrotnika in mecena. Po moževi smrti leta 1886 je Josipina nadaljevala njuno skupno delo in podedovanje premoženje še oplemenitila. Vlagala ga je v gradnjo novih stavb in delovanje številnih ustanov, predvsem šolskih in cerkvenih, za kar je prejela številne častne nazive in tri odličja: Zlati križec za zasluge s krono, odlikovanje cesarja in ogrskega kralja Franca Jožefa iz leta 1890, za donacije Cerkvi papežev pro Ecclesia et Pontifice, ki ga je prejela po letu 1891, in Elizabetin red III. stopnje, ki ga prejela 19. avgusta 1898 v navzočnosti dr. Ivana Tavčarja. Leta 1911 je tudi sama zapustila obsežno oporoko, v kateri je zelo natančno opredelila svoje dediče ter namembnost in upravitelje številnih volil.

Prav ta oporoka je vzbujala pozornost in zanimanje Krčanov že od vsega začetka njenega razkritja v *Dolenjskih novicah* leta 1911, od leta 2004 pa predstavlja izhodišče za raziskovanje in promocijo življenja in dela Josipine Hočevar, ki se je začelo prav tako na pobudo Krčanov. V tem času je Občina Krško intenzivno pripravljala projekt Celostne prenove Valvasorjevega kompleksa¹ in ga uspela prijaviti na dva razpisa. Hkrati z gradbeno obnovo kompleksa so pod okriljem takratnega Valvasorjevega raziskovalnega centra Krško nastajale tudi vsebine, ki so bile

nadgrajene tudi v sklopu projekta *Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi*, z akronimom *Pot medicarstva in lektarstva med Krškim in Zagrebom* iz naslova *Programa čezmejnega sodelovanja OP IPA: Slovenija–Hrvaška 2007–2013*.² Ker se ponavadi raziskovanje lokalne zgodovine oziroma preteklosti začne s poznavanjem pomembnih domačih osebnosti in šolstva, so tudi v Krškem začeli graditi lokalno zgodbo na šolstvu in razvoju le-tega v mestu Krško. Tu je deloval Ivan Lapajne (1849, Vojsko–1931, Krško),³ eden najpomembnejših slovenskih učiteljev 19. stoletja in prvi, ki je v svoji knjigi *Krško in Krčani* leta 1894⁴ objavil tudi biografijo Josipine Hočevar. Na podlagi tega sta bila najprej pripravljena in izvedena dva projekta *Šolstvo v Krškem: vloga Josipine in Martina Hočevarja ter Ivana Lapajneteta v razvoju šolstva in mesta ter Gospodarstvo in mesto Krško od konca 19. stoletja do leta 1940*. Finančno sta ju podprla Ministrstvo za kulturo RS in Občina Krško, strokovno pa Slovenski šolski muzej in Zgodovinski arhiv Celje. Raziskovalni rezultati so razkrili in odkrili raznovrstno delovanje Josipine Hočevar, objavljeni so bili tudi v dveh publikacijah.⁵ Alenka Černelič Krošelj je že med raziskovanjem navezala stike tudi z Radovljico. V prvi fazi je sodelovala s prevajalko, režiserko, igralko in publicistko Alenko Bole Vrabec, po letu 2008, ko je v Radovljici začel delovati Mestni muzej, pa tudi s pristojno kustosinjo.

Stoletnica smrti častne meščanke Radovljice in Krškega leta 2011 je povezala Mestni muzej Radovljica⁶ in Mestni muzej Krško.⁷ Na dveh kolokvijih je

² Projekt je bil izveden med letoma 2009 in 2012. Partnerji projekta pa so bili Regionalna agencija Posavje, Občina Krško, Regionalna agencija Zagrebske županije in Zagrebska županija. Pridobljena sredstva za postavitev zbirk o Valvasorjevem življenju, o življenju mesta v 18. stoletju in o medicarstvu in lektarstvu ter za druge aktivnosti omogočajo tudi brezplačen vstop v Mestni muzej Krško v času trajanja projekta do leta 2012 in še nadaljnjih pet let.

³ Več o Lapajnetu in knjigi gl. Brenčič, *Ivan Lapajne*.

⁴ Leta 2004 in 2013 so v Zavodu Nevidunum poskrbeli za izdajo faksimila. Knjiga je med Krčani še vedno priljubljeno branje ter tudi vir za poznavanje dediščine in življenja mesta.

⁵ Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*; Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*.

⁶ Mestni muzej Radovljica deluje kot enota Muzejev radovljiške občine s sedežem v Radovljici. Njegovo poslanstvo je zbiranje, dokumentiranje, ohranjanje, proučevanje in posredovanje premične dediščine ljudi, ki so živeli in živijo na območju levega brega Save v današnji občini Radovljica. V Radovljiški graščini je od leta 2007 na ogled stalna razstava, posvečena Antonu Tomažu Linhartu, stara Radovljica pa je razglašena za arhitekturni in zgodovinski spomenik ter predstavlja posebno doživetje kulturne dediščine *in-situ*.

⁷ Mestni muzej Krško od leta 2010 deluje v okviru Kulturnega doma Krško. Vsebinska naravnost stalnih in občasnih razstav muzeja je vezana na kulturno dediščino neposrednega okolja mesta Krško in njegovih prebivalcev. V obnovljenem Valvasorjevem kompleksu so na ogled stalne razstave o kiparju in medaljerju Vladimirju Štovičku, meščanki Josipini Hočevar, polihistorju J. V. Valvasorju, dolgem razsvetljenskem 18. stoletju, o medicarstvu in lektarstvu na čezmejnem območju, o učitelju in ravnatelju Ivanu Lapajnetu, od leta 2013 je del muzeja tudi muzejski del obnovljene Mencingerjeve hiše

¹ Valvasorjev kompleks v Krškem je skupek treh hiš (Valvasorjeve, Jarnovičeve in Kaplanove) na vhodu ali pa izhodu iz starega mesta Krško in velja za enega izmed največkrat omenjenih spomenikov kulturne dediščine v Občini Krško. Skupaj z okolico (urbanistični kompleks Valvasorjeve hiše, župnijska cerkev sv. Janeza Evangelista in kapela sv. Duha) je proglašen za kulturni in zgodovinski spomenik (Ur. l. RS, 61/93). Lastnica kompleksa je Občina Krško. S pomočjo sofinanciranja iz Evropskega sklada za regionalni razvoj v okviru Operativnega programa krepitve regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013, razvojne prioritete »Razvoj regij«, Ministrstva za kulturo Republike Slovenije in sredstev Občine Krško je bil v letih od 2008 do 2010 obnovljen in predan namenu. V njem od 30. marca 2010 v okviru Kulturnega doma Krško deluje Mestni muzej Krško.

osem avtoric povzelo nova raziskovalna spoznanja o Hočevarjevi, ki so jih v okviru *Josipininega leta* (med 7. oktobrom 2010 in 7. oktobrom 2011) v sodelovanju z drugimi lokalnimi kulturnimi inštitucijami iz obeh občin obeležili s številnimi prireditvami in novo stalno razstavo v Mestnem muzeju Krško. Leta 2011 sta avtorici dediščino Josipine Hočevar predstavili na slovenski medinstitucionalni razstavi *Slovenke v dobi moderne* v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije,⁸ 2012 pa uredili še zbornik *Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem*,⁹ v katerem so navedeni tudi številni odmevi v medijih. *Josipinino leto* je umestilo delovanje Josipine Hočevar v slovenski prostor in omogočilo prepoznavnost njenega delovanja in dediščine širši slovenski javnosti.

Rodbina Mulej in Josipinina mladost

Zgodba o življenju Josipine Hočevar se začne v Bodeščah pri Bledu, od koder izhajajo njeni predniki po očetovi strani. Rodbini Mulej v Bodeščah lahko sledimo od konca 17. stoletja dalje, od tega obdobja so namreč ohranjene cerkvene matične knjige, ki so bile glavni vir za preučevanje rodbine in jih večinoma hranijo v Nadškofjskem arhivu Ljubljana. Najstarejša matična knjiga Župnije Bled je rojstna knjiga za čas od leta 1670 do leta 1682, prva mrliška knjiga obsega čas med letoma 1701 in 1730, najstarejša ohranjena poročna knjiga pa šele za čas med letoma 1736 in 1773.¹⁰

Raziskani rodovnik rodbine Mulejevih je precej obsežen. Poleg prednikov Josipininega očeta Matije Muleja iz Bodešč obsega tudi družinske člane iz obeh njegovih zakonov, in sicer s Heleno Rehberger in Marijo Globočnik ter njihove potomce. Družini Josipininega očeta Matije sta bili namreč precej številčni, poleg tega pa nam rodovnik pomaga razumeti tudi pomen Josipinine oporoke oz. oseb, ki so dedovale po svoji premožni sorodnici. Rodovnik je kot priloga objavljen v zborniku *Josipina Hočevar, Radovljčanka v Krškem* in pomeni dragocen pripomoček pri interpretaciji podatkov, ki jih je zbrala Nadja Gartner Lenac.

Začetnik Mulejeve rodbine v Bodeščah je bil Josipinin prapraded Jakob Mulej (ok. 1664–1756, Bodešče). Družino je preživeljal s kmetijo. Žena Marina, katere priimek v maticah še ni znan, mu je rodila devet otrok. Da je imel Jakob Mulej v vasi poseben položaj, lahko sklepamo po tem, da so bile nekaterim njegovim otrokom izbrane krstne botre iz vrst

Portret Josipine Hočevar.

Neznani avtor, po letu 1898, olje na platno, dim. 68 x 55 cm, brez podpisa. Hrani Galerija Šivčeva hiša (inv. št. 57) (foto: Miran Kambič, 2011).

plemstva.¹¹ V mrliški knjigi je pri vpisu njegove smrti tudi prvič omenjeno hišno ime *Sodar*,¹² ki se je ohranilo več generacij. Družina Jakoba Muleja je bila v začetku 18. stoletja edina družina s tem priimkom v Bodeščah, priimek Mulej se je istočasno pojavljal le še na Bledu, šele kasneje se je razširil po drugih naseljih blejske župnije. Potomci sina Jurija še danes živijo v Bodeščah.

Hišo in posest je kot najstarejši sin nasledil Josipinin praded Lovrenc Mulej (1700, Bodešče–1759, Bodešče). Z ženo Marjeto je imel šest potomcev. Po očetovi smrti je kmetijo in hišo, ki je leta 1770 ob uvedbi oštevilčenja dobila hišno številko 11, nasledil Josipinin ded Janez Mulej (1735, Bodešče–1801, Bodešče 11). Okoli leta 1761 se je neznan kje poročil z Jero Zupan, s katero sta imela enajst otrok, med njimi tudi Matija. Josipinin oče Matija Mulej (1778, Bodešče 11–1839, Radovljica, Predmesto 26) sprva ni bil namenjen za naslednika kmetije. Po končani gimnaziji v Celovcu je odšel študirat pravo v Gradec in ga uspešno končal. Delal je kot kameralni praktikant pri komorni zbornici v Celovcu, a je na prigovarjanje svojih staršev pustil uradniško službo in se vrnil domov. Ko je 20. julija 1801 za jetiko umrl njegov starejši brat Jožef Matija (roj. 1776), le tri tedne za njim pa še oče Janez, je bilo jasno, da bo posest

(Renesančni portreti, Mencingerjeva soba in Sušilnica sadja). Leta 2012 je bil obnovljen tudi grad Rajhenburg, spomenik državnega pomena, in deluje prav tako kot enota Kulturnega doma Krško.

⁸ *Slovenke v dobi moderne*, str. 46–53.

⁹ *Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem*.

¹⁰ Gartner Lenac, *Rodbina Mulej*, str. 37.

¹¹ Prav tam, str. 38.

¹² NŠALj, MMK župnije sv. Martina Bled 1731–1756.

Mulejeva domačija, ki danes nosi naslov Bodešče 12, v času Mulejevih pa je bila to hiša Bodešče št. 11, kjer se je reklo pr' Sodarju (foto: T. Porenta, 2012).

moral prevzeti on. Že takrat se je pričel ukvarjati s trgovino, svetoval pa je tudi v pravnih in gospodarskih zadevah.¹³

Matiji Muleju se je v dveh zakonih skupaj rodilo šestnajst otrok. Prvič se je poročil okoli leta 1803 neznanu kje s Heleno Rehberger (ok. 1784–1816, Bodešče 11), ki mu je rodila devet otrok, šest Josipinih polsester in tri polbrate: 1804 dvojčici Marijo in Jožefo, 1805 Janeza, 1806 Franca Ksaverja, 1808 Alojza, 1810 Marijo Ano, 1811 Elizabeto, 1814 Terezijo in 1816 še eno Jožefo.¹⁴ Kot trgovec in gostilničar je imel oče Matija stike z različnimi obrtniki in med njimi je izbral tudi može svojim prvim štirim hčeram. Vsako hčer je poročil v drugo mesto, zato nas tudi viri o usodi potomcev Matije Muleja iz prvega zakona vodijo v različne župnijske urade: Cerknica, Gornji Logatec, Postojna, Senožeče in Tržič, pa tudi v Gradec in Kranj. Najstarejšo hčer Marijo je 1827 v cerkvi sv. Petra v Radovljici vzel za ženo strojar Janez Valand (Walland) iz Škofje Loke. V slovenski javnosti je zlasti znan njen vnuk Ivan Zajc (1869, Ljubljana–1952, Ljubljana), ki ga je Marijina polsestra (prapolteta) Josipina Hočevnar izšolala za kiparja in

mu v oporoki zapustila še 20.000 kron (K) gotovine.¹⁵ Kipar Ivan Zajec je med drugim tudi avtor Prešernovega spomenika v Ljubljani.

Hči Marija Ana se je 1831 poročila z blejskim mesarjem in krčmarjem Andrejem Verhuncem. Potomcem najstarejšega njunega sina Andreja je njena polsestra Josipina Hočevnar v svoji oporoki zapustila 24.000 K gotovine.¹⁶

Elizabeta se je 1832 poročila z lectarjem Jernejem Ahačičem iz Tržiča, hčeri Tereziji pa je oče Matija izbral ženina v Kranju. Leta 1836 jo je vzel za ženo pivovar in gostilničar Matija Mayer.¹⁷

Sin Alojz (1808, Bodešče 11–1882, Vrhnika 177) je šel po očetovih stopinjah. Leta 1836 je končal študij prava v Gradcu. Po bogati uradniški karieri je bil nazadnje leta 1867 imenovan za okrajnega sodnika na Vrhniki, kjer se je tudi upokojil.¹⁸ Leta 1846 se je v Dolnjem Logatcu poročil z Leopoldino Frideriko Dolžan (Dollschein, 1819, Dolnji Logatec 2–1902, Vrhnika 22). Zakoncema Alojzu in Leopoldini Frideriki Mulej so se rodili vsaj štirje otro-

¹⁵ Prim: Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 41; *Martin in Josipina Hočevnar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 26.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 41.

¹⁸ ARS, AS 817, Mulley-Dolschein-Obreza, rodbine, 1683–1913.

¹³ Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 39.

¹⁴ Prav tam.

ci: Adolf, kasnejši poštar v Lučah, ki mu je Josipina v oporoki namenila 24.000 K, njegovim otrokom Alojzu Adolfu, Leopoldini Mariji, Mariji Ivani in Milanu Miroslavu v Dolnjem Logatcu pa vsakemu po 12.500 K,¹⁹ Leopoldina, ki je umrla v mladosti, Avgust Robert, ki je živel in umrl v Gradcu in mu je Josipina v oporoki namenila 60.000 K in vilo na Harrachgasse v Gradcu,²⁰ in na gradu v Senožecah rojeni Karl Ludvik (1858–1927, Vrhnika), kasneje sodnik v Postojni, okrajni sodnik na Vrhniki in svetovalec deželnega višjega sodišča na Vrhniki, kjer je pridobil naziv svetnik.²¹ Po smrti njegove poltete Josipine Hočevar je bil imenovan za glavnega dediča in izvršitelja njene oporoke. Postal je solastnik graščine Mirna na Dolenjskem in pooblaščen zastopnik premogovnika Mirna, kar izhaja iz dediščine Josipine Hočevar, lastnice obojega.²² Ti sorodniki so pokopani na pokopališčih v Dolnjem Logatcu in na Vrhniki. Napis na portalu poslopja, v katerem danes domuje Občina Vrhnika, prča o obstoju nekdanje t. i. »Mullejeve hiše«, last Alojza Mulleya, ki je bila leta 1946 nacionalizirana.²³

Prva Matijeva žena Helena, roj. Rehberger, je umrla za pljučnico 19. aprila 1816 v Bodeščah št. 11, stara 32 let.²⁴

Po šestih letih vdovstva se je Matija Mulej 10. februarja 1822 v cerkvi sv. Martina v Kranju poročil z Marijo Globočnik iz Stražišča (1801, Železniki 82–1864, Radovljica, Predmesto 26). Njuni poročni priči sta bila radovljiški trgovec Primož Hudovernik in Mihael Kozjek, okrajni sodnik v Selcah. Nevesta, ki je bila kar 23 let mlajša od njega, je bila hčerka trgovca z žimo Antona Globočnika in njegove žene Jožefe, roj. Bajželj. V času poroke je Matija Mulej živel še v Bodeščah št. 11, verjetno pa se je kmalu po poroki z družino preselil v Radovljico.²⁵

Radovljica je v začetku 19. stoletja spadala pod okrajno in krajevno gospodstvo Radovljica. Zemljiški gospodje so bili iz plemiške rodbine Thurn-Valsassina, ene najstarejših (še živečih) plemiških rodbin v Evropi. Sodstvo je izvajalo deželno sodišče v Ljubljani, krajevne delikte pa okrajna gosposka. Desetino sta pobirala gospodstvo Radovljica (2/3) in proštija Radovljica (1/3).²⁶ V mestu je stala župnijska cerkev sv. Petra, na pokopališču na Gradišču so leta 1817 blagoslovili kapelo sv. Križa. V neposredni bližini

cerkve so delovale tudi župnija (proštija), kaplanija, mežnarija in šola, ki je delovala pod deželnoknežjim patronatom. Strehe meščanskih hiš in celo cerkve so bile na prelomu iz 18. v 19. stoletje še vedno prekrile s skodlami, z opečnato streho je bila prekrita samo graščina, ki so jo nekaj desetletij poprej lastniki odeli v baročno podobo. Graščinski park, ki se je razprostiral v neposredni bližini Mulejeve hiše, je do obdobja med obema svetovnim vojnama predstavljal enega najlepših baročnih parkov v Sloveniji. Od tedanjega vrta so se do danes ohranili samo že precej poškodovani obeliski in gabrov drevored. Množična uporaba lesa in strnjenost hiš sta bila vzrok, da je leta 1835 velikanski požar skoraj uničil mesto. Na srečo je bila večina hiš že zidana, kar je preprečilo izgubo starejših dragocenih arhitekturnih ostalin. Doba po požaru je Radovljico ogrnila s klasicističnim plaščem, kljub temu pa ostaja eno najlepših ohranjenih poznorenesančnih in baročnih mest v Sloveniji.²⁷

Leta 1831 je v občini Radovljica, ki je v tem času obsegala obzidano mesto, graščinski park ter travnike, njive in pašnike na zahodu in je v celoti ležala na levem bregu Save, na ravnini nad sotočjem Save Bohinjke in Save Dolinke, živel nekaj manj kot 700 prebivalcev v 95 hišah in 136 družinah. 56 družin se je ukvarjalo s kmetijstvom, 51 z obrtjo in 29 z obema dejavnostma hkrati. Tudi Matija Mulej je v Radovljici med letoma 1822 in 1824 kupil hišo Predmesto št. 26. Pri hiši se je reklo Pri Sodarju, saj je gospodar hišno ime prenesel iz rojstne hiše v Bodeščah. Po letu 1826²⁸ je kupil še sosednjo hišo Predmesto št. 27. Obe Mulejevi hiši sta nastali v 18. stoletju na postopoma opuščeni obrambni napravi na zunanjem robu mestnega obzidja. Iz tega obdobja se je po spomeniškovarstvenih raziskavah²⁹ v hiši Predmesto 26 ohranila baročno oblikovana notranjost in fasada ter kvaliteten baročni portal, zanimivost v notranjosti pa je še v 80-tih letih prejšnjega stoletja predstavljala plošča iz leta 1619 z imenom mestnega sodnika. Tudi hiša Predmesto 27 se boči nad mestnim obrambnim jarkom, hišni baročno oblikovni elementi (oboki) so ohranjeni predvsem v kleti in delno v pritličju. Stavba je bila v 19. stoletju po dokumentaciji ZVKDS, OE Kranj, prezidana. Obe hiši je po smrti Matijeve žene Marije podedovala Josipinina sestra Marija Dralka (1831, Radovljica, Predmesto 26–1901, Ljubljana, Dvorni trg 1). Po poroki s cesarsko-kraljevim okrajnim komisarjem Jožefom Dralko leta 1871 se je hiše v Predmestu št. 26 prišlo ime *Dralkina hiša*, hiše v Predmestu št. 27 pa po letu 1888 *učiteljska hiša*,³⁰ kakor ju večina Radovljičanov imenuje še danes. *Dralkina hiša* je ob zadnji spremembi uličnega sistema v

¹⁹ Prim: Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 41; *Martin in Josipina Hočevar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 26.

²⁰ Prim: Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 41; *Martin in Josipina Hočevar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 25.

²¹ ARS, AS 817, Mulley-Dolschein-Obreza, rodbine, 1683–1913.

²² Prim: Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 39–45; *Martin in Josipina Hočevar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 25.

²³ Župnijski urad Vrhnika, Družinska pola Karla Muleja.

²⁴ Gartner Lenac, Rodbina Mulej, str. 39.

²⁵ V Radovljici je bila v Predmestu 26 leta 1824 že rojena najstarejša hči Josipina.

²⁶ Sinobač, *Dežela*, str. 31–35.

²⁷ Avguštin, *Radovljica*, str. 12–13.

²⁸ V franciscejskem katastru iz leta 1826 je zabeležen še prejšnji lastnik Fritz Ignac.

²⁹ Prim: dokumentacija ZVKDS, OE Kranj, in Avguštin, *Radovljica*, str. 14.

³⁰ Več o tem v nadaljevanju prispevka.

Mulejeva, kasneje Dralkina hiša v Radovljici, kjer se je leta 1824 rodila Josipina Mulej, por. Hočevvar (foto: T. Porenta, 2011).

Radovljici iz leta 1946 dobila naslov Linhartov trg 8, učiteljska hiša pa Gubčeva ulica 2. Zamenjali so se tudi lastniki. V prvem delu Dralkine hiše je, verjetno v nekdanjih prostorih Mulejeve gostilne, urejen vinotoč, v drugem delu pa restavratorska delavnica. V nekdanji učiteljski hiši stanujeta dve družini, vsaka je lastnica pol hiše.³¹

Ivan Lapajne v knjigi *Krško in Krčani* o Josipinini družini piše takole: »Kakor rečeno, stariši Josipine bili so premožni gorenjski patriciji, imeli so lepa posestva v Radovljici, v Lescah in v Vodežiču (v Bodeščah, op. T. Porenta) pri Bledu. V Radovljici so imeli gostilno, kuhali so milo, dalje so imeli kupčijo s specerijskim blagom in tovarno za sukno. Osobito s suknom so imeli lepo kupčijo in dober zaslužek, izdelovali so neke zimske suknje ali halje gotovega kroja, katere so obilo spečavali v Belokrajino, na Hrvaško in v Trst.«³² Podatke o teh gospodarskih panogah, s katerimi so se po pisanju Lapajne preživljali Mulejevi, lahko primerjamo s tistimi, ki jih je za čas med 1820 in 1870 na podlagi študije matičnih knjig Župnije Radovljica in franciscijskega katastra iz 1826 objavil Jure Sinobad v svoji *Deželi*. Med radovljiškimi trgovci in gostilničarji v tem času v Mestu in Predmestu omenja Matijo Schutzmana

(Mesto 1), Primoža in Franca Hudovernika (Mesto 3 in Mesto 45), Jerneja Hudovernika (Mesto 39), Antona in Klemena Klinarja (Mesto 34), Franca Golmayerja (Mesto 35), Franca Osteneka (Predmesto 12), Friderika Homana (Predmesto 23), Mate(i)ja Muleja (Predmesto 26), Janeza Pezdicha (Predmesto 28) in Jožefa Pristova (Predmesto 38). Podatki za milarje niso omenjeni.³³ Med lastniki suknarn, ki so bile razvite bolj v okolici Radovljice, predvsem v Begunjah oz. Zgoši (tovarna sukna), Žirovnici (valjarna sukna), Novi vasi (stiskalnica za sukno) in na Otoku (dve suknarski delavnici)³⁴ v tem času ni omenjen Matija Mulej. Ker pa Lapajne posebej omenja, da je posel s suknom dobro cvetel, bi veljalo za oprijemljivejšimi podatki o tem v bodoče poizvedovati še kje drugje. Kar pa se tiče obsežnega posestva, Sinobad med večjimi posestniki v davčni občini Radovljica omenja Vincenca grofa Thurn-Valsassino, Občino Radovljica, Župnijo sv. Petra v Radovljici, Proštijsko nadarbino Radovljica, Mežnarijo Radovljica, Kaplanijo Radovljica, med posameznimi meščani pa samo Primoža Hudovernika – Primožka.³⁵

Kmetijo v Bodeščah in hišo Bodešče št. 11 je po

³¹ Zemljiška knjiga Radovljica.

³² Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 135.

³³ Sinobad, *Dežela*, str. 106.

³⁴ Prav tam, str. 101–104.

³⁵ Prav tam, str. 34–35.

Spomenik Josipini Hočevar na Linhartoven trgu v Radovljici. Desno od njega so vidni ostanki starega vodnjaka (foto: T. Porenta, 2012).

odhodu očeta Matije v Radovljico nasledil najstarejši sin iz prvega zakona s Heleno Rehberger Franc Ksaver (1806, Bodešče 11–1875, Bodešče 11), ki si je izbral za ženo kmečko dekle, Marijo Zupan iz bližnjih Studenčic.³⁶ Zakonca nista imela otrok. Gospodar Franc Mulej je 13. julija 1838 kmetijo prodal Jakobu Potočniku za 120 florintov. Z denarjem od prodaje kmetije je izplačal svoje štiri sestre: Marijo Ano, Elizabeto, Terezijo in Jožefo, hišo Bodešče št. 11 pa je nasledil njegov nečak Avgust Robert, sin brata Alojza.³⁷ Hiša je kasneje prešla v last Občine Bled.

V drugem zakonu Matije Muleja z Marijo, roj. Globočnik, se je v Radovljici, Predmesto št. 26, rodilo še sedem otrok: 1824 Josipina, 1826 Frančiška, 1828 Vincenc, 1829 Antonija, 1831 Marija, 1833 Julijana in 1835 Janez Nepomuk. Vsem sedmim otrokom sta bila krstna botra radovljiška meščana trgovec Primož Hudovernik in gostilničarka Ana Legat. Pravniki, gostilničar in trgovec Matija Mulej se je v Radovljici povzpел po družbeni lestvici. Hčere, rojene v drugem zakonu, se niso več poročale z obrtniki, ampak z visokimi uradniki in uspešnimi podjetniki. Radovljica je namreč sredi 19. stoletja postala sedež okraja in v me-

sto se je začelo priseljevati vse več cesarsko-kraljevih uradnikov, ki so večinoma živeli kot podnajemniki pri radovljiških obrtnikih, trgovcih in posestnikih.³⁸ Hči Antonija se je 1. avgusta 1849 v cerkvi sv. Petra v Radovljici poročila s cesarsko-kraljevim okrajnim sodnikom Alojzom Schullerjem. Zakonca Schuller sta po poroki živela v Gradcu na Glacisstrasse št. 27. Koliko otrok se jima je rodilo, ni znano, imela pa sta vsaj enega sina Gvida, ki je bil naveden med žalujočimi v osmrtnici svoje tete Josipine Hočevar. Antonija je bila edina preživela Josipinina sestra, ki je objavila njeno osmrtnico 17. marca 1911 v časopisu *Slovenec*. Sestra Josipina ji je v svoji oporoki zapustila 50.000 K gotovine.³⁹ Kdaj in kje je umrla Antonija Schuller, ni znano.

Hči Marija se je poročila že v zrelih letih. Dne 20. februarja 1871 jo je v cerkvi Svete krvi v Gradcu vzel za ženo cesarsko-kraljevi okrajni komisar Jožef Dralka (1831, Kamnik–1910, Predmesto 26, Radovljica). Marija in Jožef Dralka nista imela otrok. Z njima so živeli otroci iz moževega prvega zakona (dva sinova in tri hčere: Marija Viktorija, Ana Friderika in Lu-

³⁶ Vas v današnji krajevni skupnosti Lesce v občini Radovljica.

³⁷ Gartner-Lenac, Rodbina Mulej, str. 40.

³⁸ Gartner Lenac, *Radovljiške družine v 19. stoletju*.

³⁹ *Martin in Josipina Hočevar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 26.

cijan Marija). Družina je najprej bivala v Radovljici, Predmesto št. 26, ko je Jožef Dralka postal dvorni svetnik, pa so se preselili v Ljubljano na Dvorni trg št. 1, kjer je leta 1901 umrla Marija Dralka. Po njeni smrti se je Josip Dralka vrnil v Radovljico. Na radovljiškem pokopališču so poleg Matija in Marije Mulej, roj. Globočnik, pokopani še Marija in Josip Dralka ter Marijini pastorki Viktorija in Ana Fride-rika, ki ji je Josipina Hočevnar v svoji oporoki zapustila 20.000 K gotovine kot priznanje za skrbno nego bolne mačehe.⁴⁰

Hči Franciška (1826–1869) je ostala samska. Živela je v domači hiši in po očetovi smrti pomagala materi v gostilni. Kakšna je bila usoda najmlajše hčere Julijane in najmlajšega sina Janeza Nepomuka, ni znano. Po zabeležkah v družinski knjigi⁴¹ naj bi bil Janez Nepomuk restavrator v Gradcu. Verjetno sta Julijana Mulej in Janez Nepomuk Mulej umrla pred sestro Josipino, saj ju ta v svoji oporoki ne omenja. Sin Vincenc se je 6. julija 1857 v cerkvi sv. Petra v Radovljici poročil s someščanko Ano Pretnar, hčerjo malega trgovca in hišnega posestnika Jožefa Pretnarja in njegove žene Apolonije. Vincenc Mulej je imel v posesti hišo Lesce št. 2, kjer sta se zakoncema rodila sinova Anton Jožef in Gabrijel.⁴²

Zakonca Matija in Marija Mulej sta bila poročena 17 let, potem je gospodar Matija zbolel za pljučnico in 21. novembra 1839 umrl, star 61 let. Žena Marija je prevzela vodenje gostilne, opustila pa je trgovino z mešanim blagom. Umrla je za jetiko 14. oktobra 1864 v Radovljici, Predmesto št. 26, stara 63 let.⁴³

Matijeva in Marijina najstarejša hči **Josipina** je bila rojena 6. aprila 1824 v Radovljici v domači hiši. Iz Lapajnetove knjige *Krško in Krčani* izvemo, da je svojo mladost preživela večinoma pri starih starših v Stražišču pri Kranju, kjer je spoznala številne sitarje in žimarje.⁴⁴ V tem času je obiskovala tudi ljudsko šolo v Kranju. Kratko šolanje je pri 12 letih nadaljevala pri uršulinkah v Škofji Loki, ki so vodile šolo in internat za dekleta. Josipin biografi Lapajne je zapisal, da je bila pri nunah zelo priljubljena, »zlasti pri učiteljici M. Benedikti pl. Renaldi«, kasnejši prednici samostana. Pri nunah se je učila dve leti, vendar je ostala z njimi povezana in jim kasneje, leta 1890, tudi darovala denar za nakup škofjeloškega gradu.⁴⁵ Drugih oprijemljivejših podatkov o njeni mladosti nimamo razen tega, da je Josipina, kadar je bila doma, pomagala v domači gostilni, v Stražišču pa skrbela

za svojo bolno staro mamo. Tam je leta 1842 tudi spoznala svojega bodočega moža.⁴⁶

Na Radovljico sta v Josipinini mladosti vezana še dva dogodka: sklenitev poročne pogodbe in poroka v cerkvi sv. Petra v Radovljici.

Poročna pogodba med bodočim ženinom Martinom Hočevnarjem, zemljiškim posestnikom v Krškem, in gospodično Josipino Mulej je bila sklenjena 15. oktobra 1842.⁴⁷ Poročna pogodba, v kateri sta mladoletno nevesto zastopala mati Marija Mulej in soskrbnik Jurij Shevel, obsega tri člene, v katerih je opisano nevestino premoženje in način dedovanja. Nevestino premoženje so predstavljali dedni delež po pokojnemu očetu v višini 1.102 goldinarjev (v nadaljevanju gld) 32 krajcarjev (v nadaljevanju kr), ocenjen na 800 gld, materin delež v višini 800 gld in bala v naturi, ocenjena na 700 gld, nevesta pa je imela tudi lastno premoženje v višini 400 gld, kar je skupaj znašalo 2.700 gld. Ženin je na to vsoto dodal še 2.000 gld, vse skupaj pa so potem vpisali v zemljiško knjigo mesta Krško.⁴⁸

Josipina je torej stopila v zakonski stan z zavidljivo doto, ki jo je v zakonu znala ceniti in jo še celo oplemenititi. Slab mesec kasneje, 9. novembra 1842,⁴⁹ se je v cerkvi sv. Petra v Radovljici poročila z Martinom Hočevnarjem (7. 10. 1810, Podlog pri Velikih Laščah–17. 4. 1886, Krško), ki je bil 14 let starejši od nje.

Življenje zakoncev Hočevnar v Krškem

Bil je turoben deževen dan, ko sta se mladoporočenca Martin in Josipina Hočevnar, štiri dni po poroki, to je 13. novembra 1842, naselila v Krškem. Zakonca Hočevnar takrat nista imela veliko denarja in njuno življenje je bilo težko, vendar sta bila oba delovna in podjetna, med drugim je Josipina skrbela za gostilno, ki je bila odprta od 1. maja 1843 do junija 1847,⁵⁰ Martin pa je vzel v zakup dac okrajne gosposke Šrajbarski turn, se ukvarjal s kmetijstvom, predvsem z vinogradništvom. V letih 1846–1872 je opravljal pošto službo. Osemnajst let sta imela v najemu posestvo Straža pri Čatežu.⁵¹

⁴⁶ Prim: Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 84, in Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 139.

⁴⁷ Dokument hranijo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, enoti Novo mesto. Vsebino pogodbe je prevedel dr. Aleksander Žižek iz Zgodovinskega arhiva Celje, skupaj z oporokama Martina in Josipine Hočevnar pa je objavljena v posebni publikaciji, ki so jo 2011 izdali v Mestnem muzeju Krško: *Martin in Josipina Hočevnar: Poročna pogodba in dve oporoki*.

⁴⁸ Prav tam, str. 6.

⁴⁹ NAŠL, Poročna matična knjiga župnije sv. Petra v Radovljici 1817–1861. Vir revidira podatek iz Lapajnetove knjige, ki navaja datum poroke 9. oktobra 1842 še pred sklenitvijo poročne pogodbe 15. oktobra istega leta.

⁵⁰ Ravnika je zapisal, da je bila Josipina odlična gostiteljica, gostilna pa znana po dobri hrani in priljubljena predvsem med brodarji in gospodo. Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 139.

⁵¹ Prav tam, str. 140.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ NAŠL, fasc. 3, Radovljica (Mesto in Predmesto), Status animarum 1820–1890.

⁴² Gartner Lenac, *Rodbina Mulej*, str. 47.

⁴³ Prav tam, str. 40.

⁴⁴ Tudi njim je v svoji oporoki iz leta 1911 volila 2000 K. Glej: *Martin in Josipina Hočevnar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 32.

⁴⁵ Prim: Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 84, in Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 137.

O njunem življenju izvemo največ v biografijah, ki jih je zapisal J. Ravnikar in so del v Krškem najbolj »slavne« knjige *Krško in Krčani*. Josipinina biografija, ki jo je najbrž v veliki meri narekovala kar ona sama v zadnjem desetletju 19. stoletja, ima nekaj pomanjkljivosti, ki jih dopolnjujejo in popravljajo že omenjeni na novo najdeni oziroma raziskani arhivski dokumenti, zlasti poročna pogodba in oporoka Martina Hočevarja.⁵²

Kdo je bil Dolenjec, s katerim se je s težkim srcem⁵³ poročila komaj osemnajstletna Josipina Mulej, razkrivajo podatki iz različnih člankov, pa tudi iz njegove oporoke. Martin Hočevar se je rodil 7. oktobra 1810 v Podlogu pri Velikih Laščah. Opravljal je različne službe pri zakupniku daca,⁵⁴ potem se je s tem poslom ukvarjal tudi sam. Nekaj let je živel v Šentjerneju na Dolenjskem, potem pa za svoj dom in dom svoje žene izbral Krško.

Kakšno je bilo mesto, ki sta si ga ambiciozna in sposobna mlada zakonca izbrala za prebivališče, in zakaj sta si izbrala Krško? Danes je nemogoče ugotoviti, zakaj ravno Krško. Dejstvo pa je, da je ravno njuno bivanje, predvsem pa njun denar bil eden od razlogov za razvoj in razcvet mesta konec 19. stoletja, ki je segel še globoko v 20. stoletje. Mesto Krško je »okrevalo« po neugodnem 18. stoletju, v katerem je izgubilo številne pravice, predvsem pa se je spopadalo s previsoko odmerjenimi davki in revnim prebivalstvom. Tako so Krško večkrat zamenjali za trg, čeprav je naselbina med Savo in Trško Goro dobila mestne pravice že 5. marca 1477.⁵⁵ Ob koncu 18. stoletja so predvsem zaradi dobre povezave po Savi in razvejanega življenja v avstrijski monarhiji v mesto začeli prihajati različni ljudje iz vseh koncev⁵⁶. S čolni in

Hočevarjeva hiša v Krškem na razglednici iz leta 1927. Spredaj je viden tudi del vrta, za hišo pa gospodarska poslopja (hrani Valvasorjeva knjižnica Krško).

postajališčem ter skladiščem je mesto počasi spet pridobivalo veljavo, načrti meščanov pa so postali ponovno bolj uresničljivi.

V četrtem desetletju 19. stoletja, ko sta v mesto prišla Hočevarjeva, je bilo najbrž že moč opaziti, da je mesto na začetku novega razvoja in zagona. V Ljubljano je prihajala železnica, v bližnji Šrajbarski turn se je vrnil grof Anton Aleksander Auersperg, mesto je bilo blizu Zagreba in vanj sta se naselila ambiciozni Martin in sposobna Josipina.

Po poroki sta najprej stanovala v hiši, številka 111, in si kmalu zgradila svojo hišo na naslovu Krško 6, poleg katere so z leti zrasla še velika gospodarska poslopja in vrt.⁵⁷ Martin je zemljišče kupil 17. aprila 1849. Po njegovi smrti je bila 5. aprila 1887 kot lastnica vpisana vdova Josipina Hočevar. Dne 3. junija 1905 je na podlagi darilne pogodbe vknjižena lastninska pravica v korist dr. Janka Hočevarja, ki je živel v Krškem, številka 9. Josipina je v hiši živela do svoje smrti 16. marca 1911. Dne 16. januarja 1917 je bila podpisana pogodba z novim lastnikom Vincom Bonom iz Rake.⁵⁸ Hišo tako danes Krčani poznajo kot zapuščeno »Bonovo hišo«, počasi, z novimi dognanji in popularizacijo življenja in dela Josipine Hočevar, pa je tudi ta hiša že prepoznana kot Josipinina hiša.

Martin se je ukvarjal tudi z vinsko trgovino, ustanovil je Kranjsko gradbeno družbo⁵⁹ in prevzel zidarske posle ob veliki regulaciji Save pred izgradnjo

⁵² Martin in Josipina Hočevar: *Poročna pogodba in dve oporoki*.

⁵³ Kot je zapisal njen biograf, Josipina najprej ni bila navdušena nad štirinajst let starejšim snubcem: »Leto 1842 pa je postalo usodepolno. Takrat poleti jo je spoznal namreč nje rajni mož Martin Hočevar, ki je imel v Kranji in okolici opravila radi zakupka daca. Čul je o njej že prej, a ko jo je osebno po nekih obiskih v Stražiščih spoznal, dopala mu je tako, da jo je takoj snubil. On je bil takrat 32 let star, ona je imela stoprav 18 let; zato se je sprva še branila, zapustiti stare stariše in tako mlada stopiti že v zakonski stan. Slednjič so jo le pregovorili, in tako je bila torej poroka dne 9. oktobra (novembra op. a.) 1842.« Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 139.

⁵⁴ Iz znanih virov ni mogoče natančno razbrati, za katero vrsto daca (davščine na prodajanje tržnega blaga, zlasti živil v Avstriji (SSKJ, str. 327)), je šlo pri dejavnosti Martina Hočevarja.

⁵⁵ Več o mestu v 18. stoletju in na začetku 19. stoletja je razkrila raziskava, ki so jo pod okriljem projekta Pot medicinarstva in lektarstva med Krškimi in Zagrebom izvedli na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ŽRC SAZU. Več ponuja razstava in katalog razstave *Dolgo razsvetljensko 18. stoletje* (ur. Černelič Krošelj), ki je na ogled v Mestnem muzeju Krško od 30. marca 2012.

⁵⁶ Golec je zapisal, da je po priimkih Krško imelo sredi 18. stoletja 80 % hišnih gospodarjev slovenske korenine, v drugi polovici istega stoletja pa je opaziti okrepljeno priseljevanje od drugod. Nemški jezik je bil tako sporazumevalni jezik iz nje, kasneje pa so svoje prispevale tudi nemške šole, ki jim je Ivan Lapajne pripisal največjo krivdo, da so Krčani radi »nemškutarili«. *Dolgo razsvetljensko 18. stoletje*, str. 26.

⁵⁷ Zemljiška knjiga Krško.

⁵⁸ Sterle omenja, da je imela hiša že v 19. stoletju montirano dvigalo za prvo nadstropje (*Kronika starega*, str. 66). Dne 9. junija 1960 je vknjižena družbena lastnina v upravi Občine Videm-Krško. V stanovanjski hiši je bil nekaj časa tudi zdravstveni dom, ki je z novo stavbo zasedel večino vrta, nekaj gospodarskih poslopj je podrtih, ohranjeni del pa zasedajo različne dejavnosti. Današnji naslovi njunih nekdanjih stavb so Cesta krških žrtev 52 in 54 in Bohoričeva ulica 8–10.

⁵⁹ Podatki o družbi, ustanoviteljih in lastnikih so zaenkrat še fragmentarni. V oporoki je delnice družbe zapustil tudi bratoma. Prim: Martin in Josipina Hočevar: *Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 9.

Josipina in Martin Hočevar v Gradcu med letoma 1860 in 1862 (www.dlib.si).

železniške proge Zidani Most–Sisak. Pozneje je s svojim podjetjem gradil tudi železnico. Vlak je na postajo Videm, tako kot še na druge postaje od Zidanege Mosta do Zaprešića na Hrvaškem prvič pripeljal 1. oktobra 1862. Martin in Josipina Hočevar sta sicer živela na desnem bregu reke Save, prehod pa je bil takrat mogoč le z brodom.

Štiri leta kasneje, 8. julija 1866, je bil blagoslovljen leseni most, ki ga je postavil Maks Stepišnik.⁶⁰

Krško Hočevarjevima po zaključku poslov, povezanih z železnico, očitno ni nudilo več razvoja, saj sta se leta 1860 preselila v Gradec v Avstriji, kjer pa sta živela samo dve leti. Obnovila sta »Hotel zur Stadt Triest«, ki je bil v precej zanemarjenem stanju. Josipina je skrbela za obnovo in sloves hotela, Martin pa je nadaljeval z raznovrstnim poslovanjem. Leta 1862 sta hotel prodala in se za stalno vrnila v Krško.

Hočevar je nadaljeval z delovanjem na različnih področjih, kjer je bilo v ospredju gradbeništvo in dac,⁶¹ ki ga je imel v zakupu po Kranjskem, Štajerskem in na Hrvaškem.⁶²

Po prihodu iz Gradca postaneta dobrotnika,

Martin tudi politik, skupaj pa skrbnika številnih šolajočih. Lapajne in Ravnikar sta ocenila, da sta obojatega s posli in dobrim gospodarjenjem, dobrotnika pa sta postala zlasti od leta 1860 dalje.⁶³ Prvi podatek o mecenstvu je povezan prav s šolstvom. Med letoma 1855 in 1875 je na ljudski šoli delovala privatna dekliška šola, imenovana »splošni in privatni vzgojni zavod«. Zavod je denarno podpirala (omogočala) Josipina Hočevar.⁶⁴

Leta 1871 je bila ustanovljena Prostovoljna požarna bramba Krško,⁶⁵ kjer sta z donacijami »sodelovala« Hočevarja, Josipina pa je zaslužna tudi za zgraditev gasilskega stolpa leta 1889, ki ni več ohranjen, in ohranjenega vadbene gasilnega stolpa iz leta 1898.

17. junija 1876 je Martin predsedoval ustanovnemu zboru nove banke v Ljubljani *Krainische Escomptgesellschaft* (Kranjska eskomptna družba) in bil imenovan v njen upravni odbor. Deloval je tudi na številnih družbenih področjih. Bil je med ustanovitelji Slovenske matice 1864, član ljubljanskega filharmoničnega društva (ki ga je podpirala tudi Josipina in jim v oporoki namenila večji znesek), kazine in podružnice Schulvereina. Vrsto let je bil predsednik krškega okrajnega šolskega sveta in občinski svetovalec. Bil je »načelnik imetja« mesta Krško, v letih 1873–1879 je bil kot zastopnik dolenskih mest in trgov poslanec nemške napredne stranke v državnem zboru, v letih od 1877 do 1883 pa poslanec v kranjskem deželnem zboru. Imenovali so ga za krškega častnega meščana, bil je nosilec reda železne krone III. stopnje.⁶⁶

V Krškem so njegove sledi vidne predvsem v številnih zgradbah, ki jih je zgradil in so bile namenjene javnim ustanovam. Leta 1868 je Krško postalo sedež okraja in vzporedno tudi Okrajnega sodišča. Najpomembnejša in še danes v službi izobraževanja je zgradba za ljudsko in meščansko šolo, ki jo je zgradil v letih 1875–1877. Pridobitev meščanske šole leta 1877 oziroma 1878, ko se je pričel pouk, je bila zagotovo pomembna prelomnica v življenju mesta.⁶⁷

Slovesna otvoritev meščanske šole s predstavniki kranjskega in avstrijskega šolskega vodstva je bila 15. oktobra 1877, ko je začela prostore uporabljati ljudska šola, naslednje leto pa se je pričel pouk tudi na meščanski šoli.⁶⁸ Slovesno so predali tudi daril-

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Pavlič, Pregled razvoja, str. 138.

⁶⁵ Kot dokaz razvoja na različnih področjih služi tudi dejstvo, da je bilo prvo gasilsko društvo na Slovenskem ustanovljeno leta 1869 v Metliki.

⁶⁶ Odlikovanci tega reda so imeli pravico zaprositi za plemiško stopnjo »viteza«, vendar Hočevar tega ni storil, ker ni imel potomcev. (Tipkopis – mapa Martin Hočevar, domoznanski oddelek Valvasorjeve knjižnice Krško).

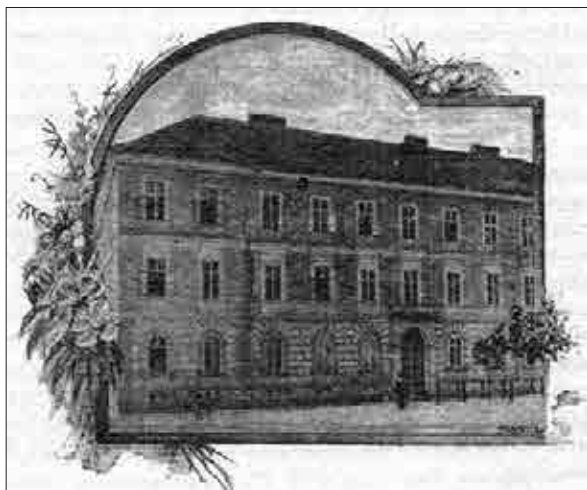
⁶⁷ Več o šoli Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*.

⁶⁸ Meščansko šolo je prvo leto obiskovalo 14 učencev v enem razredu, v letih 1888–1898 skupaj 713, leta 1903 ob uvedbi četrtega razreda 109 učencev, leta 1927 ob petdesetletnici 156 učencev (84 dečkov in 72 deklic) v šestih oddelkih, tik

⁶⁰ Leta 1967 je bil blizu zgrajen nov železobetonski most.

⁶¹ Glej op. 57.

⁶² O njunem življenju izvemo največ v biografijah, ki jih je zapisal J. Ravnikar in so del v Krškem najbolj »slavne« knjige Ivana Lapajnetna *Krško in Krčani*.

Fotografija zgradbe meščanske šole (Lapajne, Krško in Krčani, str. 88).

no listino, ki je potrdila Hočevarjevo darilo krškemu šolskemu okraju.⁶⁹ Stavba tako že 137 leti služi izobraževanju. Meščanska šola je bila ukinjena leta 1945,⁷⁰ njene prostore je prevzela osnovna šola, čez nekaj let je nekaj prostorov zasedla Tehniška srednja šola (1957), od leta 1971, ko se je osnovna šola odselila v nove prostore na Vidmu, so v Hočevarjevo zgradbo hodili samo še dijaki in se leta 2002 preselili v novo šolo v nekdanje predmestje mesta (Spodnji Grič), danes v njej delujeta dve fakulteti Univerze v Mariboru, Fakulteta za logistiko Celje-Krško in Fakulteta za energetiko.

Poslovno uspešna zakonca pa nista bila blagoslovljena z lastnimi otroki. Josipina je večkrat zbolela, tudi nevarno. Zdravila se je v raznih zdraviliščih: leta 1847 v Rimskih toplicah, pozneje večkrat v Rogaški Slatini (»na Slatini pri Rogatcu«), leta 1880 in 1881 v Karlovih varih in leta 1884 v Pistyanu na Madžarskem (danes Piešťany na Slovaškem), leta 1890 v Badnu pri Dunaju in v Ischlu. Veliko sta potovala, s čimer je Josipina nadaljevala tudi po Martinovi smrti in se leta 1889 poklonila papežu Leonu XIII.⁷¹

Zakonca Hočevar je Stane Granda označil za redka slovenska bogataša⁷² in zanimivo je, da sta se nastanila prav v Krškem. Finančna sredstva sta imela naložena v Eskomptni banki v Gradcu in v Kranjski hranilnici v Ljubljani. Zadnja je bila zadolžena

pred drugo svetovno vojno leta 1940 228 učencev in učenek v šestih oddelkih in leta 1943 80 učencev. Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 21–50.

⁶⁹ Celotna darilna listina je objavljena v Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 23–24.

⁷⁰ Uredbo je v Ljubljani 30. julija 1945 podpisal Minister za prosveto dr. Ferdo Kozak (prav tam, str. 43).

⁷¹ Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 143.

⁷² »Med izjemno bogatimi Slovenci velja v drugi polovici 19. stoletja posebej omeniti Stareta iz Mengša, Notranjca Josipa Gorupa pl. Slavinskega iz Slavine in Martina Hočevarja iz Krškega.« Granda, Hočevarjeva smrt, str. 851.

Josipina (1824–1911) in Martin Hočevar (1810–1886) v svojem salonu ok. leta 1886 (foto: Ernest Pogorelec, Ljubljana, hrani Valvasorjeva knjižnica Krško).

tudi za upravljanje in izvrševanje določil, povezanih s štipendijskimi skladi, ustanovljenimi v obeh oporokah.⁷³

Po štiridesetih letih zakona brez otrok, a s številnimi dosežki, se je skupna pot Josipine in Martina bližala koncu. Leta 1883 je Martin zbolel in 17. aprila 1886 umrl. Oporoka Martina Hočevarja⁷⁴ je bila v navzočnosti prič zapisana v Krškem 24. avgusta 1882. V dvajsetih točkah so navedeni dediči razvejanega gospodarstva in lastništva. Že v prvi točki je določil prednostno volilo svoji »ljubi ženi«, ki ji je zapustil nekaj hiš v Krškem, dve hiši v Gradcu, vinograd na Trški Gori in še nekaj drugih posesti v različnih krajih. V posebnem dostavku so bila tudi določila za primer, da bi Josipina umrla pred njim, kar je bilo posebej zapečateno in najbrž v skladu z oporoko po njegovi smrti uničeno.

Martin Hočevar je mestu za hiralnico zapustil tudi hišo s številko 85, ki so jo leta 1894 Krčani označili kot hišo, kjer naj bi svoje zadnje mesece življenja preživel Janez Vajkard Valvasor. Na njej so odkrili spominsko ploščo, hiša je postala Valvasorjeva,⁷⁵ od

⁷³ Več o skladih, izvrševanju in štipendistih v nadaljevanju prispevka in v Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*.

⁷⁴ Preden smo pridobili dokument, smo se ravnali po poročilu v Dolenjskih novicah: »Iz oporoke se ve, da je glavni dedič velikega premoženja, ki znaša menda okoli milijon, njegova soproga, 1200 gl. je baje dobila ljubljanska otroška bolnica, precej veliko (4000 gld) ljubljansko nemško (filharmonično) društvo, 4000 gld ljubljansko sirotišče. Meščanski šoli v Krškem je podaril za ustanove učencem iz krškega okrajnega glavarstva 30.000 gld. Ravno toliko za reveže v Krškem in še eno hišo. Za cerkev tukaj 6000 gld, za zidanje šole v Kostanjevici ali Mokronogu 6000 gld. Njegova brata sta dobila lepa posestva v Lašicah, Ljubljani in pri Novem mestu. Graškemu mestu, kjer je večkrat bival, zapustil je 10.000 gld, in sicer za siromake 5000 gld, obrtniškemu društvu 5000 gld. Otroci (devetero) enega brata dobili bodo menda po 10.000 gld. Razni darovi so namenjeni tem in onim, kar pa ni na tanko znano. Prihodnjič bomo poročali, ako kaj več izvemo.« Dolenjske novice, 2, 1886, št. 9, str. 71.

⁷⁵ V zadnjih letih je bilo z raziskavami dr. Borisa Golca potrjeno, da ta hiša ni bila Valvasorjevo zadnje prebivališče. Ugo-

30. marca 2010 pa v njej ter v sosednjih dveh hišah domuje Mestni muzej Krško. Leta 1894 so mu meščani postavili spomenik, ki je dobil mesto na trgu pred župnijsko cerkvijo sv. Janeza Evangelista in pred »njegovo« stavbo meščanske šole. Njegovo poprsje je izdelal kipar Josip Müllner iz Salzburga.

Josipinino gospodarstvo in mecenstvo – življenje bogate vdove, ki zna odlično gospodariti

Josipina je sooblikovala poslovanje svojega moža, ki ji je v oporoki namenil prvo volilo, ki razkriva njeno izhodišče za nadaljnje delovanje. Poleg številnih nepremičnin je bila upravičena tudi do določenih terjatev in do zenska »230.000 gld, t. j. dvesto trideset tisoč goldinarjev v obveznicah avstrijske srebrne rente po njihovi novi (nominalni) vrednosti, skupaj z njihovimi še nedospelimi kuponi.«⁷⁶

Kakšne so bile značajske lastnosti, ki so bile temelj Josipininega delovanja, nam razkrivajo drobci o njenem vsakdanjem življenju, ki se odražajo tudi v njenem delu. Rada je pela⁷⁷ in še posebej je imela rada cerkveno petje. Tako je poskrbela, da je vikarijatski cerkvi priskrbelo nove orgle, podpirala je tudi organista (orgljarca) in spodbujala meščanske učence, ki so peli v cerkvi pri maši; ti so ponavadi ob novem letu dobili toplo zimsko obleko.⁷⁸

O njenem znanju in omiki je prav tako poročal Ravnikar: »Gospa je čitala in se izobraževala. Čitala pa je razne gospodarske, gospodinske in vrtnarske knjige, prečitala je skoro vse nemške klasike in se posebno rada bavila s prirodznanskimi in filozofičnimi spisi. (Amerisin, Zschokke, Hellwald itd.) Gospa je pa zato tudi jako izobražena, govori in piše lepo in pravilno nemški jezik, pa tudi slovenščina teče jej gladko. Njeno kretanje je sploh tako, kakoršno vidimo le pri gospah najboljših stanov.«⁷⁹

O njenem gospodarstvu vemo manj oziroma še vedno poznamo le drobce, ki jih dodajamo k podatkom iz obeh oporok. Vemo, da je bila uspešna, iz posameznih poročil, predvsem v *Dolenjskih novicah*, pa lahko razberemo tudi njene podjetniške podvige,

točil je, da je prava krška Valvasorjeva hiša južni del današnje Mencingerjeve hiše in da je napačna Valvasorjeva hiša v 19. stoletju bila v lasti Valvasorjevih potomcev. O izredno zanimivih dveh krških Valvasorjevih hišah: napačni in pravi več: Golec, *Valvasorjeva hiša v Krškem*.

⁷⁶ Prim: Martin in Josipina Hočevnar: *Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 17–18.

⁷⁷ »Posebno zabavni so bili dnevi trgatve. Takrat sta povabila uradnike in meščane na trgatve v Stražo, kjer so dobro pili in jedli, janca pekli, popevali in plesali pozno v noč. Gospa je imela namreč dober glas in rada kako gorenjsko zapela.« Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 140.

⁷⁸ Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 141.

⁷⁹ Josipina Hočevnar je bila v času pisanja knjige najbrž še zelo živahna, predvsem pa pomembna prebivalka mesta. Tako je imel Ravnikar težko nalogo, ki mu jo je na eni strani olajšala Josipina, ko mu je pripovedovala o svojem in Martinovem življenju. Hkrati pa je moralo besedilo biti lepo in dobro, oziroma dostojno biografiji tako pomembne še živeče osebe, kot je bila Josipina. Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 141.

kot je bil leta 1887 nakup Graščine Mirna in rudnika Mirna.⁸⁰ Vse je po njeni smrti skladno z oporoko prešlo v last nečaka Karla Mulleya.

Njene sledi pa so, tako kot Martinove, danes opredmetene predvsem v stavbah, ki jih je zgradila ali pa s svojim finančnim vložkom pripomogla k njihovi gradnji. Zadnje desetletje 19. stoletja je bilo v Krškem zelo živahno, še posebej na gradbenem področju in na področju projektov, ki jih je spodbujala in omogočala.

Kmalu po Martinovi smrti je pričela z gradnjo mavzoleja in hkrati z gradnjo nove pokopališke cerkve, saj je bila tedanja cerkev sv. Florjana v slabem stanju. Tako je bil okoli leta 1890 končan mavzolej, kamor so prenesli krsto moža in pripravili prostor tudi za njo, ob tem pa je bila zgrajena še pokopališka cerkev sv. Križa. Danes je cerkev odposvečena,⁸¹ nosi ime Dvorana v parku in je namenjena porokam ter raznovrstnim prireditvam.

Leta 1888 so meščani poročali na škofijo, da so našli podpornico za ustanovitev Župnije Krško, ki bo darovala 20.000 forintov, a želi, da doživi ustanovitev v naslednjih petih letih.⁸²

Proslava ob ustanovitvi župnije je potekala dva dneva, 6. in 7. oktobra 1894.⁸³ Meščani so ob tem dogodku poskrbeli za bogat program in posebno počastitev Martina Hočevnarja, ki je dobil že omenjeno poprsje, obeležili pa so tudi prisotnost Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem in na t. i. Valvasorjevo hišo namestili spominsko ploščo iz repentaborskega marmorja z napisom: *V tej hiši je umrl 19. septembra 1693 Janez Bajkort Valvazor*. Slavnostni govornik je bil ravnatelj meščanske šole Ivan Lapajne, ki je isto leto izdal tudi knjigo *Krško in Krčani*. Pozdravni nagovor je imel takratni župan dr. Janez Mencinger. Tako je leto 1894 eno pomembnejših let v zgodovini mesta.

Cerkev sv. Janeza Evangelista, ki je postala župnijska cerkev, je bila po zaslugi finančne podpore

⁸⁰ Posestvo je kupila na dražbi: »(Prememba v posesti.) Graščino Mirno, nekdanj Vesteneckovo lastnino, sodnijsko cenjeno na 126.000 gld, kupila je na javni dražbi gosp. J. Hočevnar s Krškega za 45.000 gld.« *Dolenjske novice*, 3, 1887, št. 12, str. 94.

⁸¹ V cerkvi ne opravljajo več cerkvenih obredov.

⁸² Josipina je vedno določila tudi pogoje (cilje), ki jih je prejemnik sredstev moral uresničiti.

⁸³ 6. oktobra leta 1894 je bilo mesto okrašeno z zastavami in razsvetljeno z baklami. Na takratni sobotni večer je po mestu igrala godba in napovedovala naslednji dan. Povorka se je ustavila tudi pred hišo številka 6 in zapeli so tisti, ki je omogočila slovesnosti – Josipini Hočevnar. Nedeljsko jutro se je začelo z budnico in nadaljevalo z mašo, pri kateri so peli »meščanski učenci«. Po maši pa je po vabilu, natisnjemem v *Dolenjskih novicah* 1. oktobra 1894, sledilo odkritje spomenikov na šolskem trgu, za tem so si v gostilni Gregorič privoščili slovesni obed, za katerega je vsak brez pijače prispeval 1 goldinar in 50 kron, po tomboli pa je bil koncert. Slovesnost je bila imenitna, zbrane je nagovoril župan, slavnostni govornik je bil ravnatelj meščanske šole, prva napitnica je veljala prešvitlему cesarju, naslednja pa blagi dobrotnici gospe Hočevnarjevi, za tem pa drugim zaslužnim gospodom in društvom. Krčanke in Krčani so s številnimi gosti plesali še dolgo v noč. Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 92–95.

Ivan Zajec: Relief Čudež s kelihom na cerkvi sv. Janeza Evangelista, Krško
(foto: Nina Sotelšek, oktober 2012).

Josipine Hočevar in meščanov prenovljena, zanjo je bila pridobljena tudi nova oprema, predvsem pa so dragoceni reliefi, ki jih je izdelal Josipinin sorodnik kipar Ivan Zajec. V času, ko je zmagal na natečaju za Prešernov spomenik, je izdelal tudi tri reliefe, dve luneti in kip Marije za fasado krške cerkve.

Josipina je podprla tudi prenovno cerkve sv. Rozalije in priskrbel nove oltarje ob praznovanju 250-letnice cerkve (1646–1896). Za napis na plošči, ki je nameščena na južno steno ladje, je poskrbel Janez Mencinger: 1646–1896 / *Ta Božji bram je prenovila / meščanka Krška – kdo je bila? / Odlikoval jo je cesar govore / hvaležno daleč tod okoli / vstanove, cerkve, šole nje ime. / Da Bog ji plačaj, vernik moli.*

Josipinine finančne podpore in donacije segajo tudi na levi breg Save,⁸⁴ saj je leta 1888, ko so Videmčani začeli razmišljati o prenovi župnijske cerkve sv. Ruperta, spodbudila gradnjo nove cerkve, ki je bila posvečena 1. septembra 1897. Dne 21. junija 1893 je temelje cerkve blagoslovil škof Mihael Napotnik, nato pa je s spremstvom obiskal Josipino in se ji zahvalil za njeno nesebično pomoč.⁸⁵ Na Vidmu so bili veseli tudi njene naslednje donacije, saj je leta 1902⁸⁶ kupila zemljišče za gradnjo nove ljudske šole, ki še

danes služi izobraževanju. V zgradbi danes deluje Osnovna šola s prilagojenim programom, poimenovana po dr. Mihajlu Rostoharju.

Leta 1898 je v čast 60-letnice cesarja Franca Jožefa in na nagovarjanje takratnega župana dr. Tomaža Romiha kupila njivo, na kateri so že naslednje leto zgradili bolnico. Josipina je v ta namen darovala še 30.000 gld.⁸⁷ Bolnišnica je bila blagoslovljena 30. novembra 1899, že naslednje leto pa je Josipina od Franca Rumpreta kupila zemljišče za bolnišnično pokopališče, danes mestno pokopališče.

V razdelku so navedene samo zgradbe v Krškem in na Vidmu.⁸⁸ Njeno delovanje pa je bilo veliko širše, predvsem v podporah prenovam šolskih stavb (Mokronog, Tržišče,⁸⁹ Kostanjevica na Krki) ter dela šolskih⁹⁰ in socialnih ustanov.⁹¹ Skrbela je tudi za na-

⁸⁷ *Dolenjske novice*, 14, 1889, št. 6, str. 48.

⁸⁸ Od leta 1956 sta oba bregova reke Save združena v mesto Krško.

⁸⁹ »(Dozidanje šole v Tržišah) bode stalo 2800 gld. To svoto je blaga gospa Hočevarjeva v Krškem brezobrestno posodila.« *Dolenjske novice*, 3, 1887, št. 15, str. 118.

⁹⁰ »(Velikodušen dar.) Blag. gospa Jožefina Hočevar v Krškem je darovala 60.000 kron za razširjenje meščanske šole na štiri razrede, 15.000 kron za prenovljenje poslopja meščanske šole in 4000 kron za šolsko zgradbo v Cerkljah pri Krškem.« *Dolenjske novice*, 18, 1903, št. 18, str. 172.

⁹¹ V 38. členu oporoke je Josipina volila fundacijo za upokoje-ne hišne pomočnice, ki so živele v Jožefinumu. Inštitucijo je ustanovilo *Gospojno društvo kršćanske ljubezni* (ust. 1882), ki je kupilo prejšnjo otroško bolnišnico na Poljanah št. 18 in v njej

⁸⁴ Danes sta oba bregova združena v mesto Krško, v Josipininem času pa je bil levi breg Save samostojna vas Videm.

⁸⁵ Zanimiva zgodba o gradnji in sodelovanju številnih je na voljo v Černelič Krošelj, Josipina Hočevar, str. 173–210.

⁸⁶ Černelič Krošelj, Josipina Hočevar, str. 197–199.

Portret Josipine Hočevnar, delo Frana Klemenčiča ok. leta 1904 (portret hrani Župnija Krško. Vir fotografije: Občina Krško).

darjene posameznike, kot sta bila kipar Ivan Zajec in slikar Fran Klemenčič⁹². Obema je omogočila študij; Zajec je naredil že omenjene reliefe za cerkev sv. Janeza Evangelista, Klemenčič pa njen portret, ki ga hrani Župnija Krško⁹³.

Josipina je v Krškem (z izjemo dveh let v Gradcu, 1860–1862) preživela 67 let. Ob njeni osemdesetletnici 6. aprila 1904 so ji meščani po poročanju *Dolenjskih novic* pripravili dostojno proslavo,⁹⁴ deset let

prej pa ji je pomembno zahvalo v obliki biografije, ki zajema tako podatke kot hvalo njenega dela in značaja, objavil Lapajne, spisal pa Ravnikar. Tako je o njenem značaju zapisano: »Vsikdar želega, da ostane tajno, če je kaj dobrega storila ... Njeno veselje je bilo delo, nje zabava čitanje in duševna in družbinska izobrazba.«⁹⁵

Smrt in oporoka Josipine Hočevnar

Josipina je zadnje mesece življenja kot stara gospa, ki počasi usiha, preživela mirno s pomočjo zdravil, strežnice in zdravniške oskrbe. Umrla je 16. marca 1911, kar je bilo z veliko osmrtnico naznanjeno tudi v časopisu *Slovenec*. Njen pogreb je bil veličasten, pogrebci so prišli iz Gradca.⁹⁶ Po smrti so tako ob pregledu zapuščine najprej prišli na vrsto neporavnani računi, nastali v zadnjih mesecih Josipininega življenja,⁹⁷ pa tudi njeni dediči so se že kmalu začeli potegovati za svoje deleže.

Glavni dedič Karl Mulley je bil zadolžen, da je obvestil vse upravičence o volilih, vsi obveščeni pa so mu morali poslati potrdilo. Josipina Hočevnar je že v prvi točki oporoke pomislila tudi na težave in na tiste, ki bodo nezadovoljni, ter določila, kaj morajo izvrševalci storiti v tovrstnih primerih: »Predvsem je moja čvrsta volja, da vsak, ki je omenjen v tej moji poslednji volji, vendar ni zadovoljen z deležem in to uveljavlja po sodni poti, ne bo deležen svojega dednega deleža oz. volila. Njegov dedni delež oz. legat se naj enakomerno razdeli ubožnemu skladu občine Krško in Radovljica.«⁹⁸

Oporoka Josipine Hočevnar s kodicilom (dostavkom), zapisana 29. junija 1910 in dopolnjena 14. decembra 1910, je ohranjena v nekaj prepisih,⁹⁹ ki so jih upravičenci prejeli kmalu po njeni smrti. V sedemdesetih volilih je razdelila okoli 1.400.000 K. Natančno skupno vsoto vseh sedemdesetih volil in še nekaj popravkov in dodatkov iz kodicila je nemogoče izračunati, saj je kar nekaj točk vezanih na različne pogoje, ki so določili izplačila.

Volila so bila poleg sorodnikom,¹⁰⁰ ki so opisa-

Josipina Hozhevarjeva v Krškem. Mesto je svojo veliko dobrotnico prav vredno in dostojno proslavilo. Bog daj veliki dobrotnici ljudstva še mnogo let v čvrstem zdravju!« *Dolenjske novice*, 20, 1904, št. 8, str. 73.

⁹⁵ Lapajne, *Krško in Krčani*, str. 144.

⁹⁶ Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*, str. 25–40.

⁹⁷ Kot primer naj služi podatek, da je lekarnar Šušteršič 27. marca 1911 Cesarski okrajni sodnijski Krško napisal račun za zdravila, ki so bila oddana v letu 1911, in je znašal 62 K(ron) in 42 h(elerjev). K temu je dodal še strošek za kolek za prošnjo in prilogo 1 K 30 h, kar je bilo skupaj 63 K in 72 h (ZAC, Okrajno sodišče Krško 1818–1941, A70-17/11).

⁹⁸ Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 111.

⁹⁹ Izvod prepisa hrani tudi Župnija Krško.

¹⁰⁰ Za univerzalnega dediča je imenovala svojega nečaka Karla Mulleyja, c. k. deželnega sodnega svetnika v pokoju in veleposestnika na Mirni, poleg pa še sestre, nečake in nečakinje, otroke nečakov (pranečaki), »prapolnečaki« in »polnečaki« (gre za sorodnike po njenih polsestrah in polbratih), sestrične in bratrance in druge sorodnike ter sorodnike njenega moža Martina.

uredilo zavetišče za šolske deklice, za revna mlada dekleta in šivalno šolo, del stavbe pa je bil namenjen onemoglim služkinjam. Ta stavba danes ne stoji več, ker so na njenem mestu sezidali dom upokoencev. Josipinin sklad, določen v oporoki, je bil zaupan Kranjski hranilnici v Ljubljani, ki je imela v času nastanka oporoke leta 1911 svoje prostore, zgrajene 1879, na Tomšičevi ulici. Danes je stavba del kompleksa slovenskega parlamenta.

⁹² Fran Klemenčič (1880–1961) je bil portretist in krajinar. Pri študiju mu je pomagal župnik Ivan Renier in najbrž tudi Josipina Hočevnar, ki je leta 1904 pri njem naročila podobo za Marijin oltar v krški župnijski cerkvi. Po vrnitvi je od leta 1908 do leta 1909 živel v Krškem, potem pa se je preselil v Ljubljano.

⁹³ Portret je Župnija Krško posodila Mestnemu muzeju Krško in je del razstave o Josipini Hočevnar.

⁹⁴ »(80 letnico) svojega rojstva praznovala 6. t. m. blaga gospa

ni v poglavju Rodbina Mulej in Josipinina mladost, namenjena še raznim društvom, zavodom, skladom in štipendiranju, zdravstvu, gradnji stavb, za maše, uslužbencem in drugim prijateljem ter zaupniku Josipine Hočevar, župniku Ivanu Renierju (1866, Celje–1934, Krško).

Vsota vseh volil je okvirna in znaša 1.360.600 K. Upoštevana pa ni glavna vsota in premoženje, ki ga je dobil njen generalni dedič, nečak Karl Mulley. Prav tako je nemogoče določiti, koliko so znašale vse letne rente in koliko so bile vredne njene nepremičnine.¹⁰¹

Bogata meščanka je mesto, v katerem je prežive-la 67 let, zapustila z grenkim priokusom. Kakšno je bilo njeno življenje, lahko samo domnevamo, vemo pa, da so jo Krčani in drugi znali pritegniti k različnim projektom, ki so zagotavljali napredek predvsem na področju šolstva in sociale. Ob tem pa je življenje bogate someščanke brez potomcev in sorodnikov v neposredni bližini spodbujalo tudi domišljijo in sestavljalo (spodbujalo) različne zgodbe, na katere je z navedenim zapisom Josipina želela opozoriti in sporočiti, da je vedela zanje.

Iz bogate zapuščine so za širše območje in napredek pomembni ter zanimivi predvsem štipendijski skladi. Štipendijski skladi¹⁰² so prišli v Josipinini oporoki na vrsto po določilih za sorodnike in uslužbence ter določilom, s katerim bo tudi po njeni smrti poskrbljeno za maše v bolnišnični kapeli, za kar je bil zadolžen, tako kot za večino drugih volil, povezanih z vero in cerkvijo, leta 1911 že nekdanji župnik Ivan Renier. Vse štipendije je podeljevala direkcija Kranjske hranilnice v Ljubljani, kjer je bil naložen tudi kapital. Večina štipendij je po zbranih podatkih delovala skoraj do leta 1941, čeprav so do sedaj pridobljeni podatki fragmentarni, poglavje o delovanju teh skladov pa še vedno ena izmed nerešenih najpomembnejših ugank. Ne glede na to pa lahko zapišemo, da je vsaj 100 mladeničev, ki so ustrezali merilom, svoje šolanje nadaljevalo s podporo »Josipininih štipendij«.¹⁰³

S točko 35 je bil v oporoki ustanovljen *Sklad Martina in Josipine Hočevar*,¹⁰⁴ točka 36 je določila 8 štipendij za učence meščanske šole v Krškem,¹⁰⁵ *Ustanova Josipine Hočevar za učence obrtnih šol* je bila določena v točki 37.¹⁰⁶ *Štipendija Martina Hočevarja*

za učence meščanske šole v Krškem je bila ustanovljena že v Martinovi oporoki.¹⁰⁷

Dediščina Josipine Hočevar v Radovljici

V Radovljici Josipino Hočevar ljudje poznajo kot šolsko dobrotnico in gospo, ki je pomagala zgraditi vodovod. Leta 1888 sta s sestro Marijo Dralka domači ljudski šoli pomagali do lastne stavbe (t. i. učiteljske hiše), katere lastnica je bila Marija,¹⁰⁸ Josipina pa je ob 40-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa ustanovila poseben sklad za sirote, vdove in šolsko mladino, ki naj bi bil po ocenah vreden okoli 33.000 gld. Vsako leto so revnejši učenci iz sklada prejeli obleko, obutev in šolske potrebščine. V zahvalo za to donacijo jo je »radovljiško mesto 1893 odlikovalo s častnim meščanstvom«,¹⁰⁹ leta 1908 pa na Glavnem trgu postavilo še spomenik. Tudi v Radovljici so bili številni mladeniči iz družine njenih staršev Mulej deležni donacij iz že omenjenega »Sklada Martina in Josipine Hočevar za študente«.¹¹⁰

Med ostalimi donacijami rodni Radovljici je zanimala tudi usoda donacije za gradnjo in vzdrževanje doma za otroke in deklice. Sklad je bil namenjen mladoletnim otrokom brez družin, ki naj bi bili v domu deležni domače nege in vzgoje, ter odraslim dekletom, ki naj bi si tu pridobile znanje o šivanju in ostalih gospodinskih opravilih. Vodstvo tega zavoda ter vzgoja, nega in pouk za otroke in dekleta naj bi bilo zaupano šolskim sestram, ustanovitev in nadzor pa radovljiškemu farnemu dekanu Janezu Novaku oz. njegovemu namestniku. Do nedavnega je veljalo, da se je ta denar med 1. svetovno vojno izgubil oz. namenil za vojne obveznice, v kroniki Župnije Radovljica pa je zabeleženo, da je bil denar na koncu porabljen za izgradnjo mostu čez železniško progo.¹¹¹

O tem, kako se je v Radovljici gradil vodovod, nimamo na razpolago prav veliko arhivskih virov niti ne kakšne pomembnejše objave. Leta 1900 so po poročanju *Gorenjca* v Radovljici našli 22 vodnjakov in 8 studencev in vse do leta 1906 zaskrbljeno ugotavljali, »da je večina vodnjakov zaprtih ... in je povsod suša v njih!«¹¹² Tako lahko razumemo tudi opozorila okoliških županstev k varčevanju z vodo, ki so bila v obliki tablic nameščena na pročeljih nekaterih hiš. Eden izmed naštetih starih lesenih vodnjakov, ki so ga podrli ob gradnji javnega vodovoda, je stal tudi na radovljiškem Glavnem trgu (današnji Linhartov trg). Spomin nanj se je ohranil na nekaterih starih raz-

¹⁰¹ Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*.

¹⁰² O njih smo uspeli v Arhivu Republike Slovenije v fondu 437, Hranilnica Dravske banovine, v škatli 14 pridobiti nekaj podatkov, iz katerih smo skušali poročati o izpolnjevanju Josipine volje na tem področju. Omenjeni fond, katere del je tudi Kranjska hranilnica (1845–1931), v škatli 14 hrani sedem map, ki vsebujejo podatke o Josipini in Martinu Hočevarju oziroma predvsem o njunih štipendijah. Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*.

¹⁰³ Imena in postopki so objavljeni v Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*, str. 44–51.

¹⁰⁴ Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 115.

¹⁰⁵ Prav tam.

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ *Martin in Josipina Hočevar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 21.

¹⁰⁸ ARS, AS 38, Deželni zbor in odbor III, šk. 160.

¹⁰⁹ Černelič Krošelj, *Šolstvo in mesto Krško*, str. 86 in op. 16.

¹¹⁰ Prim: Černelič Krošelj, *Iz zapuščine*, str. 45, in *Martin in Josipina Hočevar: Poročna pogodba in dve oporoki*, str. 29.

¹¹¹ *Kronika župnije Radovljica*. Kopijo hrani Mestni muzej Radovljica.

¹¹² *Gorenjec*, 4. 3. 1906, str. 2.

glednicah, ob rekonstrukciji Linhartovega trga 2002 pa so njegove ostanke uredili za ogled.

O tem, kako so se Radovljčani in okoličani pripravljali na izgradnjo prvega javnega vodovoda, je leta 1906 natančno in ažurno pisal časopis *Gorenjec*. Nujnost izgradnje vodovoda v času, ko je v večini mest na Kranjskem potekal pospešen proces modernizacije in urbanizacije, so domačini argumentirali s potrebo po zagotovitvi vode za razvoj živinoreje, zdravi pitni vodi in izgradnji modernega kopališča za privabljanje letoviščarjev (turistov), zagotavljanju čistoče in higiene v novih udobnih stanovanjih za uradnike, izgradnji hidrantov, ki naj bi povečali požarno varnost, in izgradnji kanalizacije.

Vodovod naj bi Radovljčani napeljali iz *Rudolfovega studenca nad Begunjami* proti Radovljici in Lescam. Osnutek za graditev vodovoda je sestavil Deželni odbor za graditev vodovoda za Radovljico in okolico. Po poročilih v *Gorenjcu* je bil celoten projekt ocenjen na 169 000 K. Država naj bi od tega prispevala 67 600 K, dežela Kranjska pa 42 250 K. Ostali znesek v višini 59 150 K se razdeli na vse tri občine. Od tega zneska je bila Radovljica dolžna zagotoviti 32 088 K, tako da sta morali občini Begunje in Lesce skupaj prispevati še 27 062 K. Gospa Josipina Hočev var iz Krškega, tedaj že radovljiška častna meščanka, je darovala za stroške radovljiškega vodovoda 4000 K. Posojilo za zgradbo vodovoda so vzeli pri radovljiški mestni hranilnici.¹¹³

Gorenjec nazadnje zaneseno omenja veliko vlogo radovljiškega župana pri vsej zadevi: »Naš vodovod izborno deluje. Vsi Radovljčani so sedaj nekako zadovoljni, da je mesto dobilo tako hitro vodovod. Posebno se ta zadovoljnost javno čuti, ko je bilo brati, da je ministrstvo tako zadržnilo svoj mošnjiček, da ne pade niti belič iz njega za kranjske vodovode. In če bi naš župan dr. J. Vilfan ne storil za Radovljico nič drugega, kakor le to, da nam je pridobil vodovod, je vreden, da se mu izkleše spominsko ploščo na vodovodni spomenik, ki stoji na trgu.«¹¹⁴ Omenjeni »vodovodni« spomenik je bil postavljen na nekdanjem Glavnem oz. današnjem Linhartovem trgu v Radovljici, neposredno ob lokaciji, kjer je nekoč stal mestni vodnjak. Gre za kamniti vodnjak, ki so ga radovljiški meščani leta 1908¹¹⁵ postavili v zahvalo rojakinji Josipini Mulej, poročeni Hočev var, ki jim je pomagala pri izgradnji vodovoda in ustanovila šolski sklad za podporo radovljiškim šolarjem. Zato je zgrajen iz dveh delov: iz podstavka, ki je okrašen s secesijsko obarvanimi rastlinskimi motivi in s skalovjem (ki simbolično spreminjajo vodnjak v izvir vode in ga tako povezujejo z naravo),¹¹⁶ z dvema koritoma, v katera teče voda iz pipe, in iz

kipa dečka – šolarja, ki v eni roki drži knjigo, z drugo pa podpira reliefni medaljon s podobo Josipine, pod njim pa je zlat napis:

PLEMENITI DOBROTNICI GOSPEJ
JOSIPINI HOČEVARJEVI
V HVALEŽEN SPOMIN POKLONILO
NJE ROJSTNO MESTO RADOVLJICA.

Avtorja spomenika sta kamnosek, podobar in c. kr. konservator Janez Vurnik ml. (1849–1911) in njegov pomočnik ter kasneje naslednik delavnice¹¹⁷ kipar Jožef Pavlin (1875–1914). Iz prispevka Jureta Sinobada je zanimiv tudi podatek, da je za model dečka na spomeniku uporabil tedaj dvanajst let starega Karla Grilca iz bližnjih Zapuž.¹¹⁸

Iz virov ali literature ni znano, ali se je ob postavitvi spomenika odvijala kakšna slovesnost in ali se je udeležila tudi Hočev varjeva. Glede spomenika, ki ga nekateri še vedno zamenjujejo z Linhartovim, je zanimiva tudi misel Alenke Puhar, ki je v enem od svojih člankov zapisala takole: »*Josipina Hočev var je edina ženska, ki ima v Sloveniji spomenik, ali vsaj edina, ki si ga je zaslužila s pametnimi in dobrimi deli, ne pa z mučeniško smrtjo. Radovljica pa edino slovensko mesto, kjer je mogoče na glavnem trgu videti in prebrati, da imajo ženske kaj zasluga za pismenost in kultiviranost te dežele.*«¹¹⁹

Sklep – po moji smrti se bo videlo, da sem dobro gospodinjala

Ko sta se v začetku novembra leta 1842 Martin in Josipina Hočev var kot sveža zakonca priselila v Krško, se zagotovo še nihče od meščanov ni zavedal, da bo njuna prisotnost v veliki meri odločilna za razvoj mesta, njune sledi pa vidne tudi več kot stoletje kasneje. V času 200. obletnice Martinovega rojstva, 100. obletnice Josipine smrti in 190. obletnice njenega rojstva je njuno življenje in delo z različnimi aktivnostmi in na različne načine ponovno predstavljeno in ovrednoteno.

V Krškem so Josipino Hočev var, Radovljčanko v Krškem, začeli intenzivneje spoznavati in častiti po letu 2005, čeprav so se je Krščani večkrat in ob različnih priložnostih spomnili vsakih nekaj desetletij. Tako je obširen članek, ki je izšel v *Ilustriranem Slovincu* leta 1928, pisal tudi o velikih dobrotnikih mesta, poleg fotografij drugih pomembnih meščanov je bila objavljena tudi fotografija Martina in Josipine Hočev var.¹²⁰

Krščani pa so jo bolje spoznali oziroma vzpostavili stik z njenim življenjem in delom predvsem ob odpr-

¹¹³ *Gorenjec*, 19. 1. 1907, str. 3.

¹¹⁴ *Gorenjec*, 16. 10. 1909, str. 3–4.

¹¹⁵ V *Gorenjcu* 5. 9. 1908, št. 36, o tem piše, da je »spomenik dal napraviti vodovodni odsek in občinski svet v spomin dobrotnice J. Hočev varjeve.«

¹¹⁶ Globočnik, Kamnoseška in podobarska delavnica, str. 70.

¹¹⁷ Prav tam.

¹¹⁸ Sinobad, O dečku in kamnoseku, str. 1–3.

¹¹⁹ Puhar, Buklarija, str. 8.

¹²⁰ *Ilustrirani Slovenec*, VI. 1928, št. 37, str. 293.

Razstava Meščanka Josipina Hočevar: gospodarstvenica, mecenka in dobrotnica v Mestnem muzeju Krško (foto: Nina Sotelsek, 2012).

tju prenovljenega Valvasorjevega kompleksa in hkratnem pričetku delovanja Mestnega muzeja Krško 30. marca 2010, ko so obudili lik Josipine Hočevar v podobi domače ljubiteljske igralka v rekonstruirani obleki s fotografije. S finančno podporo je pod okriljem Javnega sklada za kulturne dejavnosti Republike Slovenije, Območne izpostave Krško, nastal projekt *Prebivalci Valvasorjevega kompleksa*, namenjen predstavljanju štirih najpomembnejših Krčanov iz različnih stoletij. 16. stoletje in obdobje protestantizma predstavljata Adam Bohorič (ok. 1520–1598) in Jurij Dalmatin (ok. 1546–1589), konec 17. stoletja je zaznamoval polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), velik del 19. stoletja pa Josipina Hočevar. Na odprtju so se srečali *V Valvasorjevem vrtu* in v teh dobrih dveh letih postali prepoznaven del predstavljanja dediščine mesta ter so ob različnih priložnostih in z različnimi besedili nastopili že več kot petdesetkrat. Osebe predstavljajo oziroma interpretirajo ljubiteljski igralci, ki jih je usposabljal režiser in dramaturg Alen Jelen, koordinirala Sonja Levičar, strokovno pa projekt usmerja soavtorica tega prispevka. Oblačilni videz je delo mag. Irene Ine Čebular. V letu 2012 sta bila dodana še dva lika, in sicer Valvasorjeva žena Ana Maksimila in njuna hčerka Regina Konstancija, leta 2013 pa Janez Mencinger.

Za odsko predstavitev Josipininega življenja so poskrbeli tudi v Radovljici. Leta 2012 je Linhartov oder pod režijo Alenke Bole Vrabec pripravil igro *Josipina Hočevar – dobrotnica. Dramolet v osmih pri-*

zorih. Dramsko besedilo je objavljeno v zborniku.¹²¹

Poleg objav v različnih publikacijah je bila načrtovana tudi postavitve stalne razstave v Mestnem muzeju Krško, kar smo uresničili pod okriljem aktivnosti *Josipininega leta* in predstavili javnosti s slovesnim odprtjem 6. oktobra 2011.¹²² Razstava *Meščanka Josipina Hočevar: gospodarstvenica, mecenka in dobrotnica* je najbolj dostopna in učinkovita predstavitev življenja in dela Josipine Hočevar. Z njo smo poskrbeli, da jo v obeh mestih dobro (bolje) poznamo, jo predstavljamo in dajemo za zgled. Gospa je bila izjemna mecenka in dobrotnica, ki je prepoznala potrebe časa in podpirala dobre projekte ter zahtevala, da so bili kakovostno in pravočasno izvedeni. Ni bila revolucionarka, ni se borila za pravice žensk, ni bila pisateljica ali slikarka, delovala je bolj na »moških« področjih, a vendar je pustila številne sledi. Tako je prav, da ima svoje mesto ne samo v preteklosti obeh mest, ampak tudi v pregledu razvoja naše države, ki so ga usmerjale in sooblikovale tudi izjemne ženske 19. stoletja, ki jih zagotovo ne smemo pozabiti v 21. stoletju.

¹²¹ *Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem*, str. 127–140.

¹²² Černelič Krošelj in Porenta, *Kronologija javnih programov*, str. 141–170.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 38, Deželni zbor in odbor III/44, šk. 160.

AS 437, Hranilnica Dravske banovine, Kranjska hranilnica (1845–1931), šk. 14.

AS 817, Mulley-Dolschein-Obreza, rodbine, 1683–1913.

Dokumentacija Muzejev radovljiske občine – Mestnega muzeja Radovljica

Kronika Župnije Radovljica, kopija.

Domoznanski oddelek Valvasorjeve knjižnice Krško
Tipkopis – mapa Martin Hočvar.

Kulturni dom Krško – Mestni muzej Krško

Kronika Župnije Krško, 1. del, kopija.

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana:

Poročna matična knjiga Župnije sv. Petra v Radovljici 1817–1861.

Status animarum 1820–1890, Radovljica (Mesto in Predmesto), fasc. 3.

Odlok o razglasitvi starega mestnega jedra Radovljice za kulturni in zgodovinski spomenik. *Uradni vestnik Gorenjske*, št. 11/87.

Okrajno sodišče Krško

Zemljiška knjiga Krško, parcelna številka 2876/3-ID4515464, katastrska občina Krško.

Okrajno sodišče Radovljica

Zemljiška knjiga Radovljica, vložna številka 609, parcelna številka 58, katastrska občina Radovljica.

Osnovna šola Jurija Dalmatina Krško

Kronika štirirazredne deške meščanske šole v Krškem 1918–1945.

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

Okrajno sodišče Krško 1898–1941, Zapuščinski spis Jozefine Hočvar: šk. 20, A70/11.

ZAL, NME – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Novo mesto

NME 17, t. e. 48, Serija testamenti 1854–1897, št. 211.

Župnijski urad Vrhnika

Družinska pola Karla Muleja.

Župnijski arhiv Župnije Krško.

ČASOPISNI VIRI

Dolenjske novice, 1885–1919.

Gorenjec, 1900–1909.

Ilustrirani Slovenec, 1928.

Slovenec, 1911. Hrani Slovanska knjižnica. Digitalna oblika: www.dlib.si.

LITERATURA

100 let Pedagoškega društva v Krškem 1986. *Naš glas*, 7, 1986, št. 7, str. 5.

50 let meščanske šole v Krškem. Letno poročilo državne deške meščanske šole. Izdano ob njeni petdesetletnici koncem šolskega leta 1926./27. Natisnila brata Rumperta v Krškem.

Avguštin, Cene in Tita Porenta in Verena Štekar-Vidic: *Radovljica, naše mesto skozi stoletja = Radovljica, our old town through the centuries*. Radovljica: Muzeji radovljiske občine, 2008.

Avguštin, Cene: *Radovljica*. Maribor: Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1983 (Zbirka vodnikov kulturni in naravni spomeniki Slovenije; št. 45).

Bole Vrabec, Alenka: Josipina Hočvar (1824–1911): podjetnica, dobrotnica in mecenka, ki je omogočala šolanje in zdravljenje, pitno vodo in zavetje. *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Alenka Šelih s sodelavkami). Ljubljana: Tuma: SAZU, 2007, str. 35–38.

Brenčič, Polona, in Silvo Mavsar in Ljudmila Šribar: *Krško; stoletje na razglednicah*. Krško: Zavod Neviodunum, 2003.

Brenčič, Polona: Ivan Lapajne: Krško in Krčani. *Josipina Hočvar – Radovljčanka v Krškem. Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011)* (ur. Tita Porenta in Alenka Černelič Krošelj). Radovljica: Muzeji radovljiske občine in Krško: Kulturni dom Krško, 2012, str. 99–110.

Černelič Krošelj, Alenka, in Tita Porenta: Kronologija javnih programov Josipininega leta. *Josipina Hočvar – Radovljčanka v Krškem. Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011)* (ur. Tita Porenta in Alenka Černelič Krošelj). Radovljica: Muzeji radovljiske občine in Krško: Kulturni dom Krško, 2012, str. 141–170.

Černelič Krošelj, Alenka: *Iz zapuščine Josipine Hočvar: gospodarstvo in stipendijski skladi*. Krško: Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2006.

Černelič Krošelj, Alenka: Josipina Hočvar, prelom stoletja, gradnja nove župnijske cerkve: zgodba o povezovanju in življenju dveh bregov, zgodba o Videmčanih in Krčanih. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se Župnija Videm: zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe prazupnije Videm ob Savi* (ur. Alenka Černelič Krošelj, Mitja Markovič). Videm, Krško: Župnija sv. Ruperta, Krško:

- Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2007, str. 173–210.
- Černelič Krošelj, Alenka: *Projekt izrabe (aplikacije) zgradb kulturnozgodovinske vrednosti v občini Krško*. Krško: Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2003.
- Černelič Krošelj, Alenka: *Šolstvo in mesto Krško konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja*. Krško: Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2005.
- Devet in dvajseto letno poročilo državne meščanske šole Martina Hočevarja v Krškem za šolsko leto 1937–38*. Krško, ravnateljstvo državne meščanske šole Martina Hočevarja v Krškem, 1938.
- Dvajsetosmo letno poročilo državne meščanske šole Martina Hočevarja v Krškem za šolsko leto 1936–37*. Izdano ob šestdesetletnici zavoda. Krško, ravnateljstvo državne meščanske šole Martina Hočevarja v Krškem, 1937.
- Dvajsetpeto letno poročilo državne deške meščanske šole v Krškem za šolsko leto 1933–34*. Krško: ravnateljstvo državne deške meščanske šole v Krškem, 1934.
- Dvajsetosmo letno poročilo državne meščanske šole Martina Hočevarja v Krškem za šolsko leto 1935–36*. Krško: ravnateljstvo državne meščanske šole Martina Hočevarja v Krškem, 1936.
- Gartner Lenac, Nadja: *Radovljiske družine v 19. stoletju*. Radovljica Mesto. Radovljica: Muzeji radovljiske občine, 2013 (Naše mesto in ljudje; VI. zvezek).
- Gartner Lenac, Nadja: *Rodbina Mulej. Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem. Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011)* (ur. Alenka Černelič Krošelj in Tita Porenta). Radovljica: Muzeji radovljiske občine in Krško: Kulturni dom Krško, 2012, str. 37–48.
- Globočnik, Damir: Kamnoseška in podobarska delavnica Janeza Vurnika st. in Janeza Vurnika ml. v Radovljici. *Radovljiski zbornik 1992* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Skupščina Občine Radovljica 1992, str. 60–73.
- Glonar, Joža: Martin Hočevar. *Slovenski biografski leksikon I*, str. 327.
- Granda, Stane: Hočevarjeva smrt je za vso Dolenjsko imenitna dogodka. *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 51–52.
- Granda, Stane: Martin Hočevar. *Enciklopedija Slovenije, Hac-Kare, št. 4* (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 36.
- Jarc, Janko: Novo mesto med 1850 in 1900. *Jarčev zbornik: razprave in portreti* (ur. Janko Jarc, Nataša Petrov). Novo mesto: Dolenjska založba, 1993, str. 47–104.
- Lapajne, Ivan: *Krško in Krčani. Zgodovinske in spominke črtice*. Spisal Ivan Lapajne, meščanske šole ravnatelj. S podobami okrasil Srečko Magolič. Založil »Odbor za olepšanje mesta« v Krškem, 1894.
- Letno poročilo četverorazredne ljudske šole v Krškem za šolsko leto 1885/6*. V Krškem: Krajni šolski svet, 1886.
- Letno poročilo trirazredne deške meščanske šole in žnjo združenega enoletnega učnega tečaja (četrtga razreda) v Krškem*. (Jahresbericht der Dreiklassigen Knaben – Bürgerschule und des mit derselben verbundenen einjährigen Lehrkurses (vierte Klasse) in Gurkfeld). Krško, 1912.
- Martin in Josipina Hočevar: poročna pogodba in dve oporoki* (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško: Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško, 2011.
- Pavlič, Slavica: Pregled razvoja šolstva do leta 1941. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete 1* (ur. Dragutin Franković). Zagreb, 1964.
- Puhar, Alenka: Buklarija Alenke Puhar. *Delo, Književni listi*, 17. 3. 2008, str. 8.
- Radovljiski zbornik 1992* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992.
- Radovljiski zbornik 1995* (ur. Jure Sinobad). Radovljica: Občina Radovljica, 1995.
- Sinobad, Jure: *Dežela, kulturnozgodovinski oris Radovljiske ravnine*. Radovljica: samozaložba, 1999.
- Sinobad, Jure: O dečku in kamnoseku: Prispevek k zgodovini spomenika Josipini Hočevarjevi v Radovljici. *Linhartovi listi*, 2, 2003, št. 5, str. 1–3.
- Slovenke v dobi moderne* (ur. Mateja Tominšek Prelovšek, Božidar Jezernik, Jože Hudales). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2012.
- Sterle, Ivan: *Kronika starega Krškega in njegovih meščanov (503 let)*. Tipkopis, 1980.
- Šribar, Ljudmila: Martin in Josipina Hočevar, Krško se (jih) spominja. *Posavski obzornik*, 2001, št. 42, str. 22–23.
- Zbirka zakonov in ukazov o ljudskem šolstvu na Kranjskem*. Ljubljana: c. kr. deželni šolski svet za Kranjsko, 1895.

S U M M A R Y

»After I die people will see that I was a good housekeeper...«. The legacy of Josipina Hočevar, née Mulej, (1824–1911) in Radovljica and Krško

Josipina Hočevar, née Mulej (1824, Radovljica–1911, Krško), was a woman of the 19th century whose work and social views left a mark on many fields and areas. She was born in Radovljica, spent her youth in Stražišče near Kranj and in 1842, barely eighteen, married an entrepreneur Martin Hočevar (1810, Velike Lašče–1886, Krško). The couple made their home in Krško. Together they built a solid busi-

ness, which enabled them to become benefactors and patrons soon after 1860. After her husband's death in 1886, Josipina continued their joint work and further increased the value of the inherited property. Thus, she herself left an extensive will in 1911 in which she exhaustively defined her heirs as well as the intended purpose and stewardship of her many bequests.

The attention to and interest in the research on the life and work of Josipina Hočevar were in 2004 encouraged by the wills of Martin and Josipina Hočevar from 1886 and 1911, respectively, the book *Krško in Krčani* [*Krško and its Inhabitants*] from 1894, the beginning of the research on Krško's local, especially school history, and the restoration of Valvasor's complex with planned contents therein. After Alenka Černelič Krošelj conducted a thorough research at Valvasor's Research Centre (*Šolstvo in mesto Krško konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja* [*Education and the City of Krško at the end of the 19th Century and the early 20th Century*] in 2005 and *Iz zapuščine Josipine Hočevar: gospodarstvo in štipendijski skladi* [*From the Legacy of Josipina Hočevar: Economy and Scholarship Funds*] in 2006) and following the establishment of the Krško Town Museum, the Radovljica City Museum joint the research efforts with its studies of

Hočevar's legacy in Radovljica. The research on the local history of Radovljica, Krško and other places in Josipina's time produced most results precisely during the so-called *Josipina's year*, when a series of events, projects and exhibitions took place in Radovljica and Krško on the 100th anniversary of the death of the famous honorary citizen of both cities in Posavje between 7 October 2010 and 7 October 2011. The said events appear in the miscellany *Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem* (published by the Museums of the Municipality of Radovljica and the Cultural Centre Krško, 2012). During the *Josipina's year*, the work of Josipina Hočevar in the fields of investing in economic, ecclesiastical and communal infrastructure, school and charity for poor children and youth was integrated into the Slovenian milieu and ensured the recognisability of her work and heritage to a broader Slovenian public.

Summing up some of the details from the life of an outstanding female economist, patroness and benefactor, as have been discovered and studied during the research process and revived in public programmes of the Radovljica and Krško city museums over the last decade, the paper is dedicated to the 190th anniversary of the birth of Josipina Hočevar.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.07:347.183(497.4Batuje)"188"

Prejeto: 7. 4. 2014

Matic Batič

diplomirani nemcist in diplomirani zgodovinar (UN), Cesta 96 a, SI-5270 Ajdovščina
E-pošta: matic990@gmail.com

Prebivalstvo Župnije Batuje skozi matične knjige v zadnji četrtini 19. stoletja

IZVLEČEK

V razpravi so prikazani demografski podatki Župnije Batuje v zadnji četrtini 19. stoletja. Podatki so zajeti predvsem iz župnijskih matičnih knjig, predstavljeni pa so tudi rezultati državnih popisov prebivalstva. Predstavljeni in analizirani so podatki o številu rojstev, smrti in porok, o povprečni življenjski dobi, o vzrokih smrti ter delno o poklicni sestavi prebivalstva. Iz njih je razvidna velika vpetost vaške skupnosti v tradicionalne življenjske okvire, ki so jih določali naravni cikli ter vpliv katoliške Cerkve. Njihov vpliv se kaže predvsem v visoki stopnji rodnosti in smrtnosti ter majhnem številu nezakonskih otrok. Proti koncu stoletja pa že prihaja do razpok v tradicionalni skupnosti, ki se kažejo v večji diferenciaciji poklicev (predvsem večjem deležu industrijskih delavcev) in mobilnosti prebivalstva.

KLJUČNE BESEDE

Batuje, Selo, matične knjige, župnija, demografski podatki

ABSTRACT

INHABITANTS OF THE PARISH OF BATUJE ACCORDING TO BIRTH REGISTERS IN THE LAST QUARTER OF THE 19TH CENTURY

The discussion presents the demographic data of the Parish of Batuje in the last quarter of the 19th century. Although most data have been obtained from parish civil registers, the paper also provides the results of state population censuses. The presented and analysed data refer to the number of births, deaths and marriages, average lifespan, causes of death, and partially the occupational structure of the population. They reveal the firm embeddedness of the village community in the traditional norms of life, which were determined by the natural cycles and the Catholic Church. Their influence is evident above all from the high birth and death rates as well as the small number of illegitimate children. At the end of the century, however, the first fissures emerged in the traditional community, which manifested in a more extensive occupational differentiation (primarily in the higher percentage of industrial workers) and population mobility.

KEY WORDS

Batuje, Selo, civil registers, parish, demographic data

Namen razprave je predstaviti glavne značilnosti prebivalstva v Župniji Batuje v zadnji četrtini 19. stoletja. Župnija, ki leži sredi Vipavske doline, je že takrat, enako kot danes, obsegala vasi Batuje in Selo. Predstavili in analizirali bomo temeljne statistične podatke o številu prebivalcev, rojstev, porok in smrti ter tako skušali podati demografsko podobo dveh vipavskih vasi ob koncu 19. stoletja. Glede na raziskovano obdobje, ki zajema čas širjenja modernih vplivov na podeželje, bomo pozorni tudi na razpoke v tradicionalni kmečki družbi ter vplive industrializacije.

Pri raziskavi so bili uporabljeni predvsem podatki iz župnijskih matičnih knjig. Matične knjige, ki so glavni in nepogrešljivi vir za demografsko zgodovino, niso samo vir za preučevanje demografskega gibanja. V njih namreč najdemo vrsto podatkov o ljudeh, ki v zgodovini niso zapustili drugih sledi kot podatke o rojstvu, poroki in smrti. Ti podatki nam o njihovem življenju posredno povedo še veliko več, kot bi si mislili na prvi pogled, kar bo skušala pokazati tudi priujoča razprava.

Batuje skozi zgodovino

Vasi Batuje in Selo ležita sredi Vipavske doline, na obsežnem podoru, ki se je utrgal z južnih pobočij Čavna in zasul dno doline na območju, ki meri približno 12 km². Vas stoji na nadmorski višini 128 m na apnenčastih tleh, rodovitnejša flišna pobočja pa se spuščajo proti reki Vipavi in so namenjena obdelovalnim površinam, predvsem vinogradom. Na meji med apnencem in flišem izvira več studencev, ki se izlivajo v reko Vipavo, ter potoka Konjščak in Perilo. Dostopnost do tekoče vode, pomešanost apnenčastih in flišnih tal ter milo sredozemsko podnebje blagodejno vplivajo na rast kulturnih rastlin in s tem možnost kmetovanja.¹

Poleg ugodnih geografskih danosti je na zgodnjo poselitev tega območja pozitivno vplivala tudi ugodna strateška lega sredi Vipavske doline. Na tem mestu se dolina namreč zoži med flišnim slemenom med rekama Vipavo in Branico na jugu ter pobočjem Čavna na severu. To omogoča dober pregled nad pomembno prometno povezavo med Italijo in Podonavjem, ki je že v antičnih časih vodila skozi Vipavsko dolino. To se odraža v bogatem arheološkem gradivu od starejše bronaste dobe do zgodnjega srednjega veka, ki je bilo najdeno v neposredni bližini kraja.²

Skeletne najdbe in izkopana nekropola pričajo o slovanski poselitvi v zgodnjem srednjem veku. V 10. stoletju je bila vas izpostavljena plenjenju Madžarov, ki so skozi Vipavsko dolino prodirali v Furlanijo. Po madžarskih vpadih so to ozemlje ponovno poselili slovanski kolonisti, območje pa je pripadlo Gori-

Batuje leta 1904 (<http://sl.wikipedia.org/wiki/Batuje>).

škim grofom ter samostanu v Rožacu. Po izumrtju Goriških grofov leta 1500 je njihovo celotno ozemlje pripadlo Habsburžanom, pod oblastjo katerih je, s kratko izjemo v času Ilirskih provinc, ostalo vse do konca 1. svetovne vojne.³

Cerkvenoupravno sta vasi Batuje in Selo vse do ustanovitve goriške nadškofije sodili pod oglejski patriarhat. Ožje gledano so Batuje vse do 18. stoletja pripadale pražupniji v Črničah. V Batujah je bila prva znana cerkev posvečena sv. Juriju. Kasneje so zgradili še cerkev sv. Ane, cerkev sv. Jurija pa so opustili in jo na ukaz goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsja podrli. Cerkev sv. Ane so nato po letu 1727 povečali, kar je omogočila zapuščina Sebastjana Lipovža oziroma de Liebenhausu.⁴ Posvečena je bila 12. avgusta 1742 po pičenskem škofu p. Bonifaciju Ceccotiju. Liebenhausova oporoka je omogočila tudi ustanovitve beneficiata leta 1725, ki je leta 1786 postal samostojna kaplanija. Takrat so namreč posestva beneficija prodali, prihodke pa vložili v verski sklad, iz katerega so vzdrževali kaplana. Leta 1857 je bila kaplanija povzdignjena v župnijo, ko so ji priključili tudi vas Selo, ki je do tedaj sodila pod župnijo Kamnje.⁵

Batujsko župnijo je do leta 1900 vodilo šest župnikov. Prvi batujski župnik je bil Filip Jakob Kofol, pomemben politik in narodni delavec, ki je batujsko

³ Prav tam, str. 8.

⁴ Izjemno življenjsko pot Sebastjana Lipovža oziroma de Liebenhausu velja predstaviti nekoliko podrobneje. Rodil se je verjetno leta 1662 (krstna knjiga za to obdobje ni ohranjena) in se do leta 1682 šolal pri jezuitih v Gorici. Takrat je v Gorici izbruhnila kuga in Sebastjan je mesto zapustil ter odšel v Gradec, kjer ga je neki častnik vzel za domačega učitelja. Ker so vsi častnikovi otroci umrli pred njim, je prav Sebastjana imenoval za edinega dediča. Po smrti svojega dobrotnika je deloval pri knezu Johannu Christianu Eggenbergu kot dvorni tajnik v Krumauu na Češkem. Povzpel se je do naziva knežjega svetnika in nadnačelnika vojvodstva Krumau ter vsega eggenberškega gospostva v kraljevini Češki (ki so ga kasneje prevzeli Schwarzenbergi). Leta 1693 je pridobil plemiški naziv »de Liebenhaus«. Umrli je neporočen in brez potomcev leta 1724 v Krumauu, kjer je tudi pokopan, in sicer v tamkajšnji minoritski cerkvi (Kociančič, Župnija Batuje, str. 16–18).

⁵ Prav tam, str. 28.

¹ Plahuta, Batuje, str. 7.

² Prav tam.

Župnijska cerkev sv. Ane v Batujah danes (lastnica fotografije Janja Batič, Batuje).

župnijo vodil le eno leto. Nasledil ga je Jožef Terčon, doma iz Cerovelj na Krasu. Po njegovi smrti leta 1868 ga je nasledil Blaž Rjavec (podpisoval se je tudi kot Riavic in Rjavic), rojen v Sempasu, ki je župnijo vodil vse do smrti leta 1887. Nasledil ga je Frančišek Goljavšček iz Kanala, ki pa je že po štirih letih umrl za pljučnico. Sledila je kratkotrajna doba Josipa Kosovela iz Sela, ki je župnijo dobil kot sorodnik Sebastjana Lipovža. Čeprav je bil domačin, se je zapletel v spore z župljani glede razširitve cerkve v Selu in se že leta 1896 odpovedal župniji ter odšel v Štandrež pri Gorici. Zadnji batujski župnik iz 19. stoletja je bil Ignacij Leban iz Prvačine, ki je tu ostal vse do leta 1938. Znan je kot velik izobraževalni in narodni delavec, predvsem v času fašizma (bil je na primer tudi velik prijatelj Simona Gregorčiča in Lojzeta Bratuža).⁶

Matične knjige

Matične knjige so bile prvotno le evidence pripadnikov verske skupnosti. Šele v drugi polovici 18. stoletja jih je začela habsburška monarhija urejati s svojo zakonodajo. Najprej je na to področje posegla Marija Terezija, državno vodenje matičnih knjig, ki

ga je opravljala Cerkev, pa je leta 1784 s patentom predpisal Jožef II. Kot evidence prebivalstva so bile pomembne predvsem zaradi novega vojaškega naborniškega sistema. Pred tem so bile matične knjige pisane narativno v latinščini, z omenjenim patentom pa je bila predpisana tabelarna oblika, uradni jezik je postala nemščina.⁷

Danes so matične knjige primarni zgodovinski vir in nepogrešljive pri vseh demografskih raziskavah preteklosti. V batujski župniji so za 19. stoletje dobro ohranjene krstne, poročne in mrliške knjige, deloma so pisani tudi dvojniki. Hrani jih župnijski arhiv. Prav tako je ohranjen Status animarum oziroma »popis duš«, ki zajema podatke o vseh družinah v župniji.⁸

Popisi prebivalstva

Preden si natančneje ogledamo podatke o rojstvih, porokah in smrtih v župniji, si pogledajmo podatke o številu prebivalcev, ki nam jih dajejo državni popisi prebivalstva. Začetki štetja prebivalstva segajo v 18. stoletje, ko je razvijajoča se absolutistična država želela poznati število in strukturo prebivalstva na svojem ozemlju. Prva štetja so bila namenjena predvsem potrebam vojaške rekrutacije, od modernih popisov prebivalstva pa so se razlikovala predvsem v tem, da niso poznala kritičnega datuma štetja, temveč so lahko potekala tudi več mesecev. To je pomenilo, da so bili podatki ob koncu štetja že zastareli, kar je veljalo za vsa štetja do leta 1857.⁹ Prvi pravi znanstveni popis prebivalstva je potekal šele 31. oktobra 1857. Sledili so popisi prebivalstva s kritičnim datumom 31. decembra 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.¹⁰

Tabela 1: Prebivalstvo v Batujah po popisu prebivalstva iz leta 1869.¹¹

	Hišne številke	Moški	Ženske	Skupaj
Batuje	73	215	175	390
Selo	89	210	220	430
Župnija Batuje	162	425	395	820

Tabela 2: Prebivalstvo v Batujah po popisu prebivalstva iz leta 1880.

	Hišne številke	Moški	Ženske	Skupaj
Batuje	75	226	174	400
Selo	83	193	212	405
Župnija Batuje	158	419	386	805

⁷ Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I, str. 18–29.

⁸ ŽA Batuje, Status animarum 2.

⁹ Blaznik et al., Kolonizacija in populacija, str. 34–39.

¹⁰ Prav tam, str. 44.

¹¹ Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien, str. 25.

⁶ Batujski duhovniki, str. 173–175.

Popis iz leta 1880 ponuja tudi nekatere druge demografske podatke, in sicer o verski pripadnosti in pogovornem jeziku prebivalcev. Vsi prebivalci Batuj in Sela so bili katoličani, njihov pogovorni jezik pa je bil večinoma slovenski. V Selu so tako kar 404 prebivalci odgovorili, da je njihov pogovorni jezik slovenski, v Batujah pa 391, kar znese 98,75 %. Iz popisa tudi izvemo, da v župniji takrat še ni bilo ljudske šole, ki je bila na sedežu občine v Črničah.¹²

Tabela 3: Prebivalstvo v Batujah po popisu prebivalstva iz leta 1890.

	Hišne številke	Moški	Ženske	Skupaj
Batuje	79	219	167	386
Selo	88	224	203	427
Župnija Batuje	167	443	370	813

Tudi popis iz leta 1890 ponuja podatke o verski pripadnosti in pogovornem jeziku. Ponovno so se vsi prebivalci opredelili za katoličane, podobna pa je bila tudi jezikovna slika. V Batujah je 365 prebivalcev kot svoj pogovorni jezik navedlo slovenščino, v Selu pa vseh 427. Slovenščina je bila torej pogovorni jezik pri 97,42 % prebivalstva. Žal ni naveden pogovorni jezik ostalih, kot bomo videli v nadaljevanju, pa lahko sklepamo, da je bila to italijanščina.¹³

Tabela 4: Prebivalstvo v Batujah po popisu prebivalstva iz leta 1900.

	Hišne številke	Moški	Ženske	Skupaj
Batuje	87	222	185	407
Selo	92	260	207	467
Župnija Batuje	179	482	392	874

Popis iz leta 1900 ponuja več podatkov o obeh vaseh. Enako kot pri prejšnjem popisu so bili vsi prebivalci obeh vasi katoliške vere, precej manjši pa je bil delež prebivalcev s slovenskim pogovornim jezikom. V Batujah je tako le 386 od 407 prebivalcev za svoj občevelni jezik razglasilo slovenščino, v Selu pa 464. Ostali so v Selu za svoj pogovorni jezik izbrali nemščino, v Batujah pa to žal ni zabeleženo. Iz podatkov še izvemo, da je bil v Batujah sedež župnije, delovali sta ljudska šola in železniška postaja, vas pa je imela tudi babico. V Selu je stala podružnična cerkev, delovalo pa je tudi hranilno in posojilno društvo.¹⁴

Kaj nam ti podatki iz popisov povedo o razvoju demografske slike v župniji? Iz počasnega naraščanja prebivalstva in drugih podatkov (o prisotnosti babice, šole, železniške postaje, posojilnice in hranilnice) lahko najprej razberemo, da sta obe vasi doživljali

počasen, a zanesljiv materialni napredek. Tako je bilo na podlagi popisa, izvedenega 31. decembra 1869, v Batujah 73 hišnih števil, kjer je živel 215 moških in 175 žensk, skupaj torej 390. Selo je bilo nekoliko večje, vas je sestavljalo 89 hiš, kjer je živel 210 moških in 220 žensk, skupaj 430. Župnija je skupaj imela 820 prebivalcev.¹⁵ Leta 1900, torej v zadnjem letu naše raziskave, pa je v Batujah živel 407 ter v Selu 467 ljudi, skupaj torej 874. Prav tako se je povečalo število hišnih števil, ki je naraslo na 179.¹⁶ Čeprav je prebivalstvo v vasi v treh desetletjih naraslo za približno 50 ljudi, je to le rezultat zadnje deкаде, v prejšnjih dveh je bila rast celo negativna. Te podatke bomo kasneje primerjali s podatki o smrtnosti in rodnosti.

Rojstva in krsti

V kmečkem okolju rojstvo otroka običajno ni bilo pospremljeno s takšnim pričakovanjem kot danes. Ženske so se še v pozni nosečnosti ukvarjale s kmečkimi opravili, saj je bil boj za preživetje ostalih članov pomembnejši od otrokovega rojstva, še posebej zato, ker je bila rodnost visoka. Materam so bile tuje številne pozornosti, ki jih danes namenamo otrokom. Tako vedenje nas ne sme zapeljati k domnevi, da so bile takratne kmečke matere brezbrizne – drugačno vedenje bi jih predolgo odvrnilo od dela in s tem ogrozilo preživetje celotne družine. Verjetno je tudi visoka smrtnost dojenčkov vplivala na to, da se matere niso pretirano navezoval na novorojence oziroma se ukvarjale z njimi.¹⁷

Krstne knjige so v batujski župniji za drugo polovico 19. stoletja zelo dobro ohranjene, pisani so tudi dvojniki. Podatke so vpisovali tabelarično, tabele zajemajo naslednje podatke: datum in kraj rojstva, hišno številko domače hiše staršev, ime otroka, versko pripadnost, podatke o tem, ali je bil otrok zakonski ali nezakonski, ime in nekatere podatke o starših (ime na njihovih staršev ter dekliniški priimek matere, kraj njihovega prejšnjega prebivališča, če niso bili rojeni v župniji), podatke o botrih (imena in priimki, poklic), podatke o babici ter ime duhovnika, ki je otroka krstil. V batujski krstni knjigi so vsi zgoraj omenjeni podatki zelo natančno izpolnjeni. Čeprav je državni zakon vse od Jožefa II. predpisal vnašanje podatkov v nemščini, so batujске matične knjige z redkimi izjemnimi posameznimi slovenskimi besedami pisane izključno v latinščini, tudi imena otrok so zapisana v latinski transkripciji.¹⁸

Krstne knjige nam sicer ponujajo le podatke o številu krstov, vendar so bili v tem času krščeni praktično vsi novorojenci. Dodana je tudi rubrika za versko pripadnost, vendar v obravnavanem obdobju nisem

¹² *Special-Orts-Repertorium von Küstenlande*, str. 27.

¹³ *Special Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes*, str. 35–36.

¹⁴ *Leksikon občin za avstrijsko-ilirsko Primorje*, str. 40.

¹⁵ *Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien*, str. 25.

¹⁶ *Leksikon občin za avstrijsko-ilirsko Primorje*, str. 40.

¹⁷ Verginella, *Družina v Dolini*, str. 17–18.

¹⁸ ŽAB, Krstna knjiga 1868–1925.

Tabela 5: Število rojstev od 1875 do 1900 po mesecih in letih.¹⁹

	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	Skupaj
januar	1	1	2	3	1	3	2	4	1	2	6	3	3	3	1	3	2	3	2	3	5	1	8	4	4	4	75
februar	3	7	0	5	3	2	4	5	2	2	9	2	3	3	3	2	1	4	1	4	1	2	3	2	4	2	79
marec	1	5	3	1	1	5	3	5	4	3	6	0	3	2	4	2	8	3	2	3	4	2	3	1	3	4	81
april	2	4	3	3	3	3	0	0	4	2	5	5	4	3	2	2	1	3	5	4	2	3	3	5	1	2	74
maj	1	2	3	1	3	1	1	3	8	1	3	1	2	3	3	2	1	2	4	4	1	2	0	4	3	3	62
junij	2	1	4	1	3	3	3	3	1	3	1	1	2	5	2	5	1	3	1	3	3	1	1	3	2	2	60
julij	2	1	2	1	8	1	0	0	1	0	0	2	5	1	1	2	5	4	2	2	3	1	2	3	2	1	52
avgust	2	1	2	1	1	3	0	4	2	1	4	2	0	2	2	1	7	1	5	2	1	3	2	4	3	6	62
september	2	2	2	1	2	2	4	2	3	3	1	2	3	5	4	2	6	2	2	1	2	4	2	2	1	3	65
oktober	2	3	0	2	1	0	6	0	1	7	5	2	3	3	3	1	3	2	0	6	4	2	2	5	1	5	69
november	2	4	3	3	3	2	2	1	2	2	4	9	4	1	2	1	1	1	3	2	4	3	0	1	2	4	66
december	2	5	2	4	2	1	3	6	1	2	2	4	4	3	4	3	2	2	3	5	5	2	4	7	2	2	82
skupaj	22	36	26	26	31	26	28	33	30	28	46	33	36	34	31	26	38	30	30	39	35	26	30	41	28	38	827

Grafikon 1: Število rojstev od 1875 do 1900.

našel nikogar, ki ne bi bil katoliške vere. Razmik med dnevom rojstva in krsta nam veliko pove o tedanjih verskih čustvih in predstavah. Otroci so bili večinoma krščeni že kar na dan rojstva, saj so ljudje verjeli, da nekrščeni ne morejo priti v nebesa. Obstaja tudi več primerov, ko je župnik zaradi smrtne nevarnosti otroka krstil takoj po rojstvu, le v prisotnosti babice in brez botrov. Mrtvorojene otroke so zapisovali posebej, saj niso bili krščeni. Predvsem v prvih petnajstih letih krsti na dan rojstva močno prevladujejo. Dokaj pogosto je bil otrok krščen naslednji dan, večji časovni razmiki so zelo redki. V zadnjem desetletju pregledanega obdobja pa postajajo časovni presledki med rojstvom in krstom vedno daljši in pogostejši. Tako je bil 23. avgusta 1898 rojen Ferdinand Marija Frančišek, ki je bil krščen šele 5. oktobra istega leta (njegov boter je bil, zanimivo, študent leposlovja).

So starši s krstom odlašali zaradi odsotnosti zelene-ga botra? To se zdi verjetno, vendar trend vsekakor nakazuje tudi na slabitev verskih čustev proti koncu stoletja.²⁰

Upadanje in naraščanje števila rojstev nam veliko pove o naraščanju ali padanju števila prebivalstva, posredno pa nas opozarja na boljše ali slabše življenjske razmere, saj je število spočetij in rojstev naraščalo z boljšimi gospodarskimi razmerami in obratno. Iz tabele je razvidno, da je bilo število rojstev od 1875 do 1900 precej konstantno. Skupaj je bilo v 25 letih v batujski župniji rojenih 827 otrok, povprečno se jih je letno rodilo 31,8. Vrh je bil dosežen leta 1885, ko je bilo 46 novorojencev, dno pa leta 1875, ko je bilo le 22 rojstev. Povprečno je rodnost počasi naraščala. Tako je bilo v prvih dvanajstih letih povprečno rojenih 30,4 otroka letno, v zadnjih dvanajstih pa že 32,8 otroka.

¹⁹ Prav tam.²⁰ ŽAB, Krstna knjiga 1868–1925.

Grafikon 2: Razporeditev rojstev po mesecih.

Kot vidimo, rojstva niso bila enakomerno razporejena skozi celotno leto. Opazimo lahko dva vrhunca. Prvi je bil v zimsko-pomladnih mesecih, torej februarja, marca in aprila. Takrat je bilo povprečno rojenih med 70 in 80 otrok. Drugi vrhunec pa so rojstva dosegla decembra, ko je bilo rojenih 82 otrok. Ti podatki se grobo skladajo s podatki, ki jih je Jelka Piškurić našla za Izansko približno stoletje prej. Na tem območju se je višek rojstev pojavil januarja, nato pa je število padalo do junija, ko je začelo zopet naraščati in doseglo vrhunec oktobra, novembra in decembra.²¹ V batujski župniji je število dno doseglo julija, novembra pa je bilo nižje kot oktobra, vendar so odstopanja majhna in skladna s pričakovanji.

Tu se kar samo postavlja vprašanje, zakaj rojstva niso enakomerno porazdeljena skozi vse leto. Ljudje tedanjega časa seveda niso poznali sodobnih kontracepcijskih sredstev in metod, vendar to ne pomeni, da niso uravnavali števila rojstev. Na velikost družine so vplivali starost mladoporočencev ob vstopu v zakon, predporodni in medporodni interval ter trajanje zakona.²² Glede na razporeditev rojstev po mesecih, ki se precej dobro ujema s podatki za Izansko stoletje prej, lahko upravičeno sklepamo, da so ljudje vsaj delno uravnavali tudi mesečno število rojstev oziroma spočetij. Vroči poletni meseci, ko je bilo največ dela na polju, so bili najmanj primerni za rojevanje. Nasprotno so bile v zimskih mesecih razmere ugodnejše, saj je bilo takrat najmanj zunanjih opravil. Matere so takrat lahko ostale v hišah ter skrbele za novorojence. Zgornji podatki iz Župnije Batuje se, grobo gledano, z omenjeno teorijo lepo skladajo, saj je bilo daleč najmanj rojstev prav junija, julija in avgusta.

Nezakonski otroci

Po odloku iz leta 1770 duhovniki niso smeli vpisovati imena in priimka nezakonskega očeta v matično knjigo, razen če oče tega ni zahteval. Pogosto so za nezakonske otroke vodili posebne knjige, t. i. »liber arcanus«, ali so v matičnih knjigah zanje vodili poseben oddelek. Patenta iz leta 1784 in 1787 sta to spremenila in določila, da se vse otroke vpisuje v običajne krstne knjige. Očeta so smeli vpisati šele tedaj, če so duhovnik in botri potrdili, da je oče prisoten in je sam priznal očetovstvo. Mati njegovega imena ni bila dolžna navesti.²³

V batujski župniji so v obdobju, ki ga zajema raziskava, v krstne knjige nezakonske otroke vpisovali skladno z zgoraj navedenimi navodili skupaj z zakonskimi. Nisem zasledil, da bi kdo izmed njih, skladno z dandanes razširjenimi predstavami, dobil nenavadno ali zaničljivo ime. Nasploh je bilo nezakonskih otrok malo, v številnih letih sploh nobenega, v drugih le eden do dva. Podatki o očetu so vpisani le v enem primeru, ko sta identiteto potrdili tudi dve priči. Skupno sem v 25 letih naštel le 12 nezakonskih otrok, kar predstavlja 1,4% vseh rojenih.²⁴ Nizko število nezakonskih otrok vsekakor kaže na to, da so župljani Batuj zakonsko zvezo večinoma spoštovali. Tudi posamezni primeri nakazujejo, da so nezakonske otroke imele predvsem ženske, ki so si kruh služile izven vasi. Tako je bil na primer leta 1880 rojen mrtev nezakonski otrok, pri materi je župnik dopisal »vagans Tergesti«. Sklepamo lahko, da je šlo za služkinjo, ki je delala v Trstu in tam tudi zanosila.²⁵

²¹ Piškurić, Prebivalstvo na Izanskem, str. 4.

²² Prav tam, str. 5.

²³ Prav tam.

²⁴ ŽAB, Krstna knjiga 1868–1925.

²⁵ ŽAB, Krstna knjiga 1880.

Botri in poklici

Krstne knjige nam poleg podatkov o krščencih in starših ponujajo tudi podatke o botrih. Izbira botrov je bila podvržena natančni presoji, saj je bila botrova dolžnost, da bo krščenca tudi v prihodnosti varoval in podpiral. Poleg tega je izbira botra trajno povezala obe družini. Zato je družina pri izbiri botrov upoštevala družbeni položaj in ugled, ki so ga ti imeli znotraj skupnosti. Logično je, da so se trudili najti botre iz pomembnejših in bogatejših družin ter si tako okrepiti družbeni položaj v vaški skupnosti. Izbira botra je celo tako pridobila na pomenu, da je Cerkev skrbelo, da ne bi izbira in sklepanje družinskih zavezništev zasenčila pomena samega zakramenta. Številni duhovniki so zato botrstvu nasprotovali in ga celo označevali kot škodljivega. Kljub temu pa naj ti poskusi ne bi imeli večjega uspeha in

izbira botrov je ostala zelo pomemben del krstnega obreda.²⁶

Botra sta bila običajno dva, moški in ženska. Obstajajo pa tudi primeri, ko je otrok imel celo tri botre. V drugih primerih je župnik otroka krstil kar brez prisotnosti botrov, ker je bil otrok v smrtni nevarnosti.²⁷

Zelo dragocen vir informacij so podatki o stanu oziroma poklicu botrov, ki so redno dodani njihovi imenoma. Ti podatki nam vsaj deloma odstirajo stanovsko oziroma socialno sliko batujskega okolja proti koncu 19. stoletja, čeprav jih smemo uporabljati le ob upoštevanju nekaterih predpogojev. Najprej moramo vedeti, da so si ljudje raje izbirali predvsem socialno in ekonomsko boljše stoječe botre, ki so zato nadpovprečno zastopani. Poleg tega so se številni botri večkrat ponovili. Pregled in primerjava poklicev botrov v prvih in zadnjih petih letih obravnavanega obdobja ponujata naslednje rezultate:²⁸

Grafikon 3: Poklici botrov od 1875 do 1880.

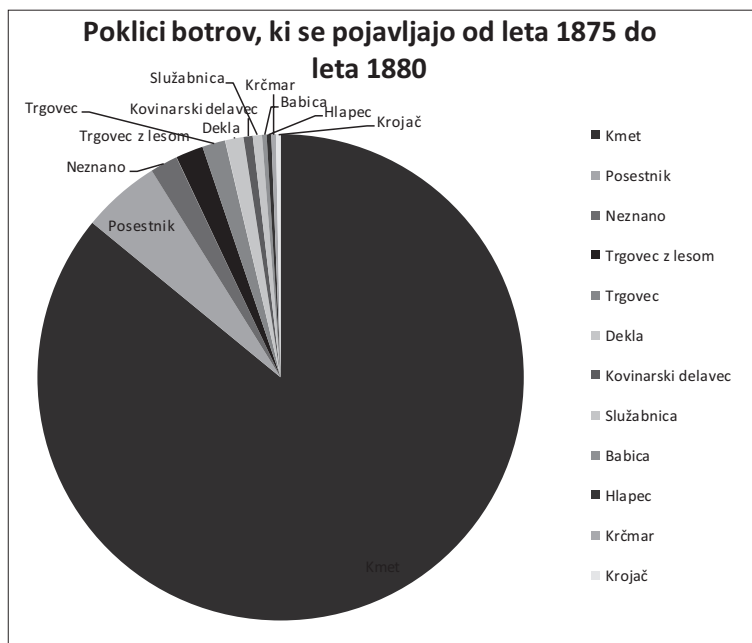

Tabela 6: Poklici botrov od 1875 do 1880.

Poklici	Št. zaposlenih
Kmet	281
Posestnik	17
Neznano	6
Trgovec z lesom	6
Trgovec	5
Dekla	4
Kovinarski delavec	2
Služabnica	2
Babica	1
Hlapec	1
Krčmar	1
Krojač	1

²⁶ Verginella, *Družina v Dolini*, str. 18.

²⁷ ŽAB, Krstna knjiga 1868–1925.

²⁸ ŽAB, Krstna knjiga 1868–1925.

Grafikon 4: Poklici botrov od 1895 do 1900.

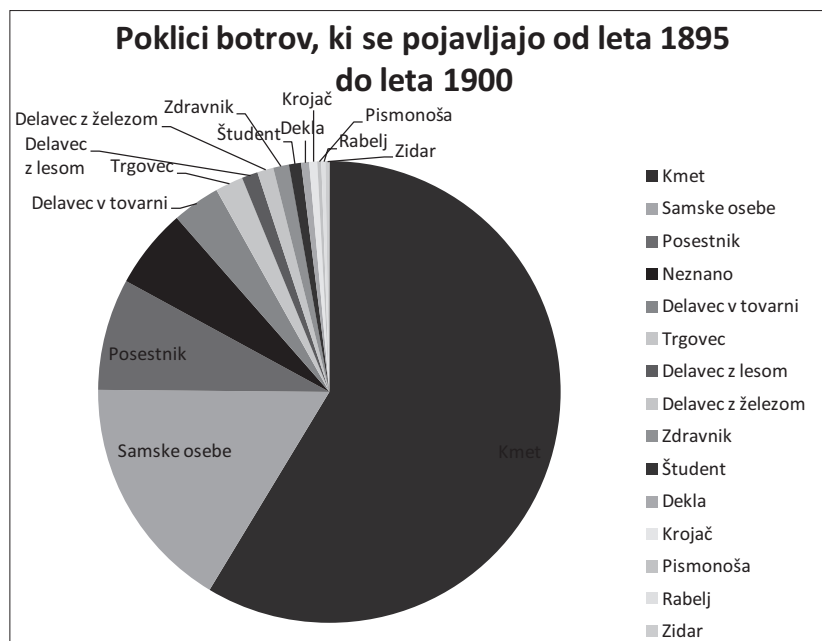

Tabela 7: Poklici botrov od 1895 do 1900.

Poklic	Št. zaposlenih
Kmet	210
Samske osebe	59
Posestnik	28
Neznano	20
Delavec v tovarni	12
Trgovec	7
Delavec z lesom	4
Delavec z železom	4
Zdravnik	4
Študent	3
Dekla	2
Krojač	2
Pismonoša	1
Rabelj	1
Zidar	1

Podatki pričakovano kažejo prevlado kmetov. Posebej v prvem petletju je ta izredno izrazita. Žal zapisovalci niso razlikovali med različnimi premoženjskimi skupinami kmetov (kajžarji, kmetje s celo kmetijo itd.) ter so vse preprosto označili kot »rusticus«. Na drugem mestu so posestniki, ki so verjetno nadpovprečno zastopani glede na njihovo število, saj so bili zaradi visokega družbenega položaja in vpliva zaželeni botri. Delavci niso vedno jasno označeni; večkrat so jasno opredeljeni kot kovinarski delavci (»fab. ferr.«), ki so delali v poljedelski tovarni pod Batujami, drugač le splošno kot delavci. Verjetno so v številnih primerih mišljeni isti, vendar sta zaradi večje jasnosti obe kategoriji pisani posebej.

Pri primerjavi obeh petletij zmedo povzroči vpe-

ljava nove kategorije »samskih« (»coelebs«) v zadnjem obdobju. S tem je župnik verjetno označeval vse, ki še niso bili poročeni in niso imeli lastne posesti ali poklica. Verjetno bi jih lahko velik del prišteli h kmetom, saj so gotovo v veliki meri delali na kmetijah svojih staršev. Tako bi velik padec deleža kmetov med botri, ki ga opazimo na drugem grafikonu, postal nekoliko manjši, vendar kljub temu še vedno opazen. Iz podatkov je jasno razvidno, da so se poklici proti koncu stoletja vedno bolj diferencirali. Pojavili so se novi poklici (pismonoša, zidar, zdravnik), kar trikrat so bili botri tudi študenti. Število različnih delavcev pa se je povečalo.

Poleg samih poklicev je zapisovalec pogosto navedel tudi druge podatke, ki nam obogatijo sliko o življenju v batujski župniji. Tako je bila na primer leta 1882 botra otroku neka Katarina Pišot, ki jo je župnik označil kot »ancilla in Kairo«, torej služkinjo v Kairu. Žene iz batujske župnije so si tako že v osemdesetih letih 19. stoletja kruh služile tudi v daljnem Egiptu. Še eno aleksandrino najdemo leta 1885, ko je kot botra ponovno napisana služkinja iz Aleksandrije, ki pa jo je v odsotnosti nadomeščala babica Jožefa Pirjevec.²⁹

Precejšnje število delavcev, predvsem kovinarjev, morda deluje nekoliko presenetljivo, saj Batuje in Selo ležita precej daleč od večjih mestnih središč. Odgovor na to vprašanje ponuja poljedelska tovarna tik pod Batujami. Batuje so se namreč od številnih drugih vasi v Vipavski dolini razlikovale predvsem po tem, da so bile v bližini industrijskega obrata, kjer so izdelovali poljedelsko orodje. Ustanovitelj tega

²⁹ ŽAB, Krstna knjiga 1868–1925.

obrata je bil podjetnik Karel Mulitsch, ki si je bogate izkušnje nabral v jeseniški železarni. V iskanju novih poslovnih priložnosti je sklenil izkoristiti vodno silo potokov in reke Vipave. Prvo kovačijo je postavil leta 1850 v Peklu pri Dornberku. Posel mu je šel dobro in pet let kasneje je postavil še eno kovačijo v Vrtovinu, za katero je dal regulirati potok. Nato je leta 1876 kupil še star mlin ob reki Vipavi pod Batujami in ga preuredil v kovačijo, ki jo je opremil z več kladivi in drugimi stroji na vodni pogon. Posebej dobro sta se razvijala obrata v Batujah in Vrtovinu, kjer so začeli izdelovati ročno poljedelsko in zidarsko orodje v velikih količinah. Orodje se je prodajalo čez meje Goriške v Istro, Dalmacijo, Bosno in Hercegovino ter globlje na Balkan. Karel Mulitsch je umrl leta 1883 in nasledil ga je sin Jožef, ki je dal leta 1895 k vodnim kolesom umestiti turbino, ki je precej povečala proizvodnjo. Ker mu je primanjkovalo delovne sile, je vabil številne delavce iz Italije, kar pojasni na prvi pogled presenetljivo prisotnost italijanskih priimkov in imen v matičnih knjigah.³⁰

Oglejmo si nekaj primerov prisotnosti italijanskih delavcev, kot nam jih podajajo matične knjige, ki pojasnjujejo tudi večji delež ljudi v Batujah, katerih pogovorni jezik ni bil slovenski. Tak primer je 1. aprila 1878 rojena in pet dni pozneje krščena Alojzija, hčerka Giovannija Rossija, doma iz kraja Seghe die Velo pri Vicenzi. Rossi je označen kot »magister fabr. ferr.«, kar kaže na to, da je imel vodstveno funkcijo v tovarni pod Batujami. Njegova družina ni vpisana v Status animarum, kar nakazuje na to, da so tu živeli le krajši čas kot podnajemniki. Istega leta je bil v Batujah rojen tudi Viktor Spagnolo, sin Pietra Spagnola, prav tako iz Seghe die Velo. Pietro je bil delavec v tovarni, morda je v Batuje prišel po posredovanju svojega rojaka Giovannija. Italijanski delavci so se v Vipavski dolini dobro znašli in se tudi poročali z domačinkami. Dominik Spagnolo, sin zgoraj omenjenega Pietra, je bil tako poročen z Jožefo Saksida, doma iz sosednjih Zalošč pri Dornberku, živel pa je v Batujah. Dne 13. septembra 1895 se jima je rodila hčerka Marija Margerita. Druga italijanska družina, ki jo srečamo, so bili Gaspardovi, ki so živeli v delavski hiši št. 88 v Batujah (v lasti tovarnarja Mulitscha). Giuseppeju Mariji Gaspardu in Elizabeti Spagnolo se je v Batujah rodilo pet otrok, od katerih pa nihče ni ostal v Batujah. Dva sinova sta se preselila v Trst in se tam poročila, ena hčerka se je poročila v Dornberk, tretji sin je padel med prvo svetovno vojno v Italiji, zadnji pa ni preživel prvega leta otroštva. Družina se je po prvi svetovni vojni odselila v Videm.³¹

Poroka

S poroko sta si ženin in nevesta obljubila zvestobo, prišlo je do začetka nove družine. Ta nova skupnost je močnejše povezala tudi širši družini ženina in neveste ter bila pomembna za celotno vaško skupnost. Takratna družba, ki se je morala vsakodnevno boriti za preživetje, si namreč ni mogla privoščiti nenadzorovanega sklepanja zakonskih zvez, saj bi te lahko ogrozile optimalen razpored obdelovalne zemlje in drugih dobrin, ki je omogočal preživetje celotne skupnosti. Poleg čustvenih vezi med mlado-poročencema, ki jih seveda vnaprej ne moremo izključiti, se je zakonska zveza vedno prepletala tudi z gospodarskimi interesi. Kje je bila meja med temi interesnimi polji, je sicer težko reči. Težko je tudi razbrati, do kam je segala oblast staršev pri izbiri bodočega življenjskega partnerja. Vpliv staršev je bil vsekakor odločilen predvsem v primerih, ko je šlo za poroko mladoletnih oseb. Te so za sklenitev zakonske zveze namreč potrebovale soglasje staršev. Tudi nasploh lahko sklepamo, da se je v kmečki družbi le malo otrok upiralo volji staršev, saj bi brez družinskih dobrin, dediščine in dote le težko preživeli.³²

Poročne knjige, kjer so bile zapisane vse poroke, ki so bile sklenjene v župniji, nam na ta vprašanja ne dajo veliko odgovorov. V tabelarični obliki nam namreč ponujajo le podatke o letu in datumu sklenitve zakonske zveze, osebnih podatkih obeh mladoporočencev (imenu in priimku, kraju bivališča, hišni številki, poklicu, verski pripadnosti, starosti in stanu), starših ženina in neveste, pričah, dokumentih, potrebnih za poroko, ter o duhovniku, ki je opravil obred.³³

Skupaj je bilo v petindvajsetih letih v Župniji Batuje sklenjenih 143 zakonskih zvez. Kot vidimo iz grafikona št. 6, je število med leti precej nihalo. Največ porok, kar 10, je bilo sklenjenih leta 1884, najmanj, le 2, pa leta 1896. Povprečno je bilo vsako leto sklenjenih 5,5 zakonske zveze. Število porok je predvsem posledica boljših ali slabših življenjskih razmer, a tudi številnih drugih dejavnikov (na primer osebnih čustvenih vzrokov, števila za poroko godnih deklet in fantov, števila vdov in vdovcev, ki so iskali novega življenjskega partnerja itd.).

Poroke so se sklepale po določenem vzorcu. Obstajala so usklajena obdobja za sklepanje porok. V katoliških deželah ni bilo porok v času velikonočnega posta, ponekod pa tudi ne v času adventnega posta. Ljudje so se najpogosteje poročali, ko ni bilo verskih prepovedi in v predahu med poljskimi opravili.³⁴

Podatki iz Batuj to sliko povsem potrjujejo. Iz grafikona izrazito izstopata mesec februar, ko je bilo sklenjenih kar 61 porok, in november, ko jih je bilo sklenjenih 37. Niti ene poroke ni bilo sklenjene v

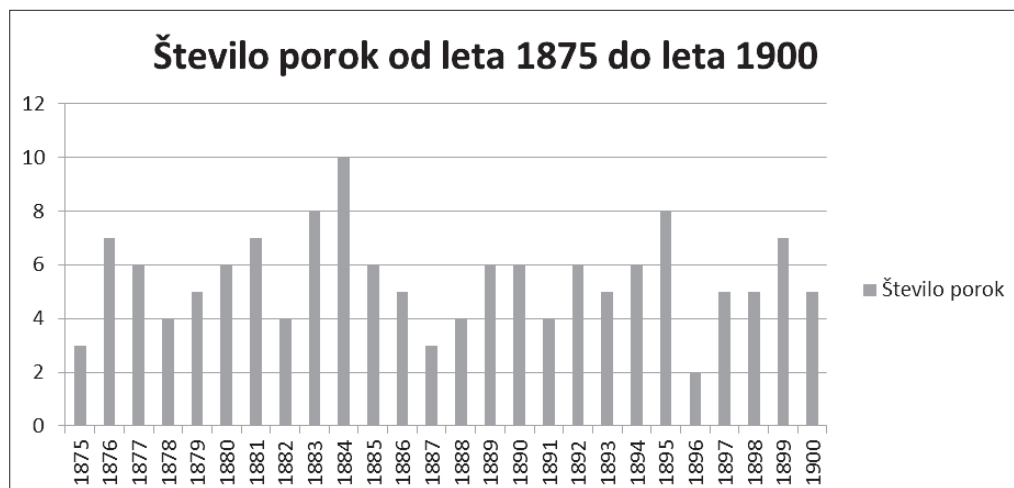
³⁰ 100 let tovarne, str. 207–209.

³¹ ŽAB, Status animarum 2.

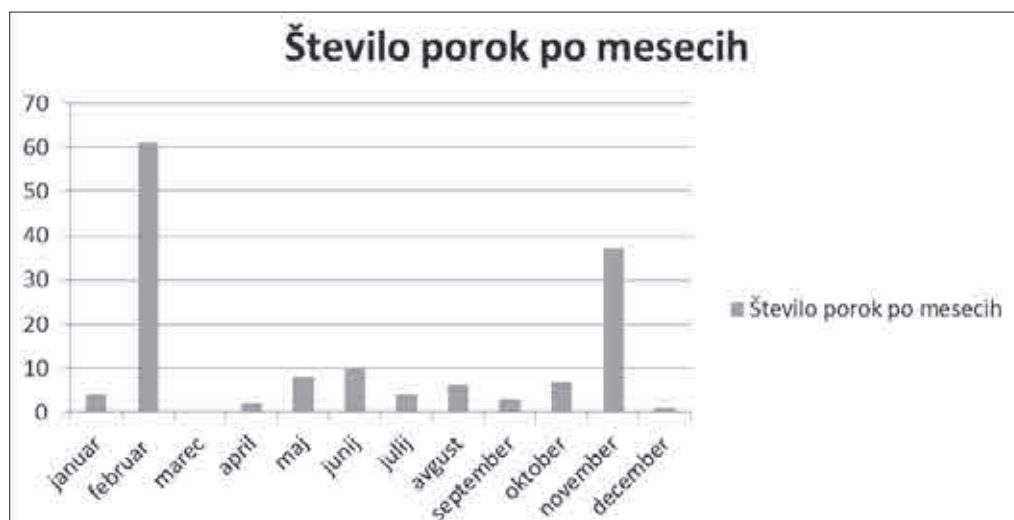
³² Verginella, *Družina v Dolini*, str. 20–21.

³³ ŽAB, Poročna knjiga 1868–1925.

³⁴ Piškurič, *Prebivalstvo na Izanskem*, str. 10.

Grafikon 5: Število porok od leta 1875 do 1900.³⁵

Grafikon 6: Razporeditev porok od 1875 do 1900 po mesecih.

marcu, času posta pred veliko nočjo. Če te podatke primerjamo z Izansko približno stoletje prej, odstopa predvsem mesec november, ko je bilo v Batujah sklenjenih veliko več zakonskih zvez, precej manj pa jih je bilo januarja.³⁶

Povprečna starost ženinov je bila 32,2 leta, nevest pa 26,4 leta. Pri tem moramo upoštevati, da se je v tem času ponovno poročilo 27 vdovcev in 9 vdov, ki povprečno starost nekoliko dvignejo, saj so se številni ponovno poročali v visoki starosti. Tako se je na primer oktobra 1882 63-letni vdovec poročil s 53-letno vdovo, avgusta 1887 pa 58-letni vdovec s 63-letno vdovo.³⁷ Sklepamo lahko, da je šlo pri teh zakonih predvsem za izboljšanje gospodarskega položaja. Vidimo, da se je ponovno poročilo veliko več vdovcev

kot vdov, kar nakazuje, da je ovdovelo veliko več mož kot žensk. To lahko pripišemo predvsem veliki smrtnosti žensk med porodom.

Če izločimo ponovno poročene vdovce in vdove, je bila povprečna starost ženinov pri prvem vstopu v zakon 29,9 leta, povprečna starost nevest pa 25 let. Povprečna starost ponovno poročenega vdovca je bila 41,6 leta, vdove pa 46,2 leta. Vidimo torej, da so se moški povprečno poročali štiri leta kasneje kot ženske, predvsem pa, da starost pri prvem vstopu v zakon ni bila nizka. Razširjeno mnenje, da so se ljudje včasih poročali zelo mladi, podatki popolnoma zavračajo. Najmlajši par se je poročil februarja 1881, ženin je imel 22, nevesta pa 21 let. Oba sta za poroko potrebovala dovoljenje staršev.³⁸

Končno si še pogledjmo, kam so se poročali prebivalci Batuj in Sela oziroma kje so si našli življenj-

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ ŽAB, Poročna knjiga 1868–1925.

³⁸ ŽAB, Poročna knjiga 1881.

ske partnerje. Ti podatki nam zgovorno pričajo o mobilnosti takratnega prebivalstva. Pričakovano si je največ župljanov našlo partnerje v domači župniji. Izmed 143 sklenjenih zakonskih zvez jih je bilo kar 83 takih, kjer sta bila oba partnerja iz Batuj oziroma Sela. Ostali so se za primernimi življenjskimi sopotniki ozirali predvsem v bližnjih vaseh, našel pa sem tudi nekaj zelo zanimivih možitev. Tako se je na primer neka Batujka poročila celo na Dolenjsko v Žužemberk, italijanski delavci, ki so delali v batujski tovarni poljedelskega orodja, pa so si žene našli v Italiji. V Batuje sta se poročili prebivalci vasi San Paolo di Piave iz bližine Trevisa ter Paderno di Udine pri Vidmu, neki italijanski delavec, rojen že v Batujah, pa si je ženo našel v Vicenzi. Drugi kraji, kjer so si župljani Batuj našli življenjske sopotnike, so: Rihemberk, Malovše, Velike Zablje, Krmin, Črniče, Gojače, Osek, Mačkovec, Svino, Dornberk, Trst, Renče, Bilje, Gorica, Preserje, Zalošče, Prvačina, Šempas, Brje, Dobravljje, Šturje, Vogrsko in Cesta.³⁹ Vidimo, da so se prebivalci Batuj in Sela poročali predvsem s prebivalci vasi iz spodnje in srednje Vipavske doline. Nekoliko preseneča, da ni bilo nikogar, ki bi si partnerja poiskal više od Ajdovščine oziroma Šturij, kjer je po Hublju potekala deželna meja med Goriško in Kranjsko. Je pa bilo več porok v Trst, kar kaže na redne stike s tem velenjem. Na splošno lahko torej rečemo, da mobilnost prebivalstva v zvezi z iskanjem poročnih partnerjev ni bila nizka. Večina porok se je sicer resda sklepala v domači župniji, vendar so si župljani Batuj primerne življenjske sopotnike iskali po vsej spodnji Vipavski dolini ter celo v drugih kronovinah dvojne monarhije.

Smrt in pogreb

S pokopom oziroma pogrebnim obredom so se družinski člani poslovili od umrlega. Slovo od pokojnika je bilo v tradicionalnem svetu kolektivna zadeva, kjer so člani občestva pokojnemu poskušali zagotoviti srečen prehod v onostranstvo in preprečiti njegovo vračanje v zemeljski svet. Pogrebni obred je tudi krepil socialno kohezivnost skupnosti, ki jo je z nasilnim posegom ogrozila smrt.⁴⁰

Nihanje števila smrti je bilo odvisno od številnih dejavnikov. Najpomembnejšo vlogo so odigrale razmere v gospodarstvu oziroma kmetijstvu, ki posledično vplivajo na količino hrane in drugih življenjskih dobrin, upoštevati pa moramo tudi nalezljive bolezni, naravne nesreče, vojne, lakote ipd. Ti dejavniki lahko, če delujejo istočasno, povzročijo prave demografske katastrofe, ki se kažejo v močno povečanem številu umrlih.⁴¹

Tudi mrliške knjige batujске župnije so dobro

ohranjene. Pisane so v latinščini, zajemajo pa naslednje rubrike: ime in priimek umrlega, starost, dan, mesec in leto smrti, pokojnikovo hišno številko, vzrok smrti ter ime duhovnika, ki je opravil pogrebni obred.⁴²

Iz tabele lahko razberemo, da je v petindvajsetih letih v Župniji Batuje preminulo 621 ljudi. Če to primerjamo s številom rojstev, to je 827, vidimo, da je župnija v tem času doživela močan pozitiven naravni prirastek. Rodilo se je kar 206 oseb več, kot jih je umrlo. Natančneje si oglejmo še razporeditev smrti po posameznih letih.

Tabela 8: Število smrti od leta 1875 do 1900.⁴³

Leto	Št. umrlih	Leto	Št. umrlih
1875	34	1888	23
1876	14	1889	14
1877	19	1890	23
1878	29	1891	21
1879	23	1892	16
1880	17	1893	33
1881	28	1894	23
1882	25	1895	32
1883	35	1896	22
1884	21	1897	23
1885	44	1898	19
1886	23	1899	18
1887	15	1900	27
Skupaj umrlih		620	

Kot je razvidno iz grafikona, je število smrti med posameznimi leti precej variiralo. Največ ljudi je umrlo leta 1885, kar 44. Nasprotno je v letih 1876 in 1889 umrlo le 14 prebivalcev. Povprečno letno število smrti je bilo 23,9, povprečna starost umrlega pa je bila le 24,7 leta. Na tako nizko povprečno življenjsko dobo je vplivala predvsem velika smrtnost otrok. Med vsemi umrlimi v tem časovnem obdobju je bilo namreč kar 222 otrok, ki še niso dopolnili enega leta. Če to primerjamo s številom rojenih, vidimo, da je kar 26,8 % vseh novorojenih umrlo pred dopolnjenim prvim letom starosti. Tudi kasneje je smrtnost otrok ostala visoka, čeprav je bilo najbolj kritično prav prvo leto. Do dopolnjenega desetega leta je namreč umrlo še 126 otrok. Skupno tako otroci, stari do 10 let, predstavljajo več kot polovico vseh umrlih. Otroke so pokončevale številne nalezljive bolezni, pogosto pa je župnik kot vzrok smrti napisal »debilitas« ali »debilitas matris«, torej izčrpanost otroka ali matere, ki je bila verjetno posledica nezadostne prehrane in neustreznih bivanjskih pogojev. Če izvezemo otroke, ki niso dopolnili enega leta, se povprečna življenjska doba poviša na 38,5 leta, če pa izvezemo otroke do desetega leta, se povprečna življenjska doba poviša na

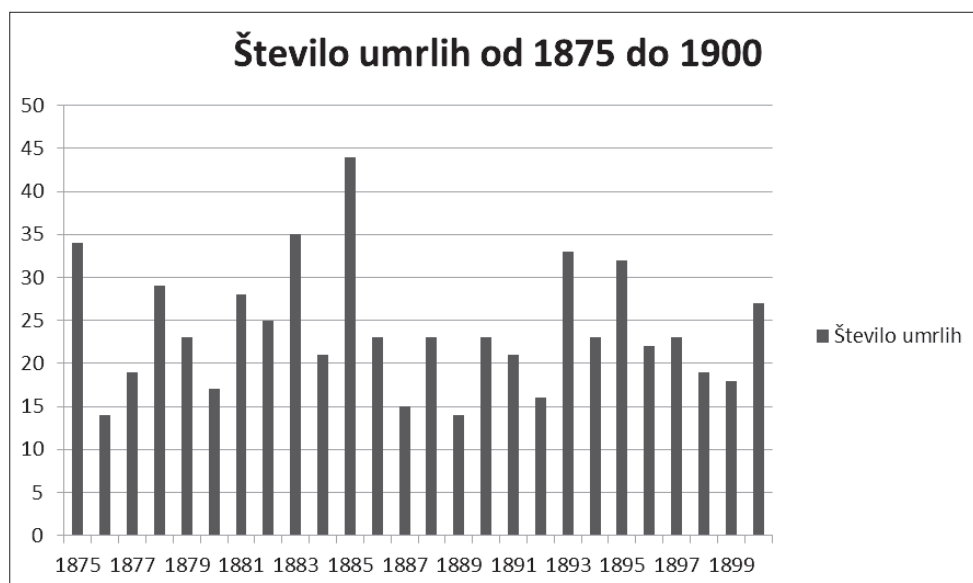
³⁹ ŽAB, Poročna knjiga 1868–1925.

⁴⁰ Verginella, *Družina v Dolini*, str. 41.

⁴¹ Piškurić, *Prebivalstvo na Izanskem*, str. 11.

⁴² ŽAB, Mrliška knjiga 1868–1905.

⁴³ Prav tam.

Grafikon 7: Razporeditev smrti od 1875 do 1900.⁴⁴

54,5 leta. Najstarejši umrli v tem četrtletju je dočakal častitljivih 91 let.⁴⁵

Žal nam matične knjige neposredno ne ponujajo podatkov o gospodarskih razmerah, vremenskih značilnostih ter naravnih nesrečah, ki so odločilno vplivale na stopnjo mortalitete. V matičnih knjigah sicer obstaja rubrika za vzrok smrti, ki pa ni popolnoma zanesljiva, saj so jo izpolnjevali vsakokratni župniki, ki niso bili izučeni zdravniki. V batujski mrliški knjigi sem našel te vzroke smrti: astma, pljučnica, angina, kap, šibkost oziroma izčrpanost, sifilis, epilepsija, vnetje ledvic, črvi, kolika, tumor, vnetje živcev, kolera, tuberkuloza, starost, škrlatinka, kašelj, katar, večkrat pa je župnik napisal, da vzrok smrti ni znan. Našel sem tudi en podatek o utopitvi, ko je leta 1875 nekdo z mostu padel v reko Vipavo ter utonil. Dragoceni so predvsem podatki, ki poročajo o nalezljivih boleznih, kot sta bili na primer škrlatinka in kolera, saj nam ti veliko povedo o razširjenosti epidemij v 19. stoletju ter stopnjah smrtnosti, ki so jih povzročale. Prav tako nam o vsakdanjem življenju prebivalstva zgovorno pričajo podatki o številnih smrtih zaradi izčrpanosti oziroma pomanjkanja.⁴⁶

Sklep

Matične knjige batujске župnije iz zadnje četrtine 19. stoletja nam ponujajo dragocene podatke o času, ko se je tradicionalna kmečka družba znašla na prepihu modernejših družbenih vetrov. Razprava je skušala podati demografsko sliko Župnije Ba-

tuje in ugotoviti, v kolikšni meri se moderni pojavi (sekularizacija, večja mobilnost prebivalstva, razvoj industrije in obrti) konec 19. stoletja že pojavljajo v teh dveh vaseh sredi Vipavske doline. Matične knjige sicer o tem ne ponujajo neposrednih podatkov, vendar posredno kljub temu podajajo sliko o svetu, ki je še vedno vpet v tradicionalne okvire, a že doživlja prve vplive modernosti. Tradicionalnost se kaže predvsem v še vedno visoki stopnji rodnosti in smrtnosti (predvsem otrok), močnem verskem čustvanju, ki se kaže predvsem v velikem številu krstov na dan rojstva (čeprav to proti koncu stoletja postaja redkejša), ter nizkem številu nezakonskih otrok. Nasprotno lahko vplive industrijske družbe vidimo v aktivnem razvoju industrijskih obratov (v sami bližini Batuj!), povečanem številu industrijskih delavcev ter precejšnji mobilnosti prebivalstva (prihod delavcev iz severne Italije, odhodi župljanov iz Batuj v Trst, Gorico, Egipt). Ti procesi se pospešijo šele v zadnjem desetletju raziskovanega obdobja (od 1890 do 1900), ko je tudi število vaščanov prvič občutneje naraslo. Čeprav je bil naravni prirastek vseskozi pozitiven (v 25 letih se je rodilo približno 200 otrok več, kot je bilo smrti), je število prebivalstva do leta 1900 celo rahlo padalo. Očitno so bili naravni viri oziroma kmetijske površine popolnoma zasedene, presežek prebivalstva pa se je moral izseljevati. Šele z večjim razvojem industrijskih obratov, ki so ponujali novo možnost zaslužka in s tem preživetja, je prebivalstvo začelo naraščati, prihajati so začeli tudi tuji iskalci zaposlitve, predvsem iz Italije, kar se v popisih prebivalstva kaže kot manjši delež prebivalstva s slovenskim pogovornim jezikom.

⁴⁴ ŽAB, Mrliška knjiga 1868–1905.

⁴⁵ ŽAB, Mrliška knjiga 1868–1905.

⁴⁶ ŽAB, Mrliška knjiga 1868–1905.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

ŽAB – Župnijski arhiv Batuje
 Krstna knjiga 1868–1925.
 Mrliška knjiga 1868–1905.
 Poročna knjiga 1868–1925.
 Status animarum 2.

LITERATURA

- 100 let tovarne poljedelskega orodja Batuje. *Batuje: izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Batuje* (ur. Slavica Plahuta). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005, str. 207–209.
- Batujski duhovniki. *Batuje: izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Batuje* (ur. Slavica Plahuta). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005, str. 173–175.
- Blaznik, Pavle et al.: Kolonizacija in populacija. *Gošpodarska in družbena zgodovina Slovencev* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 34–39.
- Kociancič, Štefan: Župnija Batuje: izvleček iz *Folium Periodicum Archidioeceseos Goritiensis 1882. Batuje: izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Batuje* (ur. Slavica Plahuta). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005, str. 13–35.
- Leksikon občin za avstrijsko-ilirsko Primorje*. Dunaj: Cesarsko kraljeva dvorna in državna tiskarna, 1906.
- Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien*. Wien, 1873.
- Piškuric, Jelka: Prebivalstvo na Izanskem skozi matične knjige. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 50, 2002, št. 1, str. 1–16.
- Plahuta, Slavica: Batuje – sprehod skozi batujsko preteklost. *Batuje: izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Batuje* (ur. Slavica Plahuta). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005, str. 7–12.
- Special Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes*. Wien: Alfred Hölder, 1894.
- Special-Orts-Repertorium von Küstenlande*. Wien: Alfred Hölder, 1885.
- Sto let tovarne poljedelskega orodja Batuje. *Batuje: izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Batuje* (ur. Slavica Plahuta). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005, str. 207–215.
- Verginella, Marta: *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1990.
- Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I*. Ljubljana, 1972.

S U M M A R Y

Inhabitants of the Parish of Batuje according to birth registers in the last quarter of the 19th century

The discussion offers a demographic image of the Parish of Batuje in the last quarter of the 19th century, encompassing the villages of Batuje and Selo. The said settlements are situated in the central Vipava Valley between the slopes of Čaven and the Vipava River. Due to the favourable climate and its important strategic position, the area was already settled in Antiquity, which is also evident from a multitude of archaeological finds.

In terms of ecclesiastical administration, the village of Batuje was an independent chaplaincy from 1786 onwards and in 1857 it established a parish which also incorporated the neighbouring village of Selo. Since the Josephine Era and until the end of the Second World War, the Church also managed civil registers at the behest of the state, which are now an indispensable source for the research on demographic history. All civil registers for the 19th century have been very well preserved at the Parish of Batuje and are kept in the parish archives.

In the second half of the 19th century, the life of the peasant population was still firmly embedded in traditional norms determined by the natural cycles as well as the influence of the Catholic Church. The traditionalism of peasant life is primarily evident from the high birth rate and a small share of illegitimate children. The birth rate throughout exceeded the death rate and the distribution of births over the year followed the seasons – the highest number of children were born in spring and December, when women had the least work in the field. Civil registers also provide data on the occupations of godfathers, where the initial, almost total prevalence of peasants began to give way to other occupations at the end of the century. There was an ever increasing share of workers due to the newly established factory of agricultural equipment near the village of Batuje. The factory also attracted workers from northern Italy, who had no difficulties adapting and also married local girls.

The death rate was high as well, with the average age of death at only 24.7 years. This was above all the result of a high percentage of toddlers who succumbed to numerous infectious diseases, as well as poor hygienic conditions and general shortage. The number of deaths varied considerably between years, testifying to a major vulnerability of the population to infectious diseases and natural disasters.

The number of marriages depended strongly on

the economic situation, but also other factors (including, e.g. personal emotional reasons, the number of girls and boys eligible for marriage, the number of widows and widowers looking for a new partner, etc.). There were periods specifically designated for marriage making, in accordance with the Catholic calendar. A vast majority of marriages were thus made in February and November, while none in March, during the fasting period before Easter.

Despite the fact that the parish life was firmly

embedded in traditional norms, the first traces of modernity or industrialisation may be detected at the end of the 19th century. These are evident above all from the development of industrial plants that attracted foreign workers. The latter also led to the increase of population, which had until then constantly stagnated, despite the positive natural growth. Before that, the excess population was compelled to emigrate, which is demonstrated also by the mentions of maids in Egypt and Trieste.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Koman M.
305-055.2(497.1)"193"

Prejeto: 12. 11. 2013

Mateja Ratejdr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mratej@zrc-sazu.si

Samotarka Manica Koman – javna podoba slovenske pisateljice, pesnice in publicistke v tridesetih letih 20. stoletja

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku ukvarja z javno podobo slovenske pisateljice, pesnice in publicistke Manice Koman, ki je bila v tridesetih letih 20. stoletja prepoznaven obraz med avtorji slovenske pisane besede. Pri tem ugotavlja, da so glavne takte pisateljčine uveljavitve tedaj dajale tiste slovenske ženske, ki so svoja imena zastavile za doseganje ženske enakopravnosti, hkrati pa se je podoba Manice Koman prilegala tudi patriarhalnemu modelu zveste, preproste in neambiciozne ženske. Kot vrh kanonizacije pisateljčinega imena lahko štejemo uvrstitev v Slovenski biografski leksikon, tudi zato, ker je geslo zanj napisal moški. Po drugi svetovni vojni, ko so bile ženske v Sloveniji pravno izenačene z moškimi, za ženski simbol samoniklosti, kakršnega je utelešalo življenje Manice Koman, ni bilo več potrebe.

KLJUČNE BESEDE

Kraljevina Jugoslavija, Manica Koman, biografije, zgodovina mentalitet, študije spolov

ABSTRACT

MANICA KOMAN, THE ANCHORESS – THE PUBLIC IMAGE OF A SLOVENIAN WRITER, POETESS AND PUBLICIST IN THE 1930S

The authoress of this paper focuses on the public image of the Slovenian writer, poetess and publicist Manica Koman, a recognisable face among Slovenian writers in the 1930s. In doing so, she concludes that the writer's recognition rested firmly on Slovenian women who staked their names on the accomplishment of women's equality. On the other hand, the image of Manica Koman also fitted the patriarchal model of a loyal, modest and humble woman. The peak of Koman's canonisation may be represented by her inclusion in the Slovenian Biographical Lexicon, also because the entry pertaining to her was written by a man. After the Second World War, when women in Slovenia became legally equal to men, the symbol of women's originality embodied in the life of Manica Koman was no longer required.

KEY WORDS

Kingdom of Yugoslavia, Manica Koman, biographies, history of mentalities, gender studies

Manica Koman leta 1927 (vir: dLib.si, Digitalna knjižnica Slovenije).

Manica Koman se je rodila 4. avgusta 1880 kmečkim staršem v Vižmarjah pri Ljubljani. Po končanih štirih razredih ljudske šole v Sentvidu pri Ljubljani je po očetovi volji ostala na domači kmetiji, četudi se je navduševala nad književnostjo.¹ Že v šoli je učitelj Janko Žirovnik opazil njeno nadarjenost, sama pa je bila prepričana, da se je njena pesniška in pisateljska pot začela, ko je bila kot dekle priča mlekarški stavki v svoji vasi. Kmetje niso želeli ubogati dekreta ljubljanskega župana Ivana Hribarja o cenah mleka, zato so zaprli poti z vasi v mesto, a so hkrati v strahu, da se jim mleko ne skisa, z njim skrivaj pošiljali dekle v mesto. Manici se je zdel to sijajen dramaturški zaplet, sestavila je zabavljivo pesem, ki so jo kmalu poznali tako na vasi kot v mestu. Svoj nagajivi smisel za humor, ki je kazal na njeno prirojeno inteligenco, je pokazala še večkrat, denimo leta 1904, ko se je želela omožiti in je ženina iskala tako, da mu je na vaškem razpotju nastavila past. Vanjo se je ujel dihur, Manica pa je prigodo v prvi osebi ednine opisala v burki *Kako bi se rada omožila*.²

Zatrta sla po izobrazbi jo je osebno zaznamovala za vse življenje, hkrati pa je postalo ustvarjalno samorastništvo in samotarstvo temeljna premisa njene javne podobe v tridesetih letih 20. stoletja. Leta 1918 je takšno dikcijo začrtala sama, ko je izdala spomine na svoja mlada leta in jih nasloвила *Šopek samotarke*.

Vendar je v njih bolj kot o sebi pisala o ljudeh, ki so ji v otroštvu in mladosti križali pot. Jasno je pokazala, kakšen položaj namerava zavzemati kot opazovalka sočasnih ljudi, odnosov med njimi, običajev ipd.: sočuten in rahločuten, a vendar odmaknjen. S kirurško natančnostjo se je poglobljala v čutenja, hotenja, stiske in veselja ljudi, ki so jo obkrožali, ker se ni zmogla, znala ali hotela v svoja lastna. A vendar se je težko znebiti občutka, da je opisala prav svoj odnos z očetom, ko je opisovala ženitovanje sosedove Urške in razmislek njenega očeta: »Na drugi strani ga je pa zopet skrbelo, da bi mu Urška ne 'ostala', kar bi bilo za njega, uglednega kmeta, zelo neprijetno. Na kmetih dekle 'tako' ostati – ej, ljubi moji – to vam je sramota, prava sramota!«³ Kot kaže, se Manica Koman po tistem dihurskem ženinu ni več skušala poročiti. Bila je obremenjena z »usodo kmečkega dekleta«, ki se je bilo prisiljeno močiti po očetovi volji glede na ženinov materialni in socialni položaj.⁴

Prve sledi besedne nadarjenosti Manice Koman pa so se začele kazati že veliko prej, preden je izdala *Šopek samotarke*. V prvem desetletju novega stoletja je začela objavljati pesmi in črtice v *Slovenski gospodinjji*, nato je pred prvo svetovno vojno objavljala še v *Slovenskem narodu*, *Domovini*, *Slovenskem domu*, *Grudi*, *Kmetijskem listu*, *Slovenskem braniku*, *Ženskem svetu* itd.⁵ Tedanjo samopodobo Manice Koman, ki je nihala med osebnim ponosom in pogumom ter podrejanjem družbenim konvencijam, nekoliko ilustrira prispevek v *Slovenski gospodinjji* iz leta 1909, ko je kot skoraj tridesetletna opisovala svoj in prijateljičin prvi obisk ljubljanske kavarne. Sama se je ob bolj izobrazbeni in lepše opravljeni ter bolj »fini« prijateljici čutila manjvredno, a se vsiljenim družbenim predsodkom le ni uklonila, temveč je pogumno zakorakala skozi vrata uglednega mestnega stičišča. Tam je iz natakajarja celo brila norce in jo nato skupaj s prijateljico popihala pred morebitnim policijskim zaslišanjem.⁶

Kaj si je mislila o očetovi odločitvi o opustitvi hčerinega izobraževanja, je izrazila v daljšem uvodniku *Slovenske gospodinje* marca 1911, ko je svoje jasno politično stališče povzela v retoričnem naslovu *Ali kmetijski ženi res ni treba izobrazbe?* in nato nadaljevala v nič manj žarečem tonu: »Kdor ti bo, slovenska žena, zinil kako tako budalost, da tebi izobrazbe ni treba, vedi, da je bedak ali pa tvoj sovražnik. /.../ Svet gre naprej in s svetom moraš napredovati tudi ti, ako hočeš da ne boš postala usmiljenja vredna reva. /.../ Ako pa si sama pri sebi že zamudila, ne zamudi tega vsaj pri svojih otrocih, pri svojih hčerkah! Ne odteguj jih pred časom solskemu poduku!«⁷

³ Koman, *Šopek samotarke*, str. 5.

⁴ Prav tam, str. 3–7, 168–169.

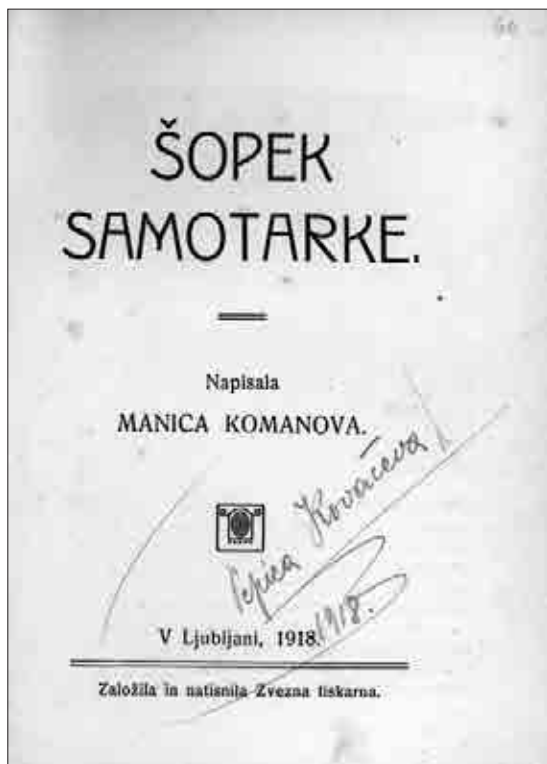
⁵ Naša Manica pri Abrahamu, *Slovenski narod*, 7. 8. 1930, str. 2.

⁶ Manica Koman, Prvič v kavarni, *Slovenska gospodinja*, 26. 6. 1909, str. 46–47.

⁷ Manica Koman, *Ali kmetijski ženi res ni treba izobrazbe?*, *Slovenska gospodinja*, 18. 3. 1911, str. 33–35.

¹ *Slovenska žena*, str. 101–102.

² Lah, *Obrazi in duše*, str. 162–163.

Manica Koman, *Šopek samotarke*, 1918.

Do leta 1911 je Manica Koman živela pri starših, selitev z doma pa ji je v prvih letih povzročala veliko bolečine, še zlasti ločitev od matere, na katero je bila močno navezana.⁸ Ženska figura, ki je tedaj preusmerila Maničino življenjsko pot, je bila Franja Tavčar, soproga pisatelja Ivana Tavčarja, ki mu je bila »naša Manca«, kakor ji je pravil, očetovsko pri srcu. Po Franjinem posredovanju je Manica dobila službo pri upravi *Slovenskega naroda*, kjer je ostala do leta 1916, nato pa je postala uradnica na ljubljanskem magistratu.⁹

Za Manico je bila to nenavadna sreča, saj je bilo mesto arhivarja na magistratu nekdanje delovno mesto njenega pesniškega mentorja Antona Aškercu. Sredi tridesetih let 20. stoletja je o njunem odnosu javno spregovorila v krajšem spominskem zapisu, kjer je priznala, da je Aškercu že kot mlada kmečka mlekarica nosila v branje svoje pesniške prvence na ljubljanski rotovž, kjer jo je pesniški mogotec zmeraj pričakal z besedami: »No, kaj ste pa danes prinesla?« Četudi je bil njegov glas raskav in zadirčen, Manice to ni motilo, saj je lačno vpijala povratne informacije, ki ji jih je bil pripravljen dati o njenem delu. Zvesto je upoštevala pesnikova navodila in se vračala k njemu s popravljenimi besedili. Kot arhivska pomočnica je kasneje na ljubljanskem magistratu prebila sedemnajst let, pesnikova življenjska pot se je med-

tem iztekla (leta 1912), Manico pa sta nanj še zmeraj spominjala starinski fotelj in pisalna miza, ki si ju je izprosila po njegovi smrti. Da je Aškerc Manici Koman v nekem smislu nadomestil intelektualno nedoraslega očeta, dajejo slutiti sklepne besede zapisa: »Kadarkoli se zazrem v to pošteno, dobrodušno in bradato obličje, ki me spominja na nekakšnega slovenskega Tolstoja, pa šepnem v duši: 'Ako bi ti, očca naš, zdaj še hodil po tej božji zemlji, kaj vse in koliko bi se danes midva pomenila.'«¹⁰

Pomemben mejnik, s katerim je Manica Koman pričela vstopati v polje nacionalnega kánona, je bilo leto 1926, ko je Splošno žensko društvo ob razstavi Slovenska žena na ljubljanskem velesejmu izdalo istoimensko knjigo. Urednica Minka Govekar je vanjo uvrstila tudi Manico Koman; nič čudnega, saj je bila prav ona urednica *Slovenske gospodinje* v času, ko je vanjo pričela pisati Manica Koman. Avtorica zapisa, študentka filozofije Vida Horvat, je poudarila močno odvisnost Maničinega otroštva in mladosti od očetovih smernic, ki so ji onemogočile izobraževanje, po katerem je hlepela. Kot samouka upornica, ki je skrivaj brala knjige in se urila v slovenskem pravopisu, je bila tako Manica Koman ponujena kot simbol mentalne polnokrvnosti za vse tiste slovenske ženske, ki so se mogle poistovetiti z njeno življenjsko zgodbo.¹¹

A hkrati s pogostostjo pojavljanja imena Manice Koman v javnosti se je utrjevala njena podoba ženske kot nosilke vrednot, ki ne le, da niso bile vrednote ženske politične emancipacije, temveč so, nasprotno, dodatno utrjevale ustoličeni patriarhat: preprostost, marljivost, samotarstvo, neizumetničenost, samoučenje, zvestoba, dobrosrčnost, ponižnost, skromnost, ki noče zavzemati vodilnih mest v družbi ipd., so bile vrednote, ki so se Manice Koman trdno držale.¹² Sklepamo lahko, da so bile to tiste vrednote in moralne kvalitete, ki so določale položaj ženske v slovenski družbi tridesetih let 20. stoletja, sprejemati pa so ga morale tudi tiste slovenske ženske, ki so se borile za enakopravnost spolov. Obenem so bile to brzkone vrednote, ki so jih Slovenci negovali tudi kot skupnost v okviru večnacionalne države, Kraljevine Jugoslavije.

Uspešen prodor Manice Koman na slovenski Parnas se je nadaljeval, ko je pisatelj, publicist, prevajalec in gimnazijski profesor Ivan Lah leta 1929 v junijski številki ženske revije *Ženski svet* sestavil daljši zapis o njej. Tekstu je botrovala uspešna gledališka uprizoritev igre v štirih dejanjih Prisega o polnoči na več kot sedemdesetih slovenskih odrih. Zgodba, ki jo je Manici pripovedoval oče, je govorila o premožni in

⁸ Koman, *Šopek samotarke*, str. 63–65, 95–99.

⁹ *Slovenska žena*, str. 102.

¹⁰ Manica Koman, Spominček na Aškercu, *Slovenski narod*, 8. 1. 1936, str. 4.

¹¹ *Slovenska žena*, str. 101–102.

¹² Naša Manica pri Abrahamu, *Slovenski narod*, 7. 8. 1930, str. 2; Manica Komanova je naložila sedmi križ, *Jutro*, 4. 8. 1940, str. 3.

lepi Anki, ki je postala nezakonska mati, potem ko se je zapletla v ljubezenski odnos s postavnim Markom, čigar karavana se je kratak čas mudila v njeni vasi.¹³

Tudi Ivan Lah se v omenjeni recenziji ni mogel (ali hotel) izogniti naštevanju pisateljičinih kvalitete ljudske pripovednice, ki so omogočile vidnost njene ustvarjanja. Dodal je, da je njena osebnost rasla iz tistega narodnega ozračja, ki ga je konec 19. stoletja ustvarjalo narodnoobrambno gibanje. Pojasnil je še, da je leposlovno polje pri vsakem narodu obsežna greda, na kateri uspevajo tako preproste cvetlice, kakršna je po njegovem Manica Koman, kot »visokodebteče« lili in krizanteme. Čeprav so se slovenska gledališča takrat že ponašala z zahtevnimi dramskimi uprizoritvami, je moral Ivan Lah priznati, da množičnosti obiska Maničine predstave niso dosegala: »Z visoko kritičnega stališča bi se reklo, da so to koncesije publiki, ki je zaostala za časom. Toda ta publika je še tu in bo še dolgo vključno našemu obširnemu prosvetnemu delu. To je ona široka plast naroda, ki raste vedno iz nova in se drži svoje grude in starih sporočil.«¹⁴

A medtem ko je Ivan Lah naravnost zapisal, da lik Manice Koman ni lik »bojevnice za kake nove velike ideje«,¹⁵ so bile sodelavke ženskega mesečnika *Žena in dom*, ki ga je urejala Marija Podkrajšek, leto zatem drugačnega mnenja. V majski številki revije leta 1930 so ob stopetdeseti predstavi Prisega o polnoči zapisale: »Zgledna pridnost Manice Komanove, ki je rastla sama in iz sebe ter si priborila tolikanj lepe uspehe, naj bo v opombo vsem domačim o šibkosti nežnega spola. Življenjska pot in razvoj Manice jih bosta prepričala o nasprotnem.« V nasprotju z Lahovo degradacijo pisateljice na tako rekoč bukovniško vlogo je omenjeni zapis poudarjal pisateljičin pripovedni dar, njeno karizmo, preudarno besedo in zdravo vedrost ter jo slednjič imenoval za glasnico gorenjske folklore; njen pisateljski uspeh je uspeh prizadevanj »slovenskega ženstva«, ki jih je Manica Koman zmeraj »krepko in možato« podpirala.¹⁶

Da je položaj interpreta glede na spol očitno tista premisa, ki jo je treba upoštevati, ko govorimo o javni podobi Manice Koman v tridesetih letih 20. stoletja, je kmalu potrdil še en mejnik v oblikovanju njene pisateljske figure. Ko je namreč Manica Koman kot »ljudska pisateljica« slednjič dobila sorazmerno obsežno geslo v Slovenskem biografskem leksikonu, je bilo to po eni strani priznanje za avtoričino dolgoletno prisotnost na polju slovenske knjige in publicistike, a ji je po drugi strani v začetku tridesetih let 20. stoletja natančno in dokončno odmerilo mesto v slovenskem javnem prostoru, kjer resnično ni bilo sledu »velikih idej«. Avtor gesla je bil pisatelj, urednik in publicist Ferdo Kozak, prispevek o Manici Koman

pa je bil edini njegov prispevek k obsežni knjigi, ki je nastajala v letih 1925–1932.¹⁷

Kozak je zapisal, da je poglobljena moč literarne ustvarjanja Manice Koman kratka povest, pisana v poljudnem slogu s preprostim romantičnim prizvokom, in pripovedovanje pravljič. Dela, ki so jo ob Šopku samotarke umeščala v nacionalni kánon, so bila po Kozakovem mnenju: Narodne pravljice in legende (1923), zbirka povesti iz svetovne vojne Pod mečem (1926) in črtic Na Gorenščem je fletno (1928); nadalje: »ljudska« štiridejanka Prisega o polnoči (1929), »narodna« trodejanka Krst Jugovičev (1931) ter »mladinski« igri Sestrin varuh in Čarobna košara (1931).¹⁸

Zbirka črtic Manice Koman Na Gorenščem je fletno, v kateri je opisala šege in navade gorenjskega kmeta, ni ostala neopažena niti v akademskih krogih, kjer je bila že v začetku tridesetih let umeščena med relevantno etnografsko gradivo. Delo je ocenil direktor Etnografskega muzeja Niko Zupanič, ki je zapisal, da Manica Koman ne sodi med poklicne folkloriste oziroma etnologe, zato njeno pisanje ne nosi pečata brezkrvnosti in dolgočasnosti znanstvenih del. Kot posebno dodano vrednost opisov sicer večinoma znanih običajev je Zupanič videl v tem, da je avtorica vse, kar je zapisala, tudi sama videla, slišala in doživela: »Knjižico Manice Koman /.../ bo rada čitala naša šolska mladina in tudi etnografi bodo segli po njej, ker so šege in navade gorenjskega kmeta podane v izvestni celini in živi besedi.«¹⁹

Novembra 1934 je Manica Koman zapisala, da si želi tako močan glas, da bi ga bilo slišati po vsem svetu. Nenavadno željo je takoj zatem pojasnila: »Vi vsi, ki odločujete o usodi narodov, vi, ki se pravdate za dežele in države s krvjo in življenjem nedolžnih, vi, ki prizadevate toliko gorja, izcivilizirajte in izkultivirajte vašo pravdna sredstva, da bodo vredna človeka, da bodo dostojna in primerna za sedanjí, toliko hvalisani 'prosvetljeni' vek!«²⁰ Vendar Manici Koman vojna ni bila prihranjena. V začetku septembra 1942 sta jo v njenem ljubljanskem stanovanju pričakala fašista. Stara je bila dvainšestdeset let. Aretirana je bila poslana v koncentracijsko taborišče na otoku Rabu, kjer je bila podvržena skrajnim življenjskim razmeram in priča strahotnim človeškim stiskam; nikoli več ni mogla izbrisati spomina na izžeto obličje mlade slovenske matere, ki je trupelce svojega preminulega šestmesečnega dojenčka skrivala pri sebi teden dni, da bi lahko hrano, ki mu je bila namenjena, razdelila med

¹³ Koman, *Šopek samotarke*, str. 104–122.

¹⁴ Lah, *Obrazi in duše*, str. 161–166.

¹⁵ Prav tam, str. 166.

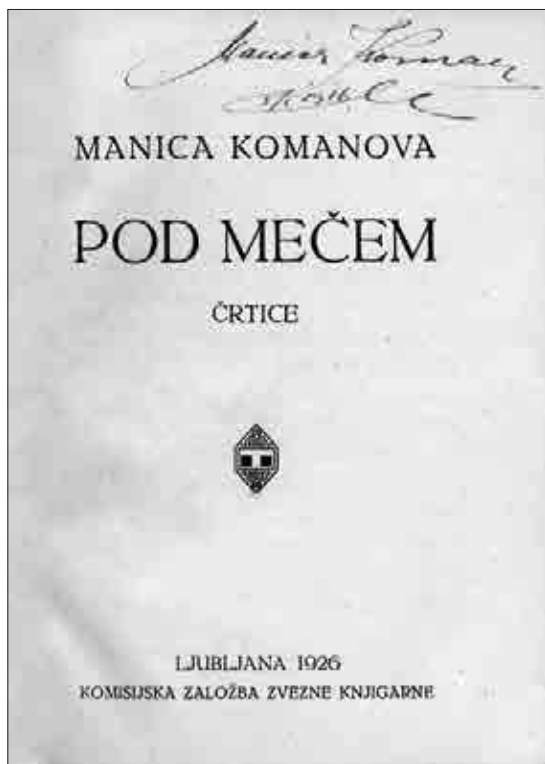
¹⁶ Manica Komanova, *Žena in dom*, maj 1930, str. 166.

¹⁷ *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana 1925–1932, spleť s 29. 5. 2014: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi285676/>.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Zupanič, *Na Gorenščem je fletno*, str. 242–243.

²⁰ Manica Koman, V spomin mučenici, *Žena in dom*, 1. 1. 1934, str. 399.

Manica Koman: Pod mečem, 1926.

preostalih pet lačnih otrok. Slednjič jo je izdal vonj razpadajočega človeškega telesa.²¹

Manici Koman se ni na svetu zdelo nič lepšega, kakor je otroška duša: odkrita, nepokvarjena, iskrena, vdana in hvaležna. Pred vojno jo je bilo mogoče pogosto videti, kako poseda v tivolskem parku, obdana s kopico otrok, ki so hlepeče čakali njenih pravljič,²² kakor se je nekoč tudi ona kot otrok drenjala med vrstniki okrog berača Škrenca, ki je pogosto obiskoval njihovo vas in so ga imeli vaški otroci neizmerno radi, ker jim je pripovedoval pravljič in delil bonbone.²³

Neizživeto materinstvo je Maničin glas delalo še mehkejši, ko je spremljal otroke k nočnemu počitku prek radijskih valov: »In zdaj še nekaj, kaj ne, dragi moji otročki? Kaj pa še? No, kaj neki še, kako novo uganko?« Pred začetkom druge svetovne vojne je imela Manica težave z zdravjem, a je bila ljubljanskim meščanom vendarle najbolj znana podoba zmeraj nasmejane, na pogovor pripravljene pisateljice. Rada je ustregla tistim, ki so potrkali na njena vrata s prošnjo, da jim sestavi priporočilo, nagrobni napis ali govor, prošnjo za službo ipd.²⁴

Četudi je že skoraj trideset let živela v mestu, sta njena obleka in govorica že na daleč izdajali pripa-

dnost kmečkemu okolju. Ločnica med kmečkim in mestnim okoljem je bila v tridesetih letih 20. stoletja na Slovenskem še močno prisotna in kot kaže malodane vse književno ustvarjanje Manice Koman, je pisateljica to ločnico doživljala zelo intenzivno in čustveno. Tako je kar naravnost povedala, da za pajdašenje s »hipermodernimi« (mestnimi) literati ni marala, ker se ji je zdelo, da skušajo slovenskega kmeta prikazati neumnega in zaostalega: »Naš kmet je bistre glave in globok, saj imamo že voditelje iz kmetijskega stanu, ki so že pokazali, da niso od muh.« A če sta ji bili blizu kmečka neposrednost in pristnost v nasprotju z mestno zadržanostjo in včasih tudi zadržtostjo, je vendarle nadvse ljubila svobodo, ki jo je posamezniku nudilo mesto. Njeno prizadevanje, da ne bi povsem pripadala ne enemu ne drugemu svetu, je bilo morda najboljše vidno v tem, da je zmeraj hodila razoglava. To je bilo za žensko tistega časa nenavadno – meščanke so nosile klobuke, kmetice pa rute. Sama ni marala za pokrivalo, in to kljub temu, da so ji »narodne dame« ob neki priložnosti kupile klobuk. Niso ji zamerile in tudi »majka« Franja Tavčar je naposled sklenila, da mora Manica ostati Manica.²⁵

Sklep

Manica Koman je umrla leta 1961, stara enainosemdeset let. Osebna emancipacija jo je v tridesetih letih 20. stoletja kljub »poljudno preprostemu slogu«²⁶ pisanja postavila ob bok pomembnim imenom slovenske pisane besede. Glavne takte pisateljicne uveljavitve so tedaj dajale tiste (liberalno usmerjene) slovenske ženske, ki so svoja imena zastavile za doseganje ženske enakopravnosti, vendar je bilo med njimi tudi nekaj (liberalno usmerjenih) moških, ki so njeno javno podobo ohranjali znotraj patriarhalnih okvirov. Ob tem se postavlja vprašanje, ali je bil preplet skupnega moško-ženskega delovanja v primeru oblikovanja javne podobe pisateljice Manice Koman posebnost ali velja za žensko politično emancipacijo nasploh. Zdi se namreč, da je to napak razumevati kot obstoj nekakšne spolno ločene ženske fronte, ki bi stremela k uveljavitvi ženskega spola, pri čemer bi ji nasproti stala dominantna moška fronta. Ker sta moški in ženski spol po naravi stvari neizogibno stopala (in stopata) v medsebojne odnose, je smiselno verjeti, da je tudi ženska enakopravnost rezultat prepleta odnosov med spoloma.

Kot vrh kanonizacije imena pisateljice Manice Koman lahko štejemo uvrstitev v Slovenski biografski leksikon. Po drugi svetovni vojni, ko so bile ženske v Sloveniji pravno izenačene z moškimi, pa za ženski simbol, kakršnega je utelešalo življenje Manice Koman, ni bilo več potrebe. Njeno ime je počasi tonilo v pozabo, deloma so ga nad gladino spomina

²¹ Koman, *Rab*, str. 7 in 25.

²² Manica Komanova je naložila sedmi križ, *Jutro*, 4. 8. 1940, str. 3.

²³ Koman, *Šopek samotarke*, str. 128–129.

²⁴ Manica Komanova je naložila sedmi križ, *Jutro*, 4. 8. 1940, str. 3.

²⁵ Lah, *Obrazi in duše*, str. 164–165.

²⁶ *Slovenska žena*, str. 101–102.

ohranjala le nekatera njena dela za otroke. V novejšem času Manica Koman med cvetoberom slovenskih medvojnih književnih ustvarjalcev ni povsem prezrta,²⁷ vendar njeno delo danes ni več ovenčano s predpostavkami, kakršne je dobilo za časa njenega življenja in zlasti v tridesetih letih 20. stoletja.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Jutro, 1940.

Slovenska gospodinja, 1909, 1911.

Slovenski narod, 1930, 1936.

Žena in dom, 1930, 1934.

LITERATURA

Blažič, Milena: Primerjalna analiza slovenskih in čeških ljudskih pravljic: Božena Nemcova, Manica Koman, Lea Fatur. *V očeh drugega: češko-slovenski in slovensko-češki stiki v 20. stoletju*. Praga: Narodni književni Česke republiki, 2011.

Koman, Manica: *Rab*. Celje: Tiskarna družbe sv. Mohorja, 1946.

Koman, Manica: *Šopek samotarke*. Ljubljana: Zvezna tiskarna, 1918.

Lah, Ivan: *Obrazi in duše – Manica Komanova*. *Ženski svet*, št. 6/junij 1929.

Marinko, Nataša: *Prisega o polnoči Manice Koman*. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta v Ljubljani, 2001.

Peršak, Tone: Manica Koman. *Slovenska književnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Slovenska žena (ur. Minka Govekar). Ljubljana: Jugoslavne Express Réclame Company, 1926.

Županič, Niko: Manica Koman, Na Gorenščem je fletno. *Etnolog*, 1930/1931, str. 242–243.

her personality for the rest of her life, but her creative self-education and seclusion became the fundamental premise of her public image in the 1930s. In 1918, she set such diction herself by publishing the memories of her childhood, titled *Šopek samotarke* [*Bouquet of Anchoress's Flowers*]. The first traces of her flair for writing began to show even before that, in the first decade of the new century, when she began publishing her poems and novelettes in the newspaper *Slovenska gospodinja* as well as in the years preceding the First World War, when she also published her writings in the newspapers *Slovenski narod*, *Domovina*, *Slovenski dom*, *Gruda*, *Kmetijski list*, *Slovenski branik*, *Ženski svet*, etc. Until 1911, Manica Koman lived with her parents and then received employment in the administration of *Slovenski narod*, where she remained until 1916, when she became a clerk at Ljubljana's City Hall. An important milestone with which Manica Koman began to make her entry into the national canon was in 1926, when the General Women's Society accompanied the exhibition *Slovenska žena* [*Slovenian Wife*] at the Ljubljana Grand Fair with the publication of the homonymous book, in which the editor Minka Govekar also included Manica Koman. As a self-educated rebel who read books and practiced Slovenian orthography in secret, she was brought forth as a symbol of mental vitality for all Slovenian women who could identify with her life story. However, the frequent mentions of Manica Koman's name in public simultaneously fortified her image as a female bearer of values that not only were not the values of women's emancipation but they, to the contrary, strengthened the established patriarchy: plainness, diligence, solitariness, ingenuity, self-education, loyalty, kind-heartedness, humility, modesty, reluctance to assume leading positions in society, etc. The peak of Koman's canonisation may be represented by her inclusion in the Slovenian Biographical Lexicon. After the Second World War, when women in Slovenia became legally equal to men, the symbol of women's originality embodied in the life of Manica Koman was no longer required. Her name began to slowly sink into oblivion, with only a few children's books to keep her memory alive. In the recent years, Manica Koman has been included in the finest selection of Slovenian literary authors in the period between the two world wars. Nevertheless, her work today is no longer crowned with the same assumptions as during the time of her life and especially during the 1930s.

S U M M A R Y

Manica Koman, the anchoress – the public image of a Slovenian writer, poetess and publicist in the 1930s

Manica Koman was born on 4 August 1880 to peasant parents in Vižmarje near Ljubljana. After completing the four-year elementary school in Šentvid near Ljubljana, she stayed on the family's farm at her father's behest, even though she adored literature. The suppressed love of education marked

²⁷ Peršak, Manica Koman; Marinko, *Prisega o polnoči Manice Koman*; Blažič, *Primerjalna analiza* itd.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-772(497.473)"1920/1945"
316.32:329.18(497.472/.473:450)

Prejeto: 22. 11. 2013

Dejan Pacekprofesor zgodovine in teologije, Gimnazija Brežice, Trg izgnancev 14, SI-8250 Brežice
E-pošta: dejan.filo@gmail.com

Delovanje slovenske Katoliške akcije za rapalsko mejo

IZVLEČEK

Cerkvena organizacija Katoliška akcija je bila osnovana z namenom, da bi laike pritegnila k dejavnemu sodelovanju pri apostolatu Cerkve. V goriški nadškofiji, ki je kljub temu da je bila večina vernikov slovenske narodnosti, po podpisu rapalske mirovne pogodbe leta 1920 s celotnim ozemljem pripadla Kraljevini Italiji, so bili izvedeni trije poskusi ustanovitve slovenske Katoliške akcije, saj so slovenski duhovniki enoglasno zavrnili predloge za vključitev v italijansko Katoliško akcijo, v kateri so videli sredstvo italijanizacije. Predvojna poskusa iz let 1929 in 1938 sta propadla v času najsilovitejšega fašističnega raznarodovanja primorskih Slovencev. Uspešen je bil šele tretji poskus, ko so slovenski duhovniki leta 1944 v razmerah nemške okupacije organizirali slovensko Katoliško akcijo, tako v bran svojemu narodu kot z namenom, da bi prek nje dosegli njegov duhovni preporod, saj je bilo pri njenih snovalcih vprašanje slovenske Katoliške akcije neločljivo povezano z vprašanjem narodovega obstoja.

KLJUČNE BESEDE

Katoliška akcija, Primorska, Gorica, goriška nadškofija, druga svetovna vojna

ABSTRACT

FUNCTIONING OF THE SLOVENIAN CATHOLIC ACTION BEHIND THE RAPALLO BORDER

The church organisation Catholic Action was established with the purpose of encouraging lay society to actively participate in the Church's apostolate. In the Archdiocese of Gorizia, in which most believers were Slovenes, but whose entire territory fell under the Kingdom of Italy following the Treaty of Rapallo in 1920, three attempts were made to establish the Slovenian Catholic Action, after Slovenian priests unanimously rejected the proposals for the inclusion in the Italian Catholic Action, which they recognised as an instrument of Italianisation. The prewar attempts in 1929 and 1938 failed during the time of the most severe Fascist denationalisation of the Littoral Slovenes. The third attempt was finally successful, when Slovenian priests organised the Slovenian Catholic Action under German occupation in 1944, both to defend the nation and accomplish its spiritual rebirth. Namely, prime movers behind the idea treated the question of the Slovenian Catholic Action as inseparably connected with the question of the national existence.

KEY WORDS

Catholic Action, Littoral, Gorizia, Archdiocese of Gorizia, Second World War

Uvod

Katoliška akcija (KA) je bila kot cerkvena organizacija laiškega apostolata vzpostavljena v času med obema svetovnima vojnama. Njen razvoj je spodbudilo katoliško mladinsko gibanje z zahtevo po globoki povezanosti osebne vere in družbenega prizadevanja. KA je bila osnovana v obdobju pontifikata papeža Pija XI. (1922–1939), potem ko je 23. decembra 1922 njeno idejo predstavil v prvi okrožnici *Ubi arcano Dei consilio*. Njena naloga je bila laike usposobiti, da bi bili prek poglobljenega verskega življenja ter socialne in misijonske dejavnosti v lastnem socialnem okolju v pomoč duhovnikom pri evangelizaciji ter uveljavitvi katoliškega družbenega nauka, in sicer s ciljem, da bi se uresničil temeljni namen KA: prevlada katoliških načel v zasebnem in javnem življenju.¹

Odločitev glede načina udejanjenja KA je Pij XI. prepustil krajevnim škofom. V Sloveniji se je KA od vsega začetka razvijala enotno, čemur je botrovala enotnost med vsakokratnim vodstvom ljubljanske in lavantinske škofije glede pastoralnih vprašanj. V razvoju KA so njeni snovalci najprej sledili t. i. nemškemu modelu, nato pa italijanskemu, zato je bila pri nas KA iz gibanja preobrazena v organizacijo. Če je bila KA v Sloveniji, z ustanovitvijo leta 1929, določena naloga povezovanja in poenotenja že obstoječih katoliških organizacij, je njena naslednica Slovenska katoliška akcija (SKA), ustanovljena leta 1936, delovala kot samostojna cerkvena ustanova z lastnimi organizacijami, preostale katoliške organizacije pa so bile njene podrejene pomožne sile.²

Katoliška Cerkev na Primorskem v letih 1918–1945

Cerkvenoupravno podobo, ki so jo Primorski začrtale terezijanske reforme z ustanovitvijo goriške nadškofije za habsburški del ukinjenega oglejskega patriarhata leta 1751 in je bila leta 1830 dopolnjena z ustanovitvijo Ilirske cerkvene pokrajine s središčem v Gorici, ko so sufragani goriškega metropolita postali ljubljanski, tržaško-koprski, poreško-puljski in krški (otok Krk) škof, je drastično spremenil razplet prve svetovne vojne, ko so bile po njej tudi na zahodnem delu slovenskega etničnega ozemlja zakoličene nove državne in škofijske meje.³

Potem ko so vojskujoče se strani položile orožje, je Kraljevina Italija uveljavila pravico do zasedbe tistih delov ozemlja razpadle Avstro-Ogrske, ki ji jih je zagotovil tajni londonski pakt z antanto iz leta 1915. Rapalska mirovna pogodba, ki sta jo 12. novembra

1920 v kraju Santa Margherita Ligure pri Rapallu podpisali Kraljevina Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, je ozemlje Goriške, Trsta, Istre in dela Notranjske dokončno prisodila Kraljevini Italiji. Ljubljanska škofija je morala goriški nadškofiji izročiti dekaniji Idrija in Vipava, tržaški škofiji dekanijo Postojna in manjši del dekanije Trnovo (Ilirska Bistrica), katere preostali del je pripadel leta 1925 ustanovljeni reški škofiji, ter videmski nadškofiji župnijo Bela Peč, krška škofija pa videmski dekanijo Trbiž. Ozemlje goriške metropolije je tako v celoti – z izjemo duhovnije Davča, ki je bila izročena v upravo ljubljanskemu škofu – pripadlo Italiji.⁴

V Julijski krajini, kakor so Italijani poimenovali zasedeno ozemlje bivše Avstro-Ogrske, je živelo okrog 340.000 Slovencev, ki so skupaj s 34.000 beneškimi Slovenci predstavljali dobro četrtino celotnega slovenskega naroda, medtem ko je z njimi naseljeno ozemlje predstavljalo tretjino slovenskega etničnega ozemlja.⁵ Slovenska in hrvaška narodna skupnost sta se v italijanski državi znašli v nezavidljivem položaju, saj ta slovanskima manjšinama ni zagotavljala narodnih pravic. Odnos Italijanov do vojnih ujetnikov, nasilje nad ljudmi, izgon tržaško-koprskega škofa Andreja Karlina ter konfinacija krškega škofa Antona Mahničarja so napovedovali bridko prihodnost. Fašizem, ki je v Italiji oblast prevzel leta 1922, je v želji po popolni italijanizaciji priključenega ozemlja neizprosno preganjal slovenski jezik, izganjal slovenske izobražence in sčasoma ukinil vse slovenske ustanove. Katoliška Cerkev je v tesni povezanosti z ljudstvom naposled ostala poslednje zatočišče za v vseh pogledih zatirano slovensko manjšino, slovenski primorski duhovniki, zvesti svojemu poslanstvu, veri in slovenstvu, pa njeni najodločnejši zaščitniki.⁶

Goriška nadškofija v letih 1918–1945

Goriška nadškofija je bila že v času habsburške monarhije nacionalno mešana, čeprav – za razliko od tržaško-koprske škofije – pretežno slovenska. Kljub siloviti raznarodovalni politiki italijanske države se je to stanje ohranilo tudi v času med obema svetovnimi vojnama.⁷ Goriško nadškofijo so pred tem že desetletja vodili škofje slovenske narodnosti. Med njimi se je najbolj proslavil nadškof Jakob Missia (1897–1902), ki je leta 1899 dosegel čast škrlata – postal je prvi kardinal slovenskega rodu. Nasledil ga je nadškof Andrej Jordan (1902–1905), njega pa nadškof Frančišek

¹ Odar, Pij XI. in Katoliška akcija, str. 3–14; Dolinar, Ušeničnik, str. 147.

² Pacek, Pregled zgodovine, str. 221–228.

³ Dolinar, Cerkvenoupravna podoba Slovenije, str. 7–11; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122–123, 154.

⁴ Prav tam, str. 178.

⁵ Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 27–28.

⁶ Klinec, *Zgodovina Goriške Mohorjeve*, str. 36–185; Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 39–42.

⁷ V goriški nadškofiji je bilo leta 1915 v 17 dekanijah 191 župnij: 125 popolnoma slovenskih, 9 jezikovno mešanih, izključno italijanskih pa 57. Nadškofija je takrat štela 165.000 Slovencev in 110.750 Italijanov. Gl. Likar, Pastoralna zgodovina, str. 70.

Borgia Sedej (1906–1931). Ta se je marca 1918 po triletnem begunstvu vrnil v porušeno Gorico. Zgodovinski dogodki so šli tedaj že svojo pot. Dne 6. novembra 1918 so v Gorico vkorakale italijanske čete in njena usoda je bila s tem zapečaten. Na začetku je nadškof Sedej upal, da bo italijanska okupacija začasna, in se hkrati nadejal, da bo italijanska oblast v narodnostnem smislu tako tolerantna, kot je bila poprej avstro-ogrska. Agresivni italijanski nacionalizem, ki je imel močne poteze šovinizma in se je že preobražal v fašizem, je dal slovenskim duhovnikom vedeti, da se vsakršna verska dejavnost vse bolj povezuje z vprašanjem zaščite narodnih pravic ter da je le Cerkev tista ustanova, ki jih lahko zagotavlja in brani. Slovenski in hrvaški duhovniki so leta 1920 zopet obudili delovanje leta 1899 ustanovljenega Zbora svečnikov sv. Pavla, ki je kot stanovska duhovniška organizacija odigral odločilno narodnoobrambno vlogo ter imel v nadškofu Sedeju velikega in odločnega zaščitnika.⁸ Po pregonu večjega dela laične inteligence so duhovniki kot edini preostali sloj izobražencev med primorskimi Slovenci prevzeli njene naloge in tako poleg verske imeli tudi narodnoobrambno vlogo. Boj za narodne pravice je bil namreč hkrati tudi boj za verske pravice.⁹

Na kulturno-prosvetnem področju je po prvi svetovni vojni med primorskimi Slovenci uspešno delovala Prosvetna zveza. Organizacijo so leta 1922, po ločitvi z liberalnim političnim društvom Edinost iz Trsta, ustanovili goriški krščanski socialci. Štela je skoraj 9.000 članov, ki so delovali v 136 raznovrstnih društvih in 46 dekliških krožkih. Po prepovedi slovenskega društvenega življenja leta 1927 se je njeno delovanje nadaljevalo v omejenem obsegu skrivoma po domovih in je bilo usmerjeno v poglobitev verskega življenja.¹⁰ V prvih povojnih letih so se zelo pomnožile Marijine družbe, ki jih je bilo leta 1924 v goriški nadškofiji kar 95.¹¹ Prav zaradi razvejane dejavnosti Prosvetne zveze in Marijinih družb, prek katerih so slovenski duhovniki uspešno izvajali pastoralne naloge, je lahko primorska duhovščina enoglasno zavrnila predloge za vključitev v italijansko KA, v kateri so Slovenci videli predvsem raznarodovalno sredstvo.¹² Za ohranitev slovenstva na Goriškem ima veliko zaslug leta 1923 ustanovljena Goriška Mohorjeva družba. Ta je nadaljevala versko in kulturno poslanstvo med Slovenci na Primorskem, ki ga je pred tem opravljala celovška Družba sv. Mohor-

ja. Gorica je zaradi tega v najmračnejših letih fašizma ostala poleg italijanskega tudi slovensko kulturno središče.¹³

Navedeni braniki slovenstva niso mogli preprečiti, da fašistični režim ne bi temeljito opravil svoje nasilne naloge zatrtja vsega neitalijanskega. Na Primorskem je bilo slovensko besedo mogoče slišati le še v cerkvah, pa še od tam so jo izganjali. Osrednja osebnost odpora proti potujčenju primorskih Slovencev je bil v goriški krajevni Cerkvi nadškof Sedej. Prizadeval si je, da bi povezoval vse narodne skupnosti v škofiji (Slovence, Italijane, Furlane in Nemce) ter bil do njih dosledno pravičen. Zato je spričo fašističnega nasilja svojo besedo za svobodo Cerkve in pravice Slovencev večkrat zastavil tudi pri Svetem sedežu.¹⁴ Dne 18. januarja 1929 je izdal znamenito pastirsko pismo o krščanskem nauku v materinščini, v katerem je med drugim zatrdil, da »državna oblast nima nobene pravice verski pouk poniževati v sredstvo za potujčevanje in italijanizacijo«.¹⁵ Ko so slovenski jezik pregnali iz šol in javnega življenja, je obstal edino v zavetju Cerkve, kjer ga je branil nadškof Sedej. Zavzemanje za uporabo maternega jezika pri poslanstvu Cerkve je na ravni goriške metropolije doseglo vrhunec 14. julija 1931, ko je nadškof Sedej le nekaj mesecev pred smrtjo, skupaj s tržaško-koprskim škofom Luigijem Fogarjem in poreško-puljskim škofom Trifonom Pederzollijem, sufraganskima škofoma, ki sta bila naklonjena Slovanom, izdal *Navodila dušnim pastirjem* (*Normae ad instructionem Cleri curati*). Ta so v omenjenih škofijah omogočila poučevanje verouka v narodnem jeziku, prepovedala zlorabo verskega pouka v politične namene in določila uporabo narodnega jezika pri bogoslužju. S prenosom verouka v slovenskem jeziku iz šolskih stavb v cerkve je nadškof Sedej dejansko omogočil, da sta si v zavetju cerkva verska izobrazba in narodna kultura podajali roko, kar je do razpada Italije septembra 1943 predstavljalo edino izobraževanje v slovenščini na Primorskem. Farne oziroma župnijske šole so preživele fašizem. Iz njih se je oktobra 1943 slovenski šolski pouk vrnil v šolska poslopja.¹⁶ Po tej uspešni Sedejevi pobudi so se zahteve po njegovem odstopu le še stopnjevale.¹⁷ Papež je njegovo odstopno izjavo sprejel 23. oktobra 1931. Kmalu zatem, 28. novembra istega leta, je umrl. Dr. Rudolf Klinec¹⁸ je zapisal, da »se je naše ljudstvo

⁸ Tavčar, Sedej, str. 86; Simčič, Ukmar, str. 85–96.

⁹ Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 56.

¹⁰ Prav tam, str. 56–57; Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, 527–552.

¹¹ Klinec, *Primorska duhovščina*, str. 83–86.

¹² Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 67. V tem smislu v svoji knjigi *Belogardizem* piše tudi Franček Saje: »Zanimiva je okoliščina, da narodnozavedni del slovenske duhovščine na Primorskem pred vojno iz odpora proti fašizmu ni hotel organizirati KA med primorskimi Slovenci. Posluževali so se raje Marijine družbe kot primernejše organizacije.« Gl. Saje, *Belogardizem*, str. 128.

¹³ Klinec, *Zgodovina Goriške Mohorjeve*, str. 10.

¹⁴ Likar, *Pastoralna zgodovina*, str. 69.

¹⁵ Klinec, *Primorska duhovščina*, str. 39.

¹⁶ Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 55, 67; Klinec, *Primorska duhovščina*, str. 69–71.

¹⁷ Prav tam, str. 73.

¹⁸ Rudolf Klinec, duhovnik in zgodovinar. Rojen 18. marca 1912 v Vipolžah, umrl 2. decembra 1977 v Gorici. Leta 1925 je vstopil v Alojzijevišče, pripravljalnico za vstop v goriško malo semenišče. Tam se je gibal v krogu gojencev, ki jih je vodil in usmerjal dr. Ivo Juvančič, tedanji prefekt in poznejši podravnatelj. Na željo nadškofa Margottija je bogoslovni študij nadaljeval v Bologni. Novo mašo je pel leta 1937. Po nadškofovem priporočilu se je v tistem času vpisal na Lateransko

Dr. Rudolf Klinec (Arhiv Goriške Mohorjeve družbe).

*zavedlo, da je izgubilo očeta in zaščitnika ter je v nemi žalosti jokalo kot v predslutnji težkih dni».*¹⁹

Po smrti nadškofa Sedeja se je raznarodovalna politika nadaljevala s še večjo vnemo. Za apostolskega administratorja goriške nadškofije je bil imenovan Giovanni Sirotti (1931–1934), poitalijančen Hrvat, zagrizen nacionalist in somišljenik fašizma. S pomočjo tesnega sodelovanja s civilnimi oblastmi je začel z naglo italijanizacijo škofijskih ustanov, ki se je udeležila s kadrovanjem Italijanov na ključne položaje v škofiji, prepovedjo slovenščine v malem semenišču in odpovedjo službe profesorjem, ki so predavali v slovenščini.²⁰

O Sirottijevem nasledniku, vatikanskem diplo-

univerzo v Rimu, kjer je študiral cerkveno pravo. Doktoriral je leta 1942 z disertacijo iz goriške cerkvene zgodovine in dokazal zanimanje za domačo preteklost, ki ga je spremljalo vse življenje. Napisal je več temeljnih knjig o goriški zgodovini s cerkvenega in narodnega področja. Osem let je deloval v Velikih Žabljah, kjer je med drugim pisal vojni dnevnik. Med vojno se je prišteval k t. i. primorski sredini. Škof Margotti je dr. Klinca 1. aprila 1945 imenoval za nadškofijskega kanclerja. Ob koncu aprila 1945 se je še z nekaterimi drugimi duhovniki iz Vipavske doline umaknil v Gorico in potem v notranjost Italije. Po vrnitvi v Gorico je sodeloval v različnih slovenskih ustanovah. Bil je član in predsednik ali tajnik številnih institucij: Alojzijevejšča, Katoliškega tiskovnega društva, Katoliške knjigarne in Goriške Mohorjeve družbe. Smrt ga je prehitela sredi dela in knjižnih načrtov. Gl. Klinec, *Dnevniški zapisi*, str. 9–12.

¹⁹ Klinec, *Zgodovina goriške nadškofije*, str. 50.

²⁰ Simčič, Sirotti, str. 371–372; Klinec, *Primorska duhovščina*, str. 94–115.

matu Carlu Margottiju (1934–1951), prvem rednem škofu italijanskega rodu na goriškem nadškofijskem sedežu po dolgi vrsti Slovencev, piše njegov življenjepisec Franc Kralj, da je zapostavljanje in preganjanje Slovencev, s katerim se je srečal ob prihodu v Gorico, sprejel kot zgodovinsko nujnost. Ni dojel slovenskega manjšinskega problema ter se ni jasno in nedvoumno distanciral od fašistične politike, da bi zavrnil proces asimilacije Slovencev. Prizadeval si je za preureditev upravnih razmer v nadškofiji, da bi se na ta način čim prej izenačila z ostalimi italijanskimi škofijami, ne da bi pri tem upošteval njeno politično in zgodovinsko preteklost ter heterogeno narodnostno sestavo. Kot človek je bil srčno dober in plemenit, vedno pripravljen pomagati. Tako se je zavzemal za preganjanje slovenske duhovnike, v določeni meri podprl delovanje Goriške Mohorjeve družbe, v splošnem pred fašistično oblastjo zagovarjal rabo slovenskega jezika tako v podeželskih cerkvah kot v sami Gorici, se ga tudi dokaj dobro naučil in si ga drznil uporabljati v javnih nastopih. Vihra druge svetovne vojne in zlasti krivice, storjene Slovincem, so precistile njegov odnos do slovenskega naroda, kar je bilo vidno že med vojno in potem do konca njegove škofovske službe.²¹

Primorska med drugo svetovno vojno

Stanje na Primorskem med drugo svetovno vojno je dr. Klinec označil takole: »*Slovensko Primorje je doživelo med drugo svetovno vojno najbolj trpko stran svoje zgodovine. Slovensko manjšino je dušil z ene strani fašistični vijak, bičali so jo vojni dogodki, z druge strani pa so ji zadajali težke rane notranji spori, različna gledanja in še zlasti svojevrsten razplet osvobodilne borbe ter socialne revolucije, ki jo je komunistična partija sprožila tudi na Primorskem.*»²² V teh strnjenih besedah je tematiziral tri dejavnike, ki so bistveno vplivali na medvojno dogajanje na Primorskem.²³

Dr. Klinec je najprej poudaril, da je Primorska med drugo svetovno vojno doživela najbolj trpko stran svoje zgodovine. Mrakobnost in nesrečnost vojnega časa se ves čas zrcalita v njegovem vojnem dnevniku. S temi besedami je pozdravil prvi dan v letu 1944: »*Smrt! To je podoba, ki se mi često vsiljuje zadnje čase. Smrt – meni, mojim fantom in možem, mnogim v ljudstvu.*»²⁴

Druga pomembna ugotovitev v zapisu dr. Klinca je, da je bila pred in med vojno vsa slovenska manjšina v Italiji izrazito protifašistično nastrojena. Ugotavljal je, da je že od vsega začetka »*trajal med slovenskim ljudstvom odločen odpor proti fašističnemu zatiranju. Bila je narodna duša, ki ni hotela umreti in ki*

²¹ Kralj, Margotti, str. 356–357.

²² Klinec, *Zgodovina Goriške Mohorjeve*, str. 159.

²³ Klinec, *Dnevniški zapisi*, str. 12–13.

²⁴ Prav tam, str. 94.

Dr. Engelbert Besednjak s sinom (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK).

je vzbudila v vsem narodnem občestvu oster odpor proti prisilnemu potujčevanju.²⁵ Protifašizem primorskih Slovencev je preveval izrazito narodni duh in njihovo uporništvu ni imelo ideološkega predznaka, zato je partizansko gibanje povečini podprla tudi duhovščina. Vendar se je dr. Klinec zgodaj zavedel, da za Osvobodilno fronto (OF) stoji komunistična revolucionarna ideologija. Poudarjen narodni značaj partizanskega odpora je zrelativiziral s temi besedami: »Tudi muček včasih skrije kremplje.«²⁶

Tretji element, ki izstopa v citiranem zapisu dr. Klinca, se nanaša na tri politične skupine, ki so obvladovale primorski politični prostor, in sicer liberalno-narodnjaško, ki je svoj odpor proti fašizmu potrdila z delovanjem tajne organizacije TIGR, komunistično, ki je med vojno organizirala in vodila partizanski odpor in revolucijo, ter krščansosocialno, ki je bila tesno povezana z Zborom svečnikov sv. Pavla.²⁷

Krščansosocialno gibanje, ki se je leta 1922

Dr. Janko Kralj (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK).

razšlo z liberalci in od takrat delovalo v okviru samostojnega političnega društva Edinost, je bilo med primorskimi Slovenci v obdobju med obema svetovnimi vojnami najvplivnejši in najmnogičnejši politični subjekt. Svoje idejne vrednote (narod, krščanstvo, socialna misel in demokracija) so krščanski socialci razglasili za nedeljivo celoto. Potem ko je fašistični režim leta 1927 dosegel ukinitve slovenskih društev, so krščanski socialci, skupaj z Zborom svečnikov sv. Pavla, delo nadaljevali ilegalno pod okriljem verskih društev in župnij.²⁸ Vodstvo organizacije je po odhodu dr. Engelberta Besednjaka²⁹ v tujino leta 1930

²⁸ Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 50.

²⁹ Engelbert Besednjak, politik in urednik. Rojen 14. maja 1894 v Gorici, umrl 21. decembra 1968 v Trstu. Na goriški gimnaziji je maturiral leta 1913. Študij je nadaljeval na Dunaju, kjer je leta 1920 postal doktor prava. Leta 1919 je v Ljubljani prevzel naloge urednika *Slovenca*, naslednje leto pa urednika tržaškega dnevnika *Edinost*. Nato se je preselil se je v Gorico in bil leta 1921 imenovan za člana Pokrajinskega deželne odbora za Goriško in Gradišansko. Prevzel je uredništvo lista *Goriška straža* in revije *Socialna misel* ter sodeloval pri glasilu *Nasa moč*. Bil je v vodstvu Krščanske socialne zveze, Kmetko-delavske zveze in član Vrhovnega sveta krščanskih organizacij Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Po razkolu v političnem društvu Edinost leta 1922 je bil v političnem društvu Edinost za Goriško izvoljen za podpredsednika, nato za predsednika. V letih 1924–1928 je deloval kot poslanec v rimskem parlamentu, kjer se je zavzemal za pravice slovenske manjšine. Leta 1930 se je preselil na Dunaj, kjer je bil do leta 1938 v vodstvu Kongresa evropskih narodnih manjšin, poklicno pot pa nadaljeval v Beogradu, kjer je kot neuradni

²⁵ Klinec, *Zgodovina Goriške Mohorjeve*, str. 159.

²⁶ Klinec, *Dnevniški zapisi*, str. 149.

²⁷ Podbersič, *Revolucionarno nasilje*, str. 21; Plahuta, Začetki OF, str. 135.

prevzel dr. Janko Kralj.³⁰ Med njima je ob koncu tridesetih let zaradi osebne konkurence in razlik v pogledih glede organiziranja krščanskih socialcev prišlo do spora, ki je leta 1939 katoliški politični tabor na Primorskem dokončno razcepil na dve skupini. Takšen politični razvoj je posebej zaznamovalo njegov položaj v času druge svetovne vojne, ko so se razlike med skupinama ob soočenju s pojavom partizanskega gibanja in komunistične revolucije še poglobile in prerasle v odkrito nasprotovanje.³¹

Kraljeva skupina, ki so jo sestavljali maloštevilni duhovniki in laiki, je zavzela odkrito odklonilno stališče do osvobodilnega gibanja pod vodstvom OF oziroma komunistov, vendar na Goriškem ni imela širše podpore. Med vojno se je povezala s Slovensko ljudsko stranko in Slovensko zavezo. Od leta 1942 je glasno opozarjala na nevarnost komunistične revolucije, ki je bila prikrita z gesli o narodnoosvobodilnem boju. Po kapitulaciji Italije je pristala na sodelovanje z nemškim okupatorjem, da bi dosegla vključitev primorskih Slovencev v javne institucije in javno veljavo slovenskega jezika.³²

Večinska Besednjakova skupina, t. i. primorska sredina, je med drugo svetovno vojno po idejah in delovanju ostala na sredi med partizanskim gibanjem in njegovimi nasprotniki, odklanjala je torej tako skrajnost revolucionarne kot protirevolucionarne strani. Primorska sredina, ki so jo sestavljali večinoma duhovniki, ni nastopila proti OF, vendar je do nje ohranjala distanco. Sredinsko držo je potrdila z izjavo 1. februarja 1943, kjer je poudarila, da bo z OF sicer vzdrževala stike, ne bo pa v njej sprejemala položajev in nalog.³³ S tem ko je nasprotovala odločnemu nastopu protirevolucionarnega tabora, se je skušala izogniti ali vsaj preložiti začetek državljske vojne na Primorskem. V tem smislu je obsodila ustanovitev vaških straž in domobranstva ter je naspro-

tovala podobnemu razvoju na Primorskem. Njeno stališče je bilo pogojeno s pogosto slabšim razumevanjem dejanskih razmer v Ljubljanski pokrajini in z dejstvom, da je OF na Primorskem nastopala z navidezno ideološko širino, saj so komunisti upoštevali tamkajšnjo močno nadstrankarsko protifašistično tradicijo.³⁴ Primorska sredina se je z OF pogajala o enakopravni vključitvi, toda po podpisu dolomitske izjave so bili vsi tovrstni poskusi vnaprej obsojeni na neuspeh, hkrati pa so komunisti njeno pripravljenost na sodelovanje izkoriščali v propagandne namene. Obenem jo je slovenski protikomunistični tabor poskušal pridobiti za vključitev v protirevolucionarno Slovensko zavezo in Slovensko ljudsko stranko. Nazadnje se je znašla napadena z revolucionarne in protirevolucionarne strani, skupina pa se je razcepila na podpornike enih in drugih. Na Besednjakov poziv iz Beograda 31. decembra 1944, naj primorska sredina podpre OF, so njegovi somišljeniki ob koncu vojne javno podprli priključitev Primorske h komunistični Jugoslaviji.³⁵

Sprevrčanje narodnoosvobodilnega gibanja v boljševidično-revolucionarno gibanje in odkriti napadi na Cerkev so slovensko duhovščino navdajali z obupom in občutkom nemoči. Stanje neposredno po kapitulaciji Italije septembra 1943 je dr. Klinec dokumentiral v svojem dnevniku: »Srce se mi trga ob misli, da brat mori brata, Slovenec Slovenca. Naši žgejo naše vasi [...] Da bi že prišli zavezniki in preprečili nadaljnje bratomorno klanje. Sami se ne bomo pobotali, drugi nas morajo sprijazniti. Narodna tragedija! Peščica nas je in se grizemo kot psi!«³⁶

Tudi na Primorskem so ob koncu vojne novi komunistični oblastniki poskušali nasilno obračunati z nasprotniki OF. Številni slovenski protikomunisti so bili zaradi tega primorani oditi v begunstvo.³⁷ Nekateri so se, potem ko so dobili zatočišče v taboriščih v Italiji, odločili za emigracijo, preostali pa so se vrnili v Gorico in Trst, kjer so se vključili v politično, kulturno in prosvetno življenje Slovencev v Italiji.³⁸

Prvi poskusi ustanovitve slovenske Katoliške akcije

V skladu z navodili Pija XI. je goriški nadškof Sedej želel ustanoviti – ob siceršnji veliki rasti Marijinih družb, krščanskih bratovščin in ljudskih misi-jonov ter množenju prosvetnih katoliških društev in katoliških listov – škofijsko KA. V pastirskem pismu z dne 11. februarja 1927 je predstavil njeno zamisel, ki je bila sprejeta pri Italijanih in Furlanih, ne pa tudi

svetovalec in posrednik za manjšinske zadeve zastopal koristi slovenske manjšine v Italiji. Po letu 1950 je živel v Trstu, kjer je ustanovil tednik *Novi list*. Gl. Bednarik, Besednjak, str. 69–70.

³⁰ Janko Kralj, politik, publicist in urednik. Rojen 18. avgusta 1898 v Saksidu pri Dornberku, umrl 27. decembra 1944 v Rimu. Gimnazijo je obiskoval v Gorici, pravo pa je študiral v Gradcu, Zagrebu, Ljubljani in Padovi, kjer je 1925 doktoriral. Že kot študent je v Ljubljani objavjal v katoliškem dijaškem glasilu *Zora*, ki ga je v letih 1919–1920 tudi urejal. Po vrnitvi v Gorico se je posvetil publicističnemu in prevajalskemu delu. Njegovi članki in razprave v *Socialni misli* (1922–1923) so bili posvečeni vprašanju naroda ter socialnim in idejnim nasprotjem v družbi. Leta 1924 je spisal brošuro *Boji malega naroda*. Bil je urednik *Goriške straže* (1924) in od leta 1927 tajnik *Katoliškega tiskovnega društva*. V decembru 1928 so ga italijanske oblasti za pet let konfinirale na Liparskih otokih. Med vojno se je povezal z vodstvom Slovenske ljudske stranke v Ljubljani in odločno nasprotoval OF. Na Primorskem je organiziral Slovensko legijo in pokrajinsko Slovensko zavezo. Po kapitulaciji Italije je odpotoval v Rim, kjer je umrl. Gl. Kacin, Kralj, str. 174–176.

³¹ Cencič, *Primorska sredina*, str. 34–35.

³² Podbersič, *Revolucionarno nasilje*, str. 22–23.

³³ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 365.

³⁴ Prav tam, str. 370–371.

³⁵ Mlakar, *Goriška sredina*, str. 325–334; Cencič, *Primorska sredina*, str. 127–142, 177–195, 203–204, 220–230, 239–248; Plahuta, *Začetki OF*, str. 137–145.

³⁶ Podbersič, *Revolucionarno nasilje*, str. 21.

³⁷ Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 109–112.

³⁸ Kralj, Sedej, str. 109; Čuk, *Dnevnik*, nadaljevanje, str. 6–20.

pri Slovencih.³⁹ Potem ko je nadškof Sedej KA priporočil svojim duhovnikom in vernikom, se je sestal Vrhovni svet organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji. Svoj pogled na KA je nadškofu predstavil v obširni *Spomenici Vrhovnega sveta organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji o vprašanju Katoliške akcije*,⁴⁰ ki je bila soglasno sprejeta 1. junija 1927. V njej je Vrhovni svet obrazložil zavrnitev pridružitve Prosvetne zveze k italijanski KA (IKA).

Spomenica je zgodovinski dokument velike vrednosti, saj celostno predstavi cerkveno-politični položaj primorskih Slovencev pod fašizmom ter je priča pokončne držbe slovenskih in hrvaških duhovnikov tistega časa. V njenem uvodu se je Vrhovni svet skliceval na dolgoletno delo katoliških društev primorskih Slovencev, ki je v času nastanka spomenice potekalo v obliki dela za versko poglobitev, predavanj, duhovnih vaj in verskih konferenc, romanj in gibanja za moralno obnovo. Nadalje izvemmo, da so katoliški primorski Slovenci popolnoma soglašali z verskim, moralnim in socialnim programom KA, obenem pa poudarjali, da je dotedanje štiridesetletno delovanje katoliških Slovencev ustrezalo njenim glavnim smernicam.⁴¹

V drugem delu spomenice je Vrhovni svet zavzel stališče do IKA, ki zanj »ni verska, ni cerkvena organizacija, ni bratovščina. Je posvetna kulturna organizacija katoliških Italijanov [podčrtano v originalu, op. a.], ki jo vodijo predvsem italijanski katoliški lajki.« Poudaril je, da ima organizacija povsem italijanski značaj ter da njena pravila upoštevajo samo italijansko narodno kulturo, kar »nas prepričuje, da zmorejo biti člani te organizacije res samo tisti katoličani, ki so jezikovno sinovi in hčere italijanskega naroda«. Vrhovni svet je izrazil prepričanje, da je »vsak pristop k Italijanski kat[oliški] akciji popolnoma nemogoč in izključen. Pristop je tudi izključen, četudi bi nam centralni odbor kat[oliške] akcije zajamčil avtonomijo in avtonomno sekcijo v okviru I. K. A. [podčrtano v originalu, op. a.].« Nato je obrazložil to stališče: »Avtonomija bi nam pač zagotovila neodvisnost od domačih italijanskih krogov, ki nikakor niso merodajni. Avtonomija bi nam pa ne zajamčila neodvisnosti in samostojnosti od centralnega odbora I. K. A. in centralnega odbora italijanske mladinske organizacije. V nečem bi se gotovo morala izraziti naša odvisnost od središča I. K. A. Kot člani te organizacije bi pač bili od nje odvisni v smislu pravil in statutarov, četudi bi nam bila zajamčena po sklepu centralnega odbora še tako široka avtonomija. [...] Tudi po zajamčeni avtonomiji bi bile naše katoliške vrste najbrž premnogokrat vsled določenega vpliva centralnih organov I. K. A. postavljene pred gotove konkretne naloge, ki bi jih ne mogli in ne smeli izvršiti, če bi hoteli obvarovati svoj ugled pred

našo javnostjo, pred zgodovino ter pred svojo katoliško in narodno vestjo!«⁴²

Vrhovni svet je opozoril, da bi pristop k italijanski KA vodil v razbitje katoliških vrst na Primorskem, kar bi ogrozilo boj Slovencev in Hrvatov za narodov obstanek: »Večkrat v letu bi bile naše vrste morebiti stavljene vsled tega pred vprašanja in konkretne naloge, ki bi stalno razburjale naše vrste in bi zamogle povzročiti med Prevzvišenim in duhovščino nesoglasje, nevarnosti, da se razvijejo razlike in spori med duhovščino in katoliškim laikatom, nevarnost nepremostljivega in vse razdirajočega razdora med raznimi našimi katoliškimi organizacijami [podčrtano v originalu, op. a.]. *Naj katoliški narod in naše katoliške organizacije bi bile razklane na dvoje, del bi bil pod vodstvom domačih mož, drugi del pa bi bil pod vodstvom drugih! Kakšen del bi se moral prej ali slej umakniti iz boja za eksistenco slovenskega naroda. [...] I. K. A. je pač bila zamišljena in je še danes prikladna za Italijane in je nesprijemljiva za vsak drug narod in še toliko bolj za narodno manjšino, ki se mora do danes brezuspešno boriti za svoje najelegantnejše pravice, ki so ji po božji in naravni postavi zajamčene.*«⁴³

Vrhovni svet se je skliceval na namene italijanske KA, da bi poudaril, da ima enak namen tudi slovensko-hrvaška organizacija Prosvetna zveza. Poleg tega pa so slovenske in hrvaške versko-kulturne organizacije opravljale še narodnoobrambno delo, ki ga italijanska KA pri svojem delovanju ni upoštevala. Po prepričanju Vrhovnega sveta bi bilo izvrševanje njihove narodne dolžnosti v italijanski KA onemogočeno in izključeno. Raznarodovanje bi se pospešilo, kar bi imelo za posledico demoralizacijo in verski propad ljudstva.⁴⁴

Strah pred pospešenim raznarodovanjem je v spomenici ključni vsebinski pomislek, na katerem je temeljila zahteva Vrhovnega sveta po organiziranju narodnih KA: »Tudi če bi ne mogli italijanskim katolikom ničesar oporekati, imamo Slovenci naravno pravico voditi samostojno [podčrtano v originalu, op. a.] *svoje organizacije. Izkušnja pa nas uči, da ravno italijanski katoličani žal ne razumevajo in ne izvršujejo katoliških socialnih načel, ki določajo osnovne pravice in dolžnosti narodnih enot. [...] Uverjeni smo, da sv. oče ne zahteva od drugih neitalijanskih narodov, Slovencev, Hrvatov, Čehov, Nemcev itd., da bi pristopili k I.K.A., temveč njegova resna želja je, da svoje katoliško gibanje bolj izpolnijo. Še toliko bolj se mora upoštevati pravica narodnih manjšin do lastne in samostojne katoliške akcije.*«⁴⁵

V tretjem delu spomenice so bili podani predlogi, kako bi izvedli potrebne organizacijske spremembe pri Prosvetni zvezi, da bi ta še bolje dosegala namene KA.⁴⁶

³⁹ Kralj, Sedej, str. 109.

⁴⁰ NŠAL, Škofje, A. B. Jeglič, fasc. 40, Spomenica Vrhovnega sveta krščanskih organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji o vprašanju Katoliške akcije, 22. junija 1927.

⁴¹ Prav tam, str. 1–3.

⁴² Prav tam, str. 4–6.

⁴³ Prav tam, str. 6.

⁴⁴ Prav tam, str. 7.

⁴⁵ Prav tam, str. 8–9.

⁴⁶ Prav tam, str. 10–12.

V zaključku je Vrhovni svet nadškofa Sedeja prosil za posredovanje pri papežu, »da prizna našo obstojno katoliško organizacijo 'Prosvetno zvezo' v Gorici za samostojno katoliško akcijo Slovencev v Italiji [podčrtano v originalu, op. a.].«.⁴⁷

Spomenica Vrhovnega sveta krščanskih organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji o vprašanju Katoliške akcije dokazuje, da so voditelji slovenskega katoliškega gibanja z zavrnitvijo Sedejevega predloga o enotni škofijski KA želeli preprečiti vdor italijanske organizacije med slovenske vernike in s tem še hitrejšo raznarodovanje.⁴⁸

Slovenski duhovniki so po letu 1928, po popolnem izgonu slovenščine iz državnih šol in ukinitvi Prosvetne zveze, svoje versko in narodnoobrambno delo začeli postavljati v vedno strožji okvir cerkvenega pastoralnega delovanja. Nadškof Sedej je leta 1929, po podpisu konkordata med Svetim sedežem in Kraljevino Italijo, ki je cerkvenim organizacijam v razmerah fašistične diktature jamčil avtonomno delovanje, na pobudo Zbora svečnikov sv. Pavla organizirano društveno in združno delovanje goriških Slovencev skušal rešiti z ustanovitvijo samostojne slovenske KA, ki bi bila neposredno podrejena Svetemu sedežu in bi združevala tudi prosvetne organizacije. Vendar se ta načrt ni uresničil in slovenski duhovniki goriške nadškofije so se s posebno spomenico zamen pritožili papežu.⁴⁹

Iz dokumenta z naslovom *Katoliška akcija*⁵⁰ iz arhiva Republiškega sekretariata za notranje zadeve izvemo, da si je nadškof Sedej za sodelavca pri uveljavitvi KA v svoji nadškofiji izbral dr. Iva Juvančiča.⁵¹ Tako je neznani avtor dokumenta opisal njegovo vlogo: »*Iz Inzbrucka je prišel na Goriško doktor in novo-*

Dr. Ivo Juvančič (*Jadranski koledar* 1979, str. 56).

mašnik Juvančič. Sedej ga je najprej imenoval za kaplana v Podmelcu, a potem je dekret preklical in ga nastanil za kaplana pri sv. Ignaciju v Gorici in za podravnatelja v Malem semenišču, kjer je bilo kakih 200 gojencev, ki so se pripravljali za duhovniški stan. Sedej je zadel v pravo – Juvančič je bil mož na mestu. Bil je globoko izobražen, močno talentiran in do poslednjih sil aktiven in povrh še prevzet od veličine kat[oliške] akcije, ki je v Nemčiji in Avstriji močno prospevala. Tako je nastopil novo službo in takoj pričel delovati. V malem semenišču je zbiral gojence v prostih urah – in še v svojem stanovanju. Znal jih je privleči. Vsi so ga občudovali in bili slepo 'zatelebani' vanj. Prvi center so tvorili takrat gojenci Čuk, Špacapan, Ček, Kogoj in Šarf. Juvančič je pričel mladinsko gibanje in katoliško akcijo. O[b] počitnicah je organiziral študentske sestanke in tečaje zlasti na Višarjah, seveda so bili imenovani gojenci jedro. [...] Nadškof Sedej ga je spoznal in visoko cenil. Juvančič je kmalu postal njegov delegat in propagandist za katoliško akcijo. V ta namen je spisal obsiren rokopis o kat[oliški] akciji in ga delil med gojence in tudi med lajike. Pričel je delovati v tem smislu tudi na Goriškem. Obiskoval je razne dekanate po slovenskem delu goriške nadškofije in razlagal in vzpodbujal duhovnike najprej za kat[oliško] akcijo. Pri tem pa je dobil slab odmev in poraz. Prvi so nastopili proti tem voditeljem Marijinih družb in 'Prosvetnih zvez' s [Filipom] Terčeljem na čelu. Bil je tudi ta vzrok, da se je katoliška akcija v Italiji imenovala 'Azione Cattolica Italiana' in je to Slovence odbivalo, po drugi strani bi morali vse uradne zapiske izstavljati v italijanščini. Ju-

⁴⁷ Prav tam, str. 12.

⁴⁸ Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 67.

⁴⁹ Tavčar, Jakob Ukmar, str. 89.

⁵⁰ ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, fasc. 933, Katoliška akcija.

⁵¹ Ivo Juvančič, duhovnik, zgodovinar in publicist. Rojen 5. decembra 1899 v Bovcu, umrl 22. avgusta 1985 v Ljubljani. Leta 1921 je stopil v nadškofijsko semenišče v Gorici, leto kasneje ga je nadškof Sedej poslal na jezuitsko univerzo v Innsbruck, kjer je študij sklenil z doktoratom iz teologije. Leta 1927 se je vrnil v Gorico in prevzel službo prefekta v nadškofijski gimnaziji (malo semenišče). Pod njegovim vodstvom je bilo goriško malo semenišče kraj, kjer se je sredi najsilovitejšega fašističnega raznarodovanja slovenska mladina vzgajala v narodnem duhu, spoznavala slovensko književnost in se navduševala za slovensko kulturo. Trudil se je za sožitje med sosednjima narodoma ter je italijanskim dijakom skušal približati slovenski jezik in kulturo. Leta 1935 je postal podravnatelj malega semenišča in profesor v velikem semenišču. Med drugo svetovno vojno se je uveljavil kot eden od voditeljev in ideologov t. i. primorske sredine. Ob koncu vojne se je opredelil za novo Jugoslavijo. Kot izvedenec za vprašanje Gorice je leta 1946 sodeloval v jugoslovanski delegaciji na pariški mirovni konferenci. Leta 1947 se je iz Gorice preselil v Ljubljano. Zapustil je duhovniški stan in se poročil. V Ljubljani je bil kot strokovnjak za preučevanje zgodovine primorskih Slovencev večidel časa zaposlen na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Gl. Rijavec, Juvančič, str. 605–606; Mlakar, Goriška sredina, str. 330.

*vančič je sicer iz te zagate predlagal nekaj izhod, vendar se mu ni posrečilo.*⁵²

Drugi poskus ustanovitve slovenske Katoliške akcije

Goriški nadškof Margotti si je za poglavitno nalogo zastavil versko poglobitev in vznik žive katoliške zavesti med duhovniki in laiki. Temu cilju so služile pastoralne vizitacije, postni pastirski listi, postne spokorne procesije, stanovske duhovne vaje in zlasti »prizadevanje za zgraditev krepkega ustroja katoliške akcije«.⁵³ Do tega je bil dr. Klinec kritičen, saj je Margottijevo odredbo, ki je zahtevala uvajanje KA v slovenske župnije na osnovi pravil italijanske KA, opredelil kot dejanje, ki ni upoštevalo težke stvarnosti slovenske manjšine v fašistični Italiji in je bilo zanjo izrazito škodljivo.⁵⁴

V dokumentu *Katoliška akcija* je neznani avtor na kratko opisal razvoj KA pod nadškofom Margottijem: »Katoliška akcija 'Azione cattolica italiana' je pričnjala na goriškem – v goriški nadškofiji – v italijanskih vaseh, še za časa nadškofa Sedeja. Toda tudi pri Furlanih se spočetka ni obnesla, ter dolgo časa ne, šele za časa škofovanja Margotti-ja so jo nekoliko poživili in to po Margotti-jevih ukazih, da mora ta obstajati v vsaki fari in po prizadevanju nekaterih italijanskih duhovnikov, priseljenih iz drugih pokrajin, ki so po Margotti-jevem smislu imeli več 'duha za njo'. Vseeno se ni razcvetela. [...] Sam nadškof Margotti je v svojem 'Bollettino dell' Arcidiocesi di Gorizia' večkrat tožil, da katoliška akcija nič kaj ne uspeva, niti pri Furlanih, da o slovenskih vaseh niti ne govorimo. Pri Slovencih na Goriškem pa je katoliška akcija našla kamnita tla in gluha ušesa.«⁵⁵

Ob koncu tridesetih let je med Slovenci v Italiji postalo pereče vprašanje bodočega političnega delovanja. Nastala je dilema, ali naj se krščanski socialci usmerijo predvsem v organizirano delovanje v okviru katoliške Cerkve (konkretno v okviru KA) ali v krepitev političnega delovanja, ki bi bilo v danih razmerah nevarno, saj bi bilo ilegalno. Ta dilema je delila pristaše dr. Kralja in dr. Besednjaka. Prvi so bili naklonjeni Margottijevi zamisli o KA, nasprotno pa so bili drugi odločno proti vključitvi slovenskih organizacij v KA, ki bi bila skupna Slovencem in Italijanom.⁵⁶

Elaborat o Slovenski Katoliški akciji, povojni dokument, ki je nastal za potrebe slovenskih komunističnih oblastnikov, pričuje, da je bil drugi poskus ustanovitve slovenske KA v goriški nadškofiji storjen

leta 1938. Ustanoviti so jo nameravali slovenski katoliški politiki. Neznani avtor dokumenta trdi, da je pri poskusu ustanovitve slovenske KA tako manjšinsko »desno« krilo, ki ga je vodil dr. Kralj, kot večinsko »levo« krilo, ki ga je vodil dr. Besednjak, vodila namera, da »bi z njo utrdili svoj vpliv med pristaši katoliškega tabora, ne pa stremljenje za poglobitev verskega življenja«.⁵⁷

Zamisel o ustanovitvi samostojne slovenske KA je prišla s strani dr. Kralja. V obravnavanem dokumentu najdemo opis medsebojnega onemogočanja obeh političnih skupin primorskih katoličanov: »Da bi nasprotna skupina, besednjakovci, preprečila dr. Kralju to zamisel in ovrгла eventualno to mnenje, da je samo on za KA, je dal dr. [Josip] Bitežnik v pismu naslovljenem na prijatelje pri IO [mišljen je Izvršni odbor tajne krščanskosocialne organizacije,⁵⁸ v katero sta spadali Kraljeva in Besednjakova skupina, op. a.] navodila, kako naj izbijajo dr. Kralju iz rok to politično orožje [podčrtano v originalu, op. a.].« Da bi to dosegli, se je dr. Bitežnik domislil ukane: somišljenikom v IO je svetoval, naj povabijo dr. Kralja, da predloži pismeni referat o slovenski KA, pod pretvezo, da IO podpira njeno ustanovitev. Pri tem je posvaril, da bo lahko dr. Kralj, če tega ne bodo storili, to malomarnost proti IO izkoristil tako, da bo mladini in duhovnikom pokazal, kako je KA potrebna, IO pa se za to pomembno organizacijo še zmeni ne. Glede slovenske KA se IO ni ravnal po navodilih dr. Bitežnika. IO je namreč »prišel na osnovi analize položaja doma do zaključka, da je KA v domačiji pri ljudstvu nepopularna«. Zato so se v IO odločili, naj »dr. Kralj kar dela po svoje v tej brezuspešni akciji, oni pa bodo ostali ob strani«. Tudi dr. Bitežnik je IO svetoval taktiko »popolnega ignoriranja«. Avtor elaborata trdi, da je za pobudo dr. Kralja stal nadškof Margotti, ki je Slovencem »namreč hotel dati preko skupine dr. Kralja tako KA, kakršna je bila ustanovljena v Italiji. Take KA pa Slovenci iz narodnih razlogov niso hoteli.«⁵⁹

Dr. Kralj je kljub nasprotovanju in ignoriranju večine v slovenskem katoliškem taboru nadaljeval s

⁵⁷ ARS, AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji, str. 80.

⁵⁸ Tajna krščanskosocialna organizacija je nastala s postopnim prehajanjem Zbora svečnikov sv. Pavla in krščanskosocialne Edinosti v ilegalno delovanje. Za to organizacijo je značilna popolna prepletenost cerkvenega in političnega delovanja. Njen program je izhajal iz jugoslovanske narodne ideje ter krščanskih in demokratičnih načel. Po fašistični prepovedi javnega delovanja s slovenskim obeležjem si je organizacija za cilj zastavila: 1. narodno vzgojo duhovniškega naraščaja in laičnih razumnikov; 2. uveljavitev »šol za domačim ognjiščem« za izobraževanje fantov in deklet; 3. širjenje slovenskega tiska; 4. širjenje informacij o fašističnem nasilju nad Slovenci v tujini. Organizacija je imela dva izvršna odbora, enega doma (Izvršni odbor), drugega v tujini (Odbor za inozemstvo). Gl. Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 85–93; Cencič, *Primorska sredina*, str. 22–25.

⁵⁹ ARS, AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji, str. 80–81; Cencič, *Primorska sredina*, str. 204–209.

⁵² ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, fasc. 933, Katoliška akcija, str. 4–5.

⁵³ Klinec, *Zgodovina goriške nadškofije*, str. 51.

⁵⁴ Klinec, *Zgodovina Goriške Mohorjeve*, str. 139.

⁵⁵ ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, fasc. 933, Katoliška akcija, str. 3.

⁵⁶ Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 388–390.

pripravami na ustanovitev slovenske KA. Vendar se je nazadnje tudi drugi poskus ustanovitve slovenske KA izkazal za brezplodnega.

Ustanovitev slovenske Katoliške akcije

Tretji poskus ustanovitve slovenske KA v goriški nadškofiji je prinesel delni uspeh. Ta okrnjeni uspeh, saj KA v vojnem času ni mogla v polnosti razviti svojega delovanja, je bil povezan s kapitulacijo Italije 8. septembra 1943 in posledično nemško okupacijo Julijske krajine. Nemška oblast je bila primorskim Slovencem zaradi povezave domačih nasprotnikov komunistične revolucije z nemškim okupatorjem z narodnega vidika neprimerljivo bolj naklonjena kot predhodna italijanska oblast.⁶⁰

Glede na pričevanje patra Janeza Jauha, jezuita iz Gorice in enega od ustanoviteljev slovenske KA, ki je nastalo v sklopu povojnega komunističnega sodnega procesa proti njemu in drugim sobratom, je goriški nadškof Margotti decembra 1943 slovenske duhovnike pozval, naj ustanovijo samostojno slovensko KA. Goriški duhovniki so v tej pobudi prepoznali duhovno in kulturno pridobitev za Slovence na Goriškem. Dr. Alfonz Čuk⁶¹ je prevzel iniciativo in na

Dr. Alfonz Čuk (*Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1976, str. 104*).

⁶⁰ Na Primorskem je slovenski protirevolucionarni tabor, katerega jedro so predstavljali kadri iz Ljubljanske pokrajine, dosegel, da je bil 12. novembra 1943 ustanovljen Slovenski narodni varnostni zbor oziroma primorsko domobranstvo. Dobilo je nalogo, da pod vodstvom nemške policije varuje red in mir v pokrajini. Nemški okupator v zadnjem obdobju vojne ni imel dovolj kadra za prevzem nadzora na Primorskem in je zato določene varnostne naloge prepustil domačemu prebivalstvu. Na vojaškem področju primorsko domobranstvo ni bilo učinkovito, je pa v sodelovanju s skupino dr. Kralja razvilo močno kulturno in propagandno dejavnost, ki se je kazala v boju za slovenske narodne pravice. Na ozemlju Primorske, ki ga niso nadzorovali partizani, je nemški okupator na zahtevo primorskih domobrancev imenoval slovenske župane, sodnike in uradnike, kar je omogočilo, da je poslovanje lokalnih oblasti steklo ob bok nemškemu in italijanskemu tudi v slovenskem jeziku. Zaradi sodelovanja domobrancev so Nemci dovolili obnovo javnega delovanja slovenskih šol in društev, prirejanje izobraževalnih tečajev in kulturnih manifestacij. V Gorici nemški okupator ni nasprotoval obnovitvi delovanja slovenske gimnazije, ukinjene že leta 1918, in Goriške Mohorjeve družbe ter izdajanju slovenskih glasil in časopisov. Gl. Kacin-Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 101; Cencič, *Primorska sredina*, str. 135, 204–209; Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 400–404.

⁶¹ Alfonz Čuk, duhovnik in psiholog. Rojen 6. julija 1912 v Biljah, umrl 30. aprila 1975 v kraju Latrobe, ZDA. V duhovnika goriške nadškofije je bil posvečen leta 1937. Leta 1940 je doktoriral na gregorijanski univerzi v Rimu na temo ruske pravoslavne Cerkve. V obdobju 1939–1942 je bil podravatelj goriškega semenišča, nato je v letih 1943–1948 služboval kot profesor slovenščine, filozofije in grščine na goriškem malosemeniškem liceju ter poučeval dogmatiko v bogoslovnem semenišču. Med letoma 1942 in 1944 je bil župnik v Štandrežu. Na medvojni slovenski gimnaziji v Gorici je prevzel mesto kateheta in profesorja. V političnem pogledu se je prišteval h Kraljevi skupini, ki je bila odločno protikomunistično usmerjena, vendar je nasprotoval organiziranemu protikomunizmu po zgledu osrednje Slovenije. Po koncu druge svetovne vojne je v letih 1945–1947 vodil slovensko

nadškofovo povabilo sestavljal Pripravljalni odbor duhovnih asistentov KA, ki se je prvič sestel 7. januarja 1944.⁶² Njegovo delo je bilo sklenjeno, ko je bila slovenska KA v goriški nadškofiji 23. marca 1944 z nadškofovo odredbo tudi formalno ustanovljena.⁶³

P. Jauh je zaslisevalcem opisal sestavo Pripravljalnega odbora duhovnih asistentov KA. Ta je »zaradi očitka, da je KA belogardistična in politična organizacija, sprejel v svoje vrste Franca Kodriča, župnika iz Vrtojbe, ki so ga šteli med 'sredince', takrat 'filopartizane'. Tako reorganiziran 'Pripravljalni odbor' naj bi ohranil svojo sestavo do konca vojne: 'Dr. [Franc] Močnik, predsednik, g. [Franc] Kodrič, podpredsednik, dr. [Kazimir] Humar, tajnik, dr. [Alfonz] Čuk, urednik lista 'Duhovni prepod', p. [Janez] Jauh, odbornik in pozneje od

gimnazijo v malem semenišču. Leta 1948 je odpotoval v New York, kjer je kot kaplan služil v številnih angleških župnijah in študiral psihologijo na univerzi Fordham, kjer je leta 1957 doktoriral. Od leta 1958 do svoje smrti je bil profesor psihologije na St. Vincent College v mestu Latrobe v zvezni državi Pennsylvanija. Gl. Klinec, Čuk, str. 251–252; Cencič, *Primorska sredina*, str. 136.

⁶² ZAL, LJU 85, Okrožno sodišče v Ljubljani, fasc. 515, Sodni spis zoper Ludvika Lederhesa. O ustanovitvi slovenske KA v goriški nadškofiji najdemo v sicer obsežni knjigi Frančka Sajeta *Belogardizem* zgolj sledeči skromen zapis: »Protijudska duhovščina je osnovala KA šele spomladi 1944, ko je s pomočjo ljubljanskih klerofašistov organizirala narodno izdajstvo tudi na Primorskem.« Gl. Saje, *Belogardizem*, str. 128.

⁶³ Klinec, *Zgodovina Goriške Mohorjeve*, str. 181.

septembra dalje škofijski voditelj 'Apostolstva molitve' za slovenski del škofije. G. [Alfonz] Berbuč odbornik.«⁶⁴

Med pripravi na ustanovitev slovenske KA se je dr. Čuk napotil v Ljubljano, kjer je našel vzor KA, ki je bila po njegovem prepričanju najprimernejša za goriške Slovence. O tem priča zapis iz njegovega dnevnika: »Od 25. jan.[uarja]–31. jan.[uarja] – sem bil v Ljubljani. Šel sem predvsem radi KA. Govoril sem z raznimi gospodi, bil na seji NOKA in NSKA in se prepričal, da je to med vsemi stvarmi za nas najvažnejše in jo bo treba takoj vpeljati.«⁶⁵ Prav gotovo je v primeru slovenske KA tesno idejno in osebno sodelovanje med Gorico in Ljubljano omogočila nemška okupacija domala vsega slovenskega etničnega ozemlja po kapitulaciji Italije. V novih razmerah je vodstvo slovenske KA v goriški nadškofiji lažje kot kdajkoli prej sprejelo in uveljavilo odločitev, da posnema tip organiziranosti KA, ki je že bil uveljavljen v ljubljanski in lavantinski škofiji. Zanesljivo je, da obnovljene povezanosti med osrednjo Slovenijo in njenim zahodnim delom, ki je bil od matice ločen četrto stoletja in v tem času izpostavljen silovitemu fašističnemu raznarodovanju, ne bi bilo, če slovenski primorski duhovniki ne bi kljub velikim žrtvam gojili neomajne zavesti pripadnosti slovenskemu narodu. Težje je presoditi, v kolikšni meri, če sploh, je pri dr. Čuku navdušenje nad posnemanjem SKA izviralo iz njene odločne protikomunistične usmerjenosti. Kakor bomo videli v nadaljevanju, slovenska KA ni imela nikakršne neposredne vloge pri organiziranju protirevolucionarnega tabora na Goriškem. Prav nasprotno – za razliko od KA v ljubljanski škofiji je presegla ideološke okvire protikomunizma in v svoje delovanje pritegnila tako odločne nasprotnike komunistično vodenega osvobodilnega gibanja kot tudi katoličane, ki so z njim sodelovali.

Med člani Pripravljalnega odbora se je kljub navdušenju dr. Čuka nad načinom organiziranosti SKA razvila polemika o načinu organiziranja pravkar ustanovljene slovenske KA. P. Jauh se je zavzemal za to, da bi KA vodili kar duhovniki, čeprav je bilo to v nasprotju z izvirno idejo KA. V polemiki je prevladalo mnenje dr. Čuka, ki je »prikazoval ljubljansko KA kot idealni tip. Ljubljansko KA pa vodijo laiki, ne duhovniki.« Ko so razrešili to dilemo, so začeli člani Pripravljalnega odbora proučevati vso dostopno literaturo o KA, ki so jo izdali v Ljubljani. Glede organizacijskega vprašanja, je pričeval p. Jauh, »smo dolgo študirali katekizem ljubljanske KA, Žosizem«.⁶⁶ O organiza-

cijski teoriji so dejansko »šele prav začeli študirati«. V pomoč svojemu delovanju so člani slovenske KA ustanovili novo duhovniško glasilo. P. Jauh je izjavil, da je »zvezo med nami in duhovniki po deželi tvoril list 'Duhovni prepod', kamor smo pisali idejne članke o KA, dajali razna navodila in sporočila«.⁶⁷

V prvi številki *Duhovnega prepoda* iz junija 1944 je odmeval »glas našega nadpastirja«, goriškega nadškofa Margottija. V sporočilu, datiranim s 1. junijem 1944 in izdanem ob priložnosti ustanovitve slovenske KA, je izrazil svoje veselje, da »se je tudi med slovensko duhovščino naše ljube nadškofije začelo močno zanimanje za Katoliško akcijo, ki Nam je bila vedno in Nam je še kako zelo pri srcu«. Nadškof je izrazil prepričanje, »da bo tudi med slovenskim ljudstvom to sveto delo obrodilo veliko sadu«, ter priporočil »vsej duhovščini, naj se za katoliško akcijo navduši, pripravi in jo začne polagoma izvajati«.⁶⁸ Neznani avtor prispevka je nato utemeljil, zakaj je KA med primorskimi Slovenci nujno potrebna in katera njena oblika bi bila najustreznejša za tedanje razmere: »Splošna kriza, v kateri se je tudi naša dežela znašla, je v svojem najglobljem bistvu verska in duhovna. Danes se ne bije več boj samo za narodni in gospodarski obstoj, danes gre tudi nam Slovincem za naš duhovni biti ali nebiti. Zato mora biti prepod našega ljudstva predvsem duhoven: samo na tem temelju bomo ustvarili svojo narodno, kulturno in politično zgradbo. [...] Ta prepod bomo dosegli po KA, ki jo hočemo tudi pri nas izvesti z vso pripravljenostjo in navdušenjem po papeževih navodilih in na način, ki bo našim potrebam najbolj ustrezal in bo našemu slovenskemu značaju najbolj prikladen.«⁶⁹ Ob tem se je vodstvo slovenske KA zavedalo, da vojne razmere ne dovoljujejo velikih uspehov: »Ako bi v teh razmerah nič drugega ne dosegli kot to, da bi vsi naši duhovniki

veliki verski, moralni in socialni krizi ter da se pod vplivom liberalnih in komunističnih idej vse bolj oddaljuje od vere. Kot odgovor na to situacijo je imel žosizem namen izboljšati socialni položaj delavcev, pokristjaniti delavsko okolje ter oblikovati, vzgajati in duhovno spremljati mlade delavce. Po zgledu žosizma je na Slovenskem Ernest Tomec katoliške dijakke usposabljal za laični apostolat; najprej v društvu Mladci Kristusa Kralja (1932), nato pa v Zvezi katoliških dijakov (1937), ki je kot dijaška KA bila vzor vsem organizacijam SKA. Gl. Dolinar, *Ušeničnik in Katoliška akcija*, str. 148; Pacek, *Katoliška akcija*, str. 36–39.

⁶⁷ ZAL, LJU 85, Okrožno sodišče v Ljubljani, fasc. 515, Sodni spis zoper Ludvika Lederhesa. *Duhovni prepod* je bil opredeljen kot interno glasilo primorske duhovščine, kasneje je bil tudi v podnaslovu oklican za »Stanovski list za duhovnike«. Načrtovano je bilo, da bo izhajal kot mesečnik, vendar je spričo obilo težav, ki jih je prinesel vojni in povojni čas, največkrat izšel v dvojni ali trojni številki. Prvi izvod je izšel junija 1944, torej štiri mesece po prvem sestanku Pripravljalnega odbora duhovnih asistentov KA in dva meseca po uradni ustanovitvi slovenske KA v goriški nadškofiji. Zadnja številka je izšla v tretjem letu izhajanja, konec leta 1946. Vsi prispevki so nepodpisani. Razvidno je, da je bil za odgovornega urednika imenovan dr. Alfonz Čuk. Gl. Pacek, *Katoliška akcija*, str. 126–140.

⁶⁸ *Duhovni prepod*, 1, 1944, št. 1, str. 1.

⁶⁹ Prav tam, str. 4.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Čuk, *Dnevnik*, str. 21.

⁶⁶ *Žosizem* (ur. s.n.). Groblje-Domžale: Misijonska tiskarna, 1938. Duhovnik Joseph Cardijn je leta 1919 med mladimi belgijskimi delavci začel s posebno obliko apostolata, ki je upošteval stanovsko načelo ter poudarjal delovanje skupin vernih laikov v njihovem bivanjskem in poklicnem okolju. Žosizem, poimenovan po Cardijnovi organizaciji mladih krščanskih delavcev JOC (Jeunesse Ouvrière Chrétienne), je Pij XI. razglasil za »dovršen tip Katoliške akcije«. Zamisel žosizma je izšla iz zavesti, da je večina delavske mladine v

*spoznali KA, se navdušili zanj in pripravili načrte za delo, bi bil to že velik uspeh.*⁷⁰

Pričevanje p. Jauha se v vseh bistvenih vsebinskih delih ujema z zapisi iz dnevnika dr. Čuka. Vendar je iz prebiranja tega dnevnika dodatno razvidno, da se je med snovalce slovenske KA naselil duh nasprotovanja, tekmovalnosti in spletk, ki ga je na plano spustila namera dr. Juvančiča, da v slovenski KA zavzame vodilno mesto – pa čeprav brez podpore nadškofa Margottija. Razprtije, ki so pospremlele začetek delovanja slovenske KA, so imele izvor v razdeljenosti slovenskih primorskih duhovnikov, ki so do OF zavzeli nasprotujoča stališča. Dr. Juvančič je bil eden od voditeljev t. i. primorske sredine, skupine katoličanov, ki je vzdrževala stike z OF v smislu vsenarnodnega osvobodilnega boja, zaradi česar sta se z nadškofom Margottijem znašla vsak na svojem bregu. Nasprotno je bil dr. Čuk odločno kritičen do OF, saj je za videzom narodnoosvobodilnega gibanja prepoznal grozečo protiversko silo.⁷¹ O slovenski KA je dr. Čuk v dnevnik 18. aprila 1944 zapisal te misli: »Zelo zanimivo se pleče okoli naše goriške KA. Že njena zgodovina je zanimiva. Tam meseca decembra je nadškof vrgel misel, da bi zdaj lahko začeli tudi mi s KA. To misel sem jaz v sporazumu z nekaterimi prijatelji popadel, šel k nadškofu in mu sporočil, da bi bili pripravljeni začeti. Imenoval sem mu Močnika, Humarja, Berbuča, Jauha. Vprašal sem ga, ali ne bi kazalo povabiti še msgr. Juvančiča. Sam mi je odgovoril: 'Lasciamo quell' nome! Non ci vedo ancora chiaro in lui.' [Pustimo to ime. Nisem si še na jasnem, kaj naj si mislim o njem. op. a.] – Tako smo začeli sami. Imamo tedenske sestanke – seje in smo se osnovali v Odbor duhovnikov asistentov. Poleg tega se je osnoval majhen krožek inteligentov, ki ga vodi P. Jauh. – Do nedavnega je šlo vse v redu. Pred kratkim pa so se začele sredinske spletke. Vrgli so se name čes, kako da sem pri KA, ko sem vendar politično eksponiran človek. Pojasnil sem, da se nisem nikoli veliko ukvarjal s politiko, in še to sem sedaj opustil. – Namen vseh teh spletk je povsem jasen: Msgr. [Juvančič, op. a.] bi se rad prerinil v KA.«⁷²

Potem ko so v slovenski KA potihnile težave z dr. Juvančičem, so se malo zatem pojavile nove; tokrat v zvezi s p. Jauh. 23. maja 1944 je dr. Čuk v svoj dnevnik o njem zapisal: »Pri KA ne gre vse v redu. Sredina je sicer obmolknila. Pač pa so velike težave z Jauh. Mož nima pravega pojma o KA, zganja ob vsaki priliki samo politiko, in sicer sredinsko, kakor da bi bil kak njihov plačan agent. Zelo se bojim, da nam bo vse skvaril.«⁷³

Slovenska KA je premagala začetne težave in nadaljevala z delovanjem. V smiselnost KA je bilo treba najprej prepričati duhovnike. Za pomoč pri tej nalogi se je goriška slovenska KA obrnila na vodstvo

sestrske organizacije iz ljubljanske škofije. Tako je duhovniški tečaj za KA, ki se ga je udeležilo od 40 do 50 duhovnikov ter okrog 20 bogoslovcev in je potekal med 19. in 20. julijem 1944 v prostorih goriškega centralnega semenišča, vodil stolni kanonik ljubljanske škofije in škofijski referent pri SKA dr. Janez Kraljič. V štirih predavanjih je razložil idejo KA, njene lastnosti ter kako se je KA uresničila v ljubljanski škofiji. Opredelil je, »da je cilj KA ta, da se bori proti organiziranemu brezboštvu, kakor se dandanes javlja, in da se skuša tako človeštvo spet pokristjaniti in osvojiti za Kristusa Kralja.«⁷⁴ Po pričevanju p. Jauha je tečaj »zelo navdušil goriško duhovščino za KA. Dr. Kraljič je v organizaciji ljubljanske KA izvrstno govoril in je znal navdušiti.« O predavanju dr. Kraljiča, ki je bilo posvečeno komunizmu, pa je p. Jauh izjavil: »Poudarjal je zelo, da je treba držati tajnost glede KA. Komunizem pa je prikazal v tako strašni luči, da sem mislil, da bi komunizem sploh eksistirati ne mogel, če bi bil tako slab.«⁷⁵

Duhovni preporod iz julija 1944 je prinesel prispevek z naslovom *Katoliška akcija pri naših sosedih*. V njem je bila podana primerjava organiziranosti KA v Italiji in Sloveniji. Primerjava obeh KA je avtorju služila za obrazložitev odločitve vodstva slovenske KA, zakaj so se goriški Slovenci, ki so tedaj formalno živeli v Italiji, odločili za tip organiziranja KA, ki so ga izvedli v matični Sloveniji. Avtor prispevka je na začetku poudaril, da je KA »ena po vsem svetu, kot je ena Kristusova Cerkev. Povsod mora imeti iste bistvene sestavine in vse svoje znake, povsod mora izvrševati isto obnovitveno delo.« Vendar je bistveno sporočilo prispevka v trditvi, da KA ni povsod enako organizirana. Pij XI., ustanovitelj moderne KA, je namreč način organiziranja prepustil škofom različnih narodov in držav, saj mora KA upoštevati različna okolja: versko, gospodarsko, kulturno, zgodovinsko in socialno.⁷⁶ Temu uvodu je sledila jedrnata predstavitev najprej italijanske KA, nato pa KA v Sloveniji. V nekaj točkah so bile povzete glavne razlike med italijansko in slovensko KA:

1. IKA je nastala potem, ko je bila ukinjena njena predhodnica Ljudska zveza (Unione Popolare); SKA pa je pustila vsa društva in organizacije, kot so bile poprej, in ustanovila nove, lastne organizacije.
2. IKA je segla najprej na široko in zajela čim več ljudi in šele potem začela z vzgojo »na globoko«; SKA ni začela z velikim številom, ampak z jedrnimi skupinami, z majhnim številom članov, ki jih vzgaja, da postanejo kvas, ki bo prenovil maso. Po teh jedrih pa je potem pridobivala ljudi od osebe do osebe.

⁷⁰ Prav tam, str. 2.

⁷¹ Čuk, Dnevnik, str. 17, 18, 20, 22, 25, 26; Juvančič, Goriški nadškof, str. 160, 164, 169–170.

⁷² Čuk, Dnevnik, str. 22.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Klinec, Dnevniški zapisi, str. 170; Duhovni preporod, 1, 1944, št. 3, str. 1, 3–5.

⁷⁵ ZAL, LJU 85, Okrožno sodišče v Ljubljani, fasc. 515, spis K 78/1949, Sodni spis zoper Ludvika Lederhesa.

⁷⁶ Duhovni preporod, 1, 1944, št. 2, str. 4.

3. IKA je bila organizirana predvsem po naravnih stanovih: možje, fantje, žene, dekleta. Šele v drugem planu je upoštevala poklicne stanove; SKA pa je bila organizirana po poklicnih stanovih: delavci, nameščenske, učitelji itd.
4. IKA je poudarjala znamenja: izkaznico, znak, prapor (po letu 1931 je moral biti v državnih barvah); SKA je delovala brez zunanjih znakov.
5. IKA je delovala na očeh javnosti: objavljala je načrte in programe ter spremembe v vodstvu, tiho delo je bilo šele v drugem planu; SKA je nasprotno delala tiho, brez znakov, izkaznic in praporov. Objavila ni ničesar, kar se tiče organizacije.⁷⁷

Razvidno je, da je avtor prispevka s to primerjavo želel dokazati, da si njegovi sodobniki ne bi smeli zamisljati KA »le po enem kopitu«, čeprav je bistvo KA ostalo nespremenjeno: laiški apostolat pod vodstvom cerkvene hierarhije. Posredno je mogoče razbrati, da je bil tip KA, ki se je v matični Sloveniji oblikoval po zgledu žosizma (laični apostolat, ki ga v okviru poklicnih stanov izvajajo jedrne skupine), vodstvu slovenske KA v goriški nadškofiji ustrenejši kot italijanski način organiziranja in vodenja KA, ki je bil po avtorjevemu mnenju navsezadnje najbolj prikladen italijanskemu »značaju in posebno pa razmeram v zadnjih desetletjih«.⁷⁸

V Gorici⁷⁹ so v razmerah nemške okupacije uvedli pobudo ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana (1930–1959): pobožnost prvih petkov in sobot. Člani slovenske KA so prevzeli sestavljanje pridig ob obhajanju te pobožnosti. P. Jauh je izjavil, da so v pridigah razčlenjevali »aktualna versko moralna vprašanja«, ter poudaril, da »nismo nič kričali na komunizem«. Iz sodnega spisa, v katerega je bilo vključeno pričanje p. Jauha, je mogoče razbrati, da je bil obtožen sodelovanja v protikomunistični propagandi, kar je zanikal, priznal pa je, da so za člane slovenske KA sprejeli tri propagandiste protikomunističnega tabora. Ti so bili člani krožka za intelektualce, ki je v okviru slovenske KA pod vodstvom prof. Jožka Bratuža deloval od marca 1944 naprej. Po pričevanju p. Jauha »nismo pri odseku intelektualcev KA nikoli govorili o politiki. Tudi nismo mogli. V odseku so bili tako sredinci kot kraljevci, / be-ga/ [bela garda, op. a.], ki so šli v politiki narazen.« Ob tem ko se je slovenska KA hotela izogniti temu, da bi njeno delovanje pogojevale tedanje politične razmere, se je poskusila približati tudi goriškim gospem in dekletom: za prve so ustanovili krožek za gospe, ki ga je vodil p. Jauh in je imel šest članic, za druge pa so ustanovili krožek za dekleta, ki so se mu pridružila štiri dekleta, pod vodstvom dr. Močnika.⁸⁰

Duhovni preporod iz avgusta 1944 je prinesel pri-

spevek z naslovom *Kaj pa Apostolstvo molitve?* V njem je bila podana pobuda, naj duhovnik, če želi »praktično napraviti kaj za KA«, KA vpelje v slovenske župnije goriške nadškofije prek organizacije Apostolstvo molitve.⁸¹ Naslednji mesec je bilo v obravnavanem glasilu predstavljeno stališče, da mora KA »po vsej sili obraniti moški značaj: odločnost, borbenost, osvajačnost«. Avtor prispevka je opozoril, da bi bilo »naravnost usodno, ako bi dopustili, da se naša KA požene: s tem bi si za vedno odbili moške, kakor se je zgodilo pri naših Marijinih družbah«. Zato »začnimo z moškimi in ako s temi ni mogoče, začnimo z dečki«. Če v župniji ni bilo vrtca ali šole, je bilo dano priporočilo, naj duhovnik začne delati v duhu KA z mašnimi strežniki. Prav prek dela z njimi naj bi se odprla »pot za KA med moško mladino«, tu bi morali duhovniki »odpreti prvo brazdo«.⁸² Razumljiva je odločitev vodstva slovenske KA, da zaradi oteženih vojnih razmer začne s formacijo članov bodočih lastnih organizacij KA pri mašnih strežnikih, ki so bili »pri roki«. Spričo razbitih družin, številnih beguncev ter vsesplošnega strahu in bede drugačen začetek slovenske KA verjetno niti ni bil mogoč.

Na začetku obnovljenega delovanja slovenske gimnazije v Gorici jeseni 1944 je v njenem okviru začelo delovati društvo, predhodnik dijaške KA, ki si je nadelo ime Sidro. Glede tega je p. Jauh v obravnavanem sodnem spisu izjavil, da sta društvo skupaj vodila prof. Ignacij Lenček, profesor moralne teologije s Teološke fakultete v Ljubljani, in dr. Čuk, sicer pa mu je bilo tamkajšnje dogajanje popolnoma neznano.⁸³ O društvu izvemo več iz elaborata o SKA: »Na slovenski gimnaziji v Gorici so ustanovili dijaško društvo »Sidro« kot nekako pripravljalno ustanovo za dijaško KA. Društvo je vodil prof. Lenček, ki je bil dolgo član ZKD [Zveze katoliških dijakov, lastne organizacije SKA, op. a.] v Ljubljani in šef propagandnega odseka Be-ga na Goriškem. Po mnenju dr. Čuka je bilo Sidro prvi začetek KA na Goriškem. Jezuiti po izjavi p. Jauha niso puščali dijakov semenišnikov v to društvo. Vsi krožki so bili samo v Gorici.«⁸⁴ To informacijo dopolnjuje pričevanje dr. Karla Bonuttija,⁸⁵ ki je bil član

⁸¹ *Duhovni preporod*, 1, 1944, št. 3, str. 5.

⁸² *Duhovni preporod*, 1, 1944, št. 4, str. 2–3.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ ARS, AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji, str. 82.

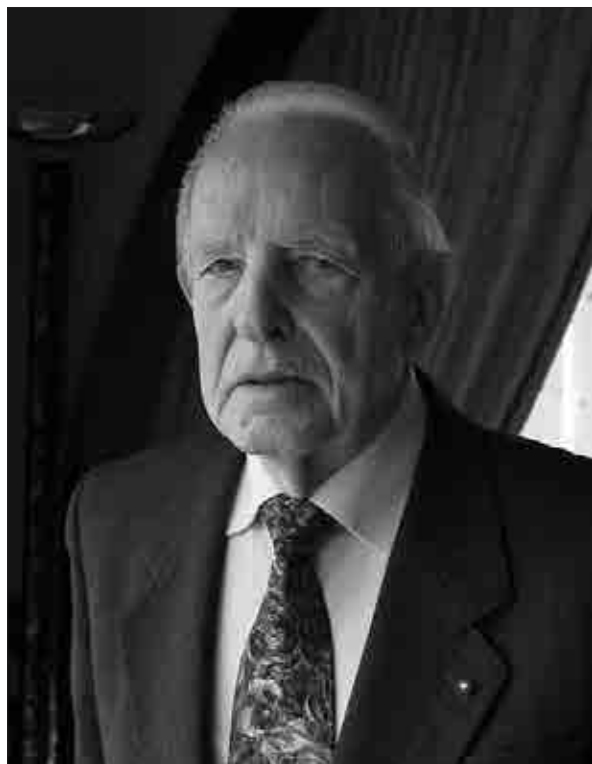
⁸⁵ Karl Bonutti, ekonomist, narodni delavec in diplomat. Rojen 2. februarja 1928 v Bukovici pri Gorici. Gimnazijo je obiskoval v goriškem malem semenišču in na Reki (1939–1944), nato pa slovensko gimnazijo in licej v Gorici (1944–1947). Po opravljeni maturi je odšel v Švico, kjer se je na univerzi v Fribourgu vpisal na študij socialne ekonomije in političnih ved (1947–1950). Po emigraciji v ZDA je v Clevelandu nadaljeval zastavljeni študij in doktoriral na tamkajšnji univerzi (1968). Na željo ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki je v emigraciji živel v Clevelandu, naj se SKA preuredi v sodobno ameriško ustanovo, je z Jožetom Sodjo ustanovil Slovensko Marijino legijo. Bonutti je vodil njen mladinski odsek (1952–1959). Bil je član in odbornik raznih ameriških znanstvenih ustanov in svetovalec tedanjega clevelandskega

⁷⁷ Prav tam, str. 5–6.

⁷⁸ Prav tam, str. 5.

⁷⁹ Delovanje slovenske KA je bilo ves preostanek vojne omejeno le na mesto Gorica. Gl. Klinec, *Dnevniški zapisi*, str. 170.

⁸⁰ ZAL, LJU 85, Okrožno sodišče v Ljubljani, fasc. 515, Sodni spis zoper Ludvika Lederhesa.

Dr. Karl Bonutti (Dokumentacija Dela).

društva Sidro od samega začetka. Po njegovi izjavi je bil njegov pobudnik dr. Čuk. Jeseni 1944 je zbral 12 goriških dijakov in dijakinj ter jih začel sklicevati na redne sestanke, ki so potekali kar v njegovem stanovanju. Pripravljalno delo za vznik KA je potekalo z vso resnostjo. Njihovo delovanje, ki je bilo poudarjeno nepolitično, saj je stremelo k verskemu poglobljanju dijakov, je bilo prekinjeno že čez slabo leto, ko je 1. maja 1945 partizanska oblast ukinila delovanje slovenske gimnazije.⁸⁶

Težko je ugotoviti, kolikšen je bil uspeh slovenske KA v prvem letu njenega delovanja. V zvezi s tem največ izvemo iz prve številke *Duhovnega preporoda* v letu 1945. Bistveno je zaznamuje uvod, porojen iz velike stiske vojne. Namenjen je bil pregonu rastočega strahu in negotovosti med slovensko primorsko duhovščino. Uvodničar je sobrata duhovnika v novem letu pozdravil v spoznanju, da mu je postal korak plašen in da ga za srce stiska skrb. Ugibal je, katerega sobrata obvladuje skušnjava, da bi se pre-

dal malodušju in obupu, ter nato nadaljeval nagovor: »Vidiš in ugotavljaš žalosten položaj okrog sebe; zdi se ti, da je bilo vse tvoje delo let in desetletij zavrženo in poleg tega ti zija nasproti črna negotovost. Tako se ti ne hote vkrade v dušo misel-zapeljivka: Saj se ne splača? Čemu bi se boril proti deročemu toku?« Temu bolečemu samoizpraševanju je sledil poskus dati smisel tegobam slovenskih duhovnikov: »Poglej okrog sebe nepregledne vrste žalostnih in obupujočih, ki pričakujejo željno od tebe tolažbe in poguma. Ali res hočeš biti usehli studenec, ti, ki bi moral biti po svojem poklicu vrelo žive vode. Ali hočeš biti slabotna bilka v viharju, ti-brast, postavljen, da kljubuješ neurju in da si podpora slabotnim?«⁸⁷

Negotovost slovenskih duhovnikov je bila povezana tudi z načrti uveljavitve slovenske KA, ki ji je bila določena vloga branilke in spodbujevalke vernosti primorskih Slovencev. Zato je bil v prelomnem času, ko se je rušil stari svet in je bil ogrožen sam obstoj vere, njen razmah toliko bolj nujen. Trezno presojo in mero poguma glede snovanja KA je duhovnikom prinesel prispevek z naslovom *Naš program*. Njegov avtor je želel narediti obračun nad minulim letom ter zarisati slovenski duhovščini prihodnji duhovni in pastoralni program. Takole je ugotavljal glede slovenske KA: »Pred enim letom je med nami vzšla misel o potrebi duhovnega preporoda naše dežele na temeljih Katoliške akcije. Ta misel je bila sprejeta v naši duhovniški sredi z razumevanjem in celo z navdušenjem. Danes lahko mirno ugotovimo, da nismo v naših vrstah naleteli na noben odkrit odpor proti KA, kot se pri nas zamišlja in snuje. [...] To dejstvo je za nas nad vse razveseljivo: med našo duhovščino je razumevanje, še več, zanimanje in navdušenje za KA.« Toda avtor je priznal, da spoznanje samo in navdušenje še nista dovolj. Teorija mora namreč svojo uresničitev nujno najti v praksi, »svet spoznanja mora končati v svetu dejanja«. Sledila je ugotovitev, ki v sebi nosi velik zalet, toda kaže tudi na meje delovanja, ki jih je slovenska KA dosegla v svojem enoletnem obstoju: »Zato bomo še takrat imeli pravo KA, kadar ne bomo samo spoznavali, proučevali in se navduševali, temveč delali, organizirali, vodili in pridobivali.« Stopnji snovanja KA bi torej morala slediti stopnja aktivnega in učinkovitega apostolata med ljudstvom. Avtor je sobrate duhovnike nagovarjal, da bo treba predvsem še izpopolniti in poglobiti njihovo spoznanje o KA: »Ta je sicer v načelu zelo preprosta stvar, vendar zahteva veliko pripravljenost, idejno in organizatorno. Zato je potrebno, da neprestano preučujemo načela in ustroj KA.« Ta študij naj bi potekal na podlagi cerkvenih dokumentov, pravil KA ter priznanih (slovenskih in italijanskih) knjig o KA. V vojnih razmerah ni bilo mogoče, da bi bilo pastoralno delo nagrajeno z uspehom, toda duhovnikom je bil dan nasvet, da lahko napravijo veliko z molitveno pomočjo v obliki Apostolstva molitve, saj prav »v tem letu bi morala AM prodrati in se za-

župana slovenskega rodu Georgea Vojnoviča. Kot narodno čuteč izobraženec je razvil bogato dejavnost med ameriški Slovenci; med drugim je organiziral pouk slovenščine na Cleveland State University (1971) ter Slovenski kulturni svet, ki je postal vodilna predstavniška organizacija Slovencev v Clevelandu ne glede na njihovo politično pripadnost. Po slovenski osamosvojitvi je bil imenovan za častnega konzula Republike Slovenije v Clevelandu. V letih 1998–2002 je opravljal službo slovenskega veleposlanika pri Svetem sedežu. Gl. Klinec, Bonutti, str. 103–104.

⁸⁶ Intervju z dr. Karlom Bonuttijem, 25. junij 2011.

⁸⁷ *Duhovni preporod*, 2, 1945, št. 1, str. 1.

koreniniti v vsaki naši župniji». ⁸⁸ Vodstvo slovenske KA se je namreč odločilo vpeljati KA med primorsko ljudstvo po splošno razširjeni molitveni organizaciji Apostolstvo molitve, z oblikovanjem jedrnih skupin KA iz mašnih strežnikov pa se je odločilo za izvirni organizacijski pristop v primerjavi s SKA. ⁸⁹

Oceno delovanja slovenske KA v goriški nadškofiji nam posreduje dva arhivska drobca. P. Jauh je v sklepu sodne izjave podal mnenje, da se goriška KA z ljubljansko ne da primerjati, »ker je bila goriška šele v povojih«. Duhovniki so zanjo »delali iz idealizma«. Ščasoma je imela slovenska KA po zgledu SKA namen organizirati t. i. trojke, ki bi kot elitna jedra izvajale laični apostolat, kasneje pa tudi lastne organizacije. ⁹⁰ Tudi v elaboratu o SKA najdemo trezno oceno, da se je škofijski odbor slovenske KA »zlasti pripravljajal za delo po vojni. V ta namen je ustanovil verska društva 'Apostolstvo molitve' kot nekakšno daljno pripravo za KA.« ⁹¹

Konec vojne v Evropi za primorske Slovence ni prinesel pravega miru, saj so v času določanja nove državne meje med Italijo in Jugoslavijo »živeli obmejni Slovenci v skrajni živčni napetosti in pravcati zmedbi«. ⁹² Julijska krajina je bila po Morganovi črti razdeljena na cono A in B. Z uveljavitvijo mirovne pogodbe med obema državama 15. septembra 1947 in ustanovitvijo Svobodnega tržaškega ozemlja sta škofijski središči v Gorici in Trstu ostali zunaj meja Slovenije. Spricho tega je nova razmejitev med Italijo in Jugoslavijo nepopravljivo razdelila tako goriško nadškofijo kot tudi tržaško-koprsko škofijo. Zaradi političnih razmer v Jugoslaviji je bilo delovanje katoliške Cerkve na tem ozemlju oteženo, neurejene škofijske meje pa so prinesle še dodatne težave, saj škofa iz Gorice in Trsta nista imela dostopa do jugoslovanskega dela svojih škofij. ⁹³

Iz tega prelomnega časa imamo zadnje znano poročilo o slovenski KA iz Gorice. Dokument Republiškega sekretariata za notranje zadeve nam posreduje informacijo, da se je poleti 1947 »vršil splošni sestanek slovenskih duhovnikov v Gorici v prostorih malega semenišča. Bila je vrsta različnih predavanj. Bilo je predavanje tudi o KA, katerega je imel dr. Klinec.« V dokumentu je poudarjeno, da je dr. Klinec KA omenjal samo v zvezi s cono B. Pozval je k ohranitvi in krepitvi Apostolske molitve, ki je bila del slovenske KA. Dal je pobudo za ustanovitev Apostolske molitve v krajih, kjer je še ni bilo. Avtor dokumenta je to kratko sporočilo zaključil z analizo: »Vsekakor duhov-

Dr. Jakob Ukmar (Simčič, Jakob Ukmar, str. 7).

niki na goriškem ozemlju, priključenem FLRJ, imajo za to akcijo vse pogoje, vsled široko zasnovanih Marijinih družb po farah.« V zaključku dokumenta je podana ugotovitev, da je slovenska KA »po osvoboditvi v celoti zavzela pasiven značaj«. ⁹⁴

V zadnjih mesecih druge svetovne vojne je delovanje slovenske KA v goriški nadškofiji dobilo posne-
movalce v tržaško-koprski škofiji. ⁹⁵ Na začetku leta 1945 se je dr. Jakob Ukmar ⁹⁶ ob spoznanju, kakor se

⁹⁴ ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, fasc. 933, Katoliška akcija, str. 11.

⁹⁵ Duhovni preporod, 2, 1945, št. 1, str. 11.

⁹⁶ Jakob Ukmar, duhovnik, pisatelj in narodnoobrambni delavec. Rojen 13. julija 1878 na Opčinah pri Trstu, umrl 2. novembra 1971 v Šklednju pri Trstu. Vpisal se je v nemško gimnazijo v Trstu, kjer je leta 1898 maturiral. Po maturi je vstopil v osrednje semenišče v Gorici in bil v duhovnika posvečen 14. julija 1901. Duhovniško službo je opravljal v številnih krajih tržaško-koprske škofije. Leta 1917 je na Dunaju doktoriral iz cerkvenega prava. Od upokojitve 1919 do smrti je bival v Šklednju in ves čas pomagal pri slovenskem dušnem pastirstvu. V letih fašističnega preganjanja je bilo njegovo delo usmerjeno v obrambo slovenskih pravic v javnosti in Cerkvi. Posebno kritičen je bil do odnosa cerkvenih voditeljev do slovenske manjšine v Italiji, kar je izrazil v številnih latinskih spomenicah vatikanskemu državnemu tajništvu in papežu. Med drugo svetovno vojno je v pridigah svaril pred komunizmom in na splošno obsojal oboroženo vstajo, vendar v politično dogajanje ni aktivno posegel. Leta 1947 je postal apostolski administrator za ozemlje tržaške škofije, ki je prišlo pod jugoslovansko upravo, a napad na istrski vasi Lanišče mu je onemogočil prevzem nove službe. Zaradi tega dogodka je bil razrešen vseh služb na škofijskem ordinariatu. Ukmar danes nosi naziv božji služabnik in je kandidat tržaške škofije

⁸⁸ Prav tam, str. 2–3.

⁸⁹ Prav tam, str. 7–10.

⁹⁰ ZAL, LJU 85, Okrožno sodišče v Ljubljani, fasc. 515, Sodni spis zoper Ludvika Lederhesa.

⁹¹ ARS, AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji, str. 83.

⁹² Klinec, Zgodovina Goriške Mohorjeve, str. 184.

⁹³ Dolinar, Cerkvenoupravna podoba Slovenije, str. 13–16; Slovenski zgodovinski atlas, str. 198.

je izrazil v eni od svojih pridig, o »*pešanju svete vere in verskega življenja, o žalostnem stanju mladine, razruvanem družinskem življenju, veliki razkosanosti v narodu, neorientiranosti in nezrelosti v najbolj kritičnem momentu naše zgodovine*« in po zgledu goriških duhovnikov odločno zavzel za ustanovitev slovenske KA na Tržaškem.⁹⁷ Njena naloga bi bila oblikovati versko in kulturno zavedne laike in jih dejavno vključiti v apostolat Cerkve.⁹⁸ Na sestanku 24. januarja 1945 je skupina tržaških duhovnikov (dr. Jakob Ukmar, Ivan Omersa, Lojze Škerl, Jože Gregor) sklenila, naj se KA nemudoma začne vsaj v obliki Apostolstva molitve ter naj slovenska KA na Tržaškem deluje ločeno od italijanske in hrvaške. Na naslednjem sestanku z dekani, 7. februarja istega leta, je dr. Ukmar maloštevilnim udeležencem predstavil in zagovarjal žosizem kot obliko organiziranja KA. Zato je pozval, naj se poskuša oblikovati vsaj eno elitno jedro, ki naj začne z rednimi sestanki. V prvih povojnih letih so slovenski tržaški duhovniki te predloge skušali udejanjiti. Dr. Ukmar je bil 1. marca 1946 imenovan za škofijskega delegata za slovensko KA in je s tega položaja predlagal imena cerkvenih asistentov (dr. Jože Prešern, Jože Jamnik, Peter Šorli, Marijan Živic).⁹⁹ Tržaško-koprski škof Antonio Santin (1938–1975) je hotel, da se med Slovenci KA organizira po italijanskem sistemu, vendar so duhovniki, ki so pribežali iz komunistične Slovenije in nato v Trstu ustanovili različne organizacije, te začeli voditi po vzoru KA, ki je do prepovedi takoj po koncu vojne uspevala na slovenski strani nekdanje rapalske meje. To je pri starejših duhovnikih, med drugim tudi pri dr. Ukmarju, sprožilo odpor in rast medsebojnih napetosti, ki so bile posledica različnih metod dela, večkrat pa tudi osebnega značaja, oziroma so izvirale še iz predvojnih nasprotij med različnimi organizacijami v Sloveniji.¹⁰⁰

Sklep

Iz celotne razprave je razvidno, da so imeli snovalci slovenske KA v goriški nadškofiji in nato tudi v tržaško-koprski škofiji veliko poguma in jasen cilj – obvarovati slovenski narod pred nasilno italijanizacijo in katoliško vero pred njenimi idejnimi nasprotniki. Toda vojne razmere niso dopustile, da bi se slovenska KA na Primorskem razmahnila do te mere, kot se je v predvojnem času v ljubljanski ali lavantinski škofiji. Do konca druge svetovne vojne in v prvih povojnih letih ni bila ustanovljena nobena lastna organizacija slovenske KA, v okviru katere bi potekal laični apostolat. Delo na tem področju je ostalo na stopnji pripravljanja brazde za seme KA. V tedanjih hudih razmerah pa to seme ni moglo kaliti

in rasti ter dati zaželenega sadu: duhovnega prepoveda primorskih Slovencev.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Goriške Mohorjeve družbe
Fotografija dr. Rudolfa Klinca.

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, fasc. 933, Katoliška akcija.
AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji.

Dokumentacija Dela
Fotografija dr. Karla Bonuttija.

NŠAL – Nadškofijski arhiv v Ljubljani
NŠAL, Škofje, A. B. Jeglič, fasc. 40, Spomenica Vrhovnega sveta krščanskih organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji o vprašanju Katoliške akcije, 22. junija 1927.

Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK
Fotografija dr. Engelberta Besednjaka s sinom.
Fotografija dr. Janka Kralja.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 85, Okrožno sodišče v Ljubljani, fasc. 515, spis K 78/1949, Sodni spis zoper Ludvika Lederhesa.

PRIČEVANJA

Intervju z dr. Karlom Bonuttijem, 25. junij 2011.

ČASOPISNI VIRI

Duhovni prepoved, 1944, 1945.

LITERATURA

Bednařik, Rado: Besednjak Engelbert. *Primorski slovenski biografski leksikon: 2. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975, str. 69–70.

Cencič, Miroslava: *Primorska sredina v primežu bratomorne vojne*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.

Čuk, Alfonz: Dnevnik, nadaljevanje. *Pogledi*, 7, 2001, št. 44–45, str. 6–20.

Čuk, Alfonz: Dnevnik. *Pogledi*, 6, 2000, št. 36–37, str. 14–26.

Dolar, France M.: Cerkevoupravna podoba Slovenije. *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* (ur. Metod Benedik et al.). Ljubljana: Družina, 2002, str. 7–24.

za beatifikacijo. Gl. Simčič, Ukmar, str. 113–116.

⁹⁷ Simčič, Ukmar, str. 119.

⁹⁸ Kralj, Ukmarjeva življenjska pot, str. 14.

⁹⁹ Simčič, Ukmar, str. 119.

¹⁰⁰ Maganja, Ukmar, str. 128; Škerl, Santin, str. 296.

- Dolinar, France M.: Ušeničnik in Katoliška akcija. *Aleš Ušeničnik: čas in ideje 1868–1952: zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti* (ur. Matija Ogrin in Janez Juhant). Celje: Ljubljana: Mohorjeva družba, 2004, str. 145–154.
- Godeša Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Griesser Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Jadranski koledar 1979 (ur. Jože Koren). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1978.
- Juvančič, Ivo: Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj. *Goriški letnik*, 3, 1976, št. 3, str. 158–173.
- Kacin, Anton: Kralj Janko. *Primorski slovenski biografski leksikon: 8. snopič* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982, str. 174–176.
- Kacin-Wohinz, Milica: *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928*. Ljubljana: Založba Lipa, 1977.
- Kacin-Wohinz, Milica in Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Klinec, Rudolf: Bonutti Karel. *Primorski slovenski biografski leksikon: 2. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975, str. 103–104.
- Klinec, Rudolf: Čuk Alfonz. *Primorski slovenski biografski leksikon: 4. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1977, str. 251–252.
- Klinec, Rudolf: *Dnevniški zapisi: 1943–1945* (ur. Peter Černic in Renato Podbersič). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2010.
- Klinec, Rudolf: *Primorska duhovščina pod fašizmom*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1979.
- Klinec, Rudolf: *Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1967.
- Klinec, Rudolf: *Zgodovina goriške nadškofije 1751–1951*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1951.
- Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1970* (ur. Maks Komac). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1969.
- Kralj, Franc: Margotti Karel. *Primorski slovenski biografski leksikon: 9. snopič* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1983, str. 356–357.
- Kralj, Franc: Sedej nadpastir goriških Slovencev. *Sedejev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 96–116.
- Kralj, Franc: Ukmarjeva življenjska pot. *Ukmarjev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2006, str. 7–17.
- Likar, Ivan: Pastoralna zgodovina Cerkve na Primorskem. *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* (ur. Metod Benedik et al.). Ljubljana: Družina, 2002, str. 61–84.
- Maganja, Nadja: Ukmar – družbeni delavec v povojnem obdobju. *Ukmarjev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2006, str. 127–134.
- Mlakar, Boris: Goriška sredina. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37, 1997, št. 2, str. 325–334.
- Odar, Alojzij: Pij XI. in Katoliška akcija. *Revija Katoliške akcije*, 1, 1940, št. 1, str. 3–14.
- Pacek, Dejan: *Katoliška akcija v ljubljanski, lavantinski in goriški (nad)škofiji: diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta in Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 2011.
- Pacek, Dejan: Pregled zgodovine Katoliške akcije na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik*, 72, 2012, št. 2, str. 219–234.
- Pelikan, Egon: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško dednino – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Plahuta, Slavica: Začetki OF na Goriškem. *Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja* (ur. Ferdo Gestrin et al.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991, str. 135–147.
- Podbersič, Renato: *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.
- Rijavec, Mirko: Juvančič Ivo. *Primorski slovenski biografski leksikon: 7. snopič* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1981, str. 605–606.
- Saje, Franček: *Belogardizem*. Mengeš: Ciceron, 2008.
- Simčič, Tomaž: *Jakob Ukmar: (1878–1971): sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1986.
- Simčič, Tomaž: Sirotti Giovanni. *Primorski slovenski biografski leksikon: 14. snopič* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988, str. 371–373.
- Simčič, Tomaž: *Ukmar Jakob. Primorski slovenski biografski leksikon: 16. snopič* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1990, str. 113–116.
- Simčič, Tomaž: Ukmar med drugo svetovno vojno. *Ukmarjev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2006, str. 115–125.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Škerl, Lojze: Santin Antonio. *Primorski slovenski biografski leksikon: 13. snopič* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1987, str. 294–297.
- Tavčar, Marko: Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj. *Sedejev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 74–95.

Tavčar, Marko: Jakob Ukmar in Zbor svečnikov sv. Pavla. *Ukmarjev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2006, str. 85–96.

S U M M A R Y

Functioning of the Slovenian Catholic Action behind the Rapallo border

The Catholic Action (CA), a church organisation of the lay apostolate, had in the time of Bishop Francis Borgia Sedej (1906–1931) and Archbishop Carlo Margotti (1934–1951) an important role in the religious renovation of the Archdiocese of Gorizia. The latter was since its establishment in 1751 part of the Habsburg Monarchy with a majority share of Slovenian believers, until the Treaty of Rapallo was signed in 1920 between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Italy, granting the latter the entire territory of the Archdiocese.

After the Fascists assumed power in Italy in 1922, the community of over 340,000 Littoral Slovenes were submitted to violent Italianisation for more than twenty years. Following the emigration of most Slovenian lay intellectuals, a ban on the public use of the Slovenian language, and the dissolution of all Slovenian organisations, the Catholic Church eventually became the last sanctuary of the oppressed Slovenian minority and Slovenian Littoral priests its most important and most often the only protectors.

Slovenian Littoral priesthood unanimously rejected the proposals for the inclusion in the Italian CA, which it recognised, first and foremost, as a denationalising instrument owing to its emphasised Italian character. Before and during the Second World War, three attempts were made to establish an independent Slovenian CA in the Archdiocese

of Gorizia. The prewar attempts made in 1929 and 1938 failed during the time when the Littoral Slovenes were subject to the most severe denationalising pressure, and the third attempt finally paved the way towards the formal establishment of the Slovenian Catholic Action on 23 March 1944.

The creation of the Slovenian CA was enabled by Italy's capitulation on 8 September 1943 and the subsequent German occupation of the Littoral (then part of Venezia Giulia), which from the national perspective was incomparably more sympathetic to the Slovenes than the Italian authorities, since the Germans needed the cooperation of Slovenian anti-communists in their struggle against the partisan movement. The previously long-oppressed Slovenian public, political and cultural life in Gorizia was revived under German occupation. In the changed circumstances, Slovenian priests of the Archdiocese of Gorizia accepted the Slovenian CA as a spiritual and cultural asset to Slovenian believers. With the Slovenian clergy of the Gorizian Archdiocese having retained their Slovenian identity despite Italian denationalising policy, the leadership of the Slovenian CA found their example worth imitating in the Slovenian homeland.

The question of the Slovenian CA was inseparably connected with the question of national existence. Because of that, the Slovenian CA, unlike the CA in the Ljubljana Diocese, overcame ideological frames of anti-communism and welcomed in its ranks both the most adamant opponents to communist-run Liberation Struggle and Catholics who collaborated with it.

The wartime functioning of the Slovenian CA in the Archdiocese of Gorizia was, despite the self-sacrifice of its members, primarily focused on making preparations for the time after the war. Therefore, it could not by itself bring to the realisation of its main objective: the spiritual rebirth of the Littoral Slovenes.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 726.81(497.4Velenje):929Locatelli A.

Prejeto: 17. 2. 2014

Rok Polesuniv. dipl. inž. arhitekture, Goriška cesta 13a, SI-3320 Velenje
E-pošta: info@berivka.si

O grobni kapeli na starem pokopališču pri cerkvi sv. Martina v Velenju

IZVLEČEK

Kapela Aloysie grofice Harnoncour-Unverzagt, rojene grofice Locatelli, je ena od treh historističnih grobnih kapel, ki so bile zgrajene v Šaleški dolini. Leta 1870 jo je dal zgraditi Othenio grof Lichnowsky-Werdenberg, bodoči veliki prior malteškega viteškega reda za Avstrijo in Češko. Grofica Aloysia je bila poročena z grofom Maximilianom Victorjem, graditeljem »spodnjega gradu« v Velenju (danes Vila Bianca). Kapela je bila namenjena samo za pokop ene osebe, graditelj jo je v celoti opremil in ustanovni kapital namenil za vzdrževanje stavbe in tri maše letno. Kapela je bila grajena v kombinaciji historičnih slogov in je bila ključni prostorski in vsebinski poudarek starega velenjskega pokopališča. Zaradi atmosferskih vplivov in vandalizma je že delno porušena in skrajno ogrožena.

KLJUČNE BESEDE

Grobna kapela, Velenje, historizem, Vila Bianca, Aloysia grofica Harnoncour-Unverzagt (Locatelli)

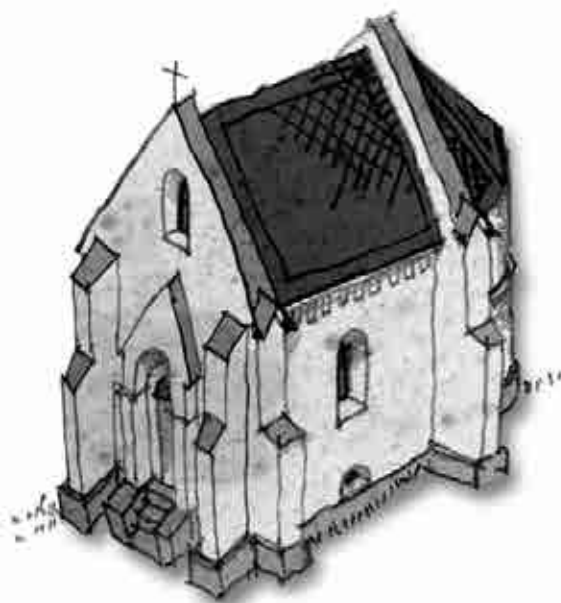
ABSTRACT

ON THE FUNERARY CHAPEL IN THE OLD CEMETERY AT ST. MARTIN'S CHURCH IN VELENJE

The chapel of Aloysia Countess Harnoncour-Unverzagt, née Countess Locatelli, is one of the three historical funerary chapels built in the Šaleška valley. In 1870, it was built at the behest of Othenio Count Lichnowsky-Werdenberg, the future Grand Prior of the Knights of Malta for Austria and Bohemia. Countess Aloysia was married to Count Maximilian Victor, the constructor of the "lower castle" in Velenje (present-day Vila Bianca). The chapel was intended only for the burial of one person. The constructor had it completely equipped and designated the initial capital for the maintenance of the building and three masses per year. The chapel was built in a combination of historical styles and was the key spatial as well as substantial emphasis of the old cemetery in Velenje. Due to atmospheric influences and vandalism, it is partially demolished and severely endangered.

KEY WORDS

Funerary chapel, Velenje, historism, Vila Bianca, Aloysia Countess Harnoncour-Unverzagt (Locatelli)

Grobna kapela Alosie grofice Harnoncour-Unverzagt, poskus rekonstrukcije.

Ureditev »novega« pokopališča v Velenju (1842)

Prebivalce Velenja so nekdanj pokopavali okoli župnijske cerkve sv. Martina, imenitnike in plemiče pa okoli pomembnejše, dekanijske cerkve sv. Jurija v Škalah ali v njej, nekatere bržkone tudi v grajskih kapelah. Leta 1842 so pri Sv. Martinu uredili novo pokopališče, ločeno od cerkve: prej so bili grobovi stisnjeni na ozek pas zemlje neposredno okoli stavbe, zdaj pa umaknjeni na pravokotno grobno polje petdeset metrov severno od nje. Pokopališče so morali leta 1869 že razširiti.

Prihod grofavske družine Harnoncour v Velenje

Leta 1851 je štiriindvajsetletni cesarsko-kraljevi konjeniški poročnik Hubert Heinrich grof de la Fontaine in Harnoncour-Unverzagt postal lastnik Velenjskega gradu s pripadajočim posestvom.¹ Dotlej je bil Velenjski grad več kot pol stoletja v neplemiških rokah.

Grof Hubert Heinrich se je zanimal za slovenski jezik (bil je naročnik prve slovenske literarne revije),² bil je tudi pesniško nadarjen.³ Prijateljaval je z Jankom Pukmajstrom Vijanskim, ki je med svojimi prispevki v ljubljanskih *Novicah* objavil drobec iz grofovega dnevnika o turški kopeli v Smirni.⁴ Grofa poznamo tudi iz »mladinskega romana« Gustava Šiliha *Beli dvor*: »... po literarni upodobitvi, ki je bržkone sledila ljudskemu spominu, naj bi bil mecensko blag in slovensko odprt mož.«⁵ V sedmih letih lastništva (1851–1858) naj bi za obnovo Velenjskega gradu porabil toliko denarja, da ga je potem moral prodati.⁶

Po podatkih rodbine se je tedaj žena Huberta Heinricha, Ludmilla Gisela, zdravila v sanatoriju na Dunaju, zato je za njegove otroke v Velenju skrbela teta, grofica Aloysia.⁷ Grofica Aloysia je bila žena Hubertovega sedem let starejšega brata Maximiliana Victorja. Maximilian Victor je okoli leta 1855 ob staro gospodarsko poslopje na Majerhofu Velenjskega gradu prizidal trietažni obcestni trakt in ga tako spremenil v »spodnji grad v trgu Velenje«, ki so ga imenovali tudi Novo Velenje ali Harnoncour. Približno od leta 1885 ima stavba ime Vila Bianca. K temu novemu »gospodskemu sedežu« sta spadali še nova ledenica in pristava, v kateri so kasneje uredili velenjsko šolo.

¹ Orožen, *Das Dekanat*, str. 58. Bil je tudi lastnik nekdanje gosposčine Lilienberg.

² To je bil *Glasnik Slovenski* urednika in izdajatelja A. Janežiča (1858–68). Prim: Kmecl, Oris, str. 230.

³ Po pripovedovanju prof. dr. Karla Harnoncourta, Velenje, marec 2013.

⁴ Smirna – danes Izmir v Turčiji. Vijanski, Ozir.

⁵ Kmecl, Oris, str. 230.

⁶ Medved, predavanje. Leta 1853 je dal obnoviti in opremiti tudi grajsko kapelo v okroglem stolpu, ki jo je dekan Andrej Urek posvetil v čast Brezmadežnega spočetja blažene device Marije. Orožen, *Das Dekanat*, str. 261.

⁷ Po pripovedovanju prof. dr. Karla Harnoncourta, Velenje, marec 2013. Ohranjeni sta šolski spričevali Hubertovih sinov: Huberta Karla in Alfonsa, ki sta v letih 1857 in 1858 obiskovala cesarsko-kraljevo glavno šolo v Celju. Poles, *Villa*, str. 58.

Velenje okoli leta 1860, litografija Carla Reicherta.⁸ Izrez.

Maximilian Victor je bil cesarsko-kraljevi stotnik (Rittmeister). Družinsko izročilo o njem pripoveduje, da je bil prostozidar.⁹ V Velenju je družina živel z otroki Alexio, Leonie, Maximilianom in Felixom.¹⁰ Maximilian Victor je umrl leta 1867 na Dunaju. Le dve leti za njim je umrla tudi grofica Aloysia. Grofica je izhajala iz rodbine Locatelli: družina Locatelli je zelo stara in izhaja iz lombardsko-beneškega kraljestva, nato pa je živel v Avstriji. Locatelli so bili plemeniteni že leta 1229, leta 1634 so v naslovu dobili dodatek »von Eulenburg« (s s sovjega gradu), baronski naslov so prejeli leta 1647, grofovskega pa 1816. Aloysijin oče, grof Hermann, je bil deželan (član zbora deželnih stanov Spodnje Avstrije – Herr- und Landstand in Niederösterreich).¹¹

Smrt in pokop Aloysie grofice Harnoncour (1869)

Aloysia grofica Harnoncour-Unverzagt je umrla leta 1869 v »spodnjem gradu v trgu Velenje št. 32«. Kot vzrok smrti mrliška knjiga navaja: »Blutzersetzung« – »razkroj krvi«. ¹² Poslednji zakrament ji je podelil kaplan Franc Pirkovič, na pokopališču pri sv. Martinu jo je pokopal dekan Miklavžin, 26. maja 1869, v kovinski krsti. Grob je bil »zgoraj, sezidan in obokan«. ¹³

Othenio grof Lichnowsky-Werdenberg zgradi grobno kapelo (1870)

Nad grofičinim grobom je grofičin »bratranec«, ¹⁴ pater Othenio Bernard Julius Eudoxius Maria grof Lichnowsky-Werdenberg, leta 1870 dal postaviti grobno kapelo. Vodja gradnje je bil velenjski tržan in občinski zdravnik Fran Skubic (1835–1899). ¹⁵ Grof je kapelo opremil z vsem potrebnim in naložil kapital, da bi se

⁸ Reichert, *Einst und jetzt*.

⁹ Po pripovedovanju prof. dr. Karla Harnoncourta, Velenje, marec 2013.

¹⁰ Opis družine Harnoncour v zapisniku duš župnije sv. Martina (1867–1878). Kopijo zapisnika duš hrani Muzej Velenje.

¹¹ Weigel, *Deutsche Grafen-Haeuser*, str. 226, 227.

¹² Vpis smrti grofice Aloysie. NSAM, mrliška knjiga župnije sv. Martina pri Šaleku, 1869, str. 122.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Sorodstvene povezave za zdaj še ni uspelo dokazati.

¹⁵ Nagrobnik (stela) njega in žene Pavle stoji na stopnišču tik pred vhodom v kapelo. Prim. pismo župnika Gregorja Miklavžina iz župnije sv. Martina pri Šaleku škofijskemu ordinariatu v Maribor, 23. 8. 1870. NSAM, fond Škofijska pisarna, Dekanije, D 11, škatla 9. Tudi Hudales, *Od zibel do groba*, str. 73.

kapela vzdrževala iz obresti in letno plačevala tri spominske maše v njej (na dan rojstva, god in dan smrti grofice) kaplanu pri sv. Martinu. Kapelo je hotel po svoji smrti prenesti v last velenjske občine, vendar škofija tega ni dovolila. Kapela je bila slovesno blagoslovljena 24. novembra 1870 v prisotnosti grofa Lichnowskega in grofičinih otrok.¹⁶

Ignaz Orožen piše: »Na tem [novem velenjskem] pokopališču stoji elegantna grobnična kapela, ki jo je Othenio Maria grof Lichnowski z Werdenberga /.../ leta 1870 zgradil in opremil nad grobom svoje sestrične, gospe Luise de la Fontagne grofice Harnoncour Unverzagt. Na njenem epitafu piše: Tukaj zdaj počiva nežno in v večnem miru Luisa grofica d'Harnancour, rojena grofica Locatelli, rojena v Immendorfu 23. aprila 1829, umrla v Velenju 24. maja 1869. – Njej bilo se je težko od življenja posloviti, komu drugemu težko se skozi življenje je prebiti.« Kapelo je posvetil 24. novembra 1870 tukajšnji župnik in dekan Gregor Miklavžin. Graditelj je daroval 500 goldinarjev ustanovnega kapitala za troje maš na leto v kapeli ter 500 goldinarjev za vzdrževanje stavbe.¹⁷

Velenjski učitelj Fran Mlinšek je zapisal ljudsko različico: »Kapelo na pokopališču je dal sezidati neki firšt za svojo ženo, ki ji ni pustil spovedati se. Ko je bila kapela zgrajena do polovice, je pripeljal truplo svoje žene in vsakemu zidarju dal en goldinar, da je šel za eno uro proč, češ da bo svojo ženo zdaj kar sam spovedal, ker ji prej, ko je bila bolna, ni pustil. Nihče pa ne ve, kako je to opravil. Ko so položili truplo k večnemu počitku, je položil petsto goldinarjev za popraviljanje cerkve in za maše.«¹⁸

Portret grofa Lichnowskega (1826–1887) leta 1855¹⁹ in kelih,²⁰ ki ga je grof dal izdelati izključno za spominske maše v grobni kapeli.

¹⁶ Ustanovna listina za grobno kapelo. NSAM, fond Škofijska pisarna, Dekanije, D 11, škatla 9.

¹⁷ Orožen, *Das Dekanat*, str. 138, 139; Poles, *Župnijska cerkev*, str. 158, 176 ss.

¹⁸ *Mlinškovo berilo*, str. 45, 46, marg. 147 (1/4).

¹⁹ Slikovni arhiv Österreichische Nationalbibliothek © ÖNB Vienna: PORT_00064926_01.

²⁰ Kelih s pateno je dal leta 1870 pri avstrijskem zlatarskem mojstru LS »v spomin na nepozabno Louiso« za spominske maše v grobni kapeli izdelati »njen najzvestejši prijatelj v življenju in smrti«, Othenio grof Lichnowsky, kot piše v kartušah na košku. Kelih je izdelan v novobaročnem slogu in shranjen v posebnem usnjenem etuiju. Na nogi piše, da se ga sme uporabljati samo v grobni kapeli. Tedanji dekan in župnik pri sv. Martinu, Gregor Miklavžin, je zapisal, da je kelih napravljen iz najčistejšega dukatnega zlata in je najdražji umetniški izdelek, ki bi mu težko našli enakega (NSAM, fond Škofijska pisarna, Dekanije, D 11, škatla 9, pismo dekana Gregorja Miklavžina iz župnije sv. Martina pri Šaleku lavantinskemu ordinariatu v Mariboru, 25. 9. 1870).

Grof Lichnowsky²¹ je služil kot vojak – pri elitni konjeniški enoti huzarjev – in kot major zapustil vojsko. Bil je veliki prior malteškega viteškega reda za Češko in Avstrijo ter eden ključnih organizatorjev ambulantne službe svojega reda. Zaradi njegove dobrotelčnosti je cesar Franc Jožef I. grofa Lichnowskega in njegove naslednike (predstojnike reda) povišal v avstrijske kneze z naslovom »knežja milost«. Hkrati je češki veliki prior postal prvi prelat češkega kraljestva, neposredno za nadškofom. Grof Lichnowsky je bil vidna osebnost svojega časa in je leta 1879 postal član avstrijske gosposke zbornice. Načeloval je namreč tudi delniški družbi – tovarni orožja. V dvorcu Dětenice na Češkem, ki je bil grofova letna rezidenca, so imeli malteški vitezi pivovarno, ki je proizvajala neverjetnih 8000 hektolitrov piva na leto. Z njim je grof Lichnowsky zalagal dvor cesarja Franca Jožefa.

Kapela je bila ključna prostorska dominantna starega pokopališča za župnijsko cerkvijo sv. Martina v Velenju. Obvladovala je tudi širši prostor med cerkvijo in okoliškim gozdom. Pokopališče je bilo obdano z lično ograjo z zidanimi stebriči in na izbranih mestih zasajeno s posebno drevnino – cipresami. Pokopališče je bilo leta 1901 uporabljeno celo kot motiv na razglednici.

Staro velenjsko pokopališče. Razglednica, hrani Muzej Velenje.

Spreminjanje pokopališča (na shemi na naslednji strani označeno z debelo črno linijo) ob cerkvi sv. Martina pri/v Velenju. Najprej je bilo pokopališče okoli cerkve, znotraj zidu, severno pa sadovnjak oziroma pašnik (W = Weide). Leta 1842 so se odločili pokopališče okoli cerkve opustiti in so novo pokopališče uredili severno od nje. Leta 1869 so ga še razširili proti severu. Dostop do njega je bil samo od cerkve. Sredi 20. stoletja je bil prometni režim spremenjen: na novo vrezana avtomobilska cesta je cerkev ostro ločila od pokopališča, ki je dobilo svoj novi dostop. Pokopališče je bilo še dodatno razširjeno.²²

²¹ O grofu Lichnowskem po: *Laibacher Zeitung* (30. 10. 1857), številka 248. URN:NBN:SI:DOC-KS9KGFQM, <http://www.dlib.si>, 13. 9. 2011.

Laibacher Zeitung (6. 7. 1874), številka 150. URN:NBN:SI:DOC-JVY20F7U, <http://www.dlib.si>, 13. 9. 2011.

Laibacher Zeitung (27. 9. 1879), številka 222. URN:NBN:SI:DOC-CW72IJNH, <http://www.dlib.si>, str. 2.

<http://www.kitenews.com.br/Lichnowsky/pages/genealogy.htm>, 22. 6. 2011.

Monatsblatt der Kais. Kön. Heraldischen Gesellschaft »Adler«, Druck von Carl Gerold's Sohn, 1885.

<http://blogmoravaka.blogspot.com/2008/11/d-maltzskch-ryt-v-na-zemi.html>, 13. 9. 2011.

<http://www.pivovardetenice.cz/de/meilensteine>, 22. 6. 2011.

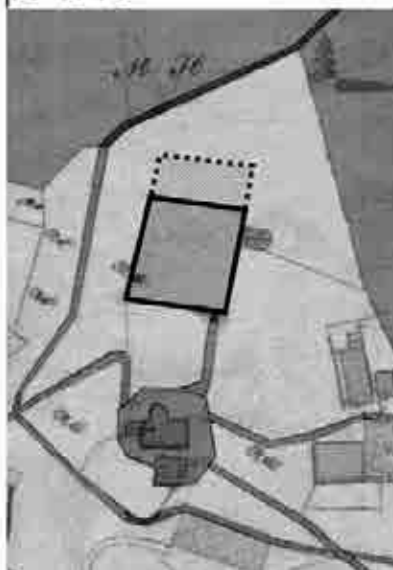
Slovenec: političen list za slovenski narod (17. 3. 1887), letnik 15, številka 62. URN:NBN:SI:DOC-HAIQ9YLH, <http://www.dlib.si>, str. 4, 13. 9. 2011.

²² Za prvi prikaz je bil franciscejski kataster očiščen sekundarnih dodatkov. Za drugi prikaz je bil franciscejski kataster modificiran tako, da prikazuje čistopis stanja po vnesenih spremembah (hrani ARS, AS 177). Za zadnji prikaz je osnova državna topografska karta, očiščena plastnic (gl. naslednjo stran). Piso, <http://www.geoprostor.net/piso/cwmap.asp?obcina=VELENJE>, 15. 2. 2014.

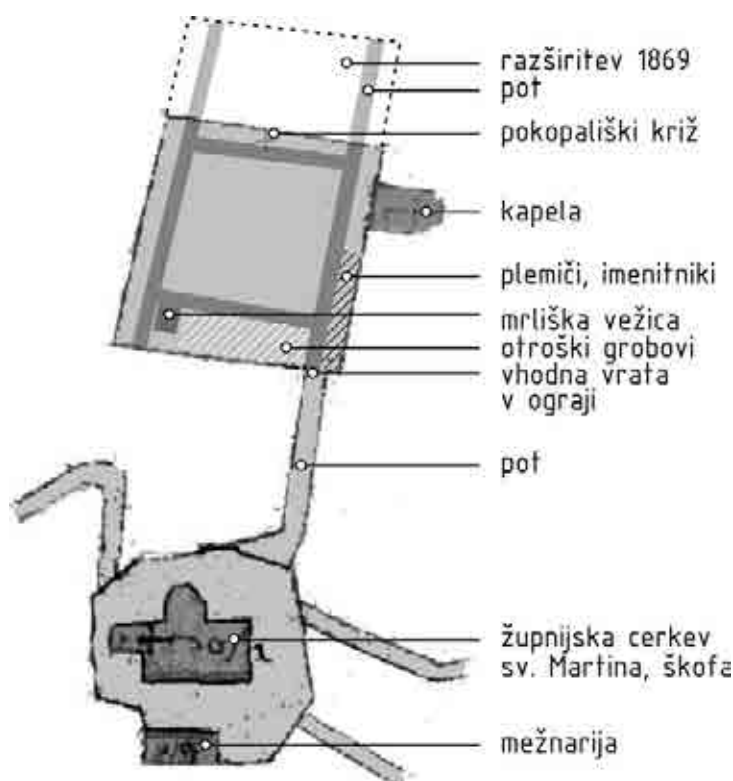
1825

po 1870

2/2 20. stoletja

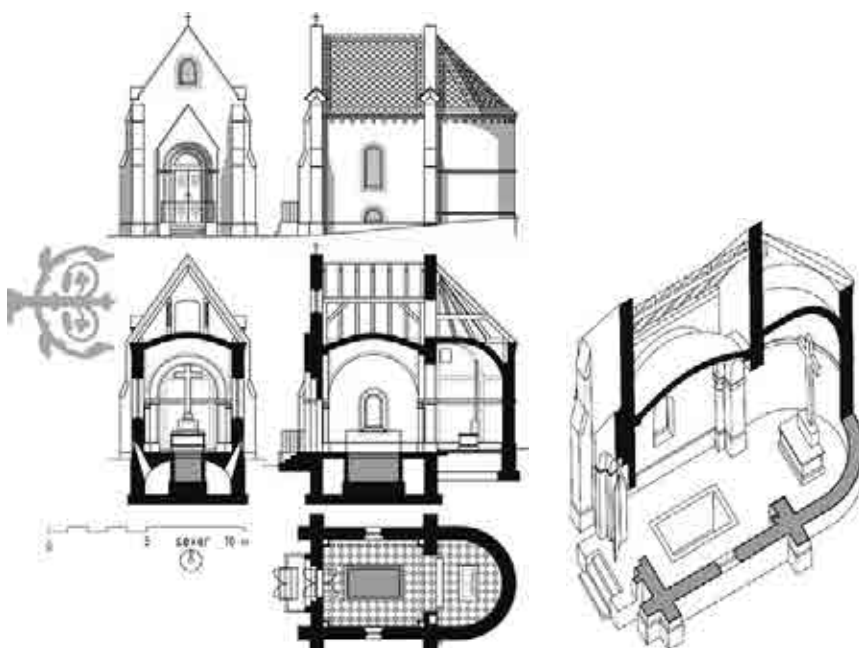

Shema pokopališča z grobno kapelo. Kapela je bila zgrajena zunaj pokopališkega polja, na najvišjem, vzhodnem delu, rezerviranem za plemiče in imenitnike. S tem ko so kapelo potisnili izven²³ pokopališča, so lahko ohranili linijo poti in pred kapelo izdelali tudi ograjeno stopnišče. S stopniščem je kapela dejansko postala »najvišji« grob. Pokopališče je merilo približno 1700 m², kapela pa 80 m²: torej je obsegala slabih 5 % površine pokopališča.

²³ Pojavlja se dvom v poročila, da je bila kapela zgrajena »nad grobom« grofice. V tem primeru bi morali grofico že v izhodišču pokopati nekaj metrov zunaj blagoslovljene zemlje pokopališča. Verjetneje se zdi, da je bila prekopana v novo kapelo.

Grobna kapela konec 20. stoletja. Sedaj je povsem preraščena.

Shematski načrt in aksonometrija grobne kapele Aloysie grofice Harnoncour.²⁴

²⁴ Gl. Poles idr., *Sakralna dediščina Šaleške doline*, str. 178.

Kapela ima skoraj kvadraten osrednji del in polkrožno apsidno, na vogalih so stopnjevani podporniki. Dvo-kapna streha je krita s klanim rdečim kamnom, skrilom. V vsaki podolžni stranici je polkrožno sklenjeno okno in pri tleh pod njim lina za zračenje podzemne etaže okoli groba. Pod streho je imela kapela dekorativen venec. Za kovinskimi vratci so stopnice do vhoda. Nad portalom je bel kamnit relief z grboma in v zatrepu lina za zračenje podstrešja. Za vrati s kovinskimi tečaji, ki so kot rastlinske vitice polegli prek lesenih vratnih kril, se odpre notranjščina. Češki kapasti obok, ki daje vtis kupole, sloni na stebrih v vogalih prostora. Stene in strop so obarvani modro, členitev je bela. Po tleh so črne in bele kamnite plošče, položene v karo vzorcu. Sredi prostora je v okvirju iz belega kamna grobnica: nekdanjo jo je varovala litoželezna ograja, oprta na štiri vogalne stebričke. Leseni pokrov grobnice je bil obit s pločevino, na njej je bil z masivnimi kovinskimi črkami izpisan spominski napis.²⁵ Pokrov se je dvigal s štirimi ročaji. Stopnico višje je oltarni del. Nad oltarno mizo, obloženo s profiliranimi marmornimi ploščami, se dviga železni križ s križanim. V desni slavoločni steni je niša za paramente.

Kapela je grajena pretežno iz opeke, ki jo je izdelal pečar J. J.

Na zunanjščini so fragmentarno ohranjeni ostanki členitve v ometu: konzolni podstrešni zidec, delilni zidec ter obrobe okoli oken in vrat.

Strešice stopnjevanih opornikov z odkapnimi profili ter podnožja opornikov so kamniti.

²⁵ Hier ruht nun sanft und im ewigen Frieden Luise Gräfin d'Harnoncour, geborne Gräfin Locatelli, geboren zu Immendorf den 23. April 1829, gestorben zu Wöllan den 24. Mai 1869. Ihr war es schwer dem Leben zu entsagen, Anderen ist es schwer das Leben zu ertragen (po: Orožen, Das Bisthum, str. 138, 139).

Luneta nad portalom grobne kapele na starem pokopališču za cerkvijo sv. Martina z odlično ohranjenim heraldičnim reliefom iz belega kamna – z grboma grofovskih družin Harnoncour (levo) in Locatelli (desno). Nad grboma je grofovska krona z devetimi roglji. Namesto barv so na kamnitih grbih uporabljene heraldično veljavne šrafure: pike označujejo zlato, vodoravna šrafura pa modro barvo. Napis na traku: *HERZ GEIST GÜTE IM LEBEN — 1869 — VIEL BEWEIN NUN IM TODE*. Napis – skupaj z napisom nad grobno celico in oltarjem – poudarja, da je šlo za grobnico enega človeka, grofice Aloysie, ne za družinsko grobno kapelo. Vrata so lesena, s kovinskimi tečaji, ki se v obliki rastlinske vitice razraščajo po krilih z ostanki rumene barve.

Pred vhodom v kapelo je jeklena ograja. Oblikovno je sorodna ograji balkona Vile Bianca v Velenju. Enaka ograja na notranji strani vrat ni ohranjena.

Poskus rekonstrukcije napisa na fragmentu kovinskega oboja pokrova grobnice: ohranjene so na primer sledi črk g, i in R.

Poškodovana notranjščina z litoželeznim križanim leta 1998 in kovinska napisna plošča na nastavku oltarja.²⁶

²⁶ Prepis: LOUISE GRÄFIN D'HARNONCOUR / GEB. GRÄFIN LOCATELLI / GEB. DEN 23. APRIL 1882. / GESTORBEN DEN 24 MAY 1869. / DER BESTEN MUTTER IHR BESTER FREUND / RUHE SANFT DU ARME FRAU. Prevod: Louise grofica d'Harnoncour / rojena grofica Locatelli / rojena 23. aprila 1828 / umrla 24. maja 1869 / Najboljši materi njen najboljši prijatelj / Počivaj nežno, ti uboga žena.

Notranjščina kapele leta 2012.

Ostanki litoželezne ograje okoli grobnice.

Kritina je iz rdečega skrila, pribitega na podeskanje, kleparski detajli so iz tanke pločevine.

Kapele najbrž niso uporabljali že vse od leta 1889, ko so tik pred vrata postavili nagrobnik (stelo) zdravnika Skubica in njegove žene.

Konec pokopavanja na pokopališču okoli leta 1970, sprejet nov prostorski akt (leta 2000), kapela kot kulturna dediščina

Z ureditvijo centralnega pokopališča v Podkraju pri Velenju se je pričel zaton starega velenjskega pokopališča. Po tridesetih letih od konca pokopavanja je bilo območje pokopališča z razglasitvijo novega prostorskega akta namenjeno spominskemu parku in ureditvi pokopališča.²⁷ Kapela je bila zavarovana kot kulturna dediščina.

REPUBLICA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA KULTURO

Register nepremične kulturne dediščine

OPIS ENOTE NEPREMIČNE KULTURNE DEDIŠČINE

IDENTIFIKACIJA ENOTE DEDIŠČINE
Evidenčni številka enote: 16277
Ime enote: Velenje - Grobna kapela Aloysie Harnoncour

OPIS ENOTE DEDIŠČINE
Značilnosti: Iste: spom. objekti in kraji
Tip enote: memorijalna dediščina
Obseg enote: objekt
Tipološka opis enote: grobna kapela
Tematski opis enote: Harnoncour grobna kapela Aloysie Harnoncour (1829-1899) s področjem zaključkom, zunanjimi oporniki in kvalitativno arhitekturnimi elementi. Postavljena leta 1909.
Datum enote: Iste: četrtina 19. stol. 1909
Avtorji:
Vrednotno ugotovitev: spominski objekti in kraji

LOKACIJA ENOTE DEDIŠČINE
Naselje: VELENJE
Občina: VELENJE
Lokacija: Kapela stoji na starem velenjskem pokopališču.

PRISTOJNOSTI
Območje enote: ZVKD Celje

Izpis iz registra nepremične kulturne dediščine²⁸

01-4	Splošni podatki o spomeniku
01-4.1 EID	16277
01-4.2 ime enote	Grobna kapela Aloysie Harnoncour
01-4.3 občina	Velenje
01-4.4 katastrska občina	964 Velenje
01-4.5 parcelna številka	2053
01-4.6 lastnik	ŽUPNIJA SV. MARTIN VELENJE, ŠMARŠKA CESTA 2, 3320 VELENJE

Pomen kapele

Zgodovinski pomen: V Šaleški dolini sta bili zgrajeni le še dve historistični grobni kapeli, obe novogotski, Woschnaggova na pokopališču pri župnijski cerkvi sv. Mihaela v Družmirju pri Šoštanju ter Fišerjeva kapela v Velenju (stoji približno 325 metrov stran od grobne kapele Harnoncour, ob nekdanji cesti proti trgu Velenje).

²⁷ Odlok o ureditvenem načrtu za širše območje opuščenega pokopališča Šmartno v Velenju (odlok je objavljen v Uradnem vestniku MOV, št. 8/2000). 5. člen: Ureditev spominskega parka v najstarejšem delu in ureditev kapelice. Rekonstrukcija ali popolna prenova kapelice: Za rekonstrukcijo ali prenovo kapelice je potrebno izdelati projekt prenove, skladno z veljavno zakonodajo. Pri izdelavi projekta je potrebno upoštevati smernice in pogoje pristojnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Za projekt prenove objekta mora investitor pred izvedbo pridobiti soglasje Urada za okolje in prostor Mestne občine Velenje. V primeru izvedbe druge etape UN je možna uporaba kapelice kot mrljiške veže.

²⁸ <http://rkd.situla.org/>

Woschnaggova in Fišerjeva grobna kapela.

Woschnaggova kapela je bila nestrokovno (brez ustrezne dokumentacije) porušena zaradi ugrezanja ob izkopavanju premoga leta 1975. Skromni ohranjeni fragmenti so vgrajeni v novo grobnico v Zavodnjah nad Šoštanjem.

Estetski pomen: Kapela je ključni element starega velenjskega pokopališča, njegov prostorski – višinski poudarek. Kot arhitektura je kakovosten primer stavbe iz časa historizma, izstopajo tudi posamezni detajli (heraldični relief, litoželezni križani).

Simbolni pomen: Kapela s svojo privilegirano lego v prostoru (za tri stopnice dvignjena nad druge grobove) in svojo višino tudi na nivoju pokopališča vzpostavlja razmerja, ki so veljala v času pred smrtjo: najvišje so bili postavljeni lastniki Velenjskega gradu.

Stanje kapele

Ranljivost in ogroženost spomenika: Spomenik je zelo ranljiv.

Okoljski vplivi: Zaradi okoljskih vplivov je streha dotrajana, del ostrešja je porušen. Meteorna voda zamaka v kapelo skozi odprtine v kritini nad apsido in nad osrednjim delom stavbe, posledično je delno že uničeno zidovje, predvsem apside in severne stene (opeka je preperela in izpada iz zidu, vezivo je delno izmito in prhlo), oboka sta deformirana, razgaljene in delno uničene so kovinske vezi okoli apside. Rastline, ki rastejo po objektu, poganjajo korenine skozi oboke. Fasadni omet z vso členitvijo je v večini uničen.

Neusklajena raba: Objekt je bil desetletja podvržen vandalizmu. Vandalizem so uničili ograjo okoli grobnice, grobno ploščo, del tlaka, predrli so odprtino v območje okoli groba, v grob nametali dele nagrobnikov s pokopališča, uničili zasteklitev ... Za preprečitev vandalizma so bila zazidana okna, na vrata pa nameščena kovinska letev z žabico – ključ hrani Mestna občina Velenje.

Ocena ogroženosti spomenika: Ogrožen je obstoj spomenika. Ob nadaljnjem zamakanju meteorne vode v kapelo se bo ta porušila. Ob nenadzorovanem porušenju bodo izgubljeni tudi zelo kakovostni kamnoseški členi (relief nad vrati, kamnite strešice opornikov, oltar ...). Ni ogrožen le obstoj spomenika, ampak je kapela tudi nevarna za obiskovalce pokopališča.

Apsidalna stran zunanjščine pozimi 2014: udrta streha, razpadajoči zidovi.

Severna stranica pozimi 2014: zazidana okna, povsem uničen omet, zaraščeno z bršljanom.

Možni pristopi k reševanju kapele

Tehnični ogled: Jeseni 2012 si je kapelo ogledal statik Branko Zager, univ. dipl. inž. gradbeništva. Ugotovil je, da ni videti hudih razpok na zidovih kapele, kar pomeni, da so temelji korektno izvedeni. Glede na stopnjo poškodovanosti objekta je statik apeliral, da se čim hitreje pristopi k sanaciji objekta, ki mu grozi porušitev. Sanacija bi se izvedla z delno zamenjavo preperlega veziva med opekami v zidovih, injektiranjem za preprečitev dviga talne vlage, dozidavo delno porušenih opečnih zidov in izvedbo armiranega ometa, ki bi ponovno povezal objekt. Oboke bi bilo treba podpreti, dozidati manjkajoče dele opek in zamenjati preperelo vezivo ali pa oboke izdelati na novo, če se pokaže, da sanacija ni mogoča. Izdelali bi novo leseno ostrešje in novo kamnito kritino, pri čemer bi lahko delno uporabili obstoječo kamnito kritino. Okoli objekta bi bilo treba izdelati zaledno drenažo v nivoju temeljev. Smiselna/nujna bi bila tudi podrobnejša analiza stanja objekta s strani pooblašene institucije (na primer ZRMK) s priporočili za sanacijo.

Možni posegi:

1. rekonstrukcija objekta z ohranitvijo sedanjega stavbnega tkiva = rešitev spomenika kot celote
2. natančno dokumentiranje kapele in rešitev izbranih likovno in zgodovinsko pomembnih členov objekta (heraldični relief, oltar s križanim, fragmenti plošče in ograje ...), ki bi lahko bili:
 - a) vgrajeni v na novo zgrajen objekt enake geometrije na istem mestu ali
 - b) prezentirani v drugi ustrezni obliki, na primer v Vili Bianci, kjer je živela grofica Aloysia.

Preostala kapela bi bila nadzorovano porušena ali prepuščena nadaljnji usodi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Mrliška knjiga župnije sv. Martina pri Šaleku, 1869.

Škofijska pisarna, Dekanije, D 11, škatla 9

USTNI VIR

prof. dr. Karl Harnoncourt (1934), Gradec (intervju: marec 2013).

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1857, 1874, 1879.

Slovenec, 1887.

LITERATURA

Hudales, Jože: *Od zibel do groba*. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika in Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1997.

Kmecl, Matjaž: *Oris kulturne zgodovine Velenja*. Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Mestna občina Velenje, 1999.

Medved, Mateja: Predavanje o zgodovini Vile Biance, Šaleško muzejsko in zgodovinsko društvo, Vila Bianca. Velenje, 3. 12. 2011.

Mlinškovo berilo, (i)zbrani etnološki in slovstveni zapiski (ur. Jože Hudales in Ivo Stropnik). [Šaleški razgledi 7]. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, 1991.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. V. Theil. Das Dekanat Schallthal, Graz, 1884.

Poles, Rok in Špela: *Villa Bianca, zgodba o ponovnem rojstvu vile*. Velenje: Berivka, 2013.

Poles, Rok: *Župnijska cerkev sv. Martina, škofa*. V: Rok Poles, Marjana Gmajner Korošec, Nika Lalek: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Založništvo Pozoj, 1998.

Pukmajster Vijanski, Janko: *Ozir po svetu. Kako se Turki kopajo*. *Novice*, Ljubljana, 15. 8. 1857.

Reichert, Carl: *Einst und jetzt, Album Steiermarks sämtliche interessante Schlösser, Burgruinen, Städte, Märkte, Kirchen und Klöster enthaltend*. II. Band, Graz, 1864.

Weigel, T. O.: *Deutsche Grafen-Haeuser der Gegenwart. In Heraldischer, Historischer und Genealogischer Bezeichnung*. Dritter Band, A–Z. Leipzig, 1854.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Grabkapelle auf dem alten Friedhof bei der St. Martins Kirche in Velenje

Die Kapelle von Aloysia Gräfin Harnoncour-Unverzagt, geb. Gräfin Locatelli, ist eine von den drei historischen Kapellen, welche im Schalltal gebaut wurden. Im Jahre 1870 hat Othenio Graf Lichnowsky-Werdenberg, der zukünftige Großprior des Malteser-Ritter-Ordens für Österreich und Böhmen, diese Kapelle bauen lassen. Die Gräfin Aloysia war mit dem Grafen Maximilian Victor verheiratet, welcher den »unteren Schloss« in Velenje (heute Vila Bianca) gebaut hat. Die Kapelle war für die Beerdigung einer einzigen Person bestimmt, der Errichter hat sie auch vollkommen ausgestattet und einen Kapital für die Erhaltung des Gebäudes und für drei Messen im Jahr gespendet. Die Kapelle wurde in einer Kombination drei verschiedenen historischen Stile gebaut: neuromanische Elemente sind die halbrunden abschließenden Fenster, der Eingangsportal und der Dachbodenkranz; der Entwurf von gesteigerten Stützen mit steinernen Deckeln, sowohl als auch die Ranken an den Türflügeln sind neugotisch; Elemente der Renaissance sind die pseudotoskanischen Säulen in den Ecken der Kapelle, auf welchen das hohe tschechische Kappengewölbe, welches den Eindruck einer Kuppel macht, ruht. Die wichtigsten Architekturelemente sind der heraldische Relief in der Lünette über der Tür und der Altar mit dem gusseisernen Gekreuzigten. Die Spruchplatte über dem Grab und der Zaun um das Grab sind nur teilweise erhalten, sowohl als auch das schwarzweiße steinerne Pflaster und die Dachdeckung aus rotem Schieferstein. Die Kapelle hat dem alten Friedhof von Velenje den räumlichen und inhaltlichen Nachdruck verliehen. Die Kapelle ist wegen atmosphärischen Einwirkungen und Vandalismus teilweise schon zerstört und äußerst gefährdet.

Ocene in poročila

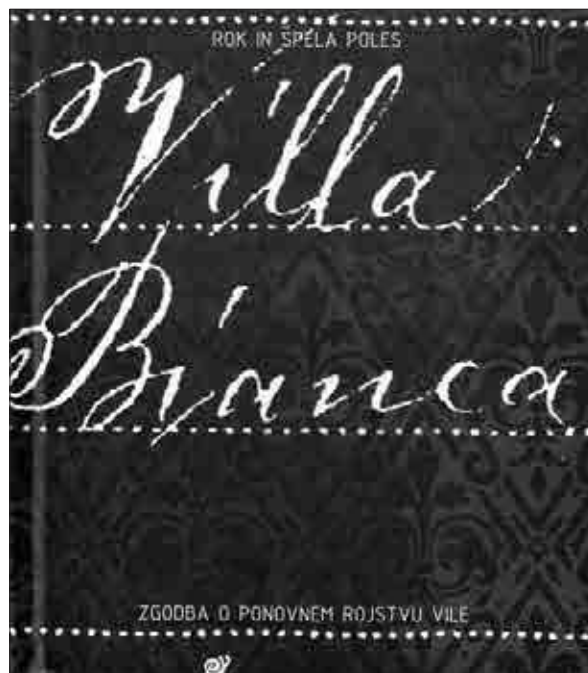

Rok in Špela Poles: Villa Bianca. Zgodba o ponovnem rojstvu vile. Velenje: Berivka, 2011, 480 strani.

Popotnika, ki se s celjske smeri pripelje v Velenje, tik pred vhodom v mesto pozdravi mogočni Velenjski grad. Grajska stavba, ki je že več stoletij nepogrešljiv del velenjske vedute, neomajno kljubuje času in družbenim spremembam, ki so bile usodne za marsikateri drugi grajski biser. A Velenje skriva tudi druge arhitekturne in zgodovinske zaklade. Omeniti je treba vsaj še ostanke srednjeveškega gradu Šalek, ki pozdravlja popotnike proti Mislinjski dolini, in tri nekdaj gosposke vile, ki dajejo mestu svojevrsten pečat – vila Herberstein (včasih vila Novi Šalek oz. vila Ritter), vila Gorica (včasih vila Ekenštajn) in vila Bianca. Prav slednja je tudi glavna junakinja najnovejše knjige izpod peresa (ali bolje računalniške tipkovnice) ustvarjalnega velenjskega tandema Poles. Knjiga nosi letnico 2011, a je dejansko izšla šele leta 2013.

Zgodovina vile Biance je relativno kratka, a zato toliko bolj razgibana, polno vzponov in padcev. Sprva del gospodarskega kompleksa velenjskega gradu je stavba sredi 19. stoletja dobila novo podobo in funkcijo in kot plemiška vila zaživela samostojno življenje. Na njeno reprezentativnost opozarja tudi njeno drugo, ljudsko ime – spodnji grad. Tik pred drugo svetovno vojno je izgubila svojo reprezentančnost, postala je večstanovanjska hiša, blok, in se skorajda utopila v blokovskih novogradnjah, ki so po vojni v Velenju rasle kot gobe po dežju. Vila je počasi propadala in njen konec se je zdel neizbežen. Šele novo tisočletje je prineslo odrešilno akcijo, tisti poljub, ki je spečo lepoticco ponovno prebudil v življenje. Danes kot reprezentančni objekt Občine Velenje spet sije v polnem sijaju – sicer modernem, a vendar z upoštevanjem starega.

Zgodba o vili ni le zgodba o zidovih. To je tudi zgodba o ljudeh, ki so živeli znotraj in zunaj njenih zidov ter hkrati zgodba o zgodovini in razvoju kraja. Kaj vse bi povedali zidovi, če bi znali govoriti... Koliko zgodb, za vedno izgubljenih v času, bi nam lahko obudili pred očmi? Npr. zgodbe o željah in načrtih, ki so grofa Maximiliana Victorja Harnoncourta napejlale k temu, da je nezanimivo gospodarsko poslopje spremenil v prestižno plemiško bivališče; ali pa zgodbe iz časa Biance Adamovich, ki je vili dala svoje ime, in njenega moža grofa Mensdorff-Pouillyja, ki je s

svojimi sorodstvenimi povezavami segel v najvišjo aristokracijo 19. stoletja, vse tja do angleške kraljice Viktorije. Ali pa zgodbe o ljudeh, ki so vilo napolnjevali z življenjem v njenem »neplemiškem« odboju sredi 20. stoletja. Zgodbe, ki ne stojijo osamljene v času in prostoru, ampak se med seboj neločljivo povezujejo in prepletajo, tvorijo mozaik usod ljudi in hkrati vdihujejo dušo stavbam, ki bi bile brez njih le goli, mrzli in nezanimivi zidovi. Tudi vila Bianca ni pri tem nobena izjema.

A čeprav zidovi ne znajo uporabljati človeške govorice, lahko večjemu očesu na svoj način razkrijejo marsikatero zgodbo. Če k temu dodamo še arhivske in druge pisne vire, različne risbe, fotografije in drugo slikovno gradivo ter ščepec domišljije, dobimo pisan kalejdoskop »gradbenega materiala«, s pomočjo katerega lahko rekonstruiramo preteklost in ga zapakiramo v knjigo, ki bo pritegnila zanimanje strokovne in ljubiteljske javnosti. Rok in Špela Poles sta to nalogo opravila suvereno. S svojo privlačno, razgibano in živobarno, znanstveno in resno, a hkrati tudi poljudno in humorno knjigo o vili Bianci sta še enkrat dokazala, da ni dovolj neko stavbo le prenoviti, treba je poznati tudi njeno zgodovino, njene zgodbe. Le tako jo lahko celovito razumemo in ji v današnjem času namenimo ustrezno vsebino. Zidovi vile Biance so obnovljeni,

knjiga o njeni zgodovini pa ji je vrnila izgubljeno dušo.

Upamo lahko, da bo uspešna obnova Vile Bian-ce spodbudila še druge podobne primere, saj je reprezentativnih stavb, ki so nujno potrebne obnove, v Sloveniji veliko. Upamo pa lahko tudi, da se bo v Velenju našlo dovolj volje in sredstev, da se bo na starem pokopališču obnovilo tudi markantno, a žal razpadajočo grobnico Alojzije grofice Harnoncourt, rojene grofice Locatelli, ki je tudi del zgodovine ne le Vile Bianche, ampak tudi samega Velenja.

Miha Preinfalk

Janko Kastelic: *Sežana, ljudje in kraj skozi čas. Sežana: samozaložba, 2013, 249 strani.*

Janko Kastelic, rojen v Pivki, slikar, ki razstavlja od leta 1974 in je v tem času imel 77 samostojnih razstav v Sloveniji, Hrvaški, Italiji, na Madžarskem, Nizozemskem, Finskem in v Ameriki, je v okviru svoje vzporedne dejavnosti, kot ji pravi sam, torej, razkrivanja in razumevanja preteklosti, vezane na domači kraj, v samozaložbi izdal knjigo *Sežana, ljudje in kraj skozi čas*. Tekom let je namreč zbral različne dokumente, fotografije, stare razglednice, poslovne knjige obrtnikov, del starega notarskega arhiva, osebne predmete nekaterih domačinov, ki govorijo o nekdanji Sežani in njenih ljudeh, in tako je na 249 straneh velikega formata nastala krajevna monografija Sežane. V knjigi je objavljenih 544 reprodukcij starih razglednic, fotografij in drugega pisnega materiala. Med starimi razglednicami je izpostavljena prva znana razglednica Sežane, ki je v osnovi črno-bela litografija z dotiskom treh dodatnih tonov, ki ji dajejo večjo plastičnost. Sestavljena je iz štirih motivov, tisk jo datira v leto 1898 oz. 1897. Avtor si je namreč sprva zamislil knjigo, ki bi temeljila na reprodukcijah starih razglednic, saj je razglednica tudi dokument preteklega časa, ki ima svojo zgodbo, govori o kraju, njegovem spreminjanju in o ljudeh, vendar se je odločil za večji obseg in drugačno zasnovo knjige, ko mu je zadnja potomka znane sežanske rodbine Mahorčič, 92-letna Mija Mahorčič, ki živi v Trstu, poklonila veliko fotografij Sežane in njenih nekdanjih prebivalcev. Težišče monografije je tako na starih fotografijah. Med njimi sta najstarejši fotografiji Sežane, ki ju hrani v svoji zbirki sam avtor. Obe sta delo istega fotografa, prvega slovenskega popotnega fotografa Kristijana Paierja (1839–1895) iz Kranja, sokrajana Janeza Puharja (1814–1864), izumitelja fotografije na steklo. Kranjski fotograf je skozi Sežano potoval v Trst, od koder se je odpravljal na potovanja v Sveto deželo. Na hrbtišču kartona prve fotografije je datum IV. 1864, s tem da je številko 4 mogoče brati kot 1, kar pomeni,

da je letnica prve fotografije ali 1864 ali 1861. Fotografija je panoramska, izdelana v sepia tonu in formatu 180 x 240 mm. Na drugi fotografiji, z letnico 1875, sicer tudi panoramski, izdelani v formatu 200 x 500 mm, kaširani na večjem kartonu, pa je fotografiranih tudi sedem takrat pomembnih sežanskih oseb, ki na fotografiji sicer ne izstopajo, so pa opazne. Med njimi avtor knjige prepozna tri osebe, dve v nadaljevanju omeni kot člana nekoč pomembnih rodbin v Sežani, to sta Karel Polley in Rajmund Mahorčič. V besedi in sliki so v knjigi namreč predstavljene tudi nekdanje zelo znane rodbine, poznane v Sežani in njeni okolici, ki pa danes obstajajo le še v dokumentih ali spominih. To so poleg že omenjenih Polaj – Polley in Mahorčič, še Petač – Petazzi, Delena, Economo, Scaramangà in Gulič. Za njimi je ostala materialna, nepremična zapuščina, ki je v mestu vidna še danes. V delu resnično izstopa slikovno gradivo, saj, po avtorjevem mnenju, stare fotografije in razglednice govorijo in povedo vse tisto, kar bi pri samem opisovanju sprememb v nekem kraju z besedo težko in nepopolno storili. Tako lahko vidimo drugačne predele Sežane v letih 1875, 1900, 1917, 1930.

V poglavju Rob gornje Sežane predstavlja avtor fotografije oziroma fotorazglednice botaničnega parka, prvotno parka ob vili Scaramanga, in glavni sežanski hotel Albergo alle Tre Corone, ki so ga po vojni preimenovali v Hotel Triglav. Dve razglednici sta ročno kolorirani, tako naj bi fotografi črno-belimi razglednicam povečali prodajo. V tem poglavju najdemo tudi fotografijo in fotorazglednico stare sežanske avtobusne postaje iz leta 1960, razglednico javne tehtnice, razglednico z delom Tabora, cerkve in Starega gradu, vsem starim fotografijam pa so dodane tudi novejšje, iz 2010 in 2012, na katerih so fotografirane te iste stare stavbe v današnji podobi. Avtor je poglavju dodal kartonček s plesnim redom na Sokolovi maškaradi v hotelu Tri krone, tri vabila na Plesni venček, ki ga je organizirala sežanska mladina leta 1913, in dimnikarski račun iz istega leta.

Poglavje Britof je namenjeno najožjemu predelu ob cerkvi. Vsebuje fotografije in razglednice od leta 1899 do 1980, posnete v okolici zvonika, in dopis podžupana Jožefa Delene, iz leta 1866, ki vabi komunskega starešino, Štefana Mahniča, na sestanek o predlogu zvišanja cene mesa.

Osrednja Sežana, Lužešče, Vas in Vidmašče je poglavje z razglednicami (med njimi je kar nekaj koloriranih) in fotografijami tega predela Sežane od leta 1898 pa do 1981, za primerjavo pa so dodane še tri fotografije iz leta 2012 in ena iz 2011. Smiselno so v poglavje vključeni še listek o tehtanju iz leta 1909, osnutek govora ob blagoslovitvi temeljnega kamna za novo šolo in fotografije ljudi, ki so tedaj tu bivali ali opravljali določene funkcije.

Med razglednicami v poglavju Sežana pod Taborom najdemo tudi dvojno razglednico, iz leta 1900, ki se, kot pravi avtor, zelo redko pojavlja v spletni pro-

daji ali prodaji na sejmi. Ni mu znano, ali obstaja še kakšna druga dvojna razglednica Sežane, z drugim motivom.

V zadnjem poglavju, Od starega gradu do roba spodnje Sežane, avtor omeni, da je od roba zgornje Sežane skozi posamezna poglavja sledil poti proti Trstu in na ta način poskušal prikazati preteklost. V tem poglavju tako predstavlja razglednice in fotografije z območja Starega gradu in širšega predela okrog železniške postaje. V tem poglavju najdemo torej razglednice in fotografije nekdanje Tržaške ceste, vile Senčar, mehanične delavnice, mlekarne, zgradbe, ki je bila prvotno namenjena tovarni Tomos, železniške postaje, t. i. nebotičnika, vil Motta in Paximadi. Starim fotografijam je dodanih nekaj novejših iz leta 2011 in 2012, najdemo tudi grb, ki je bil na Stari grad vzidan v času lastnika barona Economa, in grb grofa Petazzija, telefonski imenik iz leta 1940, z vsemi sežanskimi naročniki, razglednico družine Paximadi, ki jo je leta 1917 poslala družini Wauchnig na Reko, in razglednico s pogledom na Sežano iz nekdanje vile Motta, z letnico okrog leta 1920. Poglavje sestavljajo tudi portreti nekdanjih prebivalcev Sežane in oseb, povezanih z njo. Večina fotografij v knjigi je opremljenih s komentarjem, včasih s kratko zgodbo, opisom. Vsem razglednicam je avtor dodal nekaj najnujnejših podatkov (ime založnika, fotografa, letnico izdaje oziroma leto, v katerem je bila odposlana, in kraj, kamor je bila poslana), odvisno tudi od tega, koliko je o razglednici znanega oziroma na njej natisnjene.

Knjiga *Sežana, ljudje in kraj skozi čas* je za prebivalce tega območja pomembno delo, saj s fotografijami, razglednicami pa tudi zgodbami, komentarji, zapisi, ki te fotografije in razglednice spremljajo, predstavlja, prikazuje in na ta način tudi ohranja njihovo preteklost. Knjiga je zelo jasno in zanimivo napisana in urejena tudi za bralce, ki Sežane ne poznajo dobro.

Meta Turk

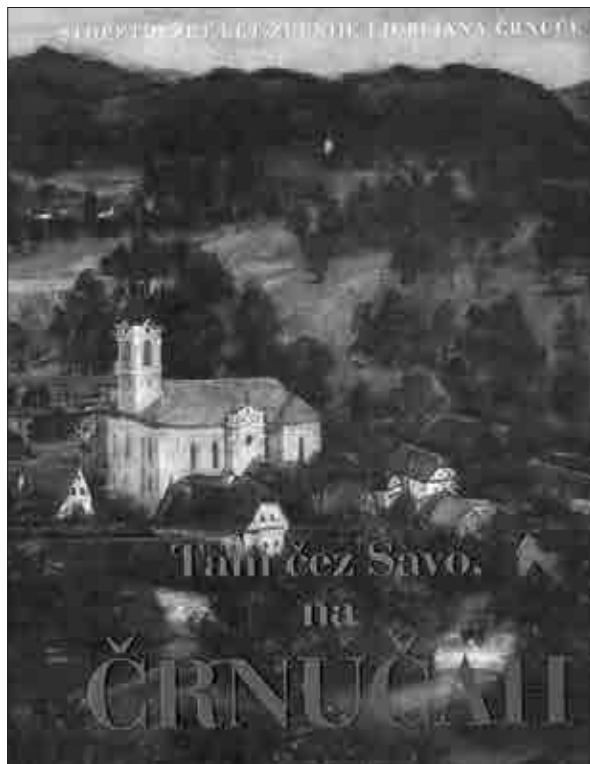

Tam čez Savo, na Črnučah: Sto petdeset let župnije Ljubljana Črnuče (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Družina, 2013, 456 strani.

Mlaji pred cerkvenimi vrati, olepšana pročelja cerkva in ubrani zvonovi so jeseni leta 2012 vabili vernike k slavnostnim praznovanjem jubilejev po ljubljanski škofiji. Oktobra leta 2012 je namreč kar 45 župnij v ljubljanski škofiji praznovalo 150. obletnico preimenovanja iz vikariata v župnijo. Ljubljanski škof Jernej Vidmar je 25. oktobra leta 1862 tedanje vikariate preimenoval v župnije ter vikarje v župnike. Med novimi župnijami je bila tudi Ljubljana Črnuče.

V sklopu tega je župnija Ljubljana Črnuče pripravila več praznovanj, ki so se začele jeseni 28. oktobra 2012 na praznik farnih zavetnikov Simona in Juda Tadeja, pa vse do sklepne prireditve 27. oktobra 2013, ko je bila predstavljena obsežna monografija o župniji Ljubljana Črnuče. Uredniško delo je opravil domačin dr. France M. Dolinar, ki je želel župnijo, njeno zgodovino in dogajanje predstaviti večplastno, kar je v monografiji zelo vidno.

Po uvodnem prispevku domačega župnika Stan-ka Štefanciča je prvi del monografije namenjen predstavitvi zgodovinskih korenin župnije. Prvi članek je prispeval Stanislav Matičič, ki je bil vrsto let duhovni pomočnik v župniji. Posvetil se je vlogi in pomenu župnije za cerkveno občestvo skozi čas. Lilijana Žnidaršič Golec je pripravila dva članka, in sicer se je v prvem posvetila cerkvenoupravni pripadnosti Črnuč do reform cesarja Jožefa II. Črnuče so namreč v cerkveni upravi vse do leta 1751, ko so v okviru župnije Mengeš prešle pod nadškofijo Gorica, sodile pod oglejski patriarhat. Pri tem je šlo za izrazito dvojnost v cerkveno-posvetni oblasti, saj je bil oglejski patriarhat od srede 15. stoletja naprej v rokah Benečanov, medtem ko so bili deželni knezi Habsburžani, kar je še oteževalo zadeve, saj so bili hudi rivali. V drugem članku pa se je avtorica posvetila verski zgodovini Črnuč od prve omembe cerkve leta 1526 do ustanovitve vikariata leta 1764. Črnuče so bile ena od 13 podružnic župnije Mengeš, pri čemer so imeli opati v Dunajskem Novem mestu pravico nastavljanja

vikarje, za njimi pa so to pravico prevzeli arhidiakoni v Stični. Velika oddaljenost Črnuč od Mengša in več kot desetletje dolgo prizadevanje sosesk za svoj vikariat je pripomoglo, da je bil 29. novembra 1764 ustanovljen vikariat. O vzpostavitvi vikariata, finančnih težavah, sporu glede pravic prezentacije vikarja, dušnopastirskih dolžnosti vikarja na Črnučah ter istočasnih prepиров z mengeškimi dušnimi pastirji, pa vse do ustanovitve župnije leta 1862, je pisal France M. Dolinar.

V naslednjem članku je njegovo delo nadaljeval Matjaž Ambrožič, ki je podrobno opisal obdobje od nastanka župnije, pa potem prizadevanja, da bi se gradila nova župnijska cerkev, za kar je bilo potrebna tako veliko dela kot tudi zbiranja denarja, tako da je bila leta 1887 posvečena nova cerkev. Veliko preizkušnjo za župnijo je pomenil velikonočni potres 1895, ki razdejal tako cerkev, zvonik kot tudi župnišče. Maše so zato takrat opravljali v leseni baraki. Ker je bilo razdejanje povsod veliko in so morali ljudje popraviti tudi svoje domove, so potrebna sredstva po obisku komisije z Dunaja pridobili tudi pri verskem skladu. Nova cerkev je bila kljub številnim težavam posvečena že leta 1897. Nov šok je župnijo prizadel v prvi svetovni vojni, ki je župniji vzel zvonove, prinesel med ljudi lakoto, številni župljani pa so odšli na fronte, od koder se niso več vrnili. Prva poveljna leta so sicer pomenile razmah verskega življenja v župniji, vendar pa je bilo to zaradi politične in gospodarske krize kmalu okrnjeno, v času druge svetovne vojne pa je popolnoma zastalo.

Zadnje obdobje od konca vojne do danes je opisal

sedanji župnik Stanko Štefanič. Predstavil je versko življenje: verouk, misijone, koncerte, dobrodelne prireditve, procesije, molitvene pobožnosti, prireditve, romanja, oratorije in delo župnijskega sveta.

Tone Krampač je naredil statistični popis župnije Črnuče. Na podlagi statusov animarum je popisal vse hiše, priimke ter domača imena v Črnučah in krajih, ki sodijo v župnijo: Dobrava, Gmajna, Ježa, Nadgorica, Podboršt in Brod.

V drugem sklopu monografije so predstavljene osebe in dejavnosti. Blaž Otrin se je posvetil življenjepisu vikarjev in župnikov ter pripravil sezname kaplanov ter ostalih duhovnikov na Črnučah. Jure Volčjak je predstavil zapise o Črnučah ob vizitacijah goriških nadškofov Karla Mihaela Attemsa in Rudolfa Jožefa Edlinga v letih 1751–1787, saj so Črnuče kot del župnije Mengeš sodile pod goriško nadškofijo. Nadškofa sta omenila Črnuče v petih vizitacijskih zapisnikih, in sicer nadškof Attems v letih 1752, 1761 in 1767, nadškof Edling pa v letih 1775 in 1780. Ana Lavrič se je posvetila delovanju Bratovščine presvetega Rešnjega telesa, ki je bila ustanovljena leta 1773. Razložila je celoten postopek ustanovitve, natančna bratovščinska pravila, ki so določala čaščenje zakramenta presvete evharistije, skrbi za prirejanje procesij ter molitvi. Poleg tega so člani bratovščine prejeli ob vstopu popolni odpustek, za določena opravila pa odpustek sedmih let.

Iz sedanjega delovanja v župniji je Janko Jarc predstavil zakonske skupine, Ivanka Slak Župnijsko Karitas, Marija Markovič pa molitvene skupine. Zgodovini jaslic sta se posvetila Andraž Pečar in Jernej Mali. Tako kot vsaka župnija imajo tudi Črnuče številne pomembne člane, ki skrbijo, da je v cerkvi vse urejeno, tako so Ivan Kociper, Karmen Banko in Stanko Štefanič opisali organiste ter cerkovnike.

Tretji del knjige je namenjen župnijski cerkvi sv. Simona in Jude Tadeja. Uvodoma je Tadej Rifel predstavil farna zavetnika, njuno življenje ter zanju značilno gorečnost in srčnost. Peter Krečič se je posvetil stavbni zgodovini cerkve, podrobno sta opisana zidava in stanje cerkve, zgrajene v osemdesetih letih 19. stoletja, žal porušene v potresu 1895. Graditev nove cerkve, ki se je ohranila do danes, pa je detajlno navedena, in sicer tako zunanost kot notranjščina, oprema, kipi, predstavljeno je tudi delo Jožeta Plečnika. O obnovitvenih delih in novih pridobitvah v zadnjih letih – ena od njih je Slomškov dom, zgrajen leta 2004 – sta pisala Franci Slak in Stanko Štefanič. Matjaž Ambrožič je monografiji dodal še prispevek o zvonovih tako v črnuški cerkvi kot tudi v podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika v Nadgorici. Poglavje zaključuje prispevek domačega župnika o zgodovini in stanju pokopališča.

Četrti del monografije je posvečen Matrikuli vikariata Črnuče, ki jo hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana. Julijana Visočnik je prevedla Fundatio – ustanovno listino z dne 17. oktobra 1768, kjer so

podrobno navedeni pogoji kuratnega beneficija. V nadaljevanju pa sta transkript in prevod podrobnega liturgičnega koledarja ter prihodkov vikarja pri posameznih cerkvenih opravilih.

Monografija se zaključuje z geografskim in upravnim orisom kraja, ki je delo Aljoše Bizjak Pitamic. Oris je razdeljen na tri dele, in sicer: Geografske značilnosti črnuškega poselitvenega območja, Zemljiška gospodstva in podložniki na Črnučah in v Nadgorici ter Demografska gibanja na Črnučah 1754–2002.

Članke obdaja bogato fotografsko gradivo, ki bralcu približa besedilo. Celotna monografija pa sestavlja smiselno celoto, ki predstavlja bogato preteklost in sedanost župnije ter daje priložnost tako domačim župljanom kot tudi priložnostnemu bralcu, da se seznani z raznoliko črnuško preteklostjo.

Marija Čipić Rehar

Mihael Petrovič ml.: V Kočevje pa že ne. 75 znamenitih kočevskih in s Kočevsko povezanih osebnosti. Kočevje: Društvo Peter Kosler, 2013, 272 strani.

Pokrajina, ki leži v zahodnem delu Dolenjske in je v večini prekrita z gozdom, skriva v sebi bogato tako naravno kot kulturno dediščino. Je ponosna lastnica domovanja rjavega medveda, najstarejšega odkritega jantarja in zibelka romance Friderika Celjskega in Veronike Deseniške. Kočevska se ponaša s svojevrstno zgodovino, ki so jo v veliki meri izoblikovali bodisi davno izseljeni kočevski Nemci ali pa različne plemiške rodbine, ki so jo imele v zakupu, nekatere pa so postale njene lastnice, kot je to uspelo Auerspergom. Prezreti pa ne smemo tudi med drugo svetovno vojno ustanovljenega partizanskega gibanja. Kočevsko in njeno zgodovino pa niso oblikovale le rodbine ali organizacije, temveč so pomemben delež prispevali tudi prenekateri posamezniki, ki so ali pa so bili z njo povezani na tak ali drugačen način, in eden izmed njih je zagotovo Mihael Petrovič ml.

Poznavalec lokalne zgodovine, prevajalec, turistični vodič in avtor številnih člankov (*Ko se vzdigne puntarija: Kočevski protifrancoski upor leta 1809*, »Kočevci smo prekinili molk!« sta le dva od mnogih) nam tokrat predstavlja Kočevje na malce drugačen način, in sicer iz perspektive raznovrstnih osebnosti, ki so bili na kakršen koli način povezani s Kočevjem. Nekateri so imeli tu svoje korenine, druge je sem zanesla poklicna pot, spet nekateri so bili primorani obiskati kraj prisilno. Kakorkoli že, vsak je s svojim obiskom pripomogel k oblikovanju zgodovine »mesta ob Rinži«, kot se pisatelj rad izrazi. Mihael Petrovič ml. je v pričujoči knjigi izbral 75 ljudi, prav toliko različnih

zgodb, dodal pa jim je še odlomke iz časopisja, ki se nanašajo na Kočevsko in so v nekaterih primerih tudi humorne narave, tekst pa je obogatil še z različnimi starimi fotografijami Kočevske in pa za bolj osebne prikaz tudi slikami vseh 75-ih predstavljenih oseb. Osebe si ne sledijo kronološko niti po kakšnem drugem vrstnem redu, kar pa naredi knjigo še privlačnejšo, saj nikoli ne veš, kdo te bo pričakal na naslednji strani. Ker je napisana poljudno, je namenjena širšemu krogu bralcev, čeprav bo verjetno bolj pritegnila kočevske, in pa tiste, ki se na sploh zanimajo za lokalno preteklost. Kočevje poskuša avtor prikazati v drugačni, lepši luči, kot ga poznajo ostali državljani, in pokazati, da njegov domači kraj ni le mesto, ki se spopada z najvišjim procentom brezposelnosti in slabimi prometnimi povezavami, temveč da premore tudi bogato zgodovino ter kulturno in naravno raznolikost. Avtor je več let iskal, zbiral in urejal podatke in jih na koncu strnil na 270 strani zanimivega branja, ki je hkrati zabavno in poučno, poleg tega pa nas domačine navdaja s ponosom.

Naj v nekaj stavkih predstavim nekatere izmed omenjenih osebnosti in njihove povezanosti s Kočevsko. Verjetno bi vsak, in v tem tudi jaz nisem izjema, najprej omenil brata Grimm. Na gradu Fridrihštajn se ni namreč odvijala samo ljubezenska zgodba Friderika in Veronike, temveč je grad buril domišljijo tudi slovitima pravljicarjema. V njuni zbirki *Nemške pripovedke* je med drugim izšla tudi ta o fridrihštajnskem grajskem lovcu, ki naj bi tu naletel na duhove nekdanjih lastnikov. Vendar pa je omenjena pripovedka veliko bolj pomembna iz zgodovinskega stališča. Razširjeno je namreč splošno prepričanje, da je bil grad opuščen že okoli leta 1650, vendar pa Grimmov opis Kočevske konec 18. ali pa v začetku 19. stoletja to tezo zavrača.

Skoraj nujno je omeniti, od kod izvira posrečen naslov knjige »V Kočevje pa že ne«. Kočevska je imela namreč včasih večkrat negativen prizvok, zato se jo je držal vzdevek »slovenska Sibirija«. Sploh po drugi svetovni vojni zaradi koncentracije političnih kaznjencev, odmaknjenosti kulturnih središč, zaprtih območij in množičnih grobišč, piko na i pa dodata še ostro podnebje in vlažno ozračje zaradi bližine reke Rinže. Vendar pa se jo je vzdevek prijel že prej, ko je konec 19. stoletja zavel val nacionalizma. Prej strpno ozračje med Slovenci in kočevskimi Nemci se je spremenilo v pritiske in medsebojne napade, zato Kočevska ni veljala za sanjsko destinacijo. Avtor romana *Pod svobodnim soncem* Fran Saleški Finžgar je bil le eden od mnogih, ki si ni želel obiskati tega kraja, vendar ga je pot pripeljala ravno sem. Kot duhovnik se je nekoč s prijatelji šalil in izgovoril slavne besede »Za vse, kar hočete, bom pripravljen, samo za Kočevje ne!«, vendar pa je bil, bodisi zaradi liberalnosti ali pa rojstva nezakonskega otroka, kazensko premeščen ravno v Kočevje. Kljub neprijetnim izkušnjam pa je ohranil tudi dobre in Kočevja ni zapustil le s slabimi

spomini. Po njem pa se imenuje tudi brinovo žganje in sicer t. i. Finžgarjev brinjevec. Finžgar se je namreč hotel preventivno zavarovati pred tifusom, ki je takrat razhajal, vendar mu je uživanje preveč hitro prišlo v navado, zato je neki dan dve steklenici zalučal v Rinžo, kjer se najbrž nahajata še danes, če nista bili uničeni ob čiščenju struge.

Ena izmed vidnejših osebnosti, ki je bila prav tako povezana s Kočevsko, je zagotovo Leopold Hufnagl. Deželi, ki je v 90% pokrita z gozdom, je skoraj moralo biti usojeno, da bo postala začetnica slovenskega naravovarstva. Gozdarski in posestni upravitelj je bil zaposlen pri knezu Auerspergu, kar je mladega Avstrijca kar hitro povežalo s Kočevsko. Auerspergi so tu namreč imeli eno izmed mnogih posestev, tu pa velja poudariti, da je bila Kočevska v tem času (19. in 20. stoletje) vojvodina, Auerspergi pa kočevski vojvode. Tu je Hufnagl leta 1891 prevzel vodenje 23.000 hektarov gozdne veleposesti. Njegove zasluge so predvsem pri uveljavi prebiralnega načina gospodarjenja in zavrnitve golosečnega izkoriščanja gozdov, poleg tega pa je bil prvi na Slovenskem, ki je zavaroval ostanke pragozdov. Njegovo delo obsega še druge spektre, vendar na kratko lahko rečemo, da velja za prvega uradno priznanega naravovarstvenika.

Kočevska pa poleg pisateljev in naravovarstvenikov skriva tudi druge talente. Med njimi je recimo kar nekaj športnikov, ki so dosegli izjemne rezultate. Eden izmed njih je Peter Šumi, sicer rojen v Kranju, a šolan v Kočevju, ki je leta 1926 v francoskem Lyo-

nu dosegel prvo mesto na svetovnem gimnastičnem prvenstvu, svoj rekord pa je obdržal kar osemdeset let. Potem je tu Tomaž Hren, čigar rod izhaja iz Kočevja in ga vsi poznamo po sežiganju protestantskih knjig in rušenju cerkva, vendar pa je storil tudi marsikatero dobro stvar, kot sta recimo pospeševanje in spodbujanje umetnosti. Prav po njegovi zaslugi so se namreč ohranili številni izvodi Dalmatinove Biblije. Ker je Kočevska polna tudi raznih prazgodovinskih najdb, je bilo skoraj nujno, da pot sem pripelje tudi kakšnega arheologa. Mitja Brodar je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja odkril verjetno najpomembnejše slovensko najdišče, t. i. gravettienške kulture, ki sega približno 20.000 let v preteklost, in sicer v Željnskih jamah v vasi Željne pri Kočevju. Kočevje pa je bilo tudi domovanje enega vidnejših slovenskih igralcev 20. stoletja. Bert Sotlar je poleg tega, da je bil izvrsten gledališki igralec, prav tako uspešen tudi na filmskem platnu. Verjetno se ga najbolje spominjamo po vlogi Lovra v kulturnem filmu *Ne joči Peter*. Kočevskega rodu je bil tudi, mogoče bralcem manj znani, Viljem Pfeifer. Bil je poslanec in dolgoletni krški župan, pomembno vlogo pa je odigral pri ohranitvi vinogradništva, saj se je boril proti trtni uši, ki je konec 19. stoletja prizadela stare sorte v vinorodnih krajih. Zagovarjal je sajenje novih, odpornejših vrst, kar mu je prineslo ne preveč laskavi vzdevek »trtna uš«. Ker je v Kočevju leto 2014 razglašeno za Kozlerjevo leto, je primerno, da se spomnimo tudi na Petra Kozlerja, po rodu kočevskega Nemca, vsem znanega kot avtorja *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin*, kjer je leta 1864 prvič določil meje slovenskega etničnega ozemlja. Bil je tudi ustanovitelj Pivovarne bratov Kozler oziroma današnje Pivovarne Union, malo manj znano dejstvo pa je, da je skupaj z Antonom Globočnikom izbral tudi barve slovenske zastave.

Morda bi se kakšnemu bralcu zazdelo, da avtor v svojem delu dela krivico ženskam, saj jih je predstavljenih bistveno manj kot moških, vendar mu ne gre zameriti, saj so ženske relativno pozno stopile v javno sfero življenja. Kljub temu pa imamo nekaj izvrstnih posameznic, ki so se zapisale v zgodovino. Le kdo ne pozna Zofke Kveder iz Loškega Potoka ali pa slavne Muce Copatarice izpod peresa Ele Peroci.

Knjiga poleg omenjenih zgodb ponuja še veliko drugih, nekatere bolj, nekatere manj znane, vendar je vsaka zanimiva po svoje. Zdi se, da je odziv bralcev precejšen, zato lahko pričakujemo, da bo izšel naslednji del, kajti obstaja še veliko potencialnih kandidatov, ki si v njej zagotovo zaslužijo svoje mesto. Naj omenim narodnega heroja in organizatorja NOB na Kočevskem Jožeta Šeška ali pa kočevskega akademskega kiparja in grafika Staneta Jarma, za katera upam, da se bo v morebitnem nadaljevanju našla kakšna stran.

Za konec naj dodam še osebno noto, in sicer meni najbolj pretresljivo in ganljivo zgodbo Mirana Jarca. Mladega pesnika so namreč ubili med roško ofenzi-

vo, vendar njegovega trupla niso nikoli odkrili in se še vedno skriva nekje v Rogu. Kot bi že prej začutil svojo usodo, je v eni svojih pesmi zapisal: »In šum gozdov, ki vse vedo, naj poje ti popotnico...«

Jana Pintar

Franc Lazarini: Zgodovina rodbine Lazarini: kronika, dokumenti, genealogija, komentarji, zgodbe. Radovljica: Didakta, 2013, 403 strani.

Konec leta 2013 je vse raziskovalce in ljubitelje zgodovine plemstva iz slovenskega prostora razveselil izid knjige o rodbini Lazarini, v 18. in 19. stoletju eni najvidnejših in najpomembnejših plemiških rodbin na Kranjskem. Knjiga je toliko bolj dobrodošla, ker so po eni strani Lazariniji ena redkih plemiških rodbin, katere člani še danes živijo v Sloveniji, po drugi strani pa tudi zato, ker je bila nad njimi v času po drugi svetovni vojni izvedena skorajda *damnatio memoriae*. Čeprav je bila družina zelo razvejena in je sodila med večje zemljiške posestnike, posamezni člani pa so bili pomembni tudi s kulturnega in političnega vidika, smo podatke o njih zaman iskali v vseh enciklopedičnih pregledih, kot sta npr. Slovenski biografski leksikon ali Enciklopedija Slovenije, da o morebitnih obsežnejših znanstvenih publikacijah ali vsaj strokovnih člankih niti ne govorimo. Pričujoča knjiga o rodbini Lazarini tako zapolnjuje to vrzel in pred bralcem razgrne pisano paleto rodbinskih zgodb vse od prve polovice 17. stoletja, ko se je v Benetkah rodil Francesco Lazarini kot začetnik plemiške rodbine, pa vse do konca 20. stoletja, ko se je rodbina po večdesetletnem molku znova začela pojavljati v javnosti.

Zanimivo je, da je bil tekst za knjigo napisan velik pred njenim izidom. Avtor je bil namreč tudi sam član rodbine Lazarini, ugledni in priznani kemik dr. Franc Lazarini, ki je v delovni nesreči umrl leta 1992, torej pred več kot dvajsetimi leti. Čeprav se je rodil leta 1940, torej v času, ko je bilo plemstvo formalnopravno odpravljeno in se je mentaliteta, ki je plemiško elito ločila od drugih ljudi, že počasi izgubljal, zaradi česar tudi sam ni bil več deležen prave plemiške vzgoje, je Lazarini zvesto sledil vsaj eni od temeljnih vrednot, ki so določale plemiško družbo – zanimanju za prednike in ohranjanju rodbinske tradicije. Tako je v prostem času, kolikor sta mu dopuščala njegovo raziskovalno in pedagoško delo, vneto zbiral vse, kar je bilo povezano z zgodovino njegove rodbine, od vsakovrstnih arhivskih virov in drugih dokumentov iz slovenskih in tujih arhivov do starih fotografij in drugih materialnih ostankov. Dodatno

vrednost je njegovim raziskavam dalo gradivo iz lastnega in širši javnosti nedostopnega rodbinskega arhiva ter vključevanje ustne rodbinske tradicije, ki pomaga razumeti določene vidike preteklosti, ki jih uradni viri v javnih arhivih ne morejo razjasniti. To rodbinsko tradicijo je avtor še nadgradil z dopisovanjem z drugimi rodbinskimi člani izven slovenskega prostora. Tako je na svoj način ohranjal rodbinsko mrežo, ki se je v 20. stoletju že močno natrgala, kar pa ni bila samo posledica novih družbenih razmer, ki so rodbino razpršile po svetu, pač pa tudi dejstva, da so se posamezne veje zaradi svoje številčnosti že pred tem oddaljile in z vsako generacijo tudi odtujile druga od druge.

Zbrano gradivo je Lazarini preoblikoval v rodbinsko kroniko v štirih zvezkih, ki je zaradi njegove prezgodnje smrti obležala v rokopisu. Šele pred nekaj leti sta se njegova vdova Evgenija in sin Franci oddoločila, da možovo oz. očetovo zapuščino znova potegneta iz predala in jo v obliki monografije predstavita javnosti. Tako je nastala več kot 400 strani obsežna knjiga, ki jo bogatijo množica zelo zanimivega in do danes povsem nepoznanega slikovnega gradiva, pa tudi genealoške preglednice in daljši zaključek, v katerem sta predstavljena avtorjeva življenje in delo.

Knjiga je razdeljena na pet glavnih poglavij, v katerih avtor predstavi rodbino po posameznih obdobjih oz. generacijah, od prvega, sredi 17. stoletja na Kranjsko priseljenega prednika Francesca Lazarinija, do svojega časa, torej do druge polovice 20. stoletja.

Čeprav so v knjigi zajete vse rodbinske veje, je poudarek na t. i. smledniški veji, ki ji je pripadal tudi avtor. Vsako poglavje je razdeljeno na dva dela, in sicer je prvi, obširnejši del, analitični, drugi, krajši del pa sintetični. V prvem delu avtor analizira posamezne vire, iz njih vleče zaključke, postavlja teorije, od katerih nekatere zaradi pomanjkanja virov ostajajo zgolj teorije, v drugem delu pa naredi daljši povzetek vseh dognanj iz prvega dela. Na ta način olajša delo tistim bralcem, ki jih zanima zgolj vezana zgodba, brez vseh dvomov in vprašanj, ki so neločljivo povezana z vsakim raziskovalnim delom.

Čeprav avtor po stroki ni bil zgodovinar, je delo opravil zelo dobro in suvereno. Posebej velja izpostaviti njegovo ugotovitev glede plemiškega statusa Lazarinijev, ki je dolgo časa buril duhove tudi znotraj same rodbine. Pravilno je namreč ugotovil, da Lazariniji ob prihodu na Kranjsko niso bili plemiči in da tudi pred letom 1770 oz. 1771, ko jih je Marija Terezija povišala v barone, niso bili deležni formalnega povzdiga v plemiški stan s strani suverenega vladarja, kot je bilo to običajno. Pač pa so jim plemiški status neformalno priznali kranjski stanovi konec 17. stoletja, potem ko se je posameznim članom uspelo rodbinsko povezati v ugledne plemiške rodbine in si pridobiti plemiško posest v obliki zemljiških gospodstev, kar jim je prineslo mesto v deželnih stanovih. Podoben primer je pred kratkim odkril dr. Boris Gollec tudi pri rodbini Valvasor.

Pri oceni knjige o rodbini Lazarini je vsekakor treba upoštevati, da avtor ni imel namena napisati znanstvene monografije niti je ni imel namena objaviti, saj čas, v katerem je njegovo raziskovanje potekalo, zgodovini plemstva ni bilo naklonjeno. S tega vidika je treba tudi razumeti avtorjev na trenutke zelo oseben pristop, ko skuša ocenjevati ali opravičevati dejanja svojih prednikov. Avtorjeva neformalna zgodovinopisna podlaga včasih pripelje tudi do tega, da si nekatere stvari razloži nekoliko po svoje, kar pa ni moteče, saj na ta način tudi profesionalne zgodovinarje spodbudi, da na stvari pogledajo z novega zornega kota, izven ustaljenih zgodovinopisnih okvirjev. Morda nekoliko preseneča dejstvo, da so kljub zelo širokemu naboru uporabljenih virov in literature nekatera temeljna dela ostala prezrta. Tu so mišljeni predvsem prepisi matrik kranjskih, graških in goriških župnij Ludvika Schiviza pl. Schivizhoffna, ki bi avtorju omogočila razrešitev marsikaterih nejasnosti.

Omeniti je treba še eno posebnost Lazarinijevega besedila, ki ne sledi običajnim načelom današnjega slovenskega zgodovinopisja. Vsa osebna imena in plemiške nazive pa tudi nazive nekaterih ustanov in inštitucij je pustil zapisane v nemškem (včasih tudi italijanskem) jeziku. Kot lahko preberemo v uvodu, se osebno ni strinjal s slovenjenjem, zato sta tudi urednika to željo spoštovala in imen nista prevajala v slovensko obliko. Resnici na ljubo je treba povedati, da tudi med slovenskimi zgodovinarji glede tega

še danes ni enotnega mnenja. Na tem mestu se ni smiselno spraševati o avtorjevih razlogih za takšno prepričanje niti špekulirati, ali bi morda v današnjem času spremenil svoje mišljenje. Je pa vsekakor treba upoštevati, da so plemiči, ki so živeli v slovenskem ali vsaj dvojezičnem okolju, dobro poznali slovenski jezik in ga povečini tudi vsi obvladali. Imena mnogih izmed njih so obstajala tudi v slovenski inačici in zato slovenjenje osebnih imen, da ne govorimo o inštitucijah ali raznih nazivih, ki so imeli uradno slovensko inačico tudi pred letom 1918, historično gledano ni nepravilno.

Besedilo se konča sredi osemdesetih let 20. stoletja, čeprav sta ga urednika za zaokroženost zgodbe nekoliko dopolnila tudi z mlajšimi podatki. Končne redakcije besedilo zaradi avtorjeve smrti ni bilo nikoli deležno. To je treba izpostaviti zato, ker se je v času po njegovi smrti v raziskovalni sferi odkrilo marsikaj novega, kar bi zgodbo o Lazarinijh še dopolnilo, v nekaterih segmentih tudi korigiralo. Vendar sta se urednika namenoma odločila, da besedila ne bosta popravljala ali dopolnjevala (razen v nekaterih evidentnih primerih), ampak bosta objavila originalno in neokrnjeno verzijo. Z vidika današnjega slovenskega zgodovinopisja je morda to tudi edina šibka točka monografije, saj bo ta zaradi svoje obsežnosti in analitičnosti še dolgo ostala referenčno delo o rodbini Lazarini. A takšno stvar je zaradi specifičnosti situacije, v kateri je knjiga nastajala, treba vzeti v zakup.

Vsekakor je treba poudariti, da to nikakor ne zmanjšuje vrednosti knjige, ki tako po eni strani predstavlja pomemben kamenček v mozaiku tako dolgo zamolčevane plemiške zgodovine v slovenskem prostoru, po drugi strani pa je dober temelj za nadaljnje raziskave rodbine Lazarini in plemstva na Slovenskem na sploh.

Miha Preinfalk

Janez Höfler: O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku. Ljubljana: Viharnik, 2013, 552 strani.

Delo je sad avtorjevega 30-letnega raziskovanja starejše slovenske cerkvene zgodovine s posebnim poudarkom na razvoju srednjeveške (pra)župnijske mreže. Prvo delo s tega področja je izdal že leta 1986, v naslednjih letih pa so sledile objave gradiva za gorenjske in notranjske pražupnije v zbirki *Acta Ecclesiastica Sloveniae*. Primorski je leta 2001 posvetil posebno knjigo. V pričujočem delu so s strani avtorja

na novo obravnavane Koroška, Dolenjska, Bela krajina, Štajerska in Prekmurje.

Avtor na prvih straneh postreže z zajetno in celovito študijo pokristjanjevanja naših prednikov in prikazom razvoja (pra)župnijske mreže oziroma organizacije od zgodnjega, preko visokega in poznega srednjega veka z nakazanim razvojem v novem veku. Tematika jasno postavi v zgodovinski in zemljepisni okvir sosednjih dežel in njihove preteklosti, ki omogoča razumevanje srednjeveškega prepletanja svetnega in cerkvenega na Slovenskem. Lahko rečemo, da je svoje prvotne izsledke in objave dogradil ter izpopolnil, zato je pričujoče delo čudovit primer objave raziskovalne dejavnosti marljivega raziskovalca, ki ni nikoli povsem zaključena.

Avtor logično interpretira razvoj pražupnij, vikariatnih župnij, vikariatov, patronatnih župnij, prvotnih lastniških cerkva ter njihovo vključevanje v župnijsko in arhidiakonatno mrežo posameznih škofij. Delo je monumentalno po količini obdelanih in predstavljenih listin, podatkov, hipotez.

Uvodna študija bo lahko služila kot priročnik, če že ne pravi učbenik, s področja vsebin, izrazoslovja in pojmov, ki so povezani s srednjeveško zgodovino Cerkev na naših tleh. V tem je skrita velika vrednost Höflerjevega dela. Vsebinsko zadovoljivo pojasni srednjeveške (cerkvenopravne) pojme: župnija, lastniška cerkev, patronat, odvetništvo, desetina, enklava, kanonične pravice, podelitev, potrditev, umestitev ... Nazorno opiše proces izločitve posameznih novih župnij in vikariatov iz matične župnije. Morda bi lahko nekoliko bolj razložil različne oblike cerkvene posesti oziroma premoženja ter z njimi povezano pestrost cerkvenopravnih oseb: župnij (nadarbina, lat. *praebenda*, nem. *Pfründe*), kaplanij, beneficijev, mašnih ustanov, bratovščin ...

Morda bi avtor lahko napravil še nekaj dodatnega truda pri uveljavljanju znanstvenega slovenskega izrazoslovja, saj nekateri tuji izrazi niso povsem na mestu ali pa niso slovenjeni v pravilni obliki. Pri pojmu *inkorporacija* avtor verjetno v duhu Frana Kovačiča uporablja besedo *utelešenje*, kar pa teologi razumemo pod latinskim izrazom *incarnatio*. Kovačič je uporabljal pravilnejši dobesedni prevod *utelešenje* iz lat. *incorporatio*. Tudi nekatere tujke iz kanonskega prava bi se dalo posloveniti: *vakanten* oziroma *sedisvakanca* (izpraznjen [sedež]), *dieceza* (škofija), *prepozitura* (proštija), *johaniti* (ivanovci) ... Avtor niha med rabo slovenskega oziroma poslovenjenega izrazoslovja in rabo tujk.

Včasih se je avtorju zgodil kakšen manjši lapsus. Na str. 26 pojem *videm* enači z župniščem, ki je hiša za župnika. Videm je bil v resnici nadarbinska posest za vzdrževanje župnika. Najbolj pa v oči bode starinska raba besede *kapelanija*. V zadnjih desetletjih se uporablja beseda *kaplanija*. Nekajkrat medsebojno pomeša ali enači pojme: *župniščni* (od župnišča), *župnijski* (od župnije) in *župniški* (od župnika). Tudi

težko prevedljivo, a pogosto uporabljeno besedo *arhidiakon* napačno prevaja z besedo *nadduhovnik* (lat. *archipresbiter*) namesto z *naddiakon*. Na strani 106 v opombi 99 govori o *odpustih* namesto *odpustkih*.

Na nekaterih mestih avtor ne uporablja enakih meril za poimenovanje nekaterih (pra)župnij. Pravilno govori o kamniško-mariborski (pra)župniji, zanese pa ga npr. pri obravnavanju rodinsko-radovljiške (pra)župnije ali neveljsko-kamniške in laniško-šmarske župnije, ko pomembnost prvotnih (pra)župnijskih sedežev ni dovolj izpostavljena. Zlasti pri Rodinah avtor postane nezvest lastnim kriterijem, saj v besedilu pravilno navaja, da je bil sedež rodinske pražupnije prenešen v Radovljico šele sredi 13. stoletja (verjetno leta 1263). Iz povedanega izhaja, da Radovljica ni pražupnija, ampak je le privzela pražupnijske pravice svoje predhodnice, zato bi morala biti črtana s seznama pražupnij in bi se morala obravnavati le kot cerkvenopravna naslednica rodinske pražupnije. Avtor hipotetično navaja še nekaj podobnih primerov. Tudi pri pisanju patrocinija rodinske pražupnije namesto *sv. Klemen* večkrat zapiše narečno obliko *Klemn* oziroma *Klemna*.

Napačno govori tudi o avguštinskih korarjih v Dobrli vasi in njihovem »samostanu«, ki to ni bil. Pri avguštinskih korarjih (kanonikih) je šlo za t. i. zborni (kolegiatni) kapitelj in ne za samostan, čeprav so tovrstni kanoniki res živeli po posebnih, redovniških podobnih pravilih. Predstojnica velesovskega samo-

stana dominikank se ni imenovala *prednica* (ime za predstojnico redovne hiše), ampak *priorica* ...

Največja pomanjkljivost knjige je predroben tisk glavnega besedila, ki je zaradi tega težko berljivo. Verjetno mu je botrovala prostorska stiska za objavo tako obsežnega dela. Prav tako bi pričakovali v prilogi neke vrste »rodovnik župnij«, iz katerega bi bil razviden potek delitve pražupnij, ki je sicer v besedilu nakazan v obliki majhnih zemljevidov. Pomanjkljivostim bi se dalo izogniti, če bi avtor delo predložil v recenzijo.

Znanstveno zasnovano delo dokončno razbija napačne interpretacije o času nastanka posameznih župnij, ki so v preteklosti služile za praznovanje »lažnih« obletnic, ki niso utemeljene na zgodovinskih dejstvih. Tak primer je bil npr. lansko leto v Fari pri Kočevju. Prav zaradi tega knjigo priporočam v branje zlasti župnikom in ostalim župnijskim sodelavcem pri pripravi raznih »obletnic«. Delo namreč podaja jasne časovne, zemljepisne in posestniške okvire nastanka posameznih župnij. Mimo njega ne bo mogel noben resen zgodovinar, ki se bo ukvarjal s krajevno in župnijsko zgodovino.

Avtorju gre za opravljeno delo zares prisrčna zahvala, saj bo nedvomno imelo trajno vrednost v našem zgodovinopisju.

Matjaž Ambrožič

Miha Preinfalk: Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje. 1. del. Od Andriolija do Zorna. Ljubljana: Viharnik, 2013, 285 strani.

Prva knjiga o plemstvu v 18. stoletju in že tretja iz zbirke razkriva plemenitene rodbine, ki so na tak ali drugačen način zaznamovale Kranjsko ali druge dežele monarhije. Avtor ostaja zvest osnovnemu konceptu zbirke, v kateri osnova podatke o posameznih članih družine dopolni z rodovnikom; predstavitev posameznih rodbin pa dopolnjuje z drugim gradivom (zlasti slikovnim), ki je pogosto v privatni lasti. Za razliko od plemstva 19. stoletja, ki so začele zbirke plemiških rodbin, je 20 rodbin v knjigi predstavljenih zelo neenakovredno: veliko več se namreč lahko pove o tistih, ki so izkoristile svoje plemenite korenine in soustvarjale zgodovino okolja, v katerem so živele. Nekatere pa so zelo hitro izumrle in zato je njihova predstavitev sorazmerno krajša. Tako že kazalo bralca ob prvem srečanju s predstavljenimi tematiko opozori na različnost upravljanja z družinskim/rodbinskim simbolnim kapitalom. Ker je med plemenitenimi predstavniki rodbin precej uradnikov in vojakov, ki so se tudi zaradi svojega poklicne-

ga življenja pozneje poročali, ni nepričakovano, da je katera od rodbin prej izumrla. Prav tako pa v duhu patriotizma poznega 18. stoletja ni nenavadno, da se je kateri od predstavljenih plemenitencev poročil tudi trikrat in ustvaril številčno družino. Zaradi načina pridobivanja plemiških nazivov v porajajoči se uradniški monarhiji 18. stoletja ni nenavadno, da je pri nekaterih rodbinah plemenitenje doseglo več bratov, vsakega zaradi lastne poklicne poti. Mnoge utemeljitve plemiških naslovov se berejo kot politični program monarhije v 18. stoletju. Lovrenc Krizant Vest predstavlja prototip socialne mobilnosti 18. stoletja: sin lekarnarja je pri 32-ih letih kot zdravnik dobil pomembno upravno funkcijo v sferi urejanja javne zdravstvene »policije«, aktivno je sodeloval v izobraževanju medicinskega osebja v okviru mediko-kirurške šole, organiziral je cepljenja proti črnim kozam in se ukvarjal z izsuševanjem močvirij v okolici Celovca, skratka bil je zgleden predstavnik novega uradništva monarhije.

Četudi so v knjigi predstavljene nekatere družine, ki so bile v centru intelektualnega in gospodarskega življenja dežele, kot so bili Zoisi, ali so bile zaradi svojih intelektualnih dosežkov posameznikov znane daleč zunaj meja dežele, iz katere so prihajale, kot je bila družina Jurija Vege, je vendarle večina predstavnikov pridobila plemenitenje zaradi dolgotrajnih uspešnih uradniških in fiskalnih služb ali pa zaradi uspešne gospodarske dejavnosti. Enega od poštnih mojstrov med plemiči srečamo ob predstavitvi rodbine Schildenfeld. Še bolj kot on pa se je za polnopravno članstvo v sicer politično šibkih deželnih stanovih leta 1791 prizadeval ostareli Gregor Födransperg, očiten primer družbenega vzpona od prevoznika in vinskega trgovca do poštnega mojstra, kupca številnih zastavljenih posesti in celo manjših zemljiških gospodstev ter zakupnika več mitnic. Tudi sin Janeza Matije Schildenfelda je kot poštni mojster tej nesporno dobičkonosni dejavnosti dodal še eno: mitničarsko. Podoben urad si je pridobil tudi drugi sin, ki pa naj bi umrl še pred svojim očetom; njegova družina pa naj bi bila precej revna.

Življenjske perspektive Schildenfeldov in Födransperov tako kot zgodbe nekaterih drugih rodbin odpirajo tudi vprašanje o dometu simboličnega kapitala, ki ga lahko v 18. stoletju patriotsko številčni družini ponudi podelitev plemiškega naziva.

Knjiga zagotovo prinaša leksikografske podatke, h katerim se raziskovalci ponavadi vračamo, ko se ukvarjamo z določenim posameznikom in to ne samo v maniri leksikografije 19. stoletja, ampak tudi v duhu iskanja kontekstov mikrozgodovine 20. stoletja. Za razliko od geselskih člankov 19. stoletja bomo v njih našli zanimive osebne zgodbe, ki so tako del prečiščenega rodbinskega spomina kot tistih iz galerije črnih. Vstopili bomo tako v politično ideologijo in mentalitetni svet plemstva (in tistih, ki so si to želeli postati) 18. stoletja in nato z njihovimi potomci

še v kulturni milje 19. stoletja. Takšna je tudi zgodba družine Jabornegg pl. Altenfels, ki proti sredi 19. stoletja tako kot mnogi drugi v prej jeklarski meki Trzinu obupajo nad to gospodarsko branžo. Predstavniki iste družine pustijo pečat v drugih okoljih, med njimi celjski župan Henrik Jabornegg pl. Altenfels, ki je v Celju uredil vse, kar je sodilo k moderni infrastrukturi mesta ob koncu 19. stoletja. Njegovo županovanje je bilo sicer začinjeno z mednacionalnimi boji, ki so pustili tudi pečat v zgodovinskem spominu na njegovo osebnost. Družina škofjeloških Jenkensheimov je imela slaboumnega sina Antona, ki ga je pred družbeno zaznamovanostjo in stigmo skrila med duhovnike. Govorilo se je, da »je ljudem rad pripovedoval številke, ki so jih stavili na loterijo«. Pripomniti je seveda potrebno, da je bil kot član plemiške družine pri svojem delovanju privilegiran, kajti če bi to počel nekdo, ki bi pripadal manj vplivnemu družbenemu stanu, bi proti njemu leta 1788, ko je bil opravljen ta zapis, zagotovo uvedli policijski postopek.

Več novih plemenitencev v 18. stoletju doseže plemiški stan zaradi zaslug v gospodarstvu, ki so tudi učinek »hlastanja« po novih tehnoloških dosežkih, ki jih idejno spodbujajo razsvetljenstvo in teoretične usmeritve, ki iz njega izhajajo. Ljubljanski tovarnar Desselbrunner se je hvalil, da je uspel rešiti »skoraj propadlo tovarno sukna in v njej zaposliti 1000 ljudi«, Janezu Juriju Jelovšku pa se med zasluge v pri-

poročilno pismo zapiše, da se je izkazal predvsem pri propagiranju uporabe vinskega kamna. Njegovo gospodarsko odličnost je potrjevala tudi okoliščina, da se proti njemu ni upiral noben podložnik, z eno samo izjemo, leta 1790. Družina je tudi pozneje znamenovala določena lokalna okolja, se odlikovala kot spretna v poročnih strategijah in sposobnih vdovah (kot je bila podjetna Antonija Hutter), med potomci najdemo župane in donatorje (t. i. dobrotnike).

Med utemeljitvami zaslug posameznikov za javno dobro, enega najvišjih političnih idealov 18. stoletja predstavlja družina Janeza Jakoba Jenka, ki je tako kot nekaj drugih škofjeloških družin obogatela s trgovino s platnom. V prošnji je izpostavljala patriotizem Janeza Jakoba, saj je med nasledstveno vojno monarhiji podaril 2200 goldinarjev. Njegova gospodarska dejavnost mu je omogočala, kot je verjetno zapisal v svojo prošnjo, da lahko družina živi samo od njegovih prihodkov in zlasti, da lahko živi plemiškemu stanu primerno.

Kako pomembna je bila razsvetljenska miselnost, kaže tudi plemenitenje rodbine Premrou. Kot (so)-lastnik gospostva Vipava je svojo prošnjo za plemenitenje utemeljeval na dejstvu, da naj bi s svojim zgledom spodbudil okoliške podložnike k pridnosti in delavnosti. Med zveste uradnike, ki so bili nagrajeni za svoje delo pri miritvi uporov, sodi vplivni pravnik in za kratek čas tudi župan Ljubljane, prej pa sin fužinarja iz Kroke Jožef Potočnik, ki je plemstvo dobil zaradi pomiritve upornih kmetov v Vorarlbergu leta 1790.

Odlika monografije je tudi v tem, da popravlja nekatere genealogije, med drugim tudi rodbino notranjskih Schildenfeldov, za katero se je dokazalo, da jo je v 18. stoletju nadaljeval poštni mojster v Lazah, ki pa je sicer živel v Logatcu, potomci pa so se zlasti uveljavili v vojaških službah. Skozi prebiranja usod posameznih članov družin se večkrat pokaže, kako pozabljiv (recimo pri pridobitvi doktorskega naziva Janeza Krstnika Prešerna) in načrtno ustvarjen je bil družinski spomin. Avtor zato vrzeli večkrat zapolni z informacijami, ki jih pridobi zlasti iz časopisja (za 19. stoletje) in nekaterih oporok. Ena od odlik serije ostaja dejstvo, da so številni drobci družinskih spominov prvič odstrti šele v pričujoči knjigi. Predstavitve rodbin pa hkrati omogočajo formiranje številnih vprašanj, ki segajo vse od vprašanja družinskih strategij novega plemstva do medosebnih odnosov in položaja ženske v družinah z meščansko in plemiško izkušnjo. Vsaj za slednje se zdi, da stopijo njihove zgodbe v ospredje zgolj ob medlih ali umrlih moških predstavnikih – kot zgodba Antonije Hutter. Večkrat se življenjske usode oziroma aktivnosti ženskih predstavnic rodbin omenja zgolj, če je njihovo življenje deviantno: tako kot življenje pobegle hčere Jožefa Födransperga Viljemine, pobegle žene in igralka Ludvika Jelovška, ki naj bi kot igralka živela »po cirkusih«, hči pa naj bi pela v londonskem Convent Gradnu. V nasprotju s kodi

patriarhalne družine pa je bila tolerirana patriotska drža žene Danijela Jabornega Ksaverije, roj. Pezdirc, ki je pobegnila od moža, ki so ga obsodili političnega izdajstva. Eno redkih gospodarsko aktivnih žensk 19. stoletja je predstavljala žena Ferdinanda Jelovška Marija (roj. Martinčič), uspešna »sobodajalka« na Bledu.

Dragica Čec

Zbornik soboškega muzeja 20–21 (ur. Franc Kuzmič). Murska Sobota: Pomurski muzej, 2013, 295 strani.

V sklopu mednarodnega dneva muzejev, ki se beleži 18. maja, je v soboškem gradu urednik zbornika mag. Franc Kuzmič predstavil novo dvojno številko *Zbornika soboškega muzeja 20–21*. Ponuja različne teme, tokrat bolj zgodovinsko naravnane, ki so povezane s Pomurjem oziroma na kakršenkoli način prikazujejo to regijo in v njej živeče ljudi. Zbornik ponuja 9 razprav in člankov, sledijo 3 gradiva, nato 10 poročil in ocen ter na koncu še bibliografija, ki zaokrožuje vsebino zbornika.

Najprej nam Kristina Šiplič predstavi plemiške družine in posameznike na ozemlju župnije Tišina v 18. stoletju. Plemiče oziroma družine, ki so živeli ali se le občasno pojavili na ozemlju omenjene župnije na katerem od zakramentalnih obredov, je ugotavljala s pomočjo matičnih knjig in jih tudi tabelarno predstavila. Po pregledu vseh treh matičnih knjig je našla 108 oseb plemiškega stanu, a kot pravi, so nekateri z manjšim posestvom in hišo konkretno živeli v župniji, medtem ko so drugi stalno živeli zunaj območja župnije, so pa imeli v župniji v lasti kmetijo ali dve in so v matičnih knjigah zapisani kot botri ali priče. Prav tako ne gre izključiti možnosti, da je bil komu pripisan npr. naziv *dominus*, ki ni imel nižjega plemiškega statusa, a je v lokalnem okolju užival določen ugled.

Na *Arhitekturni prostor med realnostjo in religijo: Judovska sinagoga v Murski Soboti* se je osredotočila Andreja Benko. Najprej izpostavi tipično arhitekturno pokrajino, ki v povezavi s preteklostjo blede in postaja mešanica različnih arhitekturnih in kulturnih slogov, potem poda zgodovinsko ozadje, nakar se sprehodi še po zgodovini judovskega templja kot sakralnega objekta s posebno veljavo. Čeprav je bila judovska sinagoga v Murski Soboti leta 1954 porušena, avtorica s pomočjo arhivskih virov jasno in nazorno prikaže zunanjo in notranjo podobo sinagoge. Kot ugotavlja, je bila soboška sinagoga tudi bogato dekorirana, tako v notranjosti kot zunanosti, kar je bilo sicer skladno z rabinsko in ortodoksno tradicijo.

V vizitacijo v župniji Apače leta 1822 pa se je poglobil Dušan Ščap. Na osnovi tega uradnega ka-

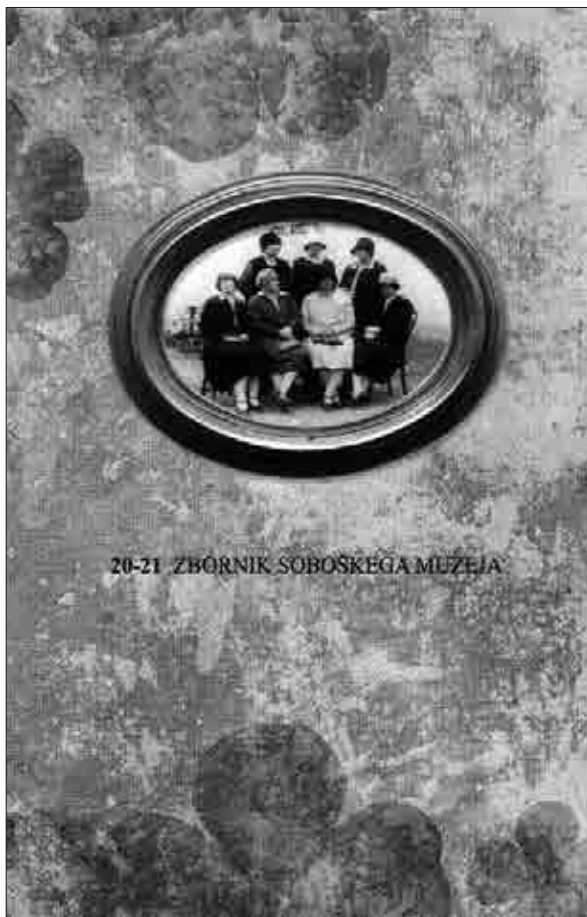
noničnega obiska, ki je shranjen v Pokrajinskem arhivu Maribor, predstavi cerkev, župnijsko skupnost, cerkvena predstojnika, vaškega šolskega nadzornika, babico, župnika, kaplana in šolskega upravitelja. Poleg tega pa omeni tudi druge dokumente, shranjene v drugih arhivih, ki so pomembni za župnijo v Apačah, s čimer poda smernice za nadaljnje raziskave, ki bi bile zanimive in pomembne za zgodovinsko preučevanje in raziskovanje tedanjega življenja na območju župnije Apače.

Maja Hekl se je posvetila Evangeličanskim cerkvenim občinam v Prekmurju in publikacijam med obema svetovnima vojnoma. Po prvi svetovni vojni, ko je Prekmurje postalo del Kraljevine SHS, se je za prekmurske evangeličane, ki so predstavljali le majhen otoček znotraj večinsko katoliškega območja, končno le pojavila potreba po novi cerkvenoupravni ureditvi. V medvojnem obdobju se je tako zvrstilo kar nekaj pomembnih in pozitivnih dogodkov, kot na primer ustanovitev samostojnega prekmurskega evangeličanskega seniorata, ki so zaznamovali Evangeličansko cerkev v Sloveniji. Po predstavitvi vseh enajstih prekmurskih cerkvenih občin se avtorica dotakne še mesečnega časopisa *Düševni list* in publikacije *Evangeličanski kalendari*, ki sta bralce obveščala o vseh pomembnih dogodkih in sicer vselej v prekmurščini, za ohranitev katere je bila borba med evangeličani vedno živa.

Konkretno Evangeličansko cerkveno občino Križevci pa si je za preučitev izbrala Tadeja Sapač. Pri tem se je naslonila na najstarejše matične knjige za obdobje med letoma 1784 do 1800, z obdelavo in analizo katerih je predstavila delček evangeličanske zgodovine in podala konkretno podobo življenja ljudi na Goriškem konec 18. stoletja. Podatke iz matičnih knjig je ponazorila tabelarno in s pomočjo grafov, za vsako matično knjigo (krstno, pokopno oziroma mrliško in poročno) posebej, samo razpravo pa popestrila z najpogostejše zapisanimi priimki po krajih v okviru cerkvene občine Križevci.

Dejan Horvat se je posvetil Ivanu Jeriču kot dušnemu pastirju po drugi svetovni vojni. Na podlagi korespondenc med Jeričem in somboteljskim škofom ter drugih je Horvat Jeriča poskušal osvetliti kot osebnost, predvsem pa njegovo vlogo in pomen v po vojnem času. Jerič je tako izpostavljen kot generalni vikar, ki poskrbi za izpraznjene prekmurske župnije, njegovo prizadevanje za verski tisk, čas aretacije in obsodbe na štiri leta zapora, potem čas, ko je bil lavantinski škof Ivan Jožef Tomažič znova imenovan za apostolskega administratorja Prekmurja in Jeričevo pastoralno delovanje v Turnišču po odpustitvi iz zapora. Izstopa predvsem Jeričev boj za verski tisk, saj verniki v Prekmurju ves čas vojne niso imeli nobenega verskega tiska v knjižni slovenščini.

V prispevku *Razumevanje pomurske kulturne krajine v obdobju baroka* Oskar Habbanič bralcu odkriva kulturno krajino, ki se v obdobju baroka v primerjavi

z renesanso znajde v popolnoma novem odnosu, na eni strani do človeka, po drugi pa do narave same. Avtor tako pride do zaključka, da nam natančnejša topografija pomurske krajine obdobja baroka izriše značajske poteze, tako zaznamovane na širšem takratnem srednjeevropskem prostoru. Vloga in pozicija kulturne krajine, ki si jo je človek 17. stoletja s prihodom eksotizma in tropskih sadežev popolnoma podredil, pa se je umeščala med relacijo mestodvorec-narava, kajti prvo je dajalo zavetje, drugi je dajal udobje, tretja pa hedone.

Marko Vugrinec približa bralcu prekmursko regionalno identiteto, za katero ugotavlja, da je močno izražena, predvsem pa živa. Prispevek je naslovljen *Prekmurska regionalna identiteta: bogastvo razlik na majhnem prostoru*, v njem pa izpostavi in predstavi glavne elemente prekmurske identitete, ki so v prvi vrsti jezikovni, potem naravne in kulturne prvine dediščine, tipično kulturno pokrajino in druge elemente, kot so kulturne, etnične in verske značilnosti, bogato tradicijo in simbole, ki na svojevrsten način predstavljajo pokrajino. Avtor prispevka si poleg tega prizadeva določiti tudi nekatere smernice razvoja pokrajine pri turistični ponudbi, gospodarskih strukturah in čezmejnem sodelovanju.

Marjan Makovec pa je vzel pod drobnogled *Gasilsko zavarovalno društvo Gornji Slaveči – Ognjeno*

društvo Gornji Slaveči, ki je bilo ustanovljeno leta 1946. Naloga tega »ognjenega društva« kot drugih podobnih na zahodnem Goričkem je predvsem organizacija solidarnostne pomoči med člani v denarni in materialni obliki ob prizadetosti zaradi požara. Makovec v prispevku podrobno predstavi primerjavo prvega in sedanjega pravilnika društva, povzetke zapisnikov občnih zborov od 1946–2013 ter poimensko 120 prvih članov društva, ki so bili razdeljeni v tri razrede, vsak pa se je delil še na dva, kar je bilo odvisno od velikosti premoženja. Sedanje društvo ima le dva razreda, deluje po pravilniku iz leta 1987, šteje pa okrog 100 članov.

Gradiva so prispevali trije avtorji. Kot prva je Mateja Žižek obdelala vsebino slovenskih pisem Avgustu Pavlu. Gre za 159 pisem, ki so se ohranila v Pavlovi zapuščini in jih je od njegove hčerke Judite odkupil Pomurski muzej iz Murske Sobote. Največ pisem, to je 86, je od Vilka Novaka, v njih pa je govora predvsem o literarnih temah, prevajanju slovenščine v madžarščino in obratno ter druge teme, nekatere prav zasebnega značaja. Ostalih 73 pisem pa je od raznih drugih dopisovalcev, ki Pavla naslavljajo z različnimi prošnjami, vprašanji, mnenji in drugimi informacijami, kot na primer obveščanje o različnih dogodkih iz pokrajine ob Muri.

Kdaj in zakaj je bila beltinska grofica Maria Zichy pri papežu, je ugotavljal Peter Sraj. Grofica Maria Iphigenia Zichy (1883–1977) je namreč redno zapisovala pomembne družinske dogodke in eden takih je bil prav gotovo povabilo za osebno avdienco 20. decembra 1929 pri papežu Piju XI, ki je bil sošolec in študijski prijatelj strica Ferija (Franza Zichyja). Za spomin na strica, ki mu je bilo usojenih samo dobrih 30 kratkih življenjskih let, je k nogam svetega očeta položila križ, papež pa ji je po silno milostljivem pogovoru in blagoslovu predal rožni venec iz karniola.

120 let gasilske zveze v Pomurju (1893–2013) pa predstavi Antun Novak. Leta 1893 je bilo namreč ustanovljeno prvo združenje prostovoljnih gasilskih društev na Murskem polju in od takrat tudi v Ljutomeru neprekinjeno deluje gasilska zveza. Avtor izpostavi zvezo muropoljskih prostovoljnih gasilskih društev Ljutomer, potem zvezo prostovoljnih gasilskih društev za politični okraj Ljutomer, gasilske župe oziroma združenja prostovoljnih gasilskih društev po okrajih in občinah ter okrajne, občinske, mestne in gasilske zveze v Pomurju s poudarki na določenih letnicah.

Med *Poročili in ocenami* je prvo prispevala Jelka Pšajd z naslovom *Nova pridobitev*. Gre za 10 zvezkov/pesmaric, ki jih je Pomurski muzej pridobil od zasebnega zbiralca, pričajo pa o dragoceni pisni dediščini Slovenskih goric. Zapisane ljudske pesmi in zdravilnih receptov iz obdobja 1840–1950 različnih avtorjev in avtoric, zapisanih v prleščini, je Pšajdova v prispevku tudi na kratko predstavila.

Monika Čuš nas v prispevku *Muzej reje ljuto-*

merskega kasača in prirejanja kasaških dirk popelje na sprehod po Muzeju ljutomerskega kasača, za odprtje katerega je zaslužen Kasaški klub Ljutomer. Kot pravi, so s projektom muzeja želeli Ljutomer in Ljutomerskega kasača umestiti na zemljevid evropske športne kulturne dediščine, zasnovan pa je tako, da povezuje arhivistiko, informatiko, muzeologijo in etnologijo.

Kako je biti jud v Mariboru in Lendavi, se sprašuje Marjan Toš. Govora je o široko zastavljenem projektu o dunajski judovski identiteti iz zornega kota znanega fotografa Petra Rigauda, o avtorsko zasnovani razstavi z naslovom *Biti Jud*, ki je bila najprej na ogled v mariborski Sinagogi, nato pa so jo preselili še v Lendavo, v predverje tamkajšnjega Doma kulture.

Sledi pet poročil Franca Kuzmiča, in sicer najprej predstavi *Knjigo o radgonskem kotu*, v kateri avtorica Andrea Haberl Zemljič raziše in prikaže stanje slovenskega jezika štajerskih Slovencev v Radgonskem kotu. Delo, ki je razdeljeno na uvod in štiri sklope, ki prikazujejo Radgono z domala vseh področij v preteklosti in sedanjosti, je nedvomno osnova za razumevanje položaja Slovencev v avstrijski zvezni deželi Štajerski.

Zatem se je Kuzmič lotil slovnice prekmurskega jezika, ki jo je leta 1942 pripravil dr. Avgust Pavel. Dolga leta je slovnica ostala v rokopisu, leta 2013 pa jo je Marija Bajzek Lukač iz madžarskega jezika prevedla v slovenski knjižni jezik, in sicer tako, da je na levi strani ohranjen izvirnik, na desni pa ustrezen slovenski prevod. Na koncu pa so dodane še razprave in zapisi različnih znanstvenikov in dobrih poznavalcev prekmurskega jezika.

V nadaljevanju se Kuzmič dotakne faksimil *Zgodb vogerszkoga králesztva*, ki jih je izdal KUD Jožef Košič Bogojina. Delo je napisal duhovnik in prekmurski pisec Jožef Košič leta 1848, in sicer, kot se domneva, naj bi pri pisanju tega dela uporabljal Krempljeve *Dogodivščine štajerske zemlje* (1845) kot tudi druge razne učbenike in madžarske zgodovinske knjige.

Kuzmič opozarja na še dvojne faksimil, na *Faksimile molitvenika Kniga molitvena* in na *Malo Biblio z-kejpami*. Pri prvi gre za Knigo molitveno iz leta 1783, ki jo je pripravil Mikloš Kuzmič (1737–1804) za župnike in vernike Slovenske okrogline. Avtor Male Biblije pa je Jozsef Gerely (1871–1915), ki jo je na Ivanocyjevo prošnjo prevedel Peter Kolar (1855–1907), tedanji kaplan v Turnišču. Prvič je v prekmurščini izšla leta 1897 in drugič, nekoliko spremenjena in izpopolnjena, leta 1898.

Zadnji dve poročili oziroma oceni je pripravil že omenjeni Marjan Toš, ki predstavi in ovrednoti vsebino dveh del Ota Lutharja. Prva je *Dežela senc (spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju)*, ki jo je Luthar pripravil v sodelovanju z Martinom Pogačarjem, gre pa za publikacijo z izjemno sporočilno vrednostjo in vsemi lastnostmi dobrega učnega pripomočka za poučevanje in spominjanje o holokav-

stu. Kot skuša ta publikacija odgovoriti na vprašanje, zakaj se je zgodil eden najbolj žalostnih prizorov človeške zgodovine, tako drugo delo z naslovom *Porobovih spomina*, ki je prijetna obogatitev slovenskega zgodovinopisja, na zgodovinskih izhodiščih na podlagi najnovejših ugotovitev gradi razmišljanja o uničenju prekmurske judovske skupnosti v tragediji holokavsta.

Zbornik zaokroža bibliografija slovenskega filozofa Franceta Vebra (1890–1975) z dodanimi deli drugih o filozofu Vebru, kar je zbral Franc Kuzmič.

Izbor besedil v *Zborniku soboškega muzeja* 20–21 vabi k branju vse, ki jih zanimajo manj znani izseki iz pomurske preteklosti, iz pokrajine, ki je še vedno najbolj odmaknjena in med najmanj poznanimi v Sloveniji. Prispevki, ki so jih pripravili avtorji iz različnih ustanov in različnih poklicev, tudi številni mladi avtorji, iz različnih zornih kotov podajajo bogastvo pomurske kulturne dediščine ter jo tako približujejo ne le lokalnemu prebivalstvu, ampak tudi širši bralni publiki.

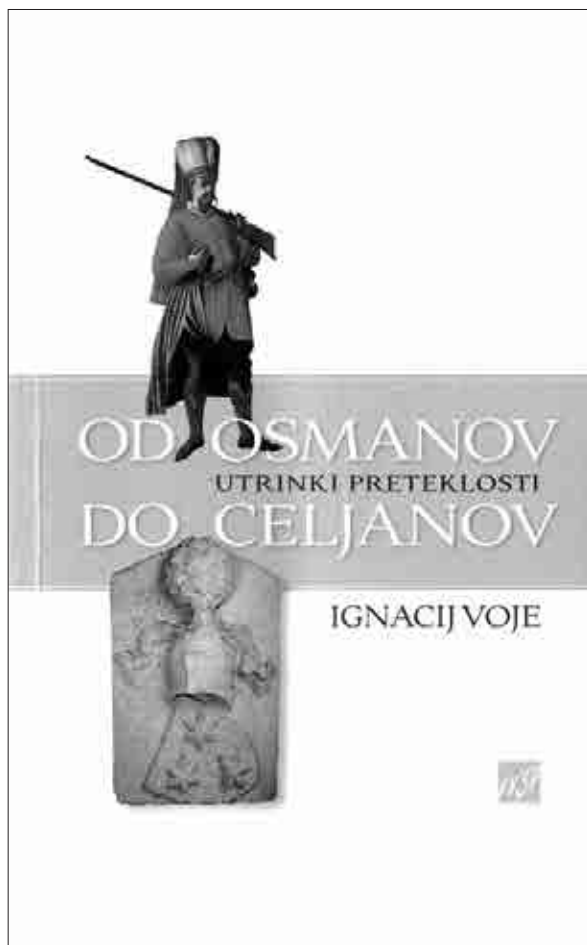
Klaudija Sedar

Ignacij Voje: Od Osmanov do Celjanov. Utrinki preteklosti. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014, 222 strani.

Ignacij Voje, upokojeni dolgoletni profesor na oddelku za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete, nas je skoraj natanko ob svoji 88-letnici presenetil z novo monografijo, ki nekako zaokrožuje njegovo večdesetletno sodelovanje z najstarejšo slovensko založbo. Kot je v spremni besedi jedrnat zapisal njegov naslednik Vasko Simoniti, za prijazno in enostavno napisanimi zgodovinskimi črticami dejansko stoji zgodovina balkanskega vrtljaka nasprotujočih si strasti in sil. V knjigo povezana besedila, razdeljena v tri tematske sklope, se večidel res nanašajo na zgodovino zahodnega Balkana v dobi osmanske zasedbe, vendar je v njih v znatni meri zastopan tudi slovenski prostor, ne le s Celjskimi in prek turške nevarnosti v najširšem pomenu besede, temveč ne nazadnje z vsebinami, ki na videz nimajo veliko skupnega z naslovom monografije, zato pa pričajo o avtorju in njegovi življenjski in poklicni poti. Takšni so prikaz gradnje pravoslavne cerkve v njegovi rodni Ljubljani, ko je bil še otrok, izpiski iz župnijske kronike na Žusmu, ki jo je v začetku 20. stoletja pisal njegov stari stric duhovnik, ter izjemno dragoceno pričevanje o tem, kako je mladi študent Ignacij Voje leta 1951 sodeloval pri reševanju dediščine celovške Mohorjeve družbe, matere Celjske Mohorjeve, pri kateri je knjiga izšla.

Tako je upravičen in posrečeno izbran podnaslov monografije *Utrinki preteklosti*. Utrinke minulih

obdobje avtor, če je le mogoče, povezuje s sedanjo-stjo in iz »mrtvih« papirjev in drugih materialnih ostalin preteklosti izvablja njene »žive« duhove. Po obsegu sta zelo uravnotežena prvi in drugi tematski sklop, vsak s po devetimi samostojnimi »zgodbami«. V prvem, naslovljenem kot Zgodovinske črtice, nas avtor popelje od ljudskega izročila, denimo o turškem zvonjenju, človeški iznajdljivosti in rešitvah iz turškega ujetništva, prek religiozne poante, povezane z Marijinim češčenjem, do trdnih zgodovinskih dejstev, kot so tista, ki so dala podlago za »mit« o Juriju Kozjaku, o slovenskim deželam najbližjih resničnih gusarjih z Jadranskega morja prek romanj Celjskih grofov, opisa Sarajeva izpod peresa potopiscev 17. stoletja in končno do tega, kako so v začetku 19. stoletja v slovenskih železarnah izdelovali orožje za prvi srbski upor. V drugem sklopu z naslovom Umetnostnozgodovinski utrinki profesor Voje bralca popelje po izbranih umetnostnozgodovinskih spomenikih nekdanje skupne južnoslovanske države od Skopja na jugu, Gorenjske na severu, jadranske obale na zahodu in srbskih samostanov na vzhodu. Nazoren sprehod skozi čas po Starem Baru, skopski cerkvi sv. Spasa, angelskih podobah v različnih pokrajinah, po renesančni šibenski katedrali in drugod odraža močno osebno noto, saj je v njenem znamenju tudi

nastal. Tesno je namreč povezan s profesorjevimi doživetji na zasebnih in študentskih ekskurzijah, zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, pri čemer sega časovni lok vse do današnjega časa, upoštevaje številne spremembe, ki so jih povzročili zob časa in človeški dejavnik, zadnji tako v negativnem kot v pozitivnem pogledu. Avtor med drugim poveže arheološka odkritja zadnjih desetletij z najstarejšim načrtom Ljubljane, ki ga je datiral v čas kmalu po letu 1560.

Kot bi se hotel iz sodobnega popotnika prestaviti v kožo predhodnika, Ignacij Voje tretji sklop Arhivske beležke uvede prav s potopisom rojaka Benedikta Kuripečiča po Balkanu leta 1530, nato pa z že omenjenima črticama o žusemski župnijski kroniki in ekskurziji na avstrijsko Koroško sklene pripoved v prvi osebi, s spomini na neprijazne čase železne zaves na Karavankah pred dobrimi šestimi desetletji.

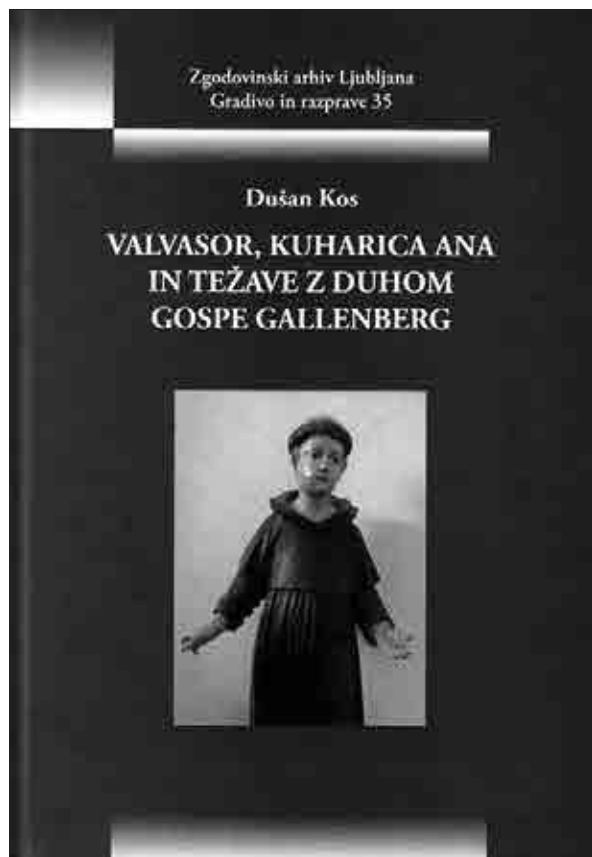
Knjiga je napisana za širok krog bralcev, primerna je celo za osnovnošolsko mladino in bo lahko s svojo razumljivo poljudno ubeseditvijo nagovorila tudi tiste, ki jim zgodovina sicer ni blizu. Morda še prav posebej te. Glede na njen namen bi ob morebitnem ponatisu kazalo dodati zemljevid z vrisanimi kraji in pokrajinami, o katerih teče beseda, za one pa, ki imajo zgodovino vendarle nekoliko rajši od večine, bi bil koristen seznam najpomembnejše literature. Kakor koli, ni se bati, da Vojetova prikupno napisana monografija ne bi ostala uporabno, koristno in zanimivo branje tudi tedaj, ko bodo današnji osnovnošolci dosegli profesorjeva častljiva leta. Avtorju profesorju Vojetu gre zato zaželeto še na mnoga plodna leta, v pričakovanju, da bo kmalu spet našel čas za kakšno podobno monografsko delo ob siceršnjem znanstvenem delu, ki ga prav tako še vedno zaposluje ter ohranja pri življenjskih in intelektualnih močeh.

Boris Golec

Dušan Kos: Valvasor, kuharica Ana in težave z duhom gospe Gallenberg: o prikazovanju duhov in reševanju nesrečnih duš na Slovenskem v zgodnjem novem veku ter o spiritističnih zgodbah Janeza Vajkarda Valvasorja. Ljubljana: ZAL, 2013, 174 strani.

Priznani zgodovinar Dušan Kos, zaposlen na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, je v preteklosti že nekajkrat presenetil in razveselil slovensko strokovno srenjo ter drugo zainteresirano javnost z objavo rezultatov raziskovanja nekoliko starejše slovenske zgodovine. Po eni strani njegova dela odpirajo nove poglede ali možnosti zgodovinskih raziskav, po drugi strani pa je njegov slog pisanja tako

razumljiv, berljiv in razburljiv, da lahko njegove knjige in znanstvene prispevke prebira vsakdo, tudi po obilnem nedeljskem kosilu, ko s tega posameznika v dremež marsikdaj z lahkoto spravi nič kaj prijetni televizijski zvok več kot 20 formul, ki se neumorno preganjajo za to ali ono veliko nagrado.

Zadnja ali najnovejša Kosova knjiga z naslovom *Valvasor, kuharica Ana in težave z duhom gospe Gallenberg*, ki jo je v letu 2013 izdal in založil Zgodovinski arhiv Ljubljana, finančno pa sta ga podprla še Zgodovinski arhiv Celje in Mestni muzej Krško, ima vse pravkar zapisane lastnosti njegovih del. Še več, tako po vsebini kot metodološkem pristopu je po svoje unikatna. Avtorjev pristop k raziskavi problema je analitičen in osredotočen na točno določen, časovno kratek dogodek (ang. a case oriented study), razlaganju paranormalnosti v preteklosti pa slovenski zgodovinarji do danes še niso posvetili pretirane pozornosti. Metodološko gledano gre za posrečen primer t. i. mikrozgodovinske raziskave, ki so jo do popolnosti razvili Islandci, mnogi svetovni zgodovinarji pa so zaradi tovrstnega raziskovalnega pristopa pri raziskovanju preteklih dogodkov in stanj prejeli najbolj prestižne humanistične nagrade.

Osrednji del knjige predstavlja analizi Valvasorjevega tristranskega poročila (11. knjiga *Slave* pri opisu graščine Novi dvor) in zapisnik ljubljanskega škofijskega konzistorija (danes v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani) o resničnosti prikazovanj duha pokojne

Marije Elizabete pl. Gallenberg na graščinah Novi in Stari dvor pri Radečah med 15. in 25. januarjem 1684. Pa to še zdaleč ni vse. Avtor je namreč dodal še teme, ki so neobhodne pri razumevanju oz. razvozlanju pričujočega paranormalnega pojava. Kratkemu uvodu (Kaj ima zgodovina skupnega s prikaznimi?) sledi poglavje s kratkim opisom oz. prevodom Valvasorjevega poročila o prikazovanju duha v januarju leta 1684 in zgodovino rodbine Čečker (Zetschker), katere članica je bila tudi v letu 1665 umrla gospa Gallenberg (Paranormalno 1.0: Dogodki in okolje). Drugo poglavje (O poltergeistu in duhovih) je posvečeno razlagi Valvasorjevega in Franciscijevega mnenja o prikazovanju duhov, kratki omembi drugih poročil s tovrstno vsebino in, kar je najpomembnejše, zgodovini preučevanja parapsiholoških fenomenov, tako z zgodovinskega, psihološkega, filozofskega, medicinskega in cerkvenega (katoliškega) zornega kota. Tretje poglavje (Paranormalno 2.0: Preiskava) vsebuje že omenjeno analizo zapisnika in poročila s podrobnim kronološkim in vsebinskim prikazom desetdnevni dogodkov in poteka zasliševanj pred ljubljanskim škofijskim konzistorijem ter vsebinskih nedoslednosti med obema viroma. V epilogu (Epilog ali kje je danes duh gospe Gallenberg) avtor opiše kratkoročne in dolgoročne posledice dogodka, nato pa sledijo še poglavja, značilna za znanstvene monografije, torej zapis virov in literature, seznam ilustracij, povzetek v tujem jeziku ter register osebnih in krajevnih imen. Zelo koristno je tudi genealoško drevo rodbine Čečker, ki močno olajša branje in razumevanje tistega dela prvega poglavja, ki govori o zgodovini rodbine. V množici imen in ženitnih ter sorodstvenih povezav se tudi zelo natančen bralec brez tega lahko kaj hitro izgubi.

Vsebinskih oz. podatkovnih nedoslednosti in napak v delu ni zaslediti, a zaradi specifičnosti in za slovensko zgodovinopisje nevsakdanje teme ter v nekaterih delih multidisciplinarnega pristopa tovrstno sodbo puščam odprto. Morda samo manjše dopolnilo k dvema malenkostnima, ki sicer na samo vsebino dela nimata nikakršnega tako pozitivnega kot negativnega vpliva, bosta pa morda koristna za bodoče raziskovalce dvorca Stari dvor in meščanske rodbine Forest. Pravilno je verjetno avtorjevo razmišljanje o izvoru kranjskega domačega imena za dvorec Stari dvor, in sicer Cobalia. Ime je bržkone resda dobilo po članu plemiške rodbine Cobelli de Belmonte, a morda ne po župniku iz Laškega Juriju Zlatoustu (Krizostom), pač pa po njegovemu, v knjigi prav tako omenjenem sorodniku Tiberiju. Slednjemu so se namreč v zakonu z Dijano med letoma 1653 in 1657 na tem območju rodili štiri otroci. Krstili so jih v sosednji laški župniji, kjer je, kot že omenjeno, župnikoval Cobelli. Morda je v tem obdobju Tiberijeva družina prebivala v dvorcu Stari dvor. Sicer se Cobelliji v laških matičnih knjigah pojavljajo samo med letoma 1649 in 1657. Poleg župnika Jurija Zlatoustu

(1649–1656) in Tiberijeve družine (1653–1657) še Karel pl. Cobelli de Belmonte (1653). Avtor nadalje ugotavlja, da je kmalu po letu 1682 novi lastnik dvorca postal Jurij Andrej pl. Forest, potomec plemenitenih ljubljanskih meščanov, po izvoru iz Italije. Kot prvega znanega člana tukajšnje družine in njegovega neposrednega prednika omenja Andreja Foresta, ki je v prvi polovici 16. stoletja iz Ljubljane trgoval z italijanskimi mesti. Sredi 16. stoletja je na Štajerskem deloval še en član družine Forest, in sicer Samarca, ki je kot ptujski meščan zanesljivo dokazan med letoma 1556 in 1559. Med 24. novembrom 1556 in 8. aprilom 1559 je bil namreč gradbeni plačilni mojster pri gradnji druge oz. zgornje ptujske bastije.

Verjetno je slehernemu bralcu ocene knjige že

povsem jasno moje, torej osebno mnenje o Kosovi zgodovinski (znanstveni) monografiji, ki se po vsebini in načinu pisanja sodeč lahko skorajda postavi ob bok najboljše prodajanim fikcijskim romanom. Italijanski zgodovinar Carlo Ginsburg je za svoje mikrozgodovinsko delo z naslovom *Sir in črvi* prejel domače in tuje nagrade in priznanja, prav tako Kanadčanka Natalie Zemon Davis za delo *Vrnitev Martina Guerra*. Tisti, ki ste prebrali omenjeni deli, se verjetno strinjate z mano, da si tudi Dušan Kos zasluži kakšno (vsaj slovensko) pisno priznanje za svoje mikrozgodovinsko delo.

Dejan Zadravec

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronicke (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronicke (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronicke

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/števila _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Vanja Kočever
Boris Golec
Ana Lavrič
Blaž Resman
Tita Porenta
Alenka Černelič Krošelj
Matic Batič
Mateja Ratej
Dejan Pacek
Rok Poles

KRONIKA

10,00 €

ISSN 0023-4923